यालागी त्याग संन्यास । पुसावयाचे घेऊनि मिस । परतविलेचि दुस । गीतेचें तें ।।
अठरावा अध्यावो नोहे । हे एकाध्यायी गीताचि आहे । ज्ञा. १८. ८३-८४

(समुद्राला मिळण्याच्या वेळी जसे गंगेचे पात्र विस्तार पावते, त्याप्रमाणे या शेवटच्या अध्यायावरील श्री ज्ञानदेवांची टीका विस्तृत झाली असून काव्य, उपमा, अलंकार यांनी पूर्णपणे नटलेली आहे.) गीतेच्या श्लोकांचे प्रतिपादन करण्यास सुरुवात करण्यापूर्वी श्री ज्ञानदेव आपल्या गुरूंच्या निर्मळ, शुद्ध व मायेला अगम्य स्वरूपाचे वर्णन करून त्यांचे सामर्थ्य सांगतात. (या वर्णनापैकी पहिल्या दहा ओव्या संस्कृतप्रचुर अशा शब्दांनी अलंकृत केलेल्या आहेत.) हे श्रीगुरो, जे आपणाकडे येतात, त्या सर्वांचे आपण कल्याणच करता; पण आपले खरे प्रेम विरक्त पुरुषावर आहे. साधकाचे चंचल चित्त, स्थिर करून व त्याच्या मागच्या त्रिविध तापांची बोळवण करून त्याचे जन्ममरणाचे भय घालविण्याचे सामर्थ्य आपल्याच अंगी आहे. आपण जसे खरोखरी आहात त्या स्वरूपाचे यथार्थ वर्णन शब्दांनी करता येणे अशक्य आहे. कारण वर्णन करायचे म्हटले म्हणजे लौकिकात ज्यांना आपण पूज्य मानतो, त्या आई, बाप, स्वामी अशा कोणत्यातरी उपमानाची योजना करावी लागते; पण तसे वर्णन करण्यातहि आपल्या निरुपाधिक स्वरूपाला गौणपणाच येतो. कारण हे सर्व वर्णन उपाधीवरच उभारलेले असणार. तेव्हां मौन स्वीकारून स्वस्थ बसूनच आपली स्तुति करावे हे चांगले. परंतु आपले स्मरण झाले म्हणजे हे सर्व मी विसरतो, माझी वाचा मला अनावर होते व वेड्यासारखा मी विशेषणांनीच आपली स्तुति करू लागतो; पण हा अपराध आपण पोटात घालावा. माझा हेतु एवढाच आहे की, श्रोते मंडळींना पसंत पडेल असे व्याख्यान माझ्या मुखातून बाहेर पडावे. एकदा ते आपणास आवडले म्हणजे मग संत श्रोत्यांना ते आपोआपच पसंत पडेल. (१-२७).

श्री निवृत्तिनाथांची आज्ञा मिळाल्यावर श्री ज्ञानदेव अठराव्या अध्यायाचे महत्त्व सांगतात. 'वेदरत्नांच्या डोंगरावर उपनिषदांच्या पठारातून उत्तम रत्ने काढून शिल्पज्ञ व्यासांनी त्यांचे हे गीतामंदिर तयार केले. हा अठरावा अध्याय त्या मंदीराचा कळस आहे. देवळाच्या कळसाचे दर्शन झाले म्हणजे त्या देवालयातील मूर्तीचेच दर्शन घेतल्याचे जसे फळ मिळते; त्याप्रमाणे या अठराव्या अध्यायाच्या अध्ययनाने संपूर्ण गीताशास्त्राचे आलोडन केल्याचे श्रेय मिळते. हा अठरावा अध्याय म्हणजे मागील सर्व अध्यायांचे तात्पर्य सांगणारी एकाध्यायी गीताच आहे.' अठराव्या अध्यायाचे असे जरी वैशिष्ट्य असले तरी गीतेचे बाकीचे सर्व अध्याय, या अध्यायातील श्लोक व श्लोकांची पदे ही सर्व मूळ सिद्धांताच्या दृष्टीने सारख्याच महत्त्वाची आहेत. अठरा अध्याय व सातशे श्लोक मिळून एकच सिद्धांत गीतेने सांगितला आहे व तो म्हणजे जीवाच्या मागचे संसारदुःख जाण्यास ज्ञान हाच एक उपाय आहे. (२८-५९).

सतराव्या अध्यायातून अठरावा अध्याय कसा निर्माण झाला हे सांगतात. भगवंतांनी मागील अध्यायाच्या शेवटी असे सांगितले की, ब्रह्मनामाचे सहाय्य घेतल्यावाचून जर कर्मे केली तर त्यामुळे मोक्षाची प्राप्ति तर होणारच नाही; परंतु जर का त्या कर्मात न्यूनता अथवा व्यंग राहिले तर उलट अधोगति मात्र ठेवलेली आहे. चुकूनच कधी ते अव्यंग व सांग होऊन करणाऱ्यास ज्ञानाची योग्यता आणून देणार; अशा कर्मातील अडचणी लक्षात घेतल्या म्हणजे कर्मठाला मोक्ष मिळणे जवळजवळ दुरापास्त आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही, तेव्हां कर्माचा पाश तुटून ज्याच्या योगाने कर्मबाधा नाहीशी होईल असे त्याग व संन्यास यांचे एकदा शेवटी स्पष्टीकरण करून घ्यावे, म्हणून अर्जुनाने देवास जी विनंति केली, त्या विनंतीतून हा अठरावा अध्याय निर्माण झाला आहे. वास्तविक अर्जुन या बाबतीत स्वतः निशंक झाला होता; परंतु भगवंताचे बोलणे ऐकण्यास लाचावल्यामुळे त्याने ही शंका मुद्दाम निर्माण केली. (६०-८९). भगवान, त्याला उत्तर देतात.

'त्याग व संन्यास या दोन शब्दांनी त्यागच सूचित आहे हे जरी खरे असले, तरी त्यात एक सूक्ष्म भेद आहे. कर्म न करता ते अजिबात टाकणे याला संन्यास म्हणतात व कर्म तर करायचे पण त्याचे फळ टाकायचे याला त्याग म्हणतात. आता कर्मच कोणते टाकायचे व कोणत्या कर्माचे (ते करून) फळ टाकायचे हे कळणे अवश्य आहे. नित्यनैमित्तिक कर्मे अवश्य केली पाहिजेत; पण त्यांचे फळ घेऊ नये व काम्य कर्मे अजिबात टाकावीत, असा निर्णय या बाबतीत शास्त्राने केला आहे. काम्य कर्मे म्हणजे मनात कामना ठेवून केलेली कर्मे; पण एखादे वेळी मनात कामना नसताहि चुकून काम्य कर्म घडले तरी त्याचे फळ इच्छा असो वा नसो, भोगावेच लागते. म्हणून मुमुक्षूने ही काम्य कर्मे चुकूनसुद्धा करू नयेत. त्यांचा संन्यास करावा.' (९०-१०९).

अशारीतीने काम्य व निषिद्ध कर्मांचा त्याग व नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या फळांचा त्याग केला, तर कर्मकर्त्याच्या अंगचा मल-दोष जाऊन तो आत्मज्ञानाचा अधिकारी होतो. मात्र कोणत्या कर्माचा त्याग करावयाचा व कोणत्या कर्मफळाचा त्याग करावयाचा नाही हे नीट कळले पाहिजे. या बाबतीत भिन्न भिन्न मते आहेत. त्यांचा विचार न करता कांही तरी त्याग केला, तर कर्माच्या कचाट्यातून सुटण्याऐवजी त्यात अधिकच गुंतून पडावे लागेल. कांही लोकांना कर्माचे फळ टाकणे अशक्य वाटते, म्हणून यज्ञादिक कर्मेच टाकावीत असा त्यांचा आग्रह आहे. याउलट काहींचा कर्मावरच भर असतो. खरे असे आहे की, नित्यनैमित्तिक कर्मांचा कोणीहि त्याग करू नये, ती दक्षतापूर्वक म्हणजे कर्तृत्वमद व फलास्वाद टाकून करावीत. ज्याला आपले चित्त शुद्ध करून आत्मज्ञानसंपन्न व्हावयाचे असेल त्याने माझे सांगणे नीट लक्षात ठेवावे. (११०-१७७)

कर्म करण्यामुळे जन्ममरणाची परंपरा पाठीमागे लागते, हा जो कर्मातील दोष तो कर्म करण्यानेच दूर होतो, हे अडाणीपणाने न कळल्यामुळे आपल्या विहित कर्माचा त्याग केला, तर तो तामसी त्याग होईल; कर्म करावयास आरंभ करून त्यात देहाला कष्ट होऊ लागले म्हणून ते जर टाकले तर तो राजस त्याग होईल; परंतु खरा सात्त्विकत्यागी विहित कर्मे केव्हांहि टाकीत नाही, त्यातील कर्तृत्वमद व फलास्वाद हा जो बंध आहे तो टाकतो. अशी फळत्यागपूर्वक कर्मे केली म्हणजे अंतःकरण शुद्ध होऊन त्यात आत्मज्ञान निर्माण होते. त्या वेळी त्याच्या दृष्टीपुढे असणारा विश्वाभास मावळतो. मग कर्मातील शुभ अथवा अशुभ हा भेदहि नाहीसा होतो. त्या वेळी कर्म आणि कर्ता हा भेद उरतच नाही. अशी टाकली तरच कर्मे टाकली जातात, एऱ्हवी बांधतात. या त्यागास 'सात्त्विक त्याग' म्हणतात. (१७८-२१७).

कर्मे करावी असा माझा आग्रह आहे. याला कारण म्हणजे मनुष्याला जो देह प्राप्त झाला आहे, तो मागील जन्मातील कर्माचे फळ भोगण्याकरिता आहे. म्हणून जोपर्यंत देह आहे तोपर्यंत कर्मे होतच राहणार. कर्माचा त्याग संपूर्णतया होऊच शकत नाही. जेव्हां आत्मज्ञान होते तेव्हांच कर्म सुटते म्हणजे कर्माचे तादात्म्य सुटते. आत्मज्ञानी पुरुषाच्या संघाताकडून कांही कर्मे होतच राहतात. मनुष्य फार तर विहित कर्मे कष्टदायक म्हणून टाकून देईल. पण त्याऐवजी विषयोपभोगाची दुसरी कर्मे करील व त्यामुळे पुढील अनेक जन्मांच्या भोगाची फळे निर्माण करील. जोपर्यंत अज्ञान आहे तोपर्यंत भोगाची इच्छा अंतःकरणात राहणारच व त्या भोगासाठी कर्मे करावी लागणारच ही कर्मे ज्याप्रकारची होतात त्या प्रकारचे त्याचे फळहि असते. स्वैर विषयोपभोगप्रधान पापकर्म केल्यामुळे जंतु, किडे अशी अधोगति प्राप्त होते. पुण्यकर्म केले तर स्वर्गादिक उच्च गति मिळते. ज्या वेळी पापपुण्य कर्मे समान होतात तेव्हांच मनुष्यदेह प्राप्त होतो. जीवात्मा एक जन्माच्या कर्माची फळे भोगीत असतांना पुन्हा पुढील अनेक जन्मांची परंपरा निर्माण होईल अशी कर्मे करीत असतो. अशारीतीने हे जन्ममरणाचे रहाटगाडगे अखंड सुरू राहते. मात्र ज्यांची इच्छा संपली तेच या

चक्रातून सुटू शकतात. हे कर्म ज्यामुळे निर्माण होते, त्या कर्माची कारणे सांख्यसिद्धांतात सांगितली आहेत. (२१८-२८७).

कर्माची कारणे सांगत असतांना देव अर्जुनावरील प्रेमामुळे स्वतःला विसरून जाऊन बोलत होते व अर्जुनहि त्या प्रेमरसात बुडून गेला होता. हा देवभक्ताच्या प्रेमाचा संगम ज्ञानदेवांनी मोठ्या हळुवारपणे रेखाटला आहे. (२८८-३०३).

देव कर्माची कारणे सांगतात; पण आरंभी बजावतात की, ज्याच्या सत्तेवर कर्माची उभारणी होते तो आत्मा मात्र या सर्वाहून सर्वस्वी अलिप्त आहे, हे नीट लक्षात ठेवले पाहिजे. कर्माची कारणे पांच आहेत. त्यापैकी पहिले कारण म्हणजे हा देह. या देहात मनुष्य इंद्रियद्वारा विषय गोळा करून त्यांचा भोग घेऊ शकतो व या देहातच जर त्याने मनात आणिले तर त्याला जन्ममरणातून सुटका करून घेता येते. कर्माचे दुसरे कारण म्हणजे आपल्या मूळ स्वरूपाला विसरलेला जीव; त्याच्या या विसरामुळे प्रकृतीने केलेली कर्मे मी केली असे तो म्हणतो. तिसरे कारण म्हणजे ज्ञानेंद्रिये; त्यांच्या द्वारा बुद्धीचे ज्ञान फाकते. एकाच प्राणवायूचे जे प्राण, अपान असे निरनिराळे भेद होतात ते कर्माचे चौथे कारण आहे व दहाहि इंद्रियांवर अनुग्रह करणाऱ्या ज्या देवता आहेत, ते कर्माचे पांचवे कारण आहे. (३०४-३५२). ही पांचहि कारणे त्या कर्माचे हेतुहि आहेत. कोणत्याहि कर्माचा संकल्प प्रथम मनात उत्पन्न होतो. मग तो वाणीद्वारा प्रकट होतो. ते कर्म जर शास्त्राप्रमाणे घडत असेल तर त्याला पुण्यकर्म म्हणतात. शास्त्राचे साहाय्य नसेल तेव्हांहि कर्म होतेच; पण ते अन्याय्य कर्म होय. (३५३-३७६). या सर्व कर्माहून व कर्मकर्त्याहून आत्मा अलिप्तच असतो. परंतु देहच मी आहे अशा समजुतीच्या मूढ लोकांना हे कळत नाही. ते वरवरच्या देखाव्यावरून आत्म्यालाच कर्मकर्ता म्हणतात; कांही तर देहालाच कर्मकर्ता म्हणतात. अशा लोकांची जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून सुटका कल्पांतीहि होणे शक्य नाही. सुटकेचा फक्त एकच उपाय आहे. तो हा की, 'कर्म करून जे या कर्मपाशातून मुक्त झाले, त्या पुरुषांची राहणी वारंवार डोळ्यापुढे ठेवून त्याचा निरंतर विचार केला तर त्यांनाहि मुक्त होता येईल.' (३७७-४०२).

हा मुक्तपुरुष मुक्त होण्यापूर्वी इतरांप्रमाणे विश्व हे वेगळेपणाने पहात होता; परंतु त्याच्यावर गुरूंची कृपा होऊन त्यांनी त्याला तत्त्वमसि महावाक्याचा उपदेश केला. त्या वाक्याच्या निदिध्यासामुळे त्याला त्याचे मूळचे 'आनंद अद्वय' असे स्वरूप सगळीकडे दिसू लागले. सर्व ठिकाणी मीच ओतप्रोत भरून राहिलो आहे असा अनुभव आल्यामुळे त्याला कर्म हे भिन्नत्वाने उरतच नाही व त्यामुळे कर्माचा कर्तेपणाहि नाहीसा होतो; परंतु ज्या कारणांमुळे त्याला देह प्राप्त झाला, ती जोपर्यंत शिल्लक आहेत व देह उभा आहे, तोपर्यंत त्याच्या संघाताकडून कर्मे होतच असतात; फक्त त्याचा त्या कर्मांशी संबंध राहिलेला नसतो. त्या होण्यात जगाचे कल्याण झाले काय अथवा हानी झाली काय, त्याला त्याची खबरहि नसते. बहिर्मुख लोकांना ही अंतःस्थिति समजत नाही. ते त्यालाच कर्ता म्हणतात. (४०३-४५९). वास्तविक तो देहापासून पूर्णपणे सुटला असल्यामुळे त्याला कोणतेहि कर्म बद्ध करू शकत नाही. जो अज्ञानामुळे 'मी कर्म करतो' असे म्हणतो, त्याला तोच बंध आहे. या अज्ञानाने एकाच ज्ञानाची ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान अशी त्रिपुटी निर्माण केली. तिचेच पुढे कर्म, कर्ता व कार्य या त्रिपुटीत रूपांतर होते. समोर विषय पाहून तो हवा असे वाटू लागले, की ज्ञाता निर्माण होऊन, विषय हे ज्ञेय व त्यांना जाणणारे ज्ञान अशी ही त्रिपुटी तयार होते. पाहिलेला विषय जर अनुकूल असेल तर स्वीकार करण्याकरिता व प्रतिकूल असेल तर तो विषय टाळण्यासाठी ज्ञाता प्रवृत्त होतो; याप्रमाणे ज्ञाता हा कर्ता या हीनदशेला येतो. ज्ञेय हे कर्म व ज्ञान कर्मकरण (साधने) होत. तात्पर्य ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेय हे कर्माचे प्रवृत्तित्रय आहे व कर्ता, करण व कार्य हा कर्मसंग्रह आहे. या सर्व व्यवहारातहि आत्मा संपूर्णपणे अलिप्तच आहे. (४६०-५१६).

हे जग ज्या तीन गुणांनी भरलेले आहे त्या तीन गुणांनी या ज्ञान, कर्म व कर्मकर्ता यांचे सात्त्विक, राजस व तामस असे भेद झाले आहेत. हा विचार सर्व शास्त्रात जे श्रेष्ठ असे सांख्यशास्त्र त्याच्या मतानुसार तुला सांगतो. तीन प्रकारच्या ज्ञानात सात्त्विक ज्ञान श्रेष्ठ आहे. ते ज्ञान झाले म्हणजे शिवापासून थेट गवताच्या काडीपर्यंत एकच अभिन्न स्वरूप दिसते, निराळे ज्ञेय शिल्लक राहत नाही. (५१७-५३७). राजस ज्ञान द्वैताच्या आश्रयाने चालते; त्यामुळे प्राणिमात्रांच्या आकाराप्रमाणे त्याला भिन्न भिन्न आकार एकाच वस्तूच्या ठिकाणी दिसतात. (५३८-५४७). तामस ज्ञानाला आत्मा म्हणजे कांही आहे याचा पत्ताहि नसतो. डोळ्याला दिसेल ते भोग्य आहे, असे समजून विधिनिषेध न पाहता त्यांचा स्वैर उपभोग घ्यावा एवढेच ते ज्ञान जाणते. त्याला ज्ञान म्हणणे देखील योग्य नाही. (५४८-५८३).

या तीन प्रकारच्या ज्ञानांमुळे तीन प्रकारच्या क्रिया होतात. जे विहित कर्म संतोषाने व निर्विकार बुद्धीने केले जाते व ज्याचे फळ ब्रह्मार्पण होते ते सात्त्विक कर्म होय. (५८४-५९३). आपणाला अवश्य करणीय अशी नित्यनैमित्तिक कर्मे प्राप्त झाली तर बसलेला उठावयास तयार नाही. पण काम्य करावयाचा प्रसंग आला तर ते दवंडी पिटून करील. लाभ थोडा पण कष्ट फार, असे सक्लेश काम्य त्याला राजस कर्म म्हणतात. (५९४-६१०). तामस कर्म म्हणजे निषिद्ध कर्म; त्याचे आपपरपीडा हेच फळ. (६११-६२७).

या तीन कर्मांचे कर्तेहि तीन प्रकारचे आहेत. विहित कर्मे कर्तृत्वमद व फलास्वाद टाकून आदराने यथाविधि करणारा सात्त्विक कर्ता, आपले कर्म करतांना देहाला कितीहि कष्ट पडले तरी त्याची पर्वा करीत नाही व कर्म सांग झाले तरी त्याबद्दल त्याला फुंज होत नाही अथवा असांग राहिले तरी त्यामुळे कष्टी होत नाही. (६२८-६४९). राजस कर्मकर्ता हा कर्माचे फळ सोप्या रीतीने (स्वतःच्या पदराला खार न लागू देता) पदरात पाडून घेण्याच्या मागे असतो व ते कर्म सिद्धीस गेले की लोकांना वेडावून दाखवतो व मध्येच जर बंद पडले तर त्याचा राग जगावर काढतो. (६५०-६६२). तामस कर्ता म्हणजे निव्वळ लुटारूच. त्याच्यामुळे इतरांना पीडा होते. त्याच्या अंगी ताठा, त्याचे मन कपटी व वागणूक चोरटी असते. दुसऱ्याचे बरे झाले की याचे डोके दुखते. चांगले कर्म तो स्वतः होऊन करणारच नाही; परंतु असा योग आलाच तर त्या वेळी निद्रा व आळस हे त्याला हटकून यायचे; पण दुसऱ्याचा घात करण्याचे काम असले म्हणजे हा एक पायावर तयार असावयाचा. (६६३-६८९). यानंतर कर्म करण्याचा निश्चय बुद्धि करते व ते धैर्यामुळे शेवटास जाते. या बुद्धि व धैर्य यांचे तीन गुणाप्रमाणे झालेले भेद भगवान् ह्यापुढे सांगतात.

'आत्मप्राप्तीसाठी विहित कर्माचा निश्चय करावयास लावणारी बुद्धि ही सात्त्विक आहे. हीच पुढे नैष्कर्म्य स्थितीला नेऊन पोचविते.' (६९०-७१७). राजस बुद्धीला पापकर्म व पुण्यकर्म यांची निवड करता येत नाही. (७१८-७२३). तामस बुद्धीला श्रुतीने करणीय म्हणून सांगितलेले सर्व विपरीत वाटते. पुण्य ते पाप, खरे ते खोटे, गुण तेवढे दोष असे सर्व तिला उलटेच दिसते. (७२४-७२९).

अंगात सात्त्विक धैर्याचा उदय झाला म्हणजे इंद्रिये विषयापासून परावृत्त होऊन अंतर्मुख होतात. मन संकल्पविकल्प करण्याचे विसरते. हे धैर्य परमात्म्याचे दर्शन होईपर्यंत सर्व कठीण प्रसंगात टिकून राहते. (७३०-७४४). राजस धैर्य देहावर जास्त आसक्ति उत्पन्न करते व ऐहिकपारत्रिक भोगार्थ अहर्निश खटपट करावयास लाविते. (७४५-७४८). तामस धैर्य आळस, निद्रा, भय, शोक, खेद व मद या दुर्गुणांची वाढ करण्यात खर्च होते (७४९-७६२).

कर्म केल्यावर त्याचे जे (अनुकूल) फळ प्राप्त होते त्याला सुख म्हणतात व तेहि तीन गुणांप्रमाणे तीन प्रकारचे असते. खरे सुख जीवाला आत्म्याच्या भेटीत प्राप्त होते; हे सात्त्विक सुख जीवाला प्राप्त होण्याच्या अगोदर त्याला वैराग्याचे फार मोठे कष्ट सहन करावे लागतात. हे सुख इंद्रियजन्य नसून

उलट वैराग्याने विषयांची व इंद्रियांची ताटातूट झाल्यावरच आत्मबुद्धि प्रसादाने उत्पन्न होते. (७६३-७९३). राजस सुख विषय व इंद्रिये यांच्या संयोगात उत्पन्न होते; पण ते क्षणिक असते, ते भोगल्यानंतर मागे दुःख उरते. (७९४-८०५). तामस सुख निषिद्ध विषयांच्या स्वैर उपभोगात उत्पन्न होते. या सुखाला सुख म्हणणेहि संभवत नाही. (८०६-८२०).

सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांनी या सर्व सृष्टीत तीन प्रकार केले आहेत. आतापर्यंत, कर्म, कर्ता, बुद्धि, धैर्य व कर्मफळ यांचे प्रकार सांगितले. या तीन गुणांनी ब्रह्मा, विष्णु, महेश असे तीन देव; स्वर्ग, नरक, पाताळ असे तीन लोक; त्याप्रमाणे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र असे चार वर्ण निर्माण केले आहेत. या चार वर्णांना शास्त्रांनी यथायोग्य अशी चार प्रकारची कर्मे लावून दिली आहेत. ब्राह्मणाला उत्कृष्ट अशा नऊ गुणांचे कर्म सांगितले आहे. ते गुण म्हणजे शम (इंद्रिये स्वाधीन करून बुद्धि अंतर्मुख करणे), दम (बाह्य इंद्रिये विहित कर्माचरणात बांधून अधर्माकडे चुकूनहि जाऊ न देणे), तप (ईश्वरचिंतनात मन निमग्न करणे), शौच (निर्विकार मन व शुद्ध आचरण), क्षमा (सर्व सहन करणे), आर्जव (शत्रु असला तरी त्याच्याशी सरळ वागणे), ज्ञान (ईश्वरप्राप्तीचे ध्येय डोळ्यापुढे ठेवून शास्त्राचा अभ्यास), विज्ञान (अंतःकरण शुद्ध करून बुद्धीला ईश्वरदर्शन होणे), आस्तिक्य (शास्त्राबद्दल निःसीम आदर) (८२१-८५५). क्षत्रियांना पुढील सद्‌गुणांचे कर्म लावून दिले आहे. शौर्य (दुसऱ्याच्या मदतीची अपेक्षा न ठेवता आपले कार्य शेवटास नेणे), तेज (आपल्या अंगच्या सामर्थ्याने व गुणाने जगाला विस्मित करून टाकणे; पण आपली वृत्ति त्यामुळे क्षुब्ध होऊ न देणे), धैर्य (कोणत्याहि प्रसंगी ज्यामुळे बुद्धि स्थिर राहते), दक्षता (विकारावर मात करते ती), युद्धभूमीवर शत्रूला कधीहि पाठ न दाखविणे, ज्याला जरूर असेल त्याप्रमाणे उदारपणे दान देणे व प्रजेचे पालन केल्यामुळे प्रजा प्रेमाने याची आज्ञा शिरसावंद्य मानते तो ईश्वरभाव (८५६-८७६). वैश्य हा शेतकी व गोरक्षण करून स्वस्तात वस्तु घेऊन त्या नफा घेऊन विकतो. (८७७-८८२). ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तीन वर्णांची सेवा करणे हे शूद्राचे कर्म आहे. (८८३-८८४). ही चार प्रकारची कर्मे त्या त्या वर्णाला अनुरूप अशी शास्त्राने सांगितली आहेत, ती समजून घेऊन जर त्यांचे योग्यरीतीने आचरण केले तर ती चारी वर्णांची कर्मे जरी निरनिराळी असली तरी त्या त्या वर्णांना एकाच आत्मज्ञानाच्या मुक्कामाला नेतात, म्हणून कोणीहि आपले विहित कार्य टाकू नये व निषिद्ध कर्म करू नये. मी जो सर्वात्मक त्याची खरी सेवा व त्याच्या प्राप्तीचा उपाय म्हणजे प्रत्येकाने आपले कर्म माझी सेवा म्हणून करावे. यामुळे मी प्रसन्न होऊन त्याला प्रसाद म्हणून वैराग्य देतो. हे वैराग्य म्हणजे मोक्षप्राप्तीच्या अलीकडचा मुक्कामच आहे. त्या अवस्थेत ईश्वराचा वेध लागल्यामुळे विषय नकोसे होतात. (८८५-९२१).

स्वकर्माचे आचरण करीत असतांना कष्ट असतात हे खरे आहे; पण मोक्षाच्या फळाकडे दृष्टि ठेवून ते सोसणेच श्रेयस्कर आहे. कष्ट पडतात म्हणून कर्म टाकून देऊ नये. ज्यामुळे जीवाच्या मागचे जन्ममरणाचे कष्ट कायमचे संपतील अशा कर्मातील कष्टाची कळ थोडा वेळ कां सोसू नये ? परंतु असे न करता इंद्रियांचा लळा पुरविण्यात हा नरदेह फुकट घालविला, तर पदरात पाप व अनर्थ याशिवाय कांही पडणार नाही. (९२२-९५४).

विहित कर्मे करून ईशप्रसादाने वैराग्य प्राप्त झाले म्हणजे तो देहादिक संसारात असूनसुद्धा त्यामध्ये त्याचे ममत्व राहिलेले नसते. संसारातील सर्व विषय अनुकूल असले तरी त्यांना तो जवळ करीत नाही. त्याची बुद्धि अंतर्मुख होते. या जन्मात तो प्रारब्ध कर्म भोगून संपवितो व नवे क्रियमाण त्याचे हातून होत नाही. मग श्रीगुरूंची भेट होण्यास वेळ कोठला ? गुरु अशा शिष्याची वाटच पाहत असतात. कर्मसाम्यदशा का प्राप्त झाली म्हणजे मग ते त्याच्यावर कृपाकरून त्याला कृतकार्य करतात. त्यावेळी अज्ञानातील कर्म, कर्ता, कार्य

ही त्रिपुटी आपोआप नाहीशी होते. इतकेच नव्हे, तर अज्ञानाला दूर करणारे वृत्तिज्ञानहि नाहीसे होऊन केवळ 'नैष्कर्म्य स्थिति' शिल्लक राहते. वास्तविक त्या स्थितीला नैष्कर्म्य म्हणणेहि खपत नाही. (९५५-९८३).

ही स्थिति एखाद्या भाग्यवंतालाच श्रीगुरुकृपेने एकदम प्राप्त होते; परंतु ज्यांच्या बुद्धीवरील ज्ञानप्रतिबंधक दोष गेलेले नाहीत, अशांना ही स्थिति एकदम प्राप्त होणे शक्य नाही; असा पुरुष क्रमाक्रमाने ते पद प्राप्त करून घेतो व तो प्रथम काम्य-निषिद्ध कर्मांचा त्याग करून स्वधर्माचे निष्काम बुद्धीने आचरण करतो. त्या स्वधर्मसेवेने ईश्वरास संतुष्ट करून ऐहिक व पारत्रिक फळभोग व वैराग्य यांची त्याला प्राप्ति होते. असे अढळ वैराग्यपद ज्यांनी प्राप्त केले त्यांना सद्गुरूंचा लाभ होतो. मग सद्गुरु त्याला ज्ञानोपदेश करतात; पण तो साधक तीव्र अधिकारी नसल्यामुळे त्याची वृत्ति एकदम ब्रह्मरूप होऊन उठत नाही; म्हणून त्यांनी सांगितलेल्या विवेकाचा तो पुनः पुनः अभ्यास करून आपल्या बुद्धीवरील मळ नाहीसे करतो. मग ती बुद्धि आत्मचिंतनात रत होते. इंद्रियांचा निग्रह धैर्याने करून, विषयवासना नाहीशी केल्यावर तो इंद्रिये व मन योगधारणेकडे लावतो. अशा स्थितीत त्याला इष्ट, अनिष्ट गोष्टींबद्दल प्रेम अथवा खेद कांहीच शिल्लक राहत नाही. मग तो एकटाच निर्जन वनात जाऊन मिताहारी होऊन गुरुवाक्य चिंतनात वेळ घालवितो. 'मी ब्रह्म आहे' असा अपरोक्ष अनुभव येईपर्यंत तो ध्यान करीत राहतो. शिवाय आधीच त्याने वैराग्यासारखा सोबती जोडून ठेविलेला असतो व ध्यानाला मदत म्हणून तो योगाभ्यासाचीहि जोड घेतो. तात्पर्य, वैराग्य ज्ञानाभ्यास करून तो आत्मलाभाचा अधिकारी झालेला असतो, परंतु मोक्षप्राप्तीकरिता निघाला असता त्याच्या आड अहंकारादि प्रबळ शत्रु येतात, त्यांचा तो नायनाट करतो. हे शत्रु एकाहून एक बलिष्ठ आहेत; त्यापैकी पहिला म्हणजे देहाहंकार; मनुष्य मेला तरी त्याला जो सोडीत नाही व जन्मला तरी जगू देत नाही; जन्मोजन्मी त्याच्या पाठीस लागतो. हा साधक या अहंकाराचा आश्रय जो देह त्याचाच निरास करून देहाहंकाररूपी शत्रूला जिंकतो. दुसरा शत्रु बल. हा कामादिकांना सहाय्य करतो. त्याचा तो ध्यानाने नाश करतो. तिसरा शत्रु दर्प. म्हणजे अनुकूल विषय प्राप्त झाला असता होणाऱ्या सुखाने मस्ति येणे. चवथा शत्रु म्हणजे काम. याने आजपर्यंत मोठमोठ्या तापसी लोकांना आपल्या मार्गापासून भुलविले आहे. त्या कामाच्या अपूर्णतेतच क्रोध उत्पन्न होतो. शेवटचा शत्रु जो परिग्रह तो आपला भोग जीवाला देऊन पुनः त्याच्यावर स्वार होतो. याने मोठमोठ्या साधकांना शिष्यशास्त्रविलास यांच्या रूपाने अडवून ठेवले आहे. या साही खळांना जिंकल्यावर अमानित्वादि दैवी संपत्तीचेच जे गुण त्या गुणांसह यथार्थ ज्ञान त्याला शोधीत येते. या विश्वात सर्वत्र माझीच सत्ता भरून राहिली आहे, असा अद्वैतबोध प्राप्त झाल्यामुळे त्याला यापुढे आणखी कांही मिळवावयाचे शिल्लक राहिलेले नसते. वैराग्य, ध्यान इत्यादि साधनांनी जे फल मिळवावयाचे ते हाती आल्यामुळे ती साधनेहि कमी होतात, ज्ञानाचा पूर्ण परिपाक अशी जी शांति ती त्याला प्राप्त होऊन तो ब्रह्मस्थितीच्या अगदी जवळ आलेला असतो. (९८४-१०९०). त्यानंतर विश्वातील भेदप्रतीति मावळून एक माझ्यावाचून दुसरे कांहीच नाही असा अद्वैत अनुभव त्याला येतो. हीच माझी श्रेष्ठ भक्ति आहे. आर्त, जिज्ञासु व अर्थार्थी या दृष्टीने हिला चौथी भक्ति म्हणतात. वास्तविक ती माझी सहजस्थिति आहे. या माझ्या सहजस्थितीलाच भक्ति हे नांव आहे. इतर तीन भक्तीत अज्ञानामुळे द्रष्ट्यालाच दृश्य केले जाते. सहजभक्तीत एक द्रष्टाच उरतो. (१०९१-११२०). हा ज्ञानी भक्त जरी शरीराने वेगळा दिसत असला तरी तो माझे स्वरूपच झालेला आहे. या अभिन्न स्थितीत स्वभाववशात् त्याच्या संघाताकडून जी जी क्रिया होते, ती माझ्या महापूजेत जमा होते. त्याला जन्म-जरा मरण उरत नाही. तो आता अज, अमर, आनंदमय अशा स्थितीला पोचलेला असतो. ही स्थिति शब्दाने वर्णन करण्यापलीकडची आहे. (११२१-१२२३).

या परमोच्च स्थितीचे वर्णन केल्यावर 'सर्वकर्माण्यपि कुर्वाणो' या श्लोकापासून भगवान् पुन्हा साधन कर्म कां सांगतात, याचे स्पष्टीकरण श्री ज्ञानदेव करतात. हा महत्त्वाचा तत्त्वविचार साधकाच्या अंतःकरणात एकाच श्रवणाने दृढ होणारा नाही; म्हणून तो पुन्हा थोडक्यात भगवान् सांगत आहेत. गीताशास्त्र हे इतर शास्त्रांपेक्षा फार श्रेष्ठ आहे. कारण इतर शास्त्रांनी जरी मोक्षप्राप्तीचे उपाय सांगितले तरी त्यांना स्वतःप्रामाण्य नाही, परंतु गीता ही वेदांचीच मूर्ति असल्यामुळे तिचे स्वतः प्रामाण्य आहे. अविद्येचा निरास केल्यावर आत्मा आपल्याच प्रकाशाने प्रकाशित होतो. हा आत्मलाभ करून देण्याचे मार्ग गीतेत नानाप्रकारांनी ठिकठिकाणी सांगितले आहेत, तेच पुन्हा भगवान् सांगतात. (१२२४-१२४५).

'तो कर्मयोगी पुरुष माझ्या प्रीत्यर्थ सर्व कर्मे केल्यामुळे मद्रूप होतो. मग त्याच्या हातून चुकून एखाद्या वेळी जरी निषिद्ध कर्म घडले, तरी ती कर्मे माझ्याप्रत असल्यामुळे त्याला ती बंधन करू शकत नाहीत. तो पुरुष माझे जे अविनाशी, आनंदमय पद त्यावर आरूढ झालेला असतो; त्या वेळी कर्माला उत्पन्न करणारी प्रकृतीहि वेगळेपणाने उरत नाही. अज्ञानासहित सर्व कर्मांचा त्याग होऊन एक आत्माच उरलेला असतो. अर्जुना, या स्वरूपाच्या ठिकाणी तूं अनन्य होऊन रहा. याप्रमाणे माझ्या स्वरूपी चित्त जडून राहाणे हा माझा संपूर्ण प्रसाद आहे. जन्ममरणाची यातायात यामुळे कायमची नाहीशी होते.' (१२४६-१२७३).

परंतु मी जे सांगतो त्याकडे दुर्लक्ष करून स्वतःला अर्जुन व बाकीच्यांना आपले आप्त, असे सर्वांना देहरूपाने समजून त्यांना युद्धात मारणे हे पाप आहे असा अहंकार घेशील, तर तूं नित्य अव्यय असूनसुद्धा जन्ममरणाचे आघात तुला चुकणार नाहीत. दुसऱ्याहि दृष्टीने पाहिले तर 'मी लढणार नाही' असा तुझा निश्चय फार वेळ टिकणार नाही; कारण तुझा क्षात्रस्वभाव तूं कितीहि नाही म्हटलेस तरी तुझ्याकडून युद्ध करवीलच, या जगात मनुष्याला नको असलेल्या अनेक गोष्टी अदृष्टामुळे भोगाव्या लागतातच. तेच अदृष्ट आता तुझ्याकडून युद्ध करविणार आहे. तूं एवढे कर की, हे अदृष्ट ज्या ईश्वराच्या आधीन आहे, त्याला शरण जा, म्हणजे त्याच्या तडाक्यातून सुटशील. हा ईश्वर सर्वांच्याप्रमाणे तुझ्याहि हृदयात आहे, पण मायेचा पडदा आड लावून तो सर्वांना फिरवीत असल्यामुळे तो दिसत नाही. 'मी कर्म करणारा' हा जीवाच्या ठिकाणी अहर्निश स्फुरणारा अहंकार गेला की तो जीवच ईश्वराच्या रूपाने प्रगट होतो. अर्जुनपणा न घेता मी म्हणून जे शुद्ध स्फुरण स्फुरते ते त्याचे रूप होय. ईश्वर हा विश्वाचा नियंता असून त्याची सत्ता प्रकृतीवर चालते. ही प्रकृति मनुष्याकडून कर्म करून घेते. कर्म करणे किंवा न करणे हे प्रकृतीच्या आधीन आहे. म्हणून मनुष्याने कर्माचे कर्तृत्व प्रकृतीवर सोपवून हृदयस्थ ईश्वराला शरण जावे, म्हणजे तो त्याला अक्षय्य अशा स्वरूपशांतीचा लाभ करून देतो. (१२७४-१३२२).

आतापर्यंत सर्व ज्ञानाचे सार व आजपर्यंत कोणाला न सांगितलेली गुप्त गोष्ट तुझ्या प्रेमामुळे तुला सांगितली; त्याचा तूं नीट विचार कर व तुला पटेल त्याप्रमाणे कर. (श्री ज्ञानदेव पुढील श्लोकाची संगति लावितात.) याप्रमाणे देव जेव्हां अर्जुनाला म्हणाले, तेव्हां अर्जुन कांहीच बोलला नाही. त्याच्या या स्वस्थ बसण्यावरून देवांनी जाणले की आपण याला जे सांगितले ते पुन्हा ऐकण्याची त्याला इच्छा आहे, म्हणून देव त्याला पुन्हा सारांशरूपाने सांगतात, 'मी तुला जे सांगितले ते बोलण्या-ऐकण्यापलीकडचे आहे. ते अद्वैतस्थितीत भोगावयाचे आहे. तूं माझा प्राणच आहेस म्हणून माझे बोलणे दुसऱ्या कोणापाशी नसून माझे माझ्या प्राणाशीच (स्वतःशीच) होत आहे. तुला पुन्हा महत्त्वाची गोष्ट सांगतो की तुझ्या इंद्रियांकडून जे जे व्यापार होतील त्यांची मोहोर माझ्याकडे लाव. आपल्याकडे सेवक भाव ठेवून जगाला माझ्या ठिकाणी मान. मग देहाच्या उपाधीमुळे जे द्वैत असते ते द्वैत, देहाचा निरास झाला म्हणजे नाहीसे होऊन तूं मद्रूपच होशील व माझे सुख कोणत्याहि अवस्थेत तुला भोगता येईल; हे मी तुला कळकळीने शपथपूर्वक सांगत आहे. मी

स्वभावतःच सत्यवचनी असल्यामुळे अशी शपथ घेण्याचे कारण नाही; परंतु आज तूं आपली सर्व कर्में मला अर्पण करून मला प्रसन्न करून घेतले आहेस; त्यामुळे भुलून जाऊन युद्धाच्या घनघोर प्रसंगीहि मी तुला उपदेश करीत आहे. (१३२३-१३८७). तुला एवढीच अडचण वाटत आहे की, युद्धकर्मामुळे आपणास पाप लागेल; पण माझ्या स्वरूपाला मिळाल्यावर पाप कांही निराळे राहत नाही. पापपुण्यात्मक कर्में ही अज्ञानामुळे उत्पन्न होतात. परंतु माझ्या स्वरूपाच्या ज्ञानाने अज्ञानच नाहीसे झाले की पापपुण्य उरतच नाही. एवढ्यासाठी अनन्य होऊन तूं स्वतःला वेगळा न समजता मला शरणागति कर. असे वेगळेपणाने न राहणें हीच माझी भक्ति आहे. त्यामुळे तुझ्या संघाताकडून जी जी बरी वाईट कर्में होतील त्यांचे पापपुण्य तुला लागणार नाही. तूं माझ्याच ठिकाणी येशील, अशारीतीने मी तुला सर्व पातकांपासून मुक्त करीन.' इतका ऐक्य बोधाचा उपदेश करून जो अनुभव, बुद्धि व वाचा या दोघांच्या द्वारे प्रकट करून दाखविता येत नव्हता, तो अनुभव आपल्या प्रियतम शिष्याला करून देण्यासाठी देवाने त्याला प्रेमभराने दृढ आलिंगन दिले व त्याला आपल्या स्वरूपात मिळवून घेतले. (१३८८-१४२५).

ज्ञानदेव म्हणतात, 'याप्रमाणे गीतेच्या रूपाने प्रत्यक्ष वेदच श्रीकृष्णाने अर्जुनाला उघड करून दाखविला. एका दृष्टीने वेदापेक्षा गीतेची योग्यता अधिक; कारण वेद हा भगवंताच्या निःश्वासातून निर्माण झाला होता, पण गीता भगवंतांनी जागृतावस्थेत अर्जुनाला सांगितली. कांडत्रयात्मक वेदाचे बीज गीतेतच आहे.' ज्ञानदेवांनी यापुढे आपण वेदाचे मूळ गीता कां म्हणतो, वेदांची तीन कांडे-कर्म उपासना व ज्ञान गीतेत कोठे कोठे आली आहेत व प्रत्येक अध्यायातील विषय कसकसा आहे याचा सारांशरूपाने आढावा घेतला आहे. (१४२६-१४५५). वेदाचा अधिकार फक्त तीन वर्णांनाच आहे. स्त्रिया व शूद्रांना नाही, हे त्याचे न्यून गीतेने घालविले; ही गोष्ट ज्ञानदेवांनी वेदाची प्रतिष्ठा कमी न करता मोठ्या चातुर्याने सांगितली आहे. 'संसारदुःखात सांपडलेल्या शूद्र व स्त्रिया यांचा उद्धार करणारा कोणी नाही हे पाहून वेदानेच गीतेचा अवतार घेऊन ती अडचण दूर केली. आता यापुढे मोक्षाचे अन्नछत्र सर्रास सर्वांना मोकळे केले आहे.' ज्ञानदेव अर्जुनाची प्रशंसा करतात. 'याच्या प्रेमामुळेच भगवंतांनी हे गुह्य सांगितले त्यामुळे जगाला जन्म मरणाच्या संसारातून सुटण्याचा मार्ग मिळाला. धन्य तो अर्जुन व धन्य त्याचे पवित्र कुळ.' (१४५६-१४७२),

अनंत जन्मीचे पुण्य गाठी असेल तरच हे गीताशास्त्र ऐकण्यास मिळते; पण ऐकावयास मिळून सुद्धा, त्याचे जर शास्त्रसंप्रदायपूर्वक अनुष्ठान घडले नाही, तर ते उपयोगाला येत नाही. संप्रदाय म्हणजे ऐकणाऱ्याचा अधिकार. गीतेचा अधिकारी म्हणजे तपी, देव व गुरु यांचा भक्त. ऐकण्याची चाड बाळगणारा व माझ्या संबंधी ज्याला आदर आहे, अशा गुणांनी संपन्न असणारा, परंतु हे गुण जर अंगी नसतील, मग तो ब्रह्मदेवाच्या योग्यतेचा असला तरी त्याला कौतुकाने देखील गीता सांगू नये, त्याचा कांही उपयोग होणार नाही. मग अधिकारसंपन्न पुरुषाला ईश्वर प्रसन्न व्हावा या एका हेतूने जो गीता सांगेल, तो गीतेचा वक्ता, मला फार प्रिय आहे. त्याला मरणानंतर मी माझ्या स्वरूपी मिसळून घेतो. जे श्रोते श्रद्धेने व आदराने गीता ऐकतात त्यांनाहि तेच फळ मिळते. (१४७३-१५३९).

गीतेचा संप्रदाय व फळ सांगितल्यावर देवांनी अर्जुनाला प्रश्न केला आहे. त्याची संगति श्री ज्ञानदेव सांगतात. भगवंतांनी दृढ आलिंगन दिल्यावर अर्जुन हा पूर्ण ब्रह्मस्थितीतील समाधिसुख भोगीत होता; परंतु पुढे त्याच्या हातून भगवंताला युद्ध करावयाचे होते; म्हणून प्रश्न विचारण्याच्या निमित्ताने त्यांनी त्याला देह भानावर आणिले. देवांनी प्रश्न विचारला की, अर्जुना, तुझ्या ठिकाणी मी 'कर्म करणार नाही' असा आग्रह अद्याप शिल्लक राहिला आहे का ? या प्रश्नाचे उत्तर अर्जुन देहभानावर येऊन सद्‌गदीत अंतःकरणाने पुढीलप्रमाणे देत आहे. (१५४०-१५५७). देवा, तुझ्यासारखा समर्थ सद्‌गुरु इतक्या कळकळीने ज्ञानाचा

उपदेश करीत असतांना, माझ्या ठिकाणी मोह राहील असे तुला कसे वाटते ? जेथून मोह उत्पन्न होतो ते अज्ञानच तुझ्या प्रसादाने नाहीसे झाले आहे. मला तुझ्याशिवाय दुसरे कांहीच दिसत नाही. मी कर्म करीन अथवा कर्म करणार नाही हे जेव्हां तुझ्याहून विभक्त होतो, त्यावेळी स्फुरत होते. आता ऐक्य स्थितीत हे कांहीच शिल्लक राहिले नाही. आता तूं सांगशील तेच एक मला प्रमाण आहे. वाटेल ते करण्याविषयी मला आज्ञा दे. आपल्या उपदेशाचा अपेक्षेबाहेर चांगला परिणाम झालेला पाहून देव आपला देवपणा विसरून आनंदाने नाचायला लागले. अर्जुन हा कधी ब्रह्मस्थितीत तर कधी देहभानावर सद्गदित होऊन त्यांच्या पुढे उभा राहिलेला होता. हे सर्व दृश्य पाहून सात्त्विक अंतःकरणाच्या संजयाला अष्टसात्त्विक भावांचे भरते आले. तो 'श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण' असे म्हणू लागला. आपण काय यःकश्चित् घोडे हाकणारे पण युद्धासारख्या प्रसंगीहि आपणास हा ब्रह्मानंद भोगावयास मिळत आहे, याबद्दल ज्याच्या कृपेने हे घडून आले आहे त्या श्रीव्यासांचे उपकार तो वारंवार आठवीत होता. त्याला आपल्या मालकाची - (धृतराष्ट्राची) ही आठवण झाली. धृतराष्ट्र बाहेर चर्मचक्षूंनी आंधळा व आत पुत्रस्नेहाने आंधळा त्यामुळे त्याला संजयाचे हे भगवत्प्रेमाने उंचबळून येणारे उद्गार मानवेनात त्याचे मन पुत्रस्नेहात गुंतून जाऊन पुत्राच्या जयाची वार्ता ऐकण्याकडेच लागले होते. म्हणून संजयाने जरी धृतराष्ट्राला हाक मारून या प्रसंगाकडे त्याचे लक्ष वेधले, तरी त्याच्यावर त्याचा कांही परिणाम झाला नाही. उलट तो संजयावर रागावून म्हणाला, 'तुला व्यासांनी लढाईचा वृत्तांत सांगण्याकरिता येथे बसविले आहे का श्रीकृष्णार्जुनाच्या प्रेमाची भाकडकथा वर्णन करण्याकरिता बसविले आहे ? आता जे युद्ध सुरू झाले त्यात जय कोणाचा होणार हे जाणण्याची मला उत्कंठा लागून राहिली आहे. मला स्वतःला तर असे वाटते की, दुर्योधन हा अर्जुनापेक्षा अधिक पराक्रमी व त्याचे सैन्यहि संख्येने दीडपट असल्यामुळे त्याचाच जय होईल. मी बोलतो ते बरोबर आहे ना ? तुझे मत जसे असेल तसे सांग.' (१५५८-१६३१).

अशारीतीने धृतराष्ट्राच्या प्रश्नाच्या आधारे श्री ज्ञानदेवांनी गीतेच्या शेवटच्या श्लोकांची संगति कौशल्याने लावली आहे. संजयाच्या उत्तराचा अनुवाद करतांना ज्ञानदेवांनी एका पाठीमागे एक अनेक दृष्टांत दिले आहेत. अर्जुनाचा जय होईल असे एकदम सांगितले तर ते आपल्या मालकाला रुचणार नाही, म्हणून तेच उत्तर खुबीदार रीतीने सांगून संजय शेवटी आडपडद्याने म्हणतो, विजयस्वरूप श्रीकृष्ण व विजय तर अर्जुनाचे नांवच. तेव्हां हे दोघे ज्या बाजूला आहेत तेथे जय निःसंशय आहे, त्याप्रमाणे (तेथे) सुख व कल्याण ही आहेत. हे मी व्यासांचे नांव घेऊन, प्रतिज्ञेने सांगत आहे. (१६३२-१६५८).

गीतेचा अनुवाद केल्यानंतर गीतेची महति व फळ सांगतात. 'वेद अनंत बोलला आहे. त्याचे सार महाभारताच्या सव्वालक्ष श्लोकात आले आहे व त्या महाभारताचेहि सार या गीतेच्या सातशे श्लोकात आले आहे. पुन्हा त्या सातशेचेहि सार म्हणजे हा गीतेचा शेवटचा श्लोक आहे. जो या एकाच श्लोकावर विश्वास ठेवून वागेल त्याने संपूर्ण विश्वमात्र जिंकले असे म्हणावयास हरकत नाही. या गीतेचे सातशे श्लोक जरी निरनिराळे असले तरी त्यांचे महत्त्व निरनिराळे नाही. ते सर्व एकाच योग्यतेचे आहेत. ही गीता म्हणजे संसारात शिणलेल्या लोकांना विश्रांतीची जागा आहे. जो कायावाचामनेकरून, गीतेची सेवा करील त्याला संसारातील दुःख भासणार नाहीच; पण शिवाय, अचिंत्य अशा ब्रह्माचा आनंद उपभोगावयास मिळेल. इतर शास्त्रात वाच्य व वाचक वेगळे असतात. तसे गीतेत नाही. गीतेत वाच्य व वाचक एक श्रीकृष्णच आहेत. फार काय ! गीता ही प्रभु श्रीकृष्णाची वाङ्मयमूर्तीच आहे. सर्व विश्व संसारदुःखाने ग्रस्त झालेले पाहून, भगवंतांनी हा ब्रह्मानंद अर्जुनाचे निमित्त करून सर्वांना सुलभ करून दिला आहे. गीतेच्या अर्थाचा जो विचार करील तो तर ब्रह्म होईलच; पण नुसते श्रवणपठण केले तरी त्यालाहि तीच योग्यता प्राप्त होईल. असे असल्यामुळे इतर शास्त्रे घेऊन काय करावयाचे आहे ! एका गीतेचीच सर्वांनी अनन्य भावाने सेवा करावी. (१६५९-१६९५).

(श्रीव्यासांचा गौरव करतात;) वाचेला अगम्य असा ब्रह्मविषयक संवाद श्रीकृष्ण व अर्जुन या दोघांमध्ये रणांगणावर झाला होता. तो संवाद सातशे श्लोकात सुसंगतरीतीने ज्यांनी ग्रथित करून सर्व जगाला सुलभ करून दिला. त्या व्यासांचा हा जगावर मोठा उपकार आहे. (गीतेवर टीका करण्यास महामुनींच्या पुढे आपला पाड लागणार नाही, याची जाणीव ठेवून अत्यंत नम्रपणाने परिहार देतात.) गीतेचा अर्थ लाविताना जेथे थोर भाष्यकारांच्या मति कुंठित होतात, तेथे माझ्यासारख्याचा लाग लागणार नाही हे खरे, परंतु माझी भिस्त गीतामाउलीवर आहे. ती थोर मुनींच्याबरोबर माझाहि अंगीकार करील; शिवाय मी व्यास व भाष्यकार यांच्याच मार्गाने चाललो असल्यामुळे ते ज्या मुक्कामाला पोचले तेथेच मी न चुकता जाईन. (श्रीगुरु निवृत्तिनाथांचे उपकार स्मरतात) परंतु मला खरा आधार माझ्या समर्थ व सर्वतोपकारी गुरूंचा आहे. त्यांनी माझ्या पाठीशी उभे राहून हे कार्य मजकडून करविले. थोरांनी अंगीकार केला असता निर्जीव वस्तूंनाहि मोठे सामर्थ्य येते. असे पुराणांतरी दाखले आहेत, मी तर चित्तसंपन्न व समर्थ गुरूंचा अनुग्रहीत आहे; मग माझ्या मुखातूनच काय पण श्वासोच्छ्वासातूनहि गीतेचे व्याख्यान निघेल यात नवल नाही. (१६९६-१७३५). मी संस्कृतातील गीतेचा मराठीत अनुवाद केल्यामुळे ज्यांना संस्कृत येत नाही त्यांची मोठी सोय झाली आहे. त्यांनी माझी ही प्राकृत टीका वाचली तर त्यांना अधिकच संतोष होईल अंतर्मुख वृत्तीचे श्रोते या ग्रंथाचे अधिकारी आहेत. पण इतरहि जनांना साहित्य व काव्य या बहिरंगाचे सुख मिळाल्यावाचून राहणार नाही. (१७३६-१७५०).

(आपली गुरुपरंपरा सांगतात.) क्षीरसमुद्राच्या ठिकाणी आदिगुरु श्री शंकरांनी प्राचीन काळी, आपले गुह्यज्ञान पार्वतीला एकांतात सांगितले; पण त्या ठिकाणी माशाच्या रूपाने मत्स्येंद्रनाथ हजर होते, त्यांना ते ऐकावयास मिळाले, त्यानंतर ते गोरखनाथ व गैनीनाथ यांस परंपरेने मिळाले. गैनीनाथांनी मात्र 'एक शिष्य एक गुरु' एवढेच मर्यादित न ठेविता सर्व संसारग्रस्त जीवांना ते मिळावे म्हणून श्री निवृत्तिनाथांना देऊन त्याचा प्रसार सर्वत्र करण्यास त्यांना सांगितले. श्री निवृत्तिनाथांनी त्याप्रमाणे मला निमित्त करून श्री शंकराचे समाधिधन जगाला प्राप्त करून दिले आहे. त्यामुळे त्रैलोक्यात निरूपम होऊन राहील असा हा ग्रंथ निर्माण झाला. हे केवळ श्री निवृत्तिनाथांच्या कृपेचे सामर्थ्य आहे. (१७५१-१७६४). एऱ्हवी गीतेसारख्या असामान्य ग्रंथावर टीका करण्याची माझी काय योग्यता आहे ! अंगी प्रज्ञाहि नाही व गुरु सेवाहि घडली नाही. गुरूंचे पाईकपण पत्करले व त्यांनी सांगितले ते पुरोहितासारखे बोललो. (संत श्रोते मंडळींना वंदन करतात) ग्रंथ सांगतांना माझ्याकडून जे उणे अधिक झाले असेल ते आपण पोटात घालावे. आपल्या पायाची भेट झाली हे माझे भाग्यच उदयाला आले. आपण माझी व गीतामाउलीची भेट करून देऊन माझे सर्व मनोरथ पूर्ण केले आहेत. (१७६५-१७९२) (ग्रंथाचा शेवट करतांना मराठी वाङ्मयात अमर होऊन राहिलेले अलौकिक पसायदान (ज्ञानेश्वर महाराज) आपल्या गुरुजवळ मागतात. खळ व दुष्ट लोकांचा उद्धार होऊन ते ईश्वरनिष्ठ कसे होतील याची काळजी माउलीला लागलेली स्पष्ट दिसते, म्हणून प्रथम त्यांच्याबद्दल कळकळीने माउली प्रार्थना करते.) जगातील खळ व दुष्ट लोकांच्या वृत्तीत पालट पडून दुष्ट कर्मे टाकून सत्कर्मे करावी अशी त्यांना बुद्धि व्हावी. जगातील सर्व लोकांनी एकमेकांशी बंधुभावाने वागावे. सगळीकडे धर्माची वाढ होऊन सर्व लोक सुखी व्हावेत. त्यांनी भगवंताची सेवा करण्यात आयुष्य घालवावे व हे घडून येण्यासाठी संत महात्मे यांचे वास्तव्य या पृथ्वीतलावर निरंतर असावे. (१७९३-१८०१). 'तुंझ्या म्हणण्याप्रमाणे होईल' असा श्री निवृत्तिनाथांचा आशीर्वाद मिळाल्यावर श्री ज्ञानदेवांनी, ज्ञानेश्वरीलेखनाचे स्थळ (नेवासे) काळ (शके १२१२) व लिहून घेणारे लेखक (सच्चिदानंद बाबा) यांचा उल्लेख करून प्रसन्न अंतःकरणाने ग्रंथ समाप्त केला आहे. (१८०१-१८१०).

ज्ञानेश्वरी ग्रंथात कालांतराने पाठभेद, अपपाठ शिरले ते काढून टाकून श्री संत एकनाथ महाराजांनी ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध केली, त्यासंबंधीच्या ओव्या शेवटी आहेत. (१-४).

 अध्याय अठरावा : सर्वगीतार्थसंग्रहयोग

जयजय देव निर्मळ । निजजनाखिलमंगळ । जन्मजराजलदजाळ- । प्रभंजन ॥ १ ॥ जयजय देव प्रबळ । विदळितामंगळकुळ । निगमागमद्रुम- फळ । फलप्रद ॥ २ ॥ जयजय देव सकळ । विगतविषयवत्सल । कलित- काळकौतूहल । कलातीत ॥ ३ ॥ जयजय देव निष्कळ । स्फुरदमंदानंदबहळ । नित्यनिरस्ताखिलमळ । मूळभूत ॥ ४ ॥ जयजय देव स्वप्रभ । जगदंबु- दगर्भनभ । भुवनोद्भवारंभस्तंभ । भवध्वंस ॥ ५ ॥ जयजय देव निश्चळ । चलितचित्तपानतुंदिल । जगदुन्मीलनाविरल- । केलिप्रिय ॥ ६ ॥ जयजय देव विशुद्ध । विदुदयोद्यानद्विरद । शमदममदनमदभेद । दयार्णव ॥ ७ ॥ जयजय देवैकरूप । अतिकृतकंदर्पसर्पदर्प । भक्तभावभुवनदीप । तापापह ॥ ८ ॥ जयजय देव अद्वितीय । परिणतोपरमैकप्रिय । निजजनजित भजनीय । मायागम्य ॥ ९ ॥ जयजय देव श्रीगुरो । अकल्पनाख्यकल्पतरो । स्वसंविद्द्रुमबीजप्ररो- । हणावनी ॥ १० ॥ हें काय एकैक ऐसैसें । नानापरिभाषावशें । स्तोत्र करूं तुजोद्देशें । निर्विशेषा ॥ ११ ॥ जिहीं विशेषणीं विशेषिजे । तें दृश्य नव्हे रूप तुझें । हें जाणें मी म्हणोनि लाजें । वानणां इहीं ॥ १२ ॥ परी मर्यादेचा सागरु । हा तंवचि तया डगरु । जंव न देखे सुधाकरु । उदया आला ॥ १३ ॥ सोमकांतु निजनिर्झरीं । चंद्रा अर्घ्यादिक न करी । तें तोचि अवधारीं । करवी कीं जी ॥ १४ ॥ नेणों कैसी वसंतसंगें । अवचितिया वृक्षाचीं अंगें । फुटती तैं तयांही जोगें । धरणें नोहे ॥ १५ ॥ पद्मिनी रविकिरण । लाहे मग लाजे कवण । कां जळें शिवतलें लवण । आंग भुले ॥ १६ ॥ तैसा तूंतें जेथ मी स्मरें । तेथ मीपण मी विसरें । मग जाकळिला ढेंकरें । तृप्तु जैसा ॥ १७ ॥ मज तुवां जी केलें तैसें । माझें मीपण धाडूनि देशें । स्तुतिमिषें पांचपिसें । बांधलें वाचे ॥ १८ ॥ ना एऱ्हवीं तरी आठवीं । राहोनि स्तुति जैं करावी । तैं गुणागुणिया धरावी । सरोभरी कीं ॥ १९ ॥

 अध्याय अठरावा : सर्वगीतार्थसंग्रहयोग

हे निष्पापा, आपल्या सेवकांचे संपूर्ण कल्याण करणाऱ्या आणि जन्म व म्हातारपणरूपी मेघांच्या फळीची धूळधाण करणाऱ्या हे वायुरूपी श्रीगुरुदेवा, तुमचा जयजयकार असो ! १. हे अतिशय सामर्थ्यवान् (अहंकारादि) अशुभ समुदायांचा ज्याने नायनाट केला आहे अशा, वेदशास्त्ररूपी वृक्षांचे फल असलेल्या व त्या फलाची प्राप्ती करून देणाऱ्या, हे श्रीगुरुदेवा, तुमचा जयजयकार असो ! २. हे स्वरूपतः पूर्ण असलेल्या, ज्यांच्या विषयवासना नाहीशा झाल्या आहेत, त्यांचा कैवार घेणाऱ्या, कालाच्या करामतीसहि अंकित करून ठेवलेल्या, अंशादि विभागापलीकडे असलेल्या, श्रीगुरुदेवा, तुमचा जयजयकार असो ! ३. हे निरुपाधिका, ज्याच्या ठिकाणी जोराचा विपुल आनंद प्रकट आहे अशा, संपूर्ण दोष नेहमीच नाहीसे केलेल्या व सर्वांना कारण असलेल्या, श्रीगुरुदेवा, तुमचा जयजयकार असो ! ४. हे स्वयंप्रकाशा, जगद्रूपी ढगाचा गर्भ ज्यात संभवतो, अशा आकाशा, स्वर्गादि लोकांच्या उत्पत्तीचे आधारभूत खांबच असलेल्या, संसाराचा फडशा पाडणाऱ्या श्रीगुरो, तुमचा जयजयकार असो ! ५. हे स्थिर असणाऱ्या, साधकाचे चंचल चित्त पिऊन मोठे पोट झालेल्या, जगत् प्रकट करण्याचा एकसारखा खेळ खेळण्याची आवड असलेल्या, श्रीगुरुदेवा, तुमचा जयजयकार असो ! ६. हे अत्यंत शुद्धा, ज्ञानोदयरूपी अरण्यातील हत्ती (म्हणजे ज्ञानाभिमान गलित करणारे) अशा, तसेच शमदमेकरून मदनाच्या भयाचा नाश करणाऱ्या, दयासागरा, श्रीगुरुदेवा, तुमचा जयजयकार असो ! ७. हे अविकारी, मदनरूपी सापाच्या घमेंडीचा धुव्वा उडविणाऱ्या, भक्तांच्या प्रेमरूपी घरातील दिवा असणाऱ्या व तापाचा नायनाट करणाऱ्या, श्रीगुरुदेवा, तुमचा जयजयकार असो ! ८. हे अद्वितीया, परिपक्व झालेल्या वैराग्यवानाचेच काय ते फक्त प्रेम असलेल्या, आपल्या दासाच्या स्वाधीन होऊन राहिलेल्या, भजन करण्यास योग्य असलेल्या, मायेच्या ताब्यात न सांपडणाऱ्या, श्रीगुरुदेवा, तुमचा जयजयकार असो ! ९. कल्पनारहित अशी ज्याची प्रसिद्धि आहे अशा (परमात्म-) स्वरूपास प्राप्त करून देणाऱ्या कल्पवृक्षा, स्वरूपज्ञानरूपी वृक्षाचे बी वाढण्याची जमीन असलेल्या देवा, श्रीगुरो, तुमचा जयजयकार असो ! १०. हे भेदरहित श्रीगुरो, असे असे तुम्ही आहात, अशी पृथक् पृथक् अनेक विवेचनांच्या द्वारा तुमच्यासंबंधाने स्तुति तरी काय करावी ? ११. ज्या ज्या विशेषणांनी तुमचे वर्णन करावे त्या त्या विशेषणांनी दाखविलेले जे जे दृश्य स्वरूप ते ते तुमचे रूप नाही, हे मी समजतो व म्हणूनच (या) स्तुतीच्या शब्दांनी वर्णन करण्याची मला लाज वाटते. १२. समुद्र आपली मर्यादा उल्लंघन करीत नाही, अशी त्याची प्रसिद्धि आहे; परंतु जोपर्यंत त्याने पूर्णचंद्र उदयाला आलेला पाहिला नाही, तोपर्यंतच ती खरी असते. १३. महाराज, ऐका. चंद्रकांतमणि आपल्या पाझराने चंद्रास आपण होऊन अर्घ्य वगैरे देत नाही, तर ते अर्घ्यादिक देवविण्याचे काम तो चंद्रच त्या चंद्रकांतमण्याकडून करवितो. १४. वसंत प्राप्त झाला म्हणजे झाडांच्या फांद्यांना कशी अकस्मात् पालवी फुटते, हे कळत नाही; परंतु ते पालवी फुटणे थांबून ठेवणे, हे झाडांच्याहि स्वाधीन नसते. १५. सूर्यविकासिनी कमळाला सूर्यकिरणांचा योग झाला म्हणजे मग कोण संकोचून राहणार ? अथवा पाण्याच्या संसर्गात आलेले मीठ आपले अंग विसरते (विरघळते). १६. त्याप्रमाणे जेव्हां मी तुझे स्मरण करतो, तेव्हां मी आपला मीपणा विसरतो, मग जसा तृप्त पुरुष ढेकराने व्यापला असता, त्यास आपले ढेकर आवरून धरता येत नाही; १७. महाराज, मला तुम्ही असे केले आहे. आपण माझ्या मीपणाचा नाश करून स्तुतीच्या निमित्ताने माझ्या वाचेला वेड लावले आहे. १८. अथवा एऱ्हवी तरी मी शुद्धीवर राहून जेव्हां स्तुति करीन, तेव्हांच माझ्या हातून गुण व गुणातीत यांची तुलना केल्यासारखे होईल. १९.

तरी तूं जी एकरसाचें लिंग । केवीं करूं गुणागुणीं विभाग । मोतीं फोडोनि सांधितां चांग । कीं तैसेंचि भलें ॥ २० ॥ आणि तूं बापु तूंचि माय । इहीं बोलीं ना स्तुति होय । डिंभोपाधिक आहे । विटाळु तेथें ॥ २१ ॥ जी जालेनि पाइकें आलें । तें गोसावीपण केवीं बोलें । ऐसें उपाधी उशिटलें । काइ वानूं ॥ २२ ॥ तरी आत्मा तूं एकसरा । हेंही म्हणतां दातारा । आंतुल तूं बाहेरा । घापतासी ॥ २३ ॥ म्हणूनि साचा तुजलागीं । स्तुति न देखे जी जगीं । मौनावांचूनि लेणें आंगीं । सुसीना मा ॥ २४ ॥ स्तुती कांहीं न बोलणें । पूजा कांहीं न करणें । सन्निधीं कांहीं न होणें । तुझां ठायीं ॥ २५ ॥ तरी जिंतलें जैसें भुली । पिसें आलापु घाली । तैसें वानूं तें माउली । उपसाहें तूं ॥ २६ ॥ आतां गीतार्थाची मुक्तमुदी । लावीं माझिये वाग्वृद्धी । जे माने हे सभासदीं । सज्जनांचां ॥ २७ ॥ येथ म्हणितलें श्रीनिवृत्ती । नको हें पुढतपुढती । परिसीं लोहा घृष्टी किती । वेळवेळां कीजे गा ॥ २८ ॥ तंव विनवी ज्ञानदेवो । म्हणे हो कां जी पसावो । तरी अवधान देतु देवो । ग्रंथा आतां ॥ २९ ॥ जी गीतारत्नप्रासादाचा । कळसु अर्थ चिंतामणीचा । सर्व गीतादर्शनाचा । पाढाऊ जो ॥ ३० ॥ लोकीं तरी आथी ऐसें । जे दुरूनि कळसु दिसे । आणि भेटीचि हातवसे । देवतेची तिये ॥ ३१ ॥ तैसेंचि एथही आहे । जें एकेंचि येणें अध्यायें । आघवाचि दृष्ट होये । गीतागमु हा ॥ ३२ ॥ मी कळसु याचि कारणें । अठरावा अध्यायो म्हणें । उवाइला बादरायणें । गीताप्रासादा ॥ ३३ ॥ नोहे कळसापरतें कांहीं । प्रासादीं काम नाहीं । तें सांगतसें गीता ही । संपलेपणें ॥ ३४ ॥ व्यासु सहजें सूत्री बळी । तेणें निगमरत्नाचळीं । उपनिषदर्थाची माळी । माजीं खांडिली ॥ ३५ ॥ तेथ त्रिवर्गाचा अणुआरु । आडऊ निघाला जो अपारु । तो महाभारतप्राकारु । भोंवता केला ॥ ३६ ॥ माजीं आत्मज्ञानाचें एकवट । दळवाडें झाडूनि चोखट । घडिलें पार्थवैकुंठ- । संवाद कुसरी ॥ ३७ ॥ निवृत्तिसूत्र सोडणिया । सर्व शास्त्रार्थ पुरवणिया । आवो साधिला मांडणिया । मोक्षरेखेचा ॥ ३८ ॥ ऐसेनि करितां उभारा । पंधराअध्यायांत पंधरा । भूमी निर्वाळलिया पुरा । प्रासादु जाहला ॥ ३९ ॥ उपरि सोळावा अध्यावो । तो ग्रीवेघंटेचा आवो । सप्तदशु तोचि ठावो । पडघाणिये ॥ ४० ॥ तयाहीवरी अष्टादशु । तो अपैसा

आणि महाराज, तुमचे स्वरूप एकरस आहे; मग तुमच्या ठिकाणी गुण व गुणातीत ही निवड कशी करता येईल ? हे पहा, मोती अगोदर फोडून मग सांधणे चांगले, किंवा ते आहे तसेच सबंध ठेवणे चांगले ? २०. आणि तूं बाप आहेस व तूंच आई आहेस, अशा वर्णनाने तुझी स्तुति होत नाही. कारण की, त्या प्रतिपादनात 'लेकरू' या उपाधीचा विटाळ आहे. २१. महाराज, दुसरी एखादी व्यक्ति दास झाल्याने आलेले परावलंबी स्वामित्व तुमच्या ठिकाणी प्रतिपादण्यात काय अर्थ आहे ? असे सापेक्षतेच्या उपाधीने उष्टे झालेल्या मोठेपणाने तुमचे वर्णन कशाला करू ? २२. हे स्वामिन्, तूं अंतर्बाह्य एकसारखा व्यापून असणारा आत्मा आहेस, असेहि म्हटले असता, आत असणारा जो तूं, त्या तुला बाहेर घालविला असे होईल. २३. म्हणून महाराज, आपण जसे खरोखर आहात, तशा आपल्या यथार्थस्तुतीकरिता लागणारी विशेषणे जगामध्ये मला दिसत नाहीत. कारण की, मौनावाचून दुसरा दागिना आपण अंगावर घालीतच नाही. २४. तुमच्या संबंधाने कांही न बोलणे ही स्तुति होय; कांही न करणे ही पूजा आणि (साधकाने) आपण जीव, शिव अथवा ब्रह्म, यापैकी कोणाचाच अभिमान न घेणे, हीच तुमची जवळीक होय. २५. तरी पण भ्रमाने भुलून वेडा झालेला मनुष्य जसा बडबडतो, त्याप्रमाणे मी तुमचे वर्णन करतो. ते, हे श्रीगुरुमाउली, तूं सहन कर. २६. आता माझ्या व्याख्यानाच्या विस्तारास, यात गीतेतील योग्य भावार्थ आला आहे, अशी आपली संमति दाखविणारा मोत्यांचे अंगठीचा मोर्तब (शिक्का) करा. कारण त्या योगाने माझे हे बोलणे सज्जनांच्या सभेतील सर्व संतांना मान्य होईल. २७. यावर श्रीगुरु निवृत्तिनाथ म्हणाले, अशी वारंवार विनंति करू नकोस, अरे, सोने होण्याकरिता परिसावर लोखंड किती वेळा घासावयास पाहिजे ? (एकदा घासले की पुरे.) २८. तेव्हां ज्ञानदेव विनंति करून म्हणतात, महाराज, आपली आज्ञा हा आपला प्रसादच आहे. तर आता आपण व्याख्यानाकडे लक्ष द्यावे. २९. महाराज, गीतारूपी रत्नमंदिराचा हा (अठरावा अध्याय) अर्थरूपी चिंतामणीचा (बनविलेला) कळस आहे व सर्व गीतेचे दर्शन करविणारा वाटाड्या आहे. ३०. लोकात तरी अशी समजूत आहे की, दुरून देवळाचा कळस दिसल्याबरोबर त्या देवळातील देवतेची भेटच (दर्शनच) हस्तगत झाली असे होते. ३१. येथेहि (या अठराव्या अध्यायाच्या बाबतीतहि) तसेच आहे. कारण की, या एकाच अध्यायाने सर्व गीताशास्त्र पाहिले असे होते. ३२. म्हणून याच कारणाकरिता श्रीव्यासांनी गीतारूपी मंदिरावर अठरावा अध्याय हा कळस चढविला, असे मी म्हणतो. ३३. मंदिर बांधण्यात कळसापलीकडे कांही काम शिल्लक राहिले नाही, असे नसते काय ? तीच गोष्ट गीतादेखील आपल्या समाप्तीने सांगत आहे. ३४. व्यास हे स्वभावतःच मोठे बुद्धिमान् कारागीर (मोठे सूत्रकार) होते. त्यांनी वेदरूप रत्नांच्या पर्वतावर (असलेल्या) उपनिषदर्थरूपी पठारावर खणायला आरंभ केला (म्हणजे उपनिषदांचा विचार करण्यास आरंभ केला). ३५. तेव्हां धर्म, अर्थ व काम हा त्रिविध पुरुषार्थरूपी जो पुष्कळसा असार चाराचुरा निघाला, त्याचा महाभारतरूपी कोट गीतामंदिरा-सभोवती केला. ३६. या खाणीमध्ये आत्मज्ञान-रूपी अखंड दगड निघाला. तो चातुर्याने साफसूफ करून त्याचा श्रीकृष्णार्जुनसंवादरूपी चांगला चिरा तयार केला. ३७. निवृत्तिरूपी ओळंबा लावून, सर्व शास्त्रार्थाची पुरणी घालून, व्यासांनी त्या चिऱ्याच्या मांडणीने मोक्षाच्या स्वरूपाचा आकार साधला. ३८. अशा तऱ्हेने गीतारूपी मंदिराची उभारणी करीत असतांना, भूमि शुद्ध करण्यापासून तो पंधरावा अध्याय संपेपर्यंतचे पंधरा अध्यायांचे गीतारूपी मंदिर गच्चीपर्यंत पुरे झाले. ३९. वरती सोळावा अध्याय हा गळ्यावरील डेऱ्याचा आकार होय आणि जो सतरावा अध्याय आहे, तोच कळसाच्या बैठकीचा ओटा होय. ४०. त्याच्याहीवर अठरावा अध्याय हाच कोणी एक

मांडला कळसु । उपरि गीतादिकीं व्यासु । ध्वजें लागला ।। ४१ ।। म्हणोनि मागील जे अध्याय । ते चढते भूमीचे आय । तयांचें पुरें दाविताहे । आपुलां आंगीं ।। ४२ ।। जालया कामा नाहीं चोरी । ते कळसें होय उजरी । तेवीं अष्टादशु विवरी । साद्यंत गीता ।। ४३ ।। ऐसा व्यासें विंदाणियें । गीताप्रासादु सोडणिये । आणूनि राखिले प्राणिये । नानापरी ।। ४४ ।। एक प्रदक्षिणा जपाचिया । बाहेरोनि करिती यया । एक ते श्रवणमिषें छाया । सेविती ययाची ।। ४५ ।। एक ते अवधानाचा पुरा । विडापाऊड भीतरां । देऊनि रिघती गाभारां । अर्थज्ञानाचां ।। ४६ ।। ते निजबोधें उराउरी । भेटती आत्मया श्रीहरी । परी मोक्षप्रसादीं सरी । सर्वांही आथी ।। ४७ ।। समर्थाचिये पंक्तिभोजनें । तळिल्या वरिल्या एक पक्वान्नें । तेवीं श्रवणें अर्थें पठणें । मोक्षुचि लाभे ।। ४८ ।। ऐसा गीता वैष्णवप्रासादु । अठरावा अध्याय कळसु विशदु । म्यां म्हणितला हा भेदु । जाणोनियां ।। ४९ ।। आतां सप्तदशापाठीं । अध्याय कैसेनि उठी । तो संबंधु सांगों दिठी । दिसे तैसा ।। ५० ।। न मोडतां दोन्ही आकार । घडिलें एक शरीर । हें अर्धनारीनटेश्वर- । रूपीं दिसे ।। ५१ ।। कां गंगायमुनाउदक । वोघबगें वेगळिक । दावी होऊनि एक । पाणीपणें ।। ५२ ।। नाना वाढिली दिवसें । कळा बिंबीं पैसे । परी सिनानें लेवे जैसें । चंद्रीं नाहीं ।। ५३ ।। तैसीं सिनानीं चारीं पदें । श्लोक श्लोकावच्छेदें । अध्यावो अध्यायभेदें । गमे कीर ।। ५४ ।। परी प्रमेयाची उजरी । आनान रूप न धरी । नाना रत्नमणीं दोरी । एकचि जैसी ।। ५५ ।। मोतियें मिळोनि बहुवें । एकावळीचा पाडु आहे । परी शोभे रूप होये । एकचि तेथ ।। ५६ ।। फुलां फुलसरां लेख चढे । द्रुतीं दुजी अंगुळी न पडे । श्लोक अध्याय तेणें पाडें । जाणावे हे ।। ५७ ।। सात शतें श्लोक । अध्यायां अठरांचे लेख । परी देवो बोलिले एक । जें दुजें नाहीं ।। ५८ ।। आणि म्यांही न सांडूनि ते सोये । ग्रंथा व्यक्ती केली आहे । प्रस्तुत तेणें निर्वाहें । निरूपण आइका ।। ५९ ।। तरी सतरावा अध्यावो । पावतां पुरता ठावो । जें संपता श्लोकीं देवो । ऐसें बोलिले ।। ६० ।। ना ब्रह्मनामाचां विखीं । बुद्धि सांडूनि आस्तिकीं । कर्में कीजती तितुकीं । असंतें होतीं ।। ६१ ।। हा ऐकोनि देवाचा बोलु ।

सहजच उभारलेला कळस होय. त्यावर गीतादिक शास्त्रांमुळे व्यास हे ध्वजेच्या ठिकाणी लागले. ४१. म्हणून पहिल्या अध्यायापासून सतराव्या अध्यायापर्यंत जे मागील अध्याय आहेत, ते चढत्या चढत्या भूमिकेचे आकार असून, ते सर्वकाम पुरे झाल्याचे अठरावा अध्याय आपल्या ठिकाणी दाखवीत आहे. ४२. मंदिराचे पुरे झालेले काम, कळसाच्या योगाने, अपुरे राहिले नाही (तर पुरे झाले) हे उघड होते. त्याप्रमाणे अठरावा अध्याय हा कळस असल्यामुळे तो गीतारूपी मंदिराचे काम संपूर्ण झाले असे स्पष्ट दाखवितो. ४३. याप्रमाणे कारागीर व्यासांनी, गीतारूपी मंदिर मोक्षाकरिता तयार करून, प्राण्यांचे नाना प्रकारांनी रक्षण केले. ४४. कोणी या गीतारूपी मंदिराला आवर्तनरूपी प्रदक्षिणा बाहेरूनच करतात व कोणी श्रवणाच्या निमित्ताने या गीतामंदिराच्या सावलीचा उपभोग घेतात. ४५. कित्येक पुरते अवधानरूपी विडा पैसा देऊन गीतारूपी मंदिराच्या अर्थज्ञानरूपी गाभाऱ्यात प्रवेश करतात. ४६. ते आत्मज्ञानाने आत्मरूप श्रीहरीची तात्काळ भेट घेतात. परंतु (या गीतारूपी मंदिराच्या ठिकाणी) मोक्षरूपी प्रसाद सर्वांनाहि एकसारखा मिळतो. ४७. (खऱ्या) श्रीमंताच्या पंक्तीला भोजनात खालच्यावरच्या माणसांना एकच पक्वान्न असते, त्याप्रमाणे या गीतेच्या श्रवणाने, अर्थज्ञानाने व आवर्तनाने मोक्षच मिळतो. ४८. हे मर्म जाणूनच हे गीतारूपी वैष्णव मंदिर आहे व अठरावा अध्याय हा कळस आहे, असे मी स्पष्ट म्हटले. ४९. आता सतराव्या अध्यायानंतर अठराव्या अध्यायाची उत्पत्ति कशी झाली तो संबंध डोळ्यांना दिसेल अशारीतीने सांगतो. ५०. स्त्री व पुरुष हे दोन आकार न बिघडविता एक शरीर घडलेले अर्धनारी नटेश्वराच्या रूपात दिसते. ५१. अथवा गंगायमुना यांचे पाणी, ओघाकडे दृष्टि दिली असता वेगवेगळे दिसून येते; परंतु त्या दोन्ही नद्यांचे उदक, पाणी यादृष्टीने पाहिले असता, एकच आहे असे दिसते. ५२. अथवा चंद्रबिंबाच्या ठिकाणी (शुक्ल पक्षातील तिथीच्या मानाने) प्रत्येक दिवसाला अधिक अधिक कला प्राप्त होत असते, परंतु (पौर्णिमेच्या दिवशी जर पाहिले तर) जसे चंद्रबिंबाच्या ठिकाणी तितक्या निरनिराळ्या कलांचे वेगळे थर दिसत नाहीत. ५३. त्याप्रमाणे (या गीतेत) एकापासून एक चरण पृथक् केल्याने, एका श्लोकाचे चार चरण झाले, तसेच एका अध्यायात एका श्लोकाहून दुसरा श्लोक निराळा असा तोडल्याने एकाच अध्यायाचे अनेक श्लोक झाले. त्याचप्रमाणे एक अध्याय संपून दुसऱ्या अध्यायास आरंभ केला म्हणून (गीतेचे) पुष्कळ निरनिराळे अध्याय झाल्यासारखे खरोखर जरी वाटतात; ५४. परंतु (पदे, श्लोक व अध्याय यांच्या अनेकतेमुळे) ग्रंथात प्रतिपादिलेल्या सिद्धांताच्या अभिप्रायात अनेकत्व येत नाही. रत्नांच्या हारात रत्ने अनेक असली तरी दोरी जशी एकच असते; ५५. पुष्कळ मोत्ये मिळून एकपदरी हार केला असता, त्यास एकावळी म्हणता येते. परंतु त्या एकावळीच्या ठिकाणी मोत्ये जरी अनेक असली, तरी शोभा एकच असते. ५६. फुले व फुलांच्या हारांचे पदर मोजता येतील, पण त्यातील सुवास मोजण्याकरिता एक, दोन अशी बोटे घालता येणार नाहीत. या गीतेतील श्लोकांचे व अध्यायाचे तसेच समजावे (म्हणजे या गीतेत जरी श्लोक व अध्याय वेगवेगळे आहेत, तरी त्या सर्वांमधून सिद्धांत एकच आहे). ५७. या गीतेत श्लोक सातशे आहेत व अध्यायांची संख्या अठरा आहे. परंतु देवांनी जे सांगितले, ते एकच तत्त्व (ज्ञान) सांगितले, दुसरे नाही. ५८. आणि मीहि ती संगति न सोडता ग्रंथाचे विवरण केले आहे व सांप्रत माझे अठराव्या अध्यायाचे निरूपण तुम्ही त्याच धोरणाने ऐका. ५९. तर सतराव्या अध्यायाचा शेवट होण्याच्या वेळी, शेवटच्या श्लोकात देव असे म्हणाले की, ६०. तरी ब्रह्मनामाविषयी श्रद्धा सोडून देऊन जितकी कर्मे करावीत तितकी सर्व व्यर्थ होतात. ६१. हे देवांचे

अर्जुना आला डोलु । म्हणे कर्मनिष्ठां मळु । ठेविला देखों ।। ६२ ।। तो अज्ञानांधु तंव बापुडा । ईश्वरुचि न देखे एवढा । तेथ नाम एक पुढां । कां सुझे तया ।। ६३ ।। आणि रजतमें दोन्ही । गेलियावीण श्रद्धा सानी । ते कां लागे अभिधानीं । ब्रह्माचिये ।। ६४ ।। मग कोता खेंव देणें । वार्तेवरील धांवणें । संडी पडे खेळणें । नागिणीचें तें ।। ६५ ।। तैसीं कर्में दुवाडें । तयां जन्मांतराची कडे । दुर्मेळावे येवढे । कर्मामाजीं ।। ६६ ।। ना विपायें हें उजू होये । तरी ज्ञानाचीच योग्यता लाहे । एऱ्हवीं येणेंचि जाये । निरयालया ।। ६७ ।। कर्मी हा ठावोवरी । आहाती बहुवा अवसरी । आता कर्मठां कैं वारी । मोक्षाची हे ।। ६८ ।। तरी फिटो कर्माचा पांगु । कीजो अवघाचि त्यागु । आदरिजो अव्यंगु । संन्यासु तो ।। ६९ ।। कर्मबाधेची कहीं । जेथ भयाची गोष्टी नाहीं । तें आत्मज्ञान जिहीं । स्वाधीन होय ।। ७० ।। ज्ञानाचे आवाहनमंत्र । जें ज्ञानपिकतें सुक्षेत्र । ज्ञानआकर्षितें सूत्र- । तंतु जे का ।। ७१ ।। ते दोनी संन्यास त्याग । अनुष्ठूनि सुटो जग । तरी हेंचि आतां चांग । व्यक्त पुसों ।। ७२ ।। ऐसें म्हणोनि पार्थे । त्यागसंन्यासव्यवस्थे । रूप होआवया जेथें । प्रश्नु केला ।। ७३ ।। तेथ प्रत्युत्तरें बोली । श्रीकृष्णें जे चावळिली । तया व्यक्ती जाली । अष्टादशा ।। ७४ ।। एवं जन्यजनकभावें । अध्यावो अध्यायातें प्रसवे । आतां ऐका बरवें । पुसिलें तें ।। ७५ ।। तरी पंडुकुमरें तेणें । देवाचें सरतें बोलणें । जाणोनि अंतःकरणें । काणी घेतली ।। ७६ ।। एऱ्हवीं तत्त्वविषयीं भला । तो निश्चितु असे कीर जाहला । परी देवो राहे उगला । तें साहावेना ।। ७७ ।। वत्स धालयाही वरी । धेनु न वचावी दुरी । अनन्य प्रीतीची परी । ऐसीच आहे ।। ७८ ।। तेणें काजेंवीणही बोलावें । तें देखिलें तरी पाहावें । भोगितां चाड दुणावे । पढियंतयाठायीं ।। ७९ ।। ऐसी प्रेमाची हे जाती । पार्थ तंव तेचि मूर्ती । म्हणूनि करूं लाहे खंती । उगेपणाची ।। ८० ।। आणि संवादाचेनि मिषें । जे अव्यवहारी वस्तु असे । तेचि भोगिजे कीं जैसें । आरिसां रूप ।। ८१ ।। मग संवादु तोही पारुखे । तरी भोगणें भोगिता थोके । हें कां साहावेल सुखें । लांचावलेया ।। ८२ ।। यालागीं त्याग संन्यास । पुसावयाचें घेऊनि मिस । परतविलेंचि दुस । गीतेचें तें ।। ८३ ।। अठरावा अध्यावो नोहे । हे एकाध्यायी गीताचि आहे । जैं वांसरूंचि गाय दुहे । तैं वेळु कायसा ।। ८४ ।। तैसी संपतां

बोलणे ऐकून अर्जुन डोलू लागला व मनात म्हणाला, कर्मावर भर असलेल्यांना (देवांनी) कमी प्रतीचे लेखिले आहे, असे मला वाटते. ६२. अज्ञानाने आंधळा झालेला तो दीन कर्मठ वर्ग जर एवढ्या (सर्वव्यापक) ईश्वराला पाहू शकत नाही, तर अशा स्थितीत त्या कर्मठ वर्गाला प्रथम त्याचे (ईश्वराचे) एक नांव व त्यावर अवलंबून असलेल्या पुढच्या श्रद्धादिक गोष्टी कशा कळणार ? ६३. आणि मनुष्याच्या अंतः-करणातून रजोगुण व तमोगुण हे गेल्याशिवाय जी श्रद्धा असते, ती अगदीच कमी प्रतीची असते. ती ब्रह्मनामाच्या ठिकाणी कशी जडेल ? ६४. मग शस्त्राच्या अग्राला आलिंगन देणे, दोरीवर धांवणे अथवा नागिणीबरोबर खेळणे, ह्या गोष्टीदेखिल त्या श्रद्धाविरहीत कर्मापुढे घातकपणाच्या बाबतीत हार खातील. ६५. ब्रह्मनामावरील श्रद्धेशिवाय केलेली कर्मे तशी घातक आहेत, शिवाय त्या कर्मांची प्रवृत्ति दुसरे जन्म देण्याकडे असते; एवढे सर्व कुयोग कर्मात असतात. ६६. अथवा हे कर्म जर चुकून यथासांग झाले, तर ते कर्म करणाराला ज्ञानाचीच योग्यता प्राप्त होते व कर्म नीट झाले नाही तर या कर्मानेच तो कर्म करणारा नरकाच्या घराला जातो. ६७. कर्मामध्ये इतक्या पुष्कळ अडचणी आहेत, असे जर आहे तर कर्मठाला मोक्षाकडे जाणे कोठून घडणार ? ६८. तर आता कर्माचे हे दारिद्र्य नाहीसे होवो व सर्व कर्मांचा त्याग केला जावो आणि त्या दोषरहित संन्यासाचा स्वीकार केला जावो; ६९. जेथे कर्मबाधेच्या (जन्ममरणाच्या) भयाचे मुळी नांव देखिल नसते, असे आत्मज्ञान ज्या योगांनी स्वाधीन होईल; ७०. जे ज्ञानाला बोलावणारे मंत्र आहेत, जे ज्ञान पिकवणारे चांगले शेत आहेत व जे ज्ञानाला आकर्षण करणारे सूत्रतंतू आहेत; ७१. असे जे संन्यास व त्याग त्या दोघांचे आचरण करून जग कर्माच्या बंधनातून सुटावे म्हणून आता त्याग व संन्यास ह्याविषयी देवास चांगले स्पष्ट विचारू. ७२. असा अर्जुनाने विचार करून त्याग व संन्यास यांचे ज्ञान पृथक्त्वाने व चांगले स्पष्ट कळण्याकरिता जेव्हां त्याने प्रश्न केला, ७३. तेव्हां त्या प्रश्नाला उत्तर देण्याकरिता म्हणून श्रीकृष्णांनी जे भाषण केले, त्यात अठरावा अध्याय प्रकट झाला. ७४. याप्रमाणे एक उत्पन्न करणारा व त्यापासून दुसरा उत्पन्न होणारा, या नात्याने मागच्या अध्यायापासून हा अध्याय उत्पन्न झाला. आता अर्जुनाने जे विचारले ते नीट ऐका. ७५. तरी त्या पंडुराजाच्या मुलाने (अर्जुनाने) देवाचे बोलणे (सतराव्या अध्यायात) संपलेले पाहिले व तो मनात खिन्न झाला. ७६. वास्तविक विचार करून पाहिले तर त्याचा आत्मज्ञानाच्या सिद्धांताविषयी खरोखर ठाम निश्चय झाला होता. परंतु आता देव स्वस्थ बसलेले त्याला सहन होईना. ७७. वासरू तृप्त झाल्यावर देखिल गाय आपल्यापासून दूर जाऊ नये (असे त्या वासरास वाटते). एकनिष्ठ प्रीतीचा प्रकार असाच आहे. ७८. त्या प्रेमाच्या योगाने आपल्या आवडत्याशी कांही कारण नसतांनाहि बोलावेसे वाटते व ते एकदा पाहिलेले असले तरी पुन्हा डोळे भरून पाहावेसे वाटते. आवडता विषय एकदा उपभोगिला तरी त्याच्या भोगाविषयीची इच्छा त्या भोगाने दुपटीने वाढतच जाते. ७९. प्रेमाचा हा प्रकार असा आहे. (आणि) अर्जुन तर प्रेमाचीच मूर्ति आहे; म्हणून देवाचे स्तब्ध बसणे त्याच्या मनाला बरे वाटेना. ८०. आणि एऱ्हवी न दिसणारे आपले रूप आरशात ज्याप्रमाणे पाहता येते, त्याप्रमाणे (देणे, घेणे, बोलणे, ऐकणे वगैरे) व्यवहार जिच्या संबंधाने होत नाहीत, ती ब्रह्मवस्तु प्रश्नोत्तराच्या निमित्ताने अनुभविता येते, ८१. मग तो संवाद जर थांबला तर ब्रह्मवस्तूच्या आनंदाच्या अनुभवात खंड पडेल, तेव्हां मग आत्मसुखाच्या भोगाला चटावलेल्या अर्जुनास हे कसे सहन होईल ? ८२. याकरिता त्याग व संन्यास विचारण्याचे निमित्त घेऊन ते गीतारूपी वस्त्र (अर्जुनाने) पुन्हा उलगडावयास लाविले. ८३. हा अठरावा अध्याय नाही, तर ही एकाध्यायी गीताच आहे. ज्या वेळेला वासरूच स्तनाला लागेल, त्या वेळेला पान्हा सोडण्यास गाईस कितीसा वेळ लागेल ? ८४.

अवसरीं । गीता आदरविली माघारीं । स्वामिभृत्याचा न करी । संवादु काई ॥ ८५ ॥ परी हें असों ऐसें । अर्जुनें पुसिजत असे । म्हणे विनंती विश्वेशें । अवधारिजो ॥ ८६ ॥

अर्जुन उवाच :

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

हां जी संन्यासु आणि त्यागु । इयां दोहीं एक अर्थी लागु । जैसा संघातु आणि संगु । सांगातेंचि बोले ॥ ८७ ॥ त्यागें तैसा संन्यासें । त्यागुचि बोलिजतु असे । आमचेनि तंव मानसें । जाणिजे हेंचि ॥ ८८ ॥ ना कांहीं आथी अर्थभेदु । तो देव करोतु विशदु । येथ म्हणती मुकुंदु । भिन्नचि पै ॥ ८९ ॥ एऱ्हवीं अर्जुना तुझां मनीं । त्याग संन्यास दोनी । एकार्थ गमले हें मानीं । मी ही साच ॥ ९० ॥ इहीं दोही कीर शब्दीं । त्यागुचि बोलिजे त्रिशुद्धी । परी कारण एथ भेदीं । येतुलेंचि ॥ ९१ ॥ जें निपटूनि कर्म सांडिजे । तें सांडणें संन्यासु म्हणिजे । आणि फलमात्र का त्यजिजे । तो त्यागु गा ॥ ९२ ॥ तरी कोणा कर्माचें फळ । सांडिजे कोण कर्म केवळ । हेंही सांगों विवळ । चित्त दे पां ॥ ९३ ॥ तरी आपैसीं दांगीं डोंगर । झाडालि विति असार । तैसे लांबे राजागर । नुठिती ते ॥ ९४ ॥ न पेरितां सैंघ तृणें । उठती तैसें साळीचें होणें । नाहीं गा राबाउणें । जयापरी ॥ ९५ ॥ कां अंग जाहलें सहजें । परी लेणें उद्यमें कीजे । नदी आपैसी आपादिजे । विहिरी जेवीं ॥ ९६ ॥ तैसें नित्य नैमित्तिक । कर्म होय स्वाभाविक । परी न कामितां कामिक । न निफजे जें ॥ ९७ ॥

श्रीभगवानुवाच :

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

कामनेचेंचि दळवाडें । जें उभारावया घडे । अश्वमेधादिक फुडे । याग जेथ ॥ ९८ ॥ वापी कूप आराम । अग्रहारें हन महाग्राम । आणीकही नानासंभ्रम । व्रतांचे ते ॥ ९९ ॥ ऐसें इष्टापूर्त सकळ । जया कामना एक मूळ । जें केलें भोगवी फळ । बांधोनियां ॥ १०० ॥ देहाचिया गांवा आलिया । जन्ममृत्यूचिया सोहळिया । ना म्हणों नये धनंजया । जियापरी ॥ १ ॥ का ललाटींचे लिहिलें । न मोडे गा कांहीं केलें । काळेगोरेपण धुतलें । फिटों नेणे ॥ २ ॥ केलें काम्य कर्म तैसें । फळ भोगावया धरणें बैसें । न फेडितां ऋण जैसें । वोसंडीना ॥ ३ ॥ का कामनाही न करितां ।

त्याप्रमाणे गीता संपण्याच्याहि वेळी पुन्हा गीता-व्याख्यानाचा आरंभ करावयास भाग पाडले (यात काही आश्चर्य नाही. कारण) गुरुशिष्यांचा संवाद काय करणार नाही ? ८५. परंतु तूर्त हे राहू द्या. अर्जुन याप्रमाणे विचारावयास लागला. तो म्हणाला, हे जगाच्या नाथा, माझी विनंति ऐकावी. ८६.

अर्जुन म्हणाला, हे महाबाहो, हृषीकेशा, केशिनिषूदना, संन्यासाचे आणि त्यागाचे तत्त्व (निश्चितार्थ) वेगवेगळे मी जाणू इच्छितो. १.

अहो महाराज, संन्यास व त्याग या दोन शब्दांचा एकाच अर्थाशी संबंध असल्याचे दिसून येते. संघात आणि संघ, या दोन शब्दांनी समुदायाचे जसे सारखेच ज्ञान होते; ८७. त्याग व त्याप्रमाणेच संन्यास या शब्दाने, त्यागच सांगावयाचा आहे, अशी आमच्या मनाची तर ठाम समजूत झाली आहे. ८८. पण त्याग व संन्यास या दोन शब्दांच्या अर्थात जर कांही भेद असेल, तर तो देवांनी स्पष्ट करावा. यावर देव म्हणाले, या दोन शब्दांचे अर्थ वेगवेगळे आहेत. ८९. एऱ्हवी अर्जुना, तुझ्या मनामध्ये त्याग व संन्यास हे दोन्ही एकार्थवाचक आहेत असे वाटले व (एका दृष्टीने) हे मीहि खरे मानतो. ९०. खरोखर त्याग व संन्यास या दोन शब्दांनी निश्चयेकरून त्यागच म्हटला जातो. परंतु यांच्या अर्थात भिन्नता असण्याचे कारण इतकेच आहे- ९१. अर्जुना, मुळी कर्मच करावयाचे नाही, अशा कर्माच्या त्यागाला संन्यास असे म्हणावे आणि कर्म करून त्या कर्माचे जे केवळ फल टाकणे, त्याला त्याग म्हणावे, ९२. परंतु कोणत्या कर्माचे फल टाकावयाचे व कोणते कर्म मुळीच करावयाचे नाही, हे आम्ही स्पष्ट सांगतो, तूं लक्ष दे. ९३. तरी रानात व डोंगरात आपोआप निरुपयोगी झाडे उत्पन्न होतात, तशी चांगल्या बागा व भाताची पिके सहज उगवत नाहीत. ९४. ज्याप्रमाणे न पेरता गवत जिकडे तिकडे आपोआप उगवते, त्याप्रमाणे साळी आपोआप उगवत नाहीत. साळीच्या पिकास पेरणी व राब ही करावी लागतात. ९५. अथवा ज्याप्रमाणे शरीराचे अवयव स्वाभाविकच असतात; परंतु दागिने प्रयत्नाने मुद्दाम घडवून तयार करावे लागतात; नदीचा ओघ स्वाभाविकपणे झालेला असतो, परंतु विहीर मुद्दाम खणून तयार करावी लागते. ९६. त्याप्रमाणे नित्य (स्नानसंध्यादिक) कर्म व नैमित्तिक (श्राद्ध करणे वगैरे) कर्म, ही कर्मे स्वाभाविक रीतीने (वेदाज्ञे-प्रमाणे) होत असतात. परंतु जे काम्यकर्म असते, ते मात्र फलाची इच्छा केल्याशिवाय होत नाही. ९७.

श्रीकृष्ण म्हणाले, काम्यकर्मांचा त्याग म्हणजेच 'संन्यास' होय, असे विद्वानांचे मत आहे. सर्व कर्मांच्या फलाचा त्याग म्हणजे 'त्याग' होय, असे पंडित म्हणतात. २.

ज्या काम्यकर्माची उभारणी होण्याकरिता फलांच्या इच्छांचा समुदाय कारण असतो व ज्या काम्यकर्मात प्रसिद्ध अश्वमेधादिक यज्ञ आहेत. ९८. (आणखी) ज्या काम्यकर्मात बारव, आड, बगीचा वगैरे परोपकारार्थ तयार करतात व जमिनी, गांव वगैरे ब्राह्मणास इनाम करून देतात व मोठाले गांव वसवितात; याशिवाय अनेक प्रकारच्या व्रतांचे पसारे, ९९. अशी ही सर्व इष्ट व पूर्त कर्मे होत. त्यांचा उगम केवळ एका फलेच्छेवर अवलंबून असतो व त्या काम्यकर्मांचे आचरण आपले फळ, (कर्मकर्त्यास) अगदी बांधून बळेच भोगावयास लाविते. १००. अर्जुना, ज्याप्रमाणे देहरूप गांवास आल्यावर जन्ममरणाचे सोहळे भोगण्यास नाही म्हणता येत नाही; १०१. अथवा (ब्रह्मदेवाने) कपाळी जे लिहिलेले असते, ते अरे, जसे कांही केले असता पुसता येत नाही; अथवा कितीहि धुतले तरी काळेपणा अथवा गोरेपणा नाहीसा होत नाही; १०२. ज्याप्रमाणे कर्ज फेडल्याशिवाय त्यापासून जशी सुटका होत नाही, त्याप्रमाणे फलेच्छेने केलेले कर्म, फल भोगविण्याकरिता धरणे घेऊन बसते. १०३. अथवा अर्जुना, फलेच्छाहि न करता जर सहजच

अवसांत घडे पंडुसुता । तरी वायकांडें न झुंझतां । लागे जैसें ॥ ४ ॥ गूळ नेणतां तोंडीं । घातला देचि गोडी । आगी मानूनि राखोंडी । चेपिला पोळी ॥ ५ ॥ काम्यकर्मीं हें एक । सामर्थ्य आथी स्वाभाविक । म्हणोनि नको कौतुक । मुमुक्षू एथ ॥ ६ ॥ किंबहुना पार्था ऐसें । जें काम्यकर्म गा असे । तें त्यजिजे विष जैसें । वोकूनियां ॥ ७ ॥ मग तया त्यागातें जगीं । संन्यासु ऐसिया भंगी । बोलिजे अंतरंगीं । सर्वद्रष्टा ॥ ८ ॥ हें काम्यकर्म सांडणें । तें कामनेतेंचि उपडणें । धनत्यागें दवडणें । भय जैसें ॥ ९ ॥ आणि सोमसूर्यग्रहणें । येऊनि करविती पार्वणें । कां मातापितरमरणें । अंकित जे दिवस ॥ ११० ॥ अथवा अतिथी हन पावे । ऐसैसें पडे जें करावें । तें तें कर्म जाणावें । नैमित्तिक गा ॥ ११ ॥ वार्षिया क्षोभे गगन । वसंतें दुणावे वन । देहा शृंगारी यौवन- । दशा जैसी ॥ १२ ॥ का सोमकांतु सोमें पघळे । सूर्यें फांकती कमळें । एथ असे तेंचि पाल्हाळे । आन नये ॥ १३ ॥ तैसें नित्य जें का कर्म । तेंचि निमित्ताचे लाहे नियम । एथ उंचावे तेणें नाम । नैमित्तिक होय ॥ १४ ॥ आणि सायंप्रातर्मध्यान्हीं । जें करणें तेंही प्रतिदिनीं । परी दृष्टी जैसी लोचनीं । अधिक नोहे ॥ १५ ॥ कां नापादितां गती । चरणीं जैसी आथी । नातरी ते दीप्ती । दीपबिंबीं ॥ १६ ॥ वासु नेदितां जैसें । चंदनीं सौगंध्य असे । अधिकाराचें तैसें । रूपचि जें ॥ १७ ॥ नित्य कर्म ऐसें जनीं । पार्था बोलिजे तें मानीं । एवं नित्य नैमित्तिक दोन्हीं । दाविलीं तुज ॥ १८ ॥ हेंचि नित्यनैमित्तिक । अनुष्ठेय आवश्यक । म्हणोनि म्हणों पाहती एक । वांझ ययातें ॥ १९ ॥ परी भोजनीं जैसें होये । तृप्ति लाभे भूक जाये । तैसें नित्यनैमित्तिकीं आहे । सर्वांगीं फळ ॥ १२० ॥ कीड आगिठां पडे । तरी मळु तुटे वानी चढे । या कर्मा तया सांगडें । फळ जाणावें ॥ २१ ॥ जे प्रत्यवाय तंव गळे । स्वाधिकार बहुवें उजळे । तेथ हातोफळिया मिळे । सद्गतीसी ॥ २२ ॥ येवढेवरी ढिसाळ । नित्यनैमित्तिकीं आहे फळ । परी तें त्यजिजे मूळ । नक्षत्रीं जैसें ॥ २३ ॥ लता पिके आघवी । तंव चूत बांधे पालवी । मग हात न लावित माधवीं । सोडूनि घाली ॥ २४ ॥ तैसी नोलांडितां रेखा । चित्त दीजे नित्यनैमित्तिका । पाठीं फळा कीजे अशेखा । वांताचे वानी ॥ २५ ॥ यया कर्मफळत्यागातें । त्यागु म्हणती पैं जाणते । एवं संन्यास

काम्यकर्म घडेल तर ज्याप्रमाणे लढाईच्या जागी (समरांगणात) गेले असता युद्ध न करता विनाकारण बाण लागतो. १०४. गूळ आहे असे न समजून तो तोंडात घातला असता तो जसा आपल्या गोडीचा अनुभव करून देतो; अथवा राखोंडी असे समजून जरी अग्नीवर पाय दिला तरी तो जसा चटका देतोच; १०५. जाणून अथवा न जाणून केलेल्या कर्माचें फल अवश्य भोगावयास लावणे, हे एक काम्यकर्मामध्ये स्वाभाविक सामर्थ्य आहे. म्हणून काम्यकर्मांच्या ठिकाणी मुमुक्षूने आवड ठेवू नये. १०६. फार काय सांगावे ! अर्जुना, पोटात गेलेले विष जसे ओकून टाकावे, त्याप्रमाणे जे काम्यकर्म आहे, त्याचा (साधकांनी) त्याग करावा. १०७. मग त्या त्यागाची या जगामध्ये, अंतरंगी सर्व द्रष्टे लोक. (साधु) 'संन्यास' या सदरात गणना करतात. १०८. भय समूळ नाहीसे करणे म्हणजे भयाचे मूळ जे द्रव्य, त्याचा त्याग करणे; त्याप्रमाणे हे काम्यकर्म टाकणे म्हणजे फलेच्छेलाच मुळासकट उपटणे होय. १०९. आणि चंद्र व सूर्य यांची ग्रहणे आली असता, ती पार्वण नांवाची श्राद्धे करण्याचे प्रसंग आणतात अथवा आईबापांच्या मरणाने ठरलेले (श्राद्धाचे) जे दिवस, ११०. अथवा अतिथी जेव्हां येतो (तेव्हां त्याचे जे आदरातिथ्य करावे लागते ते) अशा वेळी जे करावे लागते, ते ते कर्म नैमित्तिक कर्म समजावे. १११. ज्याप्रमाणे वर्षाऋतु आला, की आकाशच ढगाच्या रूपाने क्षुब्ध होते, किंवा वसंत ऋतु आला असता वनाची शोभा दुप्पट वाढते अथवा तारुण्यावस्था जशी शरीराला सुशोभित करते; ११२. अथवा चंद्रकांतमणि जसा चंद्राच्या योगाने पाझरतो, अथवा सूर्यविकासिनी कमळे जशी सूर्याच्या योगाने विकास पावतात; या वरील सर्व दृष्टांतात जे मुळात असते, तेच विस्ताराला पावते, दुसरे (बाहेरून कोठून) येत नाही. ११३. त्याप्रमाणे जे नित्यकर्म असते त्यालाच कांही कारणाचे नियम प्राप्त झाले असता ते वाढते व त्या योगाने त्या नित्य कर्माला नैमित्तिक असे नांव येते. ११४. आणि जे (कर्म) सकाळी, दोन प्रहरी व संध्याकाळी आणि ते देखिल दररोज वाढीला लागते, (यावरून ते अधिक आहे असे वाटेल;) परंतु डोळ्यातील दृष्टि जशी डोळ्याला केव्हांहि अधिक होत नाही; ११५. अथवा गति (बाहेरून कोठून) संपादन न करता जशी ती पायात (स्वाभाविक) आहे, अथवा दिव्याच्या ज्योतीमध्ये प्रकाश जसा स्वाभाविक आहे; ११६. चंदनाला सुगंधाची पुटे न देता त्याच्या अंगी सुवास जसा स्वाभाविक आहे; नित्यकर्माच्या अधिकाराचे त्याचप्रमाणे स्वरूप आहे. ११७. अर्जुना, लोकांमध्ये नित्यकर्म असे जे म्हणतात ते हे समज. याप्रमाणे तुला नित्य व नैमित्तिक अशी दोन्ही कर्मांची स्वरूपे सांगितली. ११८. हेच नित्यनैमित्तिक कर्म (वर्णाश्रमधर्मानुरूप) करणे भागच असल्यामुळे, कित्येक लोक ते निष्फळ आहे, असे प्रतिपादण्याचा प्रयत्न करतात. ११९. परंतु तृप्ति प्राप्त होणे व भुक जाणे ही भोजनाच्या जशी अंगभूत आहेत, त्याप्रमाणे नित्यनैमित्तिक कर्मे, ही सर्व अंगांनी फलद्रूप आहेत. १२०. हिणकस सोने अग्नीत पडले असता, त्यातील मळ नाहीसा होतो आणि कस वाढतो. त्यासारखे या नित्यनैमित्तिक कर्मांचे फळ आहे असे समजावे. १२१. कारण की, असलेले दोष झडून जातात; (व) आपल्या अधिकाराला (योग्यतेला) चांगला उजाळा चढतो. त्यामुळे तो (नित्यनैमित्तिक कर्म करणारा) ताबडतोब सद्गतीला प्राप्त होतो. १२२. नित्यनैमित्तिक कर्माच्या ठिकाणी इतके मोठे फळ आहे; परंतु मूळ नक्षत्रावर जन्मलेल्या मुलाचा जसा त्याग करावयाचा असतो, तसे ते फळ टाकणे जरूर आहे. १२३. वसंतऋतु येतो, तेव्हां संबंध वेलीला फुले येतात व आंब्याच्या झाडास नवीन पालवी फुटते. परंतु वसंतऋतु त्यास नुसता हातहि न लावता जसा ते टाकून जातो, १२४. त्याप्रमाणे (कर्माची) मर्यादा न सोडता नित्यमैमित्तिक कर्माकडे लक्ष द्यावे. नंतर त्या कर्मांच्या सर्व फलास वांतीप्रमाणे मानावे. १२५. अशा या

त्याग तूतें । परिसविले ।। २६ ।। हा संन्यासु जैं संभवे । तैं काम्य बाधूं न पावे । निषिद्ध तंव स्वभावें । निषेधें गेलें ।। २७ ।। आणि नित्यादिक जें असे । ते येणें फळत्यागें नासे । शिर लोटलिया जैसें । येर आंग ।। २८ ।। मग सस्य फळपाकांत । तैसें निमालिया कर्मजात । आत्मज्ञान गिंवसित । अपैसें ये ।। २९ ।। ऐसिया निगुती दोनी । त्याग संन्यास अनुष्ठानीं । पडले गा आत्मज्ञानीं । बांधती पाटु ।। १३० ।। नातरी हे निगुती चुके । मग त्यागु कीजे हाततुकें । तैं कांहीं न त्यजे अधिकें । गोवींचि पडे ।। ३१ ।। जें औषध व्याधी अनोळख । तें घेतलिया परतें विख । कां अन्न न मानितां भूक । न मारी काय ।। ३२ ।। म्हणोनि त्याज्य जें नोहे । तेथ त्यागातें न सुवावें । त्याज्यालागीं नोहावें । लोभापर ।। ३३ ।। चुकलिया त्यागाचें वेझें । केला सर्वत्यागुही होय वोझें । न देखती सर्वत्र जुंझे । वितराग ते ।। ३४ ।।

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ।। ३ ।।

एकां फळाभिलाष न ठाके । ते कर्मातें म्हणती बंधकें । जैसें आपण नग्न भांडकें । जगातें म्हणे ।। ३५ ।। का जिव्हालंपट रोगिया । अन्नें दूषी धनंजया । आंगा न रुसे कुष्टिया । मासियां कोपे ।। ३६ ।। तैसें फळकाम दुर्बळ । म्हणती कर्मचि किडाळ । मग निर्णो देती केवळ । त्यजावें ऐसा ।। ३७ ।। एक म्हणती यागादिक । करावेचि आवश्यक । जे यावांचूनि शोधक । आन नाहीं ।। ३८ ।। मनशुद्धीचां मार्गीं । जैं विजयी व्हावें वेगीं । तैं कर्म सबळालागीं । आळसु न कीजे ।। ३९ ।। भांगार आथी शोधावें । तरी आगी जेवीं नुबगावें । कां आरिसयालागीं सांचावें । अधिक रज ।। १४० ।। ना लुगडीं चोखें होआवीं । ऐसें आथी जरी जीवीं । तरी संवदणी न मानावी । मलिन जैसी ।। ४१ ।। तैसीं कर्में क्लेशकारें । म्हणोनि न न्यावीं अव्हेरें । कां अन्न लाभे अरुवारें । रांधितिये उणें ।। ४२ ।। इहीं इहीं गा शब्दीं । एक कर्मीं बांधविती बुद्धी । ऐसा त्यागु विसंवादीं । पडोनि ठेला ।। ४३ ।। परी आतां विसंवादु तो फिटे । त्यागाचा निश्चयो भेटे । तैसें बोलों गोमटें । अवधान देईं ।। ४४ ।।

निश्चयं श्रृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ।। ४ ।।

कर्मफलत्यागाला जाणते पुरुष 'त्याग' असे म्हणतात. याप्रमाणे तुला 'त्याग' व 'संन्यास' ऐकविले आहेत. १२६. असा हा संन्यास जेव्हां हातून घडतो, तेव्हां काम्यकर्माची पीडा होऊ शकत नाही व निषिद्ध कर्म तर शास्त्राने निषिद्ध केल्यामुळे सहज टाकले गेले आहे, १२७. आणि मस्तक तोडून टाकल्याने बाकीच्या शरीराचा जसा सहजच नाश होतो, तसे नित्यनैमित्तिक जे कर्म आहे, ते या फलत्यागाने नाहीसे होते. १२८. मग धान्यास पीक आल्यावर जसे ते वाळून जाते, त्याप्रमाणे कर्ममात्र नाहीसे झाल्यावर, त्या पुरुषाला आत्मज्ञान आपोआप शोधीत येते. १२९. अशा रीतीने हे दोन्ही, त्याग व संन्यास, आचरणात आले असता ते आत्मज्ञानाच्या ठिकाणी पट्टाभिषेक करतात. १३०. अथवा, ही कर्मत्यागाची हातवटी जर चुकली व मग अनुमानानेच त्याग जर केला गेला, तर त्याग तर होत नाही, पण उलट असा त्याग करणारा मात्र अधिकगुंताड्यात पडतो. १३१. रोगाची परीक्षा न होता जे औषध घेतले जाते, ते (रोग्याला बरे न करता) उलटे विषासारखे मारक मात्र होते. अथवा (भुकेच्या वेळी) जर अन्नाचा आदर केला नाही, तर भूक मारणार नाही काय ? १३२. म्हणून त्याग करण्यास जे योग्य नाही, तेथे त्यागाचा उपयोग करू नये व जे त्याग करण्यास योग्य आहे, त्याविषयी इच्छा करू नये. १३३. त्यागाचे वर्म चुकले असता जो त्याग केला जातो, त्या सर्व त्यागाचेहि ओझे होते. (म्हणजे तो त्यागहि बंधाला कारण होतो.) सर्वत्र झुंजणारे वैराग्यशील पुरुष अशा गोष्टीकडे बघतहि नाहीत. (म्हणजे निषिद्ध कर्माकडे ते वळतहि नाहीत). १३४.

कित्येक पंडित कर्म दोषवत् (बंधक) म्हणून त्याज्य असे सांगतात. कित्येक दुसरे यज्ञ, दान, तप हे कर्म त्याज्य नाही, असे सांगतात. ३.

कित्येकास फलाची इच्छा केल्यावाचून राहवत नाही. ते (सांख्यशास्त्रकर्त्या कपिलाचे अनुयायी) लोक कर्माला बंधनकारक असे म्हणतात. ज्याप्रमाणे एखादा मनुष्य आपण स्वतः नग्न असता (त्यास जग हसले म्हणजे) तो जगाला भांडखोर म्हणतो. १३५. अथवा अर्जुना, जिव्हेच्यास्वाधीन असलेला रोगी अन्नाला नांवे ठेवतो अथवा रक्तपितीने सडलेला मनुष्य आपल्या शरीरावर न रागावता उलट (त्यावर बसलेल्या) माशांवर रागावतो; १३६. त्याप्रमाणे फलाची इच्छा टाकण्याविषयी असमर्थ असलेले लोक, कर्मच वाईट आहे, असे म्हणतात व मग ते कर्मच टाकावे असा निर्णय करतात. १३७. कित्येक (पूर्वमीमांसक) असे म्हणतात की, यज्ञादिक कर्मे अवश्य करावीतच; कारण यावाचून शुद्धि घडवून आणणारे, दुसरे (साधन) नाही. १३८. मनाची शुद्धता होण्याच्या मार्गात आपण लवकरच विजयी व्हावे असे वाटत असेल, तर चित्तशुद्ध करण्याच्या कामी समर्थ असणारे जे कर्म, ते आचरण करण्याच्या कामी आळस करू नये. १३९. (हिणकस) सोने जर शुद्ध करावयाचे असेल, तर अग्नीला कंटाळता कामा नये, अथवा (लोखंडाच्या) आरशाला स्वच्छ करण्याकरिता पुष्कळ धूळ (चुना वगैरे) सांठवून ठेवावी, १४०. अथवा वस्त्रे स्वच्छ असावीत असे जर मनापासून वाटत असेल, तर परटाच्या वस्त्रे धुण्याच्या पात्राला घाणेरडे मानून ज्याप्रमाणे चालणार नाही; १४१. त्याप्रमाणे कर्मे त्रास देणारी आहेत, म्हणून त्यांचा त्याग करता कामा नये. स्वयंपाका - (च्या क्लेशा) शिवाय सुंदर अन्नाचा लाभ होईल का ? १४२. अशा प्रकारच्या बोलण्याने कित्येक लोक कर्म करावे असाच बुद्धीचा निश्चय करतात. अशारीतीने त्यागाविषयी एक असा निश्चय कांहीच झाला नाही. १४३. तर आता ज्या योगाने हा त्यागासंबंधीचा घोटाळा मिटेल व त्यासंबंधाचा ठाम निर्णय लागेल, तशा प्रकाराने मी सांगतो. तूं चांगले लक्ष देऊन ऐक. १४४.

हे भरतोत्तमा, त्या त्यागासंबंधाने माझा निर्णय काय आहे, ते तूं ऐक. हे नरश्रेष्ठा, त्याग तीन प्रकारचा सांगितला आहे. ४.

तरी त्यागु एथें पांडवा । त्रिविधु पैं जाणावा । तया त्रिविधाही बरवा । विभागु सांगों ।। ४५ ।। त्यागाचे तिन्ही प्रकार । कीजती जरी गोचर । तरी तूं इत्यर्थाचें सार । इतुलें जाण ।। ४६ ।। मज सर्वज्ञाचिये बुद्धी । जें आलोट माने त्रिशुद्धी । तें निश्चयतत्त्व आधीं । अवधारीं पां ।। ४७ ।। तरी आपुलिये सोडवणे । जो मुमुक्षु जागों म्हणे । तया सर्वस्वें करणें । हेंचि एक ।। ४८ ।।

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ।। ५ ।।

जियें यज्ञदानतपादिकें । इयें कर्में जियें आवश्यकें । तियें न सांडावीं पांथिकें । पाउलें जैसीं ।। ४९ ।। हारतलें न देखिजे । तंव मागु न संडिजे । कां न धातां न लोटिजे । भाणें जेवीं ।। १५० ।। नाव थडी न पवतां । न सांडिजे केळी न फळतां । का ठेविलें न दिसतां । दीपु जैसा ।। ५१ ।। तैसी आत्मज्ञानविखीं । जंव निश्चिती नाहीं निकी । तव नोहावें यागादिकीं । उदासीना ।। ५२ ।। पैं स्वाधिकारानुरूपें । तियें दानें याग तपें । अनुष्ठावींचि आक्षेपें । अधिकेंवर ।। ५३ ।। जें चालणें वेगावत जाये । तो वेगु बैसावयाचि होये । तैसा कर्मातिशयो आहे । नैष्कर्म्यालागीं ।। ५४ ।। अधिकें जंव जंव औषधी । सेवेची मांडी बांधी । तंव तंव मुकिजे व्याधी । तयाचिये ।। ५५ ।। तैसीं कर्में हातोपातीं । जैं कीजती यथानिगुती । तैं रजतमें झडती । झाडा देऊनि ।। ५६ ।। कां पाठोवाटीं पुटें । भांगारा खारु देणें घटे । तैं कीड झडकरी तुटे । निर्व्याजु होय ।। ५७ ।। तैसें निष्ठा केलें कर्म । झाडी करूनि रजतम । सत्त्वशुद्धीचें धाम । डोळां दावी ।। ५८ ।। म्हणोनियां धनंजया । सत्त्वशुद्धी गिंवसितया । तीर्थांचिया सावाया । आलीं कर्में ।। ५९ ।। तीर्थें बाह्यमळु क्षाळे । कर्में अभ्यंतर उजळे । एवं तीर्थें जाण निर्मळें । सत्कर्मेंची ।। १६० ।। तृषार्ता मरुदेशीं । झळे अमृतें वोळली जैसी । कीं अंधालागीं डोळ्यांसीं । सूर्यु आला ।। ६१ ।। बुडतया नयेचि धाविन्नली । पडतया पृथ्वीच कळवळिली । निमतया मृत्यूनें दिधली । आयुष्यवृद्धी ।। ६२ ।। तैसें कर्में कर्मबद्धता । मुमुक्षु सोडविले पंडुसुता । जैसा रसरीती मरतां । राखिला विषें ।। ६३ ।। तैसीं एके हातवटिया । कर्में केलीं धनंजया । बंधकेंचि सोडवावया । मुख्यें होती ।। ६४ ।। आतां तेचि हातवटी । तुज सांगों गोमटी । जया कर्मासी किरिटी । कर्मचि रुसे ।। ६५ ।।

तरी अर्जुना, या कर्मत्यागाच्या बाबतीत त्याग तीन प्रकारचा आहे असे समज. या तिन्ही प्रकारांचे चांगले वेगवेगळे वर्णन करून सांगू. १४५. त्यागाचे तीन प्रकार जरी पुढे स्पष्ट सांगावयाचे आहेत, तरी तूर्त त्यागाच्या तात्पर्यार्थाचे सार एवढे आहे असे समज. १४६. जे त्यागाच्या निर्णयाचे तत्त्व, मी जो सर्वज्ञ, त्या माझ्याहि बुद्धीला खरोखर फारच पटते, ते त्यागा-संबंधीचे ठाम मत अगोदर ऐक. १४७. तर (संसारबंधनापासून) आपल्या सुटकेविषयी सावध राहू असे जो मुमुक्षु म्हणतो, त्याला सर्व प्रकारांनी हेच करण्यास योग्य आहे. १४८.

यज्ञ, दान, तप ही कर्मे त्याज्य नाहीत; ती केलीच पाहिजेत. (कारण) यज्ञ, दान व तप ही फलेच्छा टाकून (केली म्हणजे) ज्ञानवंतांना चित्त शुद्ध करणारी आहेत. ५.

ते हे की, यज्ञ, दान, तप वगैरे ही जी आवश्यक कर्मे आहेत, ती (कर्मे) टाकू नयेत. ते कसे तर ज्याप्रमाणे प्रवास करणाराने पाऊलापुढे पाऊल टाकणे (चालणे) सोडू नये. १४९. हरविलेली वस्तु जोपर्यंत दिसली नाही, तोपर्यंत तिचा माग टाकू नये. अथवा तृप्ति झाली नाही, तोपर्यंत वाढलेले ताट ज्याप्रमाणे पलीकडे सारू नये. १५०. (नदीच्या) किनाऱ्याला न पोंचता जसा नावेचा त्याग करू नये अथवा केळीला फळे येण्याच्या अगोदर जशी ती टाकू नये, किंवा आपली ठेवलेली वस्तु दिसली नाही, तोपर्यंत दिव्याचा जसा त्याग करू नये; १५१. त्याप्रमाणे जोपर्यंत आत्मज्ञानाविषयी पक्का निश्चय झाला नाही, तोपर्यंत यज्ञादिक कर्मांविषयी उदासीन होऊ नये. १५२. (तर) आपल्या अधिकाराप्रमाणेच ती यज्ञ, दान, तप वगैरे कर्मे अधिक दक्षतेने आचरावीतच. १५३. कारण की, चालणे जसे जलद होईल, तसा तो चालण्याचा वेग विश्रांती-करिताच कारण होतो, त्याप्रमाणे कर्माचरणाचा भर नैष्कर्म्य स्थितीला पोंचण्याकरिता असतो. १५४. (एखादा रोगी मनुष्य) औषध घेण्याचा जसाजसा अधिक नियम करील, तसतसा त्या औषधाच्या सेवनामुळे रोग नाहीसा होईल. १५५. त्याप्रमाणे जेव्हां कर्मे योग्य हातवटीने जलद केली जातात तेव्हां (चित्तावरचे) रजोगुण व तमोगुण (चंचलता व पापवासना) साफ नाहीसे होतात. १५६. अथवा हिणकस सोन्याला वरचेवर क्षारांची पुटे देणे जेव्हां घडते, तेव्हां त्यातील हिणकस भाग लवकरच नाहीसा होतो व ते सोने निर्दोष होते. १५७. त्याप्रमाणे आस्थापूर्वक केलेले कर्म (चित्तावरील) रजतम नाहीसे करून अंतःकरणशुद्धीचे ठिकाण प्रत्यक्ष अनुभवाला आणते. १५८. म्हणून अर्जुना, अंतःकरणशुद्धीची इच्छा करणाऱ्यास कर्मे ही तीर्थाच्या बरोबरीला येतात. १५९. तीर्थाच्या योगाने बाहेरील (शरीरावरील) मळ धुतला जातो व कर्मांने चित्तशुद्धि होते. याप्रमाणे सत्कर्मे हीच पवित्र तीर्थे आहेत असे समज. १६०. तान्हेने पीडलेल्या मनुष्यास मारवाडच्या निर्जल प्रदेशात झळईबरोबर अमृताची वृष्टि व्हावी किंवा आंधळ्याच्या सोयीकरिता त्याच्या डोळ्यात प्रत्यक्ष सूर्यच येऊन प्रकट व्हावा. १६१. नदीत बुडणाऱ्याचे रक्षण करण्यास नदीच जशी धावून यावी अथवा पडणाऱ्याविषयी जसा पृथ्वीसच कळवळा यावा किंवा मरणाऱ्याला मृत्यूनेच आयुष्य वाढवून द्यावे, १६२. अर्जुना, मारक जे विष, ते रसायनरूपाने दिले असता मरत असलेल्या मनुष्याला जसे वाचविते, त्याप्रमाणे बांधणारी जी कर्मे, त्या कर्मांनीच मुमुक्षूंना कर्मबंधनापासून सोडविले (जाते), १६३, अर्जुना, त्याप्रमाणे कर्मे जरी सामान्यतः बांधणारी असतात, तरी कर्म करण्याची जी एक हातवटी ठरलेली आहे, त्या हातवटीने केलेली कर्मे सोडविण्याला (मुक्त करण्याला) कारणीभूत होतात. १६४. अर्जुना, ज्या हातवटीने कर्मे केली असता कर्मच कर्माला नाहीसे करते, ती चांगली हातवटी आता तुला सांगू. १६५.

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ।। ६ ।।

तरी महायागप्रमुखें । कर्मे निफजतांही अचुकें । कर्तेपणाचें न ठाके । फुंजणें आंगीं ।। ६६ ।। जो मोलें तीर्था जाये । तया मी यात्रा करितु आहे । ऐसी श्लाघाचि नोहे । तोषु जीवीं ।। ६७ ।। का मुद्रा समर्थाचिया । जो एकटु झोंबे राया । तो मी जिणता ऐसिया । गर्वा न ये ।। ६८ ।। जो कांसे लागोनि तरे । तया पोहती उर्मी नुरे । पुरोहितु नाविष्करे । दातेपणें ।। ६९ ।। तैसें कर्तृत्व अहंकारें । नेघोनि यथा अवसरें । कृत्यजाताचीं निरहरें । सारीजती ।। १७० ।। आणि केलां कर्मीं पांडवा । जो आथी फळाचा यावा । तया मोहरा हों नेदावा । मनोरथु ।। ७१ ।। आधींचि फळीं आस तुटिया । कर्मे आरंभावीं धनंजया । परावें बाळ धाया । पाहिजे जैसें ।। ७२ ।। पिंपरुवांचिया आशा । न शिंपिजे पिंपळु जैसा । तैसिया फळनिराशा । कीजती कर्मे ।। ७३ ।। सांडूनि दुधाची टकळी । गोंवारी गांवधनें वेंटाळी । किंबहुना कर्मफळीं । तैसें कीजे ।। ७४ ।। ऐसी हे हातवटी । घेऊनि जे क्रिया उठी । आपुलिया आपण गांठी । लाहेचि तो ।। ७५ ।। म्हणोनि फळीं लागु । सांडोनि देहसंगु । कर्मे करावीं हा चांगु । निरोपु माझा ।। ७६ ।। जो जीव बंधें शिणला । सुटके जाचे आपला । तेणें पुढतपुढतीं या बोला । आन न कीजे ।। ७७ ।।

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ।। ७ ।।

ना आंधाराचेनि रोखें । जैसीं डोळां रोंविजती नखें । तैसा कर्मद्वेषें जो अशेखें । कर्मेचि सांडी ।। ७८ ।। तयाचें जें कर्म सांडणें । तें तामस पैं मी म्हणें । शिसाराचां रागीं लावणें । शिसचि जैसें ।। ७९ ।। हां गा मार्गु दुवाडु होये । तरी निस्तरितील पाये । कीं तेचि खांडणें आहे । मार्गापराधें ।। १८० ।। भुकेलियापुढें अन्न । हो का भलतैसें उन्ह । तरी बुद्धी न घेतां लंघन । भाणें पापरां हालयां ।। ८१ ।। तैसा कर्माचा बाधु कर्मे । निस्तरिजे करितेनि वर्मे । हें तामसु नेणे भ्रमें । माजविला ।। ८२ ।। कीं स्वभावें आलें विभागा । तें कर्मचि वोसंडी पैं गा । परी झणें आतळा त्यागा । तामसा तया ।। ८३ ।।

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ।। ८ ।।

अथवा स्वाधिकारु बुझे । आपुलें विहितही सुजे । परी करितया उभजे । निबरपणा ।। ८४ ।। जे कर्मारंभाची कड । नावेक होय दुवाड । वाहतिये

मात्र हे पार्था, ही कर्मे आसक्ति (कर्तृत्वमद) आणि फलेच्छा सोडून केली पाहिजेत, असे माझे ठाम व उत्तम मत आहे (असे समज). ६.

तर पंचमहायज्ञादि कर्मे बिनचूक हातून घडली असताहि कर्तेपणाचा ताठा अंगामध्ये मुळीच राहत नाही. १६६. जो मोलाने तीर्थयात्रेला जातो, त्याला मी यात्रा करतो आहे, असा मोठेपणा नसतो (म्हणून) त्याच्या अंतःकरणात आनंद होत नाही. १६७. अथवा (आपल्या) राजाच्या शिक्क्याच्या हुकमाच्या जोरावर जो एकटाच कोणी शिपाई (दुसऱ्या) राजाशी लढतो, त्याच्या मनात 'मी त्या राजास जिंकणार' असा अभिमान येत नाही. १६८. जो दुसऱ्याच्या कासेला लागून तरून जातो, त्याला 'मी पोहणारा' आहे असा गर्व राहत नाही. अथवा यजमानाच्या तर्फे दानधर्म करणारा उपाध्याय 'मी दान करणारा' असा गर्व मिरवित नाही. १६९. त्याप्रमाणे कर्माच्या अभिमानाने येणारे जे कर्तृत्व, ते आपल्याकडे न घेता, योग्य काळी सर्व कर्मे येतील तशी करून संपवावीत. १७०. आणि अर्जुना, केलेल्या कर्माच्या ठिकाणी जी फलाची प्राप्ति असते, त्या फलाच्या प्राप्तीकडे इच्छेला वळू देऊ नये. १७१. अर्जुना, ज्याप्रमाणे दुसऱ्याच्या मुलाकडे दाई ज्या (निर्हेतुक) दृष्टीने पाहते त्याप्रमाणे आरंभीच फळाची आशा सोडून कर्माचा आरंभ करावा. १७२. पिंपराच्या आशेने जसे पिंपळाला पाणी घातले जात नाही, त्याप्रमाणे फलाची आशा टाकून कर्मे करावीत. १७३. ज्याप्रमाणे गुराखी दुधाचा ध्यास सोडून गांवातील गाई सांभाळतो. फार काय सांगावे ! कर्मफलांच्या ठिकाणी तसे करावे. (कर्माच्या फलाच्या ठिकाणी लोभ न ठेवता कर्मे करावीत.) १७४. अशा युक्तीने जे कर्म घडते, त्या कर्माचे आचरण करणारास आपल्या आत्मस्वरूपाचा लाभ होतो. १७५. म्हणून फलाची इच्छा सोडून व देहाचा अहंकार टाकून कर्मे करावीत, हा माझा (सर्वांना) चांगला निरोप आहे. १७६. जो जीव संसारबंधानाने शीण पावला आहे व जो आपल्या मुक्ततेविषयी खटपट करीत आहे, त्याने या सांगितलेल्या गोष्टीशिवाय दुसरे (कांही) करू नये; असे (माझे) वारंवार सांगणे आहे. १७७.

परंतु विहित कर्माचा त्याग करणे योग्य नाही. मोहाने केलेल्या त्याच्या त्यागास तामस त्याग म्हणतात. ७.

अथवा अंधारात दिसत नाही म्हणून त्या रागाने (आपल्याच) डोळ्यात जशी नखे खुपसावीत, त्याप्रमाणे कर्माच्या द्वेषाने जो सर्व कर्मे टाकतो, १७८. त्याचे जे हे कर्म टाकण्याचे कृत्य, ते तामस आहे असे मी म्हणतो. अर्धशिशीच्या रागाने जसे डोकेच तोडावे तसे हे करणे आहे. १७९. अरे अर्जुना, रस्ता अवघड असला तरी तो रस्ता पाय चालून संपवितील; ते सोडून रस्त्याच्या अपराधावर (रागावून) ते पायच तोडावेत काय ? १८०. भुकेलेल्या मनुष्याच्या पुढे आलेले अन्न वाटेल तितके जरी ऊन असले, तरी बुद्धीने (ते टाकले तर उपवास होईल असा) लंघनाचा विचार न करता, जसे ते ताट त्याने लाथेने उडवावे. १८१. त्याप्रमाणे भ्रमाने मस्त झालेला तामसी मनुष्य, कर्माचे बंधन, कर्म करण्याच्या हातवटीने कर्मे करून कर्मनिच नाहीसे करावे, हे जाणत नाही. १८२. तर उलट वर्णाश्रम धर्माप्रमाणे वाट्याला आलेले जे कर्म, ते कर्मच टाकतो. परंतु अशा त्या तामस त्यागाचा तूं चुकूनहि विटाळ होऊ देऊ नकोस.१८३.

कर्म दुःखरूप आहे म्हणून त्याचा शरीराला क्लेश होईल, या भीतीने जो त्याग केला जातो, तो (राजस त्याग होय). त्या राजस त्याग करणाऱ्यास त्यागाचे फळ मुळीच मिळत नाही. ८.

अथवा आश्रमधर्माप्रमाणे आपला धर्म काय आहे, हे तो जाणतो व आपल्यास सांगितलेले कर्तव्य सुद्धा त्यास उमजते, परंतु (कर्म) करण्याच्या त्रासाला कंटाळतो. १८४. कारण की, कर्माच्या आरंभाची बाजू प्रथम कांही वेळ

वेळे जड । शिदोरी जैसी ॥ ८५ ॥ निंब जिभे कडवटु । हिरडा पहिलें तुरटु । तैसा कर्मा ऐल शेवटु । खणुवाळा होय ॥ ८६ ॥ गाई दुवाड शिंग । शेवंतीये अडव आंग । भोजनसुख महाग । रांधितां ठाईं ॥ ८७ ॥ तैसें पुढतपुढती कर्म । आरंभींच अति विषम । म्हणोनि तो तें श्रम । करितां मानी ॥ ८८ ॥ एऱ्हवीं विहितत्त्वें मांडी । परी घालितां असुरवाडीं । येथ पोळला ऐसा सांडीं । आदरिलेंही ॥ ८९ ॥ म्हणे वस्तु देहासारिखी । आली बहुवें भाग्यविशेखीं । मा जाचुं कां कर्मादिकीं । पापिया जैसा ॥ १९० ॥ केले कर्मी जें द्यावें । तें झणें मज होआवें । आजि भोगूं ना कां बरवे । हातींचे भोग ॥ ९१ ॥ ऐसा शरीराचिया क्लेशा- । भेणें कर्में वीरेशा । सांडी तो परियेसा । राजसु त्यागु ॥ ९२ ॥ एऱ्हवीं तेथही कर्म सांडे । परी त्यागफळ न जोडे । जैसें उतलें आगीं पडे । तें होमा नलगे ॥ ९३ ॥ का बुडोनि प्राण गेले । ते अर्धोदकीं निमाले । हें म्हणों नये जाहलें । दुर्मरणचि ॥ ९४ ॥ तैसें देहाचेनि लोभें । जेणें कर्मा पाणी सुभे । तेणें साच न लभे । त्यागाचें फळ ॥ ९५ ॥ किंबहुना आपुलें । जैं ज्ञान होय उदया आलें । तैं नक्षत्रातें पाहलें । गिळी जैसें ॥ ९६ ॥ तैशा सकारण क्रिया । हारपती धनंजया । तो कर्मत्यागु ये जया । मोक्षफळासी ॥ ९७ ॥ तें मोक्षफळ अज्ञाना । त्यागिया नाहीं अर्जुना । म्हणोनि तो त्यागु न माना । राजसु तो ॥ ९८ ॥ तरी कोणे पां एथ त्यागें । तें मोक्षफळ घर रिघे । हेंही आइक प्रसंगें । बोलिजेल ॥ ९९ ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन । सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

तरी स्वाधिकाराचेनि नांवें । जें वांटिया आलें स्वभावें । तें आचरे विधिगौरवें । श्रृंगारोनि ॥ २०० ॥ परी हें मी करितु असें । ऐसा आठवु त्यजी मानसें । तैसेंचि पाणी दे आशे । फळाचिये ॥ १ ॥ पैं अवज्ञा आणि कामना । मातेचां ठायीं अर्जुना । केलिया दोनी पतना । हेतु होती ॥ २ ॥ तरी दोनीं यें त्यजावीं । मग माताचि ते भजावी । वांचूनि मुखालागीं वाळावी । गायचि सगळी ॥ ३ ॥ आवडतिये फळीं । असारें साली आंठोळी । त्यासाठीं अवगळी । फळातें कोणही ॥ ४ ॥ तैसा कर्तृत्वाचा मदु । आणि कर्मफळाचा आस्वादु । या दोहींचें नांव बंधु । कर्माचा कीं ॥ ५ ॥ तरी या दोहींचां विखीं ।

कष्टदायक असते. शिदोरी वाहत असतांना (प्रथम) जशी जड वाटते; १८५. प्रथम (कडू) लिंब जिभेला (जसा) कडू लागतो व हिरडा पहिल्यांदा (जसा) तुरट लागतो; त्याप्रमाणे कर्माची आरंभाची बाजू त्रासदायक असते. १८६. गाय स्वरूपतः चांगली असते, परंतु शिंगाचा (मारकेपणाचा) दोष तिच्यात आहेच. शेवंती सुवासिक फुलाच्या दृष्टीने उत्तम. परंतु तिलाहि काट्यांच्या फांद्यांची अडचण आहेच. भोजनाचे सुख चांगले खरे; परंतु स्वयंपाकाच्या दगदगीमुळे तेहि कष्टसाध्यच होते, १८७. त्याप्रमाणे कर्म आरंभालाच अतिशय त्रासदायक असते. म्हणून तेच तेच वारंवार करतांना तो श्रम मानतो. १८८. वास्तविक पाहता शास्त्राने कर्म करावयास सांगितले आहे, म्हणून तो कर्म करावयास आरंभ करतो; परंतु त्या कर्माने त्यास क्लेशात घातले, तर जसा अग्नीने पोळलेला मनुष्य अग्नीला टाकून देतो, त्याप्रमाणे आरंभिलेले कर्म तो मध्येच टाकतो. १८९. तो म्हणतो, देहासारखी वस्तु फार विशेष भाग्याने प्राप्त झाली आहे, तर मग पाप्यासारखा कर्मादिकांचा शीण कां करू ? १९०. केलेले कर्म कांही फल (पुढे) देईल, परंतु तसले ते उधार मला नको. सांप्रत हातात असलेले (उपलब्ध) उत्तम भोग भोगावेत, हेच बरे नव्हे काय ? १९१. वीरश्रेष्ठा अर्जुना, अशारीतीने तो शरीरास कष्ट होतील या भयाने कर्म टाकतो, हे पहा, तो राजस त्याग होय. १९२. वास्तविक विचार करून पाहिले, तर राजस त्यागातहि कर्मत्याग होतो; परंतु त्यामुळे खऱ्या त्यागाचे फल प्राप्त होत नाही. ज्याप्रमाणे उतू गेलेले (तूप अथवा दूध) अग्नीत पडले असता ते होमाला लागले असे होत नाही. १९३. अथवा पाण्यात बुडून ज्याचे प्राण गेले, ते अर्धोदकात समाधिस्थ झाले, असे म्हणू नये. तर त्यांचा, तो मृत्यु वाईट प्रकरातच जमा होय. १९४. त्याप्रमाणे देहावर लोभ ठेवल्याने, त्याच्या हातून ती कष्टकारक कर्मे होत नाहीत, तो त्यावर पाणी सोडतो; परंतु ह्या त्याच्या त्यागाने त्यास वास्तविक खऱ्या त्यागाचे फळ मिळत नाही. १९५. फार काय सांगावे ! आत्मज्ञानाचा जेव्हां उदय होतो, तेव्हां ज्याप्रमाणे प्रातःकाळ झाला की, तो नक्षत्रांना नाहीसे करतो; १९६. त्याप्रमाणे अर्जुना, सर्व क्रिया आपल्या कारणांसुद्धा (अज्ञानासह) नाहीशा होतात. त्या कर्मत्यागाला जे मोक्षफळ येते, १९७. ते मोक्षफळ, अज्ञानी त्याग करणाऱ्याला (राजस त्याग्याला) मिळत नाही; म्हणून तो राजस त्याग होय. तो (खरा) त्याग (आहे) असे मानू नका. १९८. तर कोणत्या त्यागाने ते मोक्ष फळ घरात घुसते (आपण होऊन मिळते) हेहि प्रसंगानुसार येथे सांगण्यात येईल, ऐक. १९९.

हे अर्जुना, कर्तव्य म्हणून, जे नित्यकर्म आसक्ति व फलाकांक्षा सोडून केले जाते, त्याला सात्त्विक त्याग म्हणतात. ९.

तरी आपल्या अधिकाराप्रमाणे (वर्णाश्रमधर्मानुसार) जे स्वाभाविक रीतीने आपल्या वाट्याला आले आहे, ते (कर्म), शास्त्राचा मान ठेवणे हाच कोणी अलंकार, तो त्या कर्मावर चढवून (शास्त्राला मान देऊन) यथासांग आचरतो, २००. परंतु हे कर्म मी करतो असे कर्तृत्वाचे स्मरणहि मनातून टाकतो व त्याचप्रमाणे फलेच्छेवरहि तो पाणी सोडतो. २०१. अर्जुना, आईच्या सांगण्याची हेळसांड केली अगर तिची (विषयोपभोगासाठी) इच्छा केली तर त्या दोन्ही गोष्टी मुलाच्या अधःपाताला कारणीभूत होतात. २०२. तरी या दोन्ही गोष्टी (आईसंबंधाने) टाकाव्यात आणि मग ती केवळ आई म्हणून तिची सेवा करावी. एऱ्हवी गाईचे एक मुख अपवित्र म्हणून सगळी गायच टाकावी की काय ? २०३. आपल्या आवडत्या फळात साल व कोय ही दोन असार आहेत, तेव्हां या दोन असार गोष्टीकरिता सर्व फळाचा कोणी त्याग करतो काय ? २०४. त्याप्रमाणे कर्तेपणाचा अहंकार आणि कर्मफलाची लालसा, या दोहीचेच नांव कर्माचा बंध आहे. २०५. तर ज्या प्रमाणे बाप लेकीच्या संबंधाने विषयवासना टाकून तिचे संगोपन केवळ कर्तव्य म्हणून करण्यात त्याला दुःख होत नाही,

जैसा बापु नातळे लेंकी । तैसा हों न शके दुःखी । विहिता क्रिया ।। ६ ।। हा तो त्यागतरुवरु । जो गा मोक्षफळें ये थोरु । सात्त्विक ऐसा डगरु । यासींचि जगीं ।। ७ ।। जाळूनि बीज जैसें । झाडा कीजे निर्वंशें । फळ त्यागुनि कर्म तैसें । त्यजिलें जेणें ।। ८ ।। तया लागतखेंवो परिसीं । धातूची गंधिकाळिक जैसी । जाती रजतमें तैसीं । तुटलीं दोन्ही ।। ९ ।। मग सत्त्वें तेणें चोखाळें । उघडती आत्मबोधाचे डोळे । तेथ मृगांबु सांजवेळे । होय जैसें ।। २१० ।। तैसा बुध्द्यादिकांपुढां । असतु विश्वभासु हा येवढा । तो न देखे कवणीकडां । आकाशु जैसें ।। ११ ।।

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ।। १० ।।

म्हणोनि प्राचीनाचेनि बळें । आलीं कृत्यें कुशलाकुशलें । तियें व्योमाआंगीं आभाळें । जिरालीं जैसीं ।। १२ ।। तैसीं तयाचिये दिठी । कर्में चोखाळलीं किरीटी । म्हणोनि सुखदुःखीं उठी । पडे ना तो ।। १३ ।। तेणें शुभकर्म जाणावें । मग तें हर्षें करावें । का अशुभालागीं होआवें । द्वेषिया ना ।। १४ ।। तरी इयाविषयींचा कांहीं । तया एकुही संदेहो नाहीं । जैसा स्वप्नाचां का ठायीं । जागिन्नलियां ।। १५ ।। म्हणऊनि कर्म आणि कर्ता । या द्वैतभावाची वार्ता । नेणे तो पांडुसुता । सात्त्विक त्यागु ।। १६ ।। ऐसेनि कर्में पार्था । त्यजिलीं त्यजिती सर्वथा । अधिकें बांधती अन्यथा । सांडिलीं तरी ।। १७ ।।

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ।। ११ ।।

आणि हां गा सव्यसाची । मूर्तीचि होऊनि देहाची । खंती करिती कर्माची । ते गांवढे गा ।। १८ ।। मृत्तिकेचा वीटु । घेऊनि काय करील घटु । केउता ताथु पटु । सांडील तो ।। १९ ।। तेवींचि वन्हित्व आंगीं । आणि उबे उबगणें आगी । तो दीपु प्रभेलागीं । द्वेषु करील काई ।। २२० ।। हिंगु त्रासिला घाणी । तरी कैचें सुगंधत्व आणी । द्रवपण सांडूनि पाणी । केवीं राहे तें ।। २१ ।। तैसा शरीराचेनि आभासें । नांदतु जंव असे । तंव कर्मत्यागाचें पिसें । काइसें तरी ।। २२ ।। आपण लाविजे टिळा । म्हणोनि पुसों ये वेळोवेळा । मा घाली फेडी निडळा । कां करूं ये गा ।। २३ ।। तैसें विहित स्वयें आदरिलें । म्हणोनि त्यजूं ये त्यजिलें । परी कर्मचि देह आतलें । तें कां सांडे ।। २४ ।। जें श्वासोच्छ्वासवरी । होत निजेलियाही वरी । कांहीं न करणेंचि परी । होती जयाची ।। २५ ।। या शरीराचेनि मिसकें । कर्मचि

त्याप्रमाणे तो कर्तृत्वमद व फलास्वाद टाकून केवळ कर्तव्य म्हणून विहितकर्मे करतो व म्हणून दुःखी होत नाही. २०६. ज्याला मोक्षरूपी मोठे फल येते, तो हा त्यागरूपी श्रेष्ठ वृक्ष आहे; अर्जुना, सात्त्विक त्याग अशी जगात याचीच प्रसिद्धि आहे. २०७. जसे बीजच जाळून झाडाला निर्वंश करावे, त्याप्रमाणे ज्याने फल टाकून कर्म टाकले आहे; २०८. परिसाला लोखंड लागताक्षणीच जशी त्याची गंज व काळेपणा ही जातात, त्याप्रमाणे चित्तावरील रजोगुण व तमोगुण हे दोन्ही या सात्त्विक कर्मत्यागाने नाहीसे होतात. २०९. मग त्या शुद्ध सत्त्वगुणाने आत्मज्ञानाचे डोळे उघडतात. तेव्हां मृगजळाची अवस्था संध्याकाळी जशी होते (ते कोठेच दिसेनासे होते); २१०. जसे आकाश एवढे मोठे चोहीकडे असूनहि ते कोणीकडेच दिसत नाही, त्याप्रमाणे त्याच्या बुद्ध्यादिकांपुढे जो एवढा मोठा विश्वाभास आहे, तो त्याला कोणीकडेच दिसत नाही. २११.

बुद्धिमान, संशय दूर झालेला आणि सत्त्वसंपन्न असा त्यागी, अशुभ कर्माचा द्वेष करीत नाही व शुभ कर्माच्या ठिकाणी आसक्त होत नाही. १०.

म्हणून प्रारब्धाच्या बळाने बरीवाईट कर्मे प्राप्त झाली असता, ती आकाशाच्या अंगी जसे ढग जिरून जातात; २१२. त्याप्रमाणे अर्जुना, त्याच्या दृष्टीने कर्मे ब्रह्मरूप झालेली असतात; म्हणून तो सुखदुःखांच्या योगाने हर्षविषादाला पावत नाही. २१३. त्याने शुभ कर्म जाणावे, (व) मग ते आनंदाने करावे अथवा (अशुभ कर्म जाणावे व मग त्या) अशुभ कर्माचा द्वेष करावा ना ? २१४. तर जागे झाल्यावर स्वप्नातील सुखदुःखे ही दोन्ही जशी मिथ्याच असतात, त्याप्रमाणे अशा या शुभाशुभ कर्मांविषयी त्याच्या ठिकाणी कोणतीच भ्रांति नसते. २१५. म्हणून अर्जुना, ज्या त्यागात कर्म व कर्ता या द्वैतभावाची वार्तादेखील कानावर येत नाही, त्याला सात्त्विक त्याग असे म्हणतात. २१६. अर्जुना, अशा रीतीने कर्मे टाकली असता, ती पूर्णपणे टाकली जातात व त्याहून अन्य रीतीने टाकली असता, ती अधिक बांधतात. २१७.

कर्माचा पूर्णपणे त्याग करणे देहधाऱ्यास शक्य नाही. परंतु जो कर्मफलाचा त्याग करतो त्याला त्यागी असे म्हणतात. ११.

आणि अरे अर्जुना, देहाची मूर्तीच होऊन जे कर्म करण्याचा कंटाळा करतात, ते खेडवळ (अज्ञानी) होत. २१८. मातीचा कंटाळा करून मडके काय करील ? वस्त्र तंतूचा त्याग कोठचा करील ? २१९. त्याचप्रमाणे अग्नीच्या अंगी अग्निपणा असून तो उष्णतेला कसा कंटाळेल ? (अथवा) दिवा प्रकाशाचा द्वेष करू शकेल काय ? २२०. हिंग जरी उग्र वासाला कंटाळला तरी सुवासिकपणा कोठून आणील ? पाणी ओलेपणा सोडून कसे राहील ? २२१. त्याप्रमाणे (हा विहितकर्माचा त्याग करणारा) जोपर्यंत शरीराच्या आकाराने व्यवहार करीत आहे, तोपर्यंत कर्मत्यागाचे वेड तरी काय कामाचे ? २२२. आपण आपल्या कपाळाला गंध लावलेले असते म्हणून ते (वेडेवाकडे असले तर) वारंवार पुसता येते; परंतु अरे, (कपाळच जर मूळचे वाकडे असेल तर ते वाकडे) कपाळ काढून दुसरे नीट बसविता येईल काय ? २२३. त्याप्रमाणे शास्त्राने सांगितलेले कर्म आपण स्वीकारलेले असते म्हणून ते टाकले तर टाकता येते; परंतु शरीराच्या रूपाने कर्मच अवतरले आहे, तेव्हां ते (कर्म) टाकता येईल काय ? २२४. जे (स्वाभाविक कर्म) श्वासोच्छ्वासाच्या रूपाने निजल्यावर देखील होत असते व ज्या स्वाभाविक कर्माचा होण्याचा प्रकार कांही न करण्यातहि सारखा चालूच असतो; २२५. अशारीतीने या शरीराच्या निमित्ताने संपूर्ण कर्मच (जीवाच्या

लागलें तें असिकें । जिता मेलया न ठाके । इया रीती ।। २६ ।। यया कर्मातें सांडिती परी । एकीचि ते अवधारीं । जे करितां न जाईजे हारी । फळाशेचिये ।। २७ ।। कर्मफळ ईश्वरीं अर्पे । तत्प्रसादें बोधु उद्दीपे । तेथ रज्जुज्ञानें लोपे । व्याळशंका ।। २८ ।। तेणें आत्मबोधें तैसें । अविद्येसीं कर्म नाशे । पार्था त्यजिजे जैं ऐसें । तैं त्यजिलें होय ।। २९ ।। म्हणोनि इयापरी जगीं । कर्में करितां मानुं त्यागी । येर मूर्च्छने नांव रोगीं । विसांवा जैसा ।। २३० ।। तैसा कर्मीं शिणे एकीं । कीं विसांवों पाहे आणिकीं । दांडेयाचे घाय बुकी । धाडणें जैसें ।। ३१ ।। परी हें असो पुढती । तोचि त्यागी त्रिजगतीं । जेणें फळत्यागें निष्कृती । नेलें कर्म ।। ३२ ।।

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ।। १२ ।।

एऱ्हवीं तरी धनंजया । त्रिविधा कर्मफळा गा यया । समर्थ ते कीं भोगावया । जे न सांडितीचि आशा ।। ३३ ।। आपणचि विऊनि दुहिता । कीं न मम म्हणे पिता । तो सुटे कीं प्रतिग्रहिता । जांवाई शिरके ।। ३४ ।। विषाचे आगरही वाहती । ते विकितां सुखें लाभें जिती । येर निमाले जे घेती । वेंचोनि मोलें ।। ३५ ।। तैसें कर्ता कर्म करू । अकर्ता फळाशा न धरू । एथ न शके आवरूं । दोघातेंही कर्म ।। ३६ ।। वाटे पिकलिया रुखाचें । फळ अपेक्षी तयाचें । तेवीं साधारण कर्माचें । फळ घे तया ।। ३७ ।। परी करूनि फळ नेघे । तो जगाचां कामीं न रिघे । जे त्रिविध जग अवघें । कर्मफळ हें ।। ३८ ।। देव मनुष्य स्थावर । यया नांव जगडंबर । तरि हे तंव त्रिप्रकार । कर्मफळ पैं ।। ३९ ।। तेंचि एक गा अनिष्ट । एक तें केवळ इष्ट । आणि एक इष्टानिष्ट । त्रिविध ऐसें ।। २४० ।। परी विषयमंता बुद्धी । आंगीं सूनि अविधी । प्रवर्तती जे निषिद्धीं । कुव्यापारीं ।। ४१ ।। तेथ कृमि कीट लोष्ट । हे देह लाहती निकृष्ट । तया नाम तें अनिष्ट । कर्मफळ ।। ४२ ।। का स्वधर्मा मानु देतां । स्वाधिकारु पुढां सूतां । सुकृत कीजे पुसतां । आम्नायातें ।। ४३ ।। तैं इंद्रादिक देवांचीं । देहें लाहिजती सव्यसाची । तया कर्मफळा इष्टाची । प्रसिद्धि गा ।। ४४ ।। आणि गोड आंबट मिळे । तेथ रसांतर फरसाळें । उठी दोहीं वेगळें । दोहीं जिणतें ।। ४५ ।। रेचकुचि योगवशें । होय स्तंभावया दोषें । तेवीं सत्यासत्य समरसें । असत्य जिणिजे ।। ४६ ।। म्हणौनि समभागें

मागे) लागले आहे. (ते इतके की,) जिवंत असता अथवा मेल्यावरहि बंद पडत नाही. २२६. हे कर्म टाकण्याचा या जगात एकच प्रकार आहे. ऐक, तो हा की, विहित कर्म करीत असतांना त्याच्या फलाशेच्या ताब्यात जाऊ नये. २२७. कर्माचे फळ ईश्वराच्या ठिकाणी अर्पण झाले असता, त्याच्या प्रसादाने आत्मज्ञान प्रगट होते; त्या वेळी ज्याप्रमाणे दोरीच्या ज्ञानाने सर्पाचा भ्रम नाहीसा होतो; २२८. त्याप्रमाणे त्या आत्मज्ञानाने अज्ञानासह कर्माचा नाश होतो. अर्जुना, असा जेव्हां (कर्माचा) त्याग केला जातो, तेव्हांच त्याग केला असे होते. २२९. म्हणून जगामध्ये जो या प्रकाराने कर्म करणारा असेल, त्याला आम्ही त्यागी मानू; याहून इतर त्याग म्हणजे, रोग्याला मूर्च्छा आली असता रोगी विसावा घेतो आहे, असे म्हणण्यासारखे होय. २३०. त्याप्रमाणे एका कर्माच्या ठिकाणी दुःख झाले असता (तो) दुसऱ्या कर्मात विसावा घेण्यास पाहतो; हे त्याचे करणे म्हणजे जसा दांडक्याचा मार बुक्क्यांच्या मारावर घालवावा तसे आहे. २३१. परंतु आता हे जास्त बोलणे राहू दे. ज्याने कर्माच्या फलाचा त्याग करून कर्मच नैष्कर्म्यस्थितीला नेले, तोच त्रैलोक्यात (खराखरा) त्यागी होय. २३२.

वाईट (नरकादि), बरे (स्वर्गादि) अथवा बरेवाईट (मनुष्यलोकादि) असे तीन प्रकारचे कर्माचे फल, जे त्यागी नसतात त्यांना मरण पावल्यावर मिळते. पण जे (ज्ञानप्रधान) संन्यासी आहेत, त्यांना ते कर्मफल कधीच बाधू शकत नाही. १२.

अर्जुना, वास्तविक विचार करून पाहिले तर जे पुरुष कर्मफलाची आशा सोडत नाहीत, तेच या तीन प्रकारच्या कर्माच्या फलाला भोगावयास पात्र होतात. २३३. आपणच मुलीला जन्म देऊन (कन्यादानाच्या वेळी ही मुलगी) आता माझ्या मालकीची नाही, असे बाप म्हणतो; त्यावेळी तो सुटतो पण दान घेणारा जावई अडकला जातो. २३४. जे विषाच्या शेताची लागवड करतात, ते त्यातील माल विकून त्या नफ्यावर सुखाने जगतात आणि दुसरे जे पैसे खर्चून विकत घेतात ते मरतात. २३५. त्याप्रमाणे कर्तृत्व-अहंकाराने कोणी कर्म करो, अथवा कर्तृत्व अहंकार व फलाशा ही दोन्ही सोडून कर्म करो, तथापि या दोघांसहि नुसते केवळ कर्मच बद्ध करू शकत नाही. २३६. रस्त्यावरील पिकलेल्या (आम्र) वृक्षाच्या फळाची जो इच्छा करील त्यास ते फळ बंधनकारक होते. त्याप्रमाणे त्या साधारण कर्माच्या फलाची जो इच्छा करील त्यास ते बंधनकारक होते. २३७. परंतु (तीन प्रकारचे कर्म) करून जो फलाशा ठेवीत नाही, तो जगाच्या घडामोडीत सांपडत नाही; कारण की, त्रिविध जग हे सर्वकर्मांचे फल आहे. २३८. देव, मनुष्य व स्थावर या सर्वांना जगडंबर असे म्हणतात आणि हे तीन प्रकार तर तीन मूर्तिमंत कर्मफलच आहे. २३९. तेच कर्मफल, एक अनिष्ट आहे, एक ते केवळ इष्ट आहे आणि एक इष्टानिष्ट असे मिश्र आहे; असे तीन प्रकारचे कर्मफल आहे. २४०. परंतु जे विषयासक्त बुद्धीने स्वैराचार अंगवळणी पाडून निषिद्ध अशा वाईट कर्मात प्रवृत्त होतात; २४१. तेव्हां (त्या पुरुषास) जंत, किडे व मातीचे ढेकूळ असे हे वाईट देह प्राप्त होतात; त्यास अनिष्ट कर्माचे फल म्हणावे. २४२. अथवा या धर्माला मान देऊन आपल्या अधिकारानुरूप वेदांना विचारून जे पुण्यकर्म केले जाते. २४३. हे अर्जुना, तेव्हां इंद्रादि देवांचे देह प्राप्त होतात. त्या कर्मफलाला इष्ट कर्मफल अशी प्रसिद्धि आहे. २४४. आणि गोड व आंबट यांचे जेथे मिश्रण होते, तेथे या दोन्ही रसाहून वेगळा, पण या दोन्हीना स्वादाने मागे सारणारा, असा भिन्न रुचीचा तिसराच रस उत्पन्न होतो. २४५. जसे योगमार्गात योगाभ्यासाने रेचक (वाहणारा वायूच) थांबविला की, तोच त्याहून उलट स्वभावाच्या कुंभकास (वायूच्या निश्चलतेस) कारणीभूत होतो; तसेच सत्य व असत्य यांची सरभेसळ झाली, म्हणजे असत्यास जिंकून तिसरेच अनिर्वचनीय निर्माण होते. २४६. म्हणून पुण्यकारक व पाप-

शुभाशुभें । मिळोनि अनुष्ठानाचें उभें । तेणें मनुष्यत्व लाभे । तें मिश्र फळ ।। ४७ ।। ऐसें त्रिविध यया भागीं । कर्मफळ मांडलेंसे जगीं । हें न संडी तयांसी भोगीं । जें सूदले आशा ।। ४८ ।। एथ जिव्हेचा हातु फांटे । तंव जेवितां वाटे गोमटें । परि परिणामीं शेवटें । अवश्य मरण ।। ४९ ।। संवचोरमैत्री चांग । जंव न पविजे तें दांग । सामान्या भली आंग । न शिवे तंव ।। २५० ।। तैसीं कर्मे करितां शरीरीं । लाहती महत्त्वाची फरारी । पाठीं निधनीं एकसरी । पावती फळें ।। ५१ ।। समर्थु आणि ऋणिया । मागों आला बाइणिया । न लोटे तैसा प्राणिया । पडे तो भोगु ।। ५२ ।। मग कणिसौनि कणु झडे । तो विरूढला कणिसा चढे । पुढती भूमी पडे । पुढती उठी ।। ५३ ।। तैसें भोगीं जें फळ होय । तें फळांतरें वीत जाय । चालतां पावो पाय । जिणिजे जैसा ।। ५४ ।। उताराचिये सांगडी । ठाके ते ऐलीच थडी । तेवीं न मुकिजती वोढी । भोग्याचिये ।। ५५ ।। पैं साध्यसाधनप्रकारें । फळभोगु तो गा पसरे । एवं गोंविले संसारें । अत्यागी ते ।। ५६ ।। येरी जाईचियां फुलां फांकणें । त्याचि नाम जैसें सुकणें । तैसें कर्ममिषें न करणें । केलें जिहीं ।। ५७ ।। बीजचि वरोसि वेंचे । तैं वाढती कुळवाडी खांचे । तेवीं फळत्यागें कर्माचें । सारिलें काम ।। ५८ ।। ते सत्त्वशुद्धी साहाकारें । गुरुकृपामृततुषारें । सासिन्नलेनि बोधें वोसरे । द्वैतदैन्य ।। ५९ ।। तेव्हां जगदाभासमिषें । स्फुरे तें त्रिविध फळ नाशे । येथ भोक्ता भोग्य आपैसें । निमालें हें ।। २६० ।। घडे ज्ञानप्रधानु हा ऐसा । संन्यासु जयां वीरेशा । ते फळभोगसोसा । मुकले गा ।। ६१ ।। आणि येणे कीर संन्यासें । जैं आत्मरूपीं दिठी पैसे । तैं कर्म एक ऐसें । देखणें आहे ।। ६२ ।। पडोनि गेलिया भिंती । चित्रांची केवळ होय माती । कीं पाहालेया राती । आंधारें उरे ।। ६३ ।। जैं रूपचि नाहीं उभें । तैं साउली काह्याची शोभे । आरसेनवीण बिंबे । वदन कें पां ।। ६४ ।। फिटलिया निद्रेचा ठावो । कैंचा स्वप्नासि प्रस्तावो । मग तें साच का वावो । कोण म्हणे ।। ६५ ।। तैसें गा संन्यासें येणें । मूळ अविद्येसीचि नाहीं जिणें । मा तियेचें कार्य कोणें । घेपे दीजे ।। ६६ ।। म्हणोनि संन्यासी ये पाहीं । कर्माची गोठीं कीजेल काई । परी अविद्या आपुलां देहीं । आहे जैं कां ।। ६७ ।। जैं कर्तेपणाचेनि थांवें । आत्मा शुभाशुभीं धांवे । दृष्टि भेदाचिये राणिवे । रचलीसे जैं ।। ६८ ।। तैं तरी गा सुवर्मा । बिजावळी आत्मया कर्मा । अपाडें

कारक कर्मे सारख्या प्रमाणात मिळून, जे आचरण होते, त्या योगाने मनुष्यपणा प्राप्त होतो; ते मिश्र फल होय. २४७. याप्रमाणे या तीन प्रकारच्या रीतींनी जगामध्ये कर्मफळ मांडलेले आहे आणि जे भोगाच्या आशेत सापडले आहेत, त्यांना हे कर्मफल सोडीत नाही. २४८. जिभेची रुचि जसजशी वाढत जाते, तसतसे जेवतांना गोड वाटते; परंतु शेवटी त्याचा परिणाम म्हणजे (अजीर्ण होऊन) मरणाची बिनचूक प्राप्ती हा होय. २४९. जेथपर्यंत अरण्य लागले नाही, तेथपर्यंत संभावित चोराची मैत्री चांगली व जोपर्यंत वेश्येचा अंगस्पर्श झाला नाही, तोपर्यंतच वेश्या चांगली. २५०. त्याप्रमाणे शरीराने कर्मे करीत असतांना मोठेपणाची भरभराट होते, नंतर मरणाच्यावेळी त्यास केलेल्या कर्मांची फळे एकदम प्राप्त होतात. २५१. समर्थ असा सावकार मुदतीला पैसे मागावयास आला, तर तो जसा पैसे घेतल्याशिवाय परत जात नाही; त्याप्रमाणे प्राण्यास कर्मफलाचा भोग भोगल्याशिवाय सुटका नाही. २५२. मग कणसातून बी पडते. त्या बीजाला अंकुर फुटल्यावर त्याला कणीस येते. पुन्हा त्या कणसातील दाणे जमिनीवर पडतात; पुन्हा त्या दाण्यांपासून कणसे उत्पन्न होतात. २५३. त्याप्रमाणे मागील कर्मफल भोगीत असतांना जी कर्मे होतात, ती आणखी दुसऱ्या कर्मफलांना उत्पन्न करीत राहतात. चालू लागले की, एक पाय जसा दुसऱ्या पायाला जिंकून पुढे जात असतो; २५४. उताराची नाव ज्या काठाला लागून थांबेल, तो काठ तिला अलीकडला काठ होय, (कारण तिला पुन्हा दुसऱ्या तीराकडे जावयाचे असते;) त्याप्रमाणे कर्मफलाच्या भोगाच्या प्रयासापासून केव्हांच सुटका हेत नाही. २५५. मग अर्जुना, कर्मफल व त्यास उत्पन्न करणारे कर्म, या परंपरेच्या रूपाने कर्म-फलाच्या भोगाची वाढच होत राहते; याप्रमाणे कर्मफलाची आशा न सोडलेल्यांना जन्ममरणाचे चक्र आपल्या फेऱ्यात गुरफटून घेते. २५६. एऱ्हवी जाईच्या फुलांचे उमलणे म्हणजेच जसे त्या फुलांचे सुकणे होय, त्याप्रमाणे ज्यांनी फलाशा टाकून कर्मे करून (फलभोगाच्या दृष्टीने) कर्मे केली नाहीत, असे केले; २५७. बियांचे धान्य जेव्हां पोटगीस खर्च होते, तेव्हां वाढणारा शेतकीचा उदीम नाश पावतो; त्याप्रमाणे कर्मफलाचा त्याग करून ज्यांनी कर्माचे काम (फलाची वाढ) संपवून टाकले आहे; २५८. तेव्हां त्यांना अंतःकरणशुद्धीचे सहाय्य मिळून, त्यावर श्रीगुरूंच्या कृपेचा अमृत-मय वर्षाव झाला म्हणजे, भरभराटीला आलेल्या बोधाच्या जोरावर, भेदामुळे उत्पन्न होणारी दीनता पारच हटते. २५९. जगताची प्रतीति होण्याच्या निमित्ताने जे तीन प्रकारच्या कर्माचे फळ स्फुरते, ते ज्या वेळी नाहीसे होते; त्या वेळी स्वाभाविकपणेच भोक्ता व भोग्य हे सर्व प्रकार तेथे पार मावळलेले असतात. २६०. हे वीरश्रेष्ठा अर्जुना, ज्यांना हा ज्ञानप्रधान संन्यास (कर्मत्याग) साधला, ते कर्म-फलभोगाच्या (जन्ममरणाच्या) त्रासापासून मुक्त झाले. २६१. आणि या कर्मत्यागाने खरोखर आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी जेव्हां दृष्टि पोंचते, तेव्हां कर्म हे एक निराळे असे कोठे दिसते ? २६२. भिंत पडून गेल्यावर भिंतीवर काढलेल्या चित्रांची माती होते. अथवा उजाडल्यावर काळोख राहतो काय ? २६३. जेव्हां शरीराचा आकारच उभा नसतो, तेव्हां सावली कशाची शोभेल ? आरशावाचून मुख प्रतिबिंबीत कोठे होईल बरे ? २६४. झोपेचा ठावठिकाणा नाहीसा झाल्यावर स्वप्नांचा प्रसंग कोठचा ? मग ते स्वप्न खरे अथवा खोटे आहे असे कोण म्हणेल ? २६५. त्याप्रमाणे या ज्ञानप्रधान संन्यासाने जर अज्ञानालाच जगणे शक्य होत नाही, तर मग त्या अज्ञानाचे कार्य जे कर्म, ते कोणी करावे किंवा टाकावे ? २६६. म्हणून असे पहा की, या ज्ञानप्रधान संन्यासामध्ये कर्माची गोष्ट केली जाईल काय ? परंतु जेव्हां अज्ञान आपल्या देहामध्ये असते, २६७. जेव्हां कर्तेपणाच्या जोरावर आत्मा बऱ्यावाईट कर्मात प्रवृत्त होतो व जेव्हां वृत्ति द्वैताच्या राज्यावर स्थित झालेली असते; २६८. मर्मज्ञ अर्जुना, त्या वेळेलाहि पूर्व

जैसी पश्चिमा । पूर्वेसि कां ॥ ६९ ॥ नातरी आकाशा का आभाळा । सूर्या आणि मृगजळा । बिजावळी भूतळा । वायूसि जैसी ॥ २७० ॥ पांघरोनि नईचें उदक । असे नईचिमाजीं खडक । परी जाणसी का वेगळिक । कोडीचि ते ॥ ७१ ॥ हो कां उदकाजवळी । परी सीनानीचि ते बाबुळी । काय संगास्तव काजळी । दीपु म्हणों ये ॥ ७२ ॥ जरी चंद्रीं जाला कलंकु । तरी चंद्रेंसीं नव्हे एकु । आहे दिठी डोळ्यां विवेकु । अपाडु जैसा ॥ ७३ ॥ नाना वाटा वाटे जातया । वोघा वोघीं वाहतया । आरिसया आरिसां पाहतया । अपाडु जेतुला ॥ ७४ ॥ पार्था गा तेतुलेनि मानें । आत्मेनिसीं कर्म सिनें । परी घेवविजे अज्ञानें । तें कीर ऐसें ॥ ७५ ॥ विकासें रवीतें उपजवी । द्रुती अलीकरवीं भोगवी । ते सरोवरीं कां बरवी । अब्जिनी जैसी ॥ ७६ ॥ पुढतपुढती आत्मक्रिया । अन्यकारणकाचि तैशिया । करूं पांचांही तयां । कारणां रूप ॥ ७७ ॥

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे । सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३ ॥

आणि पांचही कारणें तियें । तूंही जाणसील विपायें । जे शास्त्रें उभऊनी बाहे । बोलती तयांतें ॥ ७८ ॥ वेदरायाचिया राजधानीं । सांख्यवेदांताचां भुवनीं । निरूपणाचां निशाणध्वनीं । गर्जती तियें ॥ ७९ ॥ जे सर्वकर्मसिद्धीलागीं । इयेंचि मुद्दलें हो जगीं । येथ न सुवावा अभंगीं । आत्मराजु ॥ २८० ॥ या बोलाची डांगुरटी । तियें प्रसिद्धी आली किरीटी । म्हणोनि तुझां हन कर्मपुटीं । वसों कां जें ॥ ८१ ॥ आणि मुखांतरीं आइकिजे । तैसें कायसें हें ओझें । मी चिद्रत्न तुझें । असतां हातीं ॥ ८२ ॥ आरिसा पुढां मांडलेया । कां लोकांचियां डोळयां । मानु द्यावा पहावया । आपुलें निकें ॥ ८३ ॥ भक्त जैसेनि जेथ पाहे । तेथ तें तेंचि होत जाये । तो मी तुझें जाहालों आहे । खेळणें आजि ॥ ८४ ॥ ऐसें प्रीतीचेनि वेगें । देवो बोलतां से नेघे । तंव आनंदामाजीं आंगें । विरतसे येरु ॥ ८५ ॥ चांदिणियाचा पडिभरु । जालयां सोमकांताचा डोंगरु । विघरोनि सरोवरु । हों पाहे जैसा ॥ ८६ ॥ तैसें सुख आणि अनुभूती । या भावांची मोडूनि भिंती । आतलें अर्जुनाकृती । सुखचि जेथ ॥ ८७ ॥ तेथ समर्थु म्हणोनि देवा । अवकाशु जाहला आठवा । मग बुडतयाचा धांवा । जीवें केला ॥ ८८ ॥ अर्जुनायेसणें धेंडें । प्रज्ञापसरेंसीं बुडे । आले भरतें एवढें । तें कादूनि पुढती ॥ ८९ ॥ देवो

दिशा आणि पश्चिम दिशा यामध्ये जसा अतिशय वेगळेपणा असतो, तसाच आत्मा आणि कर्म यामध्ये अतिशय वेगळेपणा असतो; २६९. अथवा आकाश आणि ढग, सूर्य आणि मृगजळ, पृथ्वी आणि वायु यात जसा वेगळेपणा आहे; २७०. नदीचे पाणी अंगावर घेऊन खडकनदीमध्येच असतो. परंतु नदी व खडक यामध्ये अतिशय फरक असतो, हे तुला ठाऊक आहे. २७१. पाण्याच्या अगदी जवळ गोंडाळ असेना का ? परंतु गोंडाळ हे पाण्याहून केव्हांहि वेगळेच आहे. दिव्याच्या संगतीला असल्यामुळे (त्या दिव्यातील) काजळीला दिवा म्हणता येईल काय ? २७२. चंद्राच्या ठिकाणी जरी कलंक असलेला दिसतो, तरी तो चंद्राशी एकरूप नाही व दृष्टि आणि डोळा (चर्मगोलक) यामध्ये जसा अतिशय वेगळेपणा आहे; २७३. अथवा वाट आणि वाटेने जाणारा, नदीचे पात्र आणि पात्रात वाहणारे पाणी, आरसा व आरशात पाहणारा, यांच्यामध्ये जितका विलक्षण फरक आहे; २७४. अर्जुना, तितक्या मानाने आत्म्याहून कर्म वेगळे आहे. परंतु अज्ञानामुळे आत्म्याच्या ठिकाणी कर्म भासते, ते खरोखर असे आहे. २७५. कमलिनी आपल्या प्रफुल्लित होण्याने रवीचा उदय झाल्याचे सुचविते व परागातील सुगंध भुंग्यांकडून भोगविते. कमलिनीकडून त्या क्रिया झालेल्या दिसतात, परंतु ती तर आपल्याकडून कांही न करता सरोवरात स्तब्धच असते, ते सर्व सूर्यच करतो आणि त्याचे ते कर्तृत्व मात्र कमलिनीच्या ठिकाणी दिसून येते. २७६. पुन्हा पुन्हा तुला असे सांगतो की, त्याप्रमाणे आत्म्याच्या ठिकाणी दिसणाऱ्या क्रिया, या वस्तुतः दुसऱ्या कारणांकडूनच घडून येतात ती कारणे पांच आहेत त्यांचे स्वरूप तुला स्पष्ट करून सांगतो. २७७.

हे महाबाहो, सर्व कर्मांच्या सिद्धीला आवश्यक अशी ही पांच कारणे सांख्य सिद्धांता-मध्ये सांगितलेली आहेत, ती तूं माझ्यापासून समजून घे. १३.

आणि कर्माची ती पांच कारणे तूंहि कदाचित् जाणत असशील कारण की, शास्त्रे हात वर करून ती कारणे सांगतात. २७८. वेदरूपी राजाच्या राजधानीत असलेल्या वेदांतसांख्यरूपी मंदिरात व्याख्यानरूप नौबदीच्या आवाजाने ती (कारणे) गाजत आहेत. २७९. ते असे की, जगामध्ये सर्व कर्मांची सिद्धि होण्याकरिता हीच पांच कारणे कारण आहेत. या कारणांच्या ठिकाणी आत्मराजास अयोग्य रीतीने घालू नये. २८०. अर्जुना, अशा वर्णनाच्या दवंडीने ती कारणे प्रसिद्धीला आली. म्हणून ती कारणे तुझ्या कानावर असू देत. २८१. आणि मी ज्ञानरत्न तुझ्या स्वाधीन असतांना दुसऱ्याकडून ऐकावे असे संकट तरी कशाला ? २८२. आरसा पुढे मांडला असतांना आपले सौंदर्य पाहण्याकरिता लोकांच्या डोळ्यांना कशाकरिता महत्त्व द्यावे ? २८३. भक्त ज्या भावनेने जेथे पाहिल, त्या भावनेप्रमाणे मी तेथे तसा होत जातो. असा जो मी, तो आज तुझ्या पूर्ण स्वाधीन झालो आहे. २८४. प्रेमाच्या भराने असे बोलत असता देव भानावर राहिले नाहीत व इकडे त्याच वेळी आनंदामुळे अर्जुनाचेहि देहभान नाहीसे होऊ लागले. २८५. चंद्रकांत मण्याच्या डोंगरावर चांदण्यांचा भर पडला असता, तो पाझरून जसे सरोवर व्हावयास लागते; २८६. त्याप्रमाणे सुख आणि सुखाचा अनुभव, अशा द्वैतभावाची भिंत मोडून अर्जुनाच्या आकाराने जेव्हां केवळ सुखच झाले, २८७. तेव्हां श्रीकृष्ण सर्व शक्तीमान् म्हणून ते देहभानावर आले व मग आनंदात विरणाऱ्या अर्जुनाची त्यांनी मना-पासून त्यास देहस्मृतीवर आणण्याची खटपट चालविली. २८८. अर्जुना एवढे मोठे प्रस्थ, पण तो आपल्या विस्तृत ज्ञानासह बुडत होता, एवढे आनंदाला भरते आले होते. त्यातून त्यास बाहेर काढून नंतर २८९. देव म्हणतात, अरे अर्जुना, तूं चांगला देहभानावर ये. तेव्हां अर्जुनाने श्वास सोडून

म्हणे हां गा पार्था । तूं आपणपें देख सर्वथा । तंव श्वासूनि येरें माथा । तुकियेला ।। २९० ।। म्हणे जाणसी दातारा । मी तुजसी व्यक्तिशेजारा । उबगला आदीं एकाहारा । येवों पाहें ।। ९१ ।। तयाही हा ऐसा । लोभें देतसां जरी लालसा । तरी कां जी घालीतसां । आड आड जीवा ।। ९२ ।। तेथ श्रीकृष्ण म्हणती निकें । अद्यापि नाहीं मा ठाउकें । वेड्या चंद्रा आणि चंद्रिकें । न मिळणें आहे ।। ९३ ।। आणि हाही बोलोनि भावो । तुज दाऊं आम्ही भिवों । जे रुसतां बांधे थांवो । तें प्रेम गा हें ।। ९४ ।। एथ एकमेकांचिये खुणे । विसंवादु तंवचि जिणें । म्हणोनि असो हें बोलणें । इयेविषयींचें ।। ९५ ।। मग कैशी कैशी ते आतां । बोलत होतों पंडुसुता । सर्व कर्मा भिन्नता । आत्मेनिसीं ।। ९६ ।। तंव अर्जुन म्हणे देवें । माझिये मनींचेंचि स्वभावें । प्रस्ताविलें बरवें । प्रमेय तें जी ।। ९७ ।। जें सकळ कर्मांचें बीज । कारणपंचक तुज । सांगेन ऐसी पैज । घेतली कां ।। ९८ ।। आणि आत्मया एथ कांहीं । सर्वथा लागु नाहीं । हें पुढारलासि तें देईं । लाहाणें माझें ।। ९९ ।। यया बोला विश्वेशें । म्हणितलें तोषें बहुवसे । इयेविषयीं धरणें बैसे । ऐसें कें जोडे ।। ३०० ।। तरी अर्जुना निरूपिजेल । ते कीर भाषेआंतुल । परी मेचु ये होइजेल । ऋणिया तुज ।। १ ।। तंव अर्जुन म्हणे देवो । काई विसरले मागील भावो । इये गोठीं कीं राखत आहों । मीतूंपण जी ।। २ ।। एथ श्रीकृष्ण म्हणती हो का । आतां अवधानाचा पसरु निका । करूनियां आइका । पुढारलों तें ।। ३ ।। तरी साचचि गा धनुर्धरा । सर्व कर्मांचा उभारा । होये बाहिरबाहिरा । करणीं पांचें ।। ४ ।। आणि पंचकारणदळवाडें । जिहीं कर्माकारु मांडे । ते हेतु तंव उघडे । पांच आथी ।। ५ ।। येर आत्मतत्त्व उदासीन । तें ना हेतु ना उपादान । ना अंगें करी संवाहन । कार्य-सिद्धीचें ।। ६ ।। तेथ शुभाशुभीं अंशीं । निफजती कर्मे ऐसीं । राती दिवो आकाशीं । जियापरी ।। ७ ।। तोय तेज धूमु । ययां वायूसीं संगमु । जालिया होय अभ्रागमु । व्योम तें नेणे ।। ८ ।। नाना काष्ठीं नाव मिळे । ते नावाडेनि चळे । चालविजे अनिळें । उदक तें साक्षी ।। ९ ।। का कवणें एके पिंडें । वेंचितां अवतरे भांडें । मग भवंडीजे दंडें । भ्रमें चक्र ।। ३१० ।। आणि कर्तृत्व कुलालाचें । तेथ काय तें पृथ्वीयेचें । आधारावांचूनि वेंचे । विचारीं

मस्तक डोलविले. २९०. अर्जुन म्हणतो, हे प्रभो, तूं जाणतोस की, तुझ्याहून वेगळा देह धारण करून, तुझी संगति करण्याला कंटाळलेला मी, मूळ ऐक्याला येऊ पाहत होतो. २९१. त्या माझीहि लोभाने जर तुम्ही उत्कट इच्छा पुरवित आहात, तर मग माझा सुखाशी योग होण्यास मध्येच (जीवदशा ही) आडकाठी कां घालीत आहात ? २९२. तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, वाहवा ! (तुझे व आमचे मुळचे ऐक्य आहे हे तुला) अजून माहीत नाही काय ? वेड्या, चंद्राचा व चांदण्यांचा कधी वियोग आहे काय ? २९३. आणि हा एकतेचा अभिप्राय तुला बोलून दाखविण्याला आम्हाला भीति वाटते. कारण आवडीचे कोणी रुसल्याने जसे प्रेम अधिक बळकट होते, तसे हे तुमच्या व आमच्या मधील प्रेम आहे. २९४. अशा प्रसंगी जोपर्यंत एकमेकांचा आत्मस्वरूपाशी वेगळेपणा आहे, तोपर्यंतच आपले जगणे शक्य आहे. (म्हणजे मी एक देव, तुला उपदेश करणारा व तूं एक भक्त, उपदेश ऐकणारा अशा द्वैतभावाने असणे शक्य आहे.) म्हणून या विषयींचे (परमार्थतः ऐक्याविषयींचे) बोलणे राहू दे. २९५. अर्जुना, मग आत्म्याहून सर्व कर्म वेगळे आहे, हे आता आपण कसकसे बोलत होतो ? २९६. त्या वेळी अर्जुन म्हणाला, देवांनी माझ्या मनात असलेला जो चांगला विषय, तोच सांगण्यास स्वाभाविकपणे सुरुवात केली आहे. २९७. सर्व कर्मांचे बीज जी पांच कारणे, 'ती तुला मी सांगेन' अशी आपण प्रतिज्ञा केली; २९८. आणि कर्माच्या कारणांशी आत्म्याचा कांही एक संबंध नाही, हे जे तूं बोललास, तो माझा आवडीचा विषय मला सांग. २९९. या अर्जुनाच्या बोलण्यावर विश्वाचे मालक जे श्रीकृष्ण भगवान्, ते मोठ्या संतोषाने म्हणाले, या गोष्टीविषयी हट्ट धरून बसेल, असा (मनुष्य) कोठे मिळणार आहे ? ३००. तर अर्जुना, तुला ते खरोखर सोप्या भाषेत सांगता येईल. परंतु या प्रेमाचे तुला कर्जदार व्हावे लागेल. ३०१. तेव्हां अर्जुन म्हणाला, देवा, आपण मागे (२९३ ओवीत) बोललात ते सर्व विसरलात वाटते ? अहो महाराज, या गोष्टीत अजून आपण मी तूं पणा ठेवलातच की ! ३०२. तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, असे आहे काय ? तर जे मी सांगेन म्हणून म्हणालो, ते आता अवधानाचा चांगला विस्तार करून ऐका. ३०३. तर अर्जुना, खरोखरच सर्व कर्मांची उभारणी या पांच कारणांनी (आत्मस्वरूपाच्या) बाहेरच्या बाहेर होते. ३०४. आणि ज्या पांच कारणांच्या समुदायाकडून कर्मास सुरुवात होते, तीच कारणे हेतु असल्यामुळे, ते हेतूहि उघड उघड पांच आहेत. ३०५. या कारणांहून वेगळा जो आत्मा आहे, तो अलिप्त असून कर्माच्या उत्पत्तीचे निमित्तकारण अथवा उपादान कारण तो होत नाही. अथवा तो स्वतः कर्म पार पाडण्याच्या कामी साहाय्य करीत नाही. ३०६. ज्याप्रमाणे रात्र आणि दिवस यांचा संबंध नसूनहि, ती आकाशात उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणे आत्म्याच्या ठिकाणी शुभ अथवा अशुभ प्रकारची कर्मे (संबंधाशिवाय) उत्पन्न होतात. ३०७. पाणी, उष्णता व वाफ यांचा वायूशी संबंध झाला असता आकाशात ढगांची उत्पत्ति होते, पण आकाशाला तर त्या ढगांच्या उत्पत्तीची खबरहि नसते. ३०८. अनेक लाकडांची नाव तयार होते व ती नाव नावाड्याकडून पुढे ढकलली जाते आणि वाऱ्याकडून चालविली जाते. (हा सर्व व्यवहार पाण्यात होतो,) पण पाणी (त्या सर्व व्यवहाराला) केवळ आधारभूत असते. ३०९. अथवा माती एखाद्या चिखलाच्या गोळ्याच्या रूपाने खर्ची पडून ज्या चाकावर तो गोळा टाकला, त्या चाकाला दंडाने फिरविले असता ते चाक फिरते व त्यातून मडके तयार होते. ३१०. आणि त्या चिखलाच्या गोळ्याचे मडके बनविण्याचे काम कुंभार करतो. आता या चिखलाच्या गोळ्याचे मडके बनविण्यात एका आधाराशिवाय पृथ्वीचे काय खर्च होते ? विचार कर बरे. ३११. हेहि राहू दे, सूर्याच्या उदयाने लोकांचे सर्व व्यवहार होत असतांना सूर्याकडे कोणत्या कामाचे (प्रत्यक्ष) कर्तृत्व आले ? ३१२.

पां ।। ११ ।। हेंही असो लोकांचिया । राहाटी होतां आघविया । कोण काम सवितया । आंगा आलें ।। १२ ।। तैसें पांचहेतुमिळणीं । पांचेंचि इहीं कारणीं । कीजे कर्मलतांचि लावणी । आत्मा सिना ।। १३ ।। आतां तेंचि वेगळालीं । पांचही विवंचूं गा भलीं । तुकोनि घेतलीं । मोतियें जैसीं ।। १४ ।।

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ।। १४ ।।

तैसीं यथालक्षणें । आइक पां कर्मकारणें । तरी देह हें मी म्हणें । पहिलें एथ ।। १५ ।। ययातें अधिष्ठान ऐसें । म्हणिजे तें याचि उद्देशे । जे स्वभोग्येंसीं वसे । भोक्ता येथ ।। १६ ।। इंद्रियांचां दाहीं हातीं । जाचोनियां दिवोराती । सुखदुःखें प्रकृती । जोडीजती जियें ।। १७ ।। तियें भोगावया पुरुखा । आन ठावोचि नाहीं देखा । म्हणोनि अधिष्ठानभाखा । बोलिजे देह ।। १८ ।। हें चोविसांही तत्त्वांचें । कुटुंब घर वस्तीचें । तुटे बंधमोक्षाचें । गुंतलें एथ ।। १९ ।। किंबहुना अवस्थात्रया । अधिष्ठान धनंजया । म्हणोनि देहा यया । हेंचि नाम ।। ३२० ।। आणि कर्ता तें दुजें । कर्माचें कारण जाणिजे । प्रतिबिंब म्हणिजे । चैतन्याचें जें ।। २१ ।। आकाशचि वर्षे नीर । तें तळवटीं बांधे नाडर । मग बिंबोनि तदाकार । होय जेवीं ।। २२ ।। कां निद्राभरें बहुवें । राया आपणपें ठाउवें नव्हे । मग स्वप्नीचिये सामावे । रंकपणीं ।। २३ ।। तैसें आपुलेनि विसरें । चैतन्यचि देहाकारें । आभासोनि आविष्करे । देहपणें जें ।। २४ ।। जया विचाराचां देशीं । प्रसिद्धि गा जीवु ऐसी । जेणें भाष केली देहेंसीं । आघवाविषयीं ।। २५ ।। प्रकृति करी कर्में । तीं म्यां केलीं म्हणें भ्रमें । येथ कर्ता येणें नामें । बोलिजे जीवु ।। २६ ।। मग पातेयांचां केशीं । एकचि उठी दिठी जैसी । मोकळी चवरी ऐसी । चिरीव गमे ।। २७ ।। कां घरा आंतुल एकु । दीपाचा तो अवलोकु । गवाक्षभेदें अनेकु । आवडे जेवीं ।। २८ ।। तेवीं बुद्धीचें जाणणें । श्रोत्रादिभेदें येणें । बाहेरी इंद्रियपणें । फांके जें कां ।। २९ ।। तें पृथग्विध करण । कर्माचें इया कारण । तिसरें गा जाण । नृपनंदना ।। ३३० ।। आणि पूर्वपश्चिमवाहणीं । निघालिया वोघाचिया मिळणी । होय नदी नद पाणी । एकचि जेवीं ।। ३१ ।। कां एकुचि पुरुषु जैसा । अनुसरत नवां रसां । नवविधु ऐसा । आवडों लागे ।। ३२ ।। तैसी क्रियाशक्ति पवनीं । असे जे अनपायिनी । ते पडिली नाना स्थानीं । नाना होय ।। ३३ ।। जैं वाचे करी येणें । तैं तेंचि होय बोलणें । हाता आली तरी घेणें ।

त्याप्रमाणे हे पांच हेतु एकत्र झाल्यावर या पांचच कारणांकडून कर्मरूपी वेलीची लावणी केली जाते. आत्मा त्या कारणांहून व क्रियेहून निराळा आहे. ३१३. आता ज्याप्रमाणे मोती ततोतंत वजन करून घ्यावीत, त्याप्रमाणे ही पांच कारणे आता तुला निरनिराळी खुलासेवार बारकाईने सांगतो. ३१४.

(ती कारणे म्हणजे) शरीर, त्याचप्रमाणे जीव, निरनिराळ्या प्रकारची इंद्रिये, (प्राणापानादिकांचे) निरनिराळे व्यापार आणि पांचवे कारण म्हणजे इंद्रियांच्या अधिष्ठात्री देवता. १४.

त्या कर्मांची कारणे ज्यांच्या त्यांच्या लक्षणास धरून सांगतो ती ऐक. आता या पांच कारणांपैकी देह हे पहिले कारण आहे, असे मी म्हणतो. ३१५. या देहाला अधिष्ठान असे म्हणतात. याचे कारण एवढेच की, भोक्ता जो जीव, तो आपल्या सुख दुःखादि भोगांसह (येथे) या देहात राहतो. ३१६. इंद्रियरूपी दहा हातांनी रात्रंदिवस श्रम करून जी सुखदुःखे प्रकृतीकडून मिळविली जातात, ३१७. ती (सुखदुःखे) भोगण्याकरिता देहाशिवाय जीवाला दुसरी जागाच नाही, म्हणून देहास अधिष्ठान असे म्हणतात. ३१८. चोवीसहि तत्त्वरूपी कुटुंबाच्या राहण्याचे देह हे घर आहे आणि या देहात बंधमोक्षाची गुंतागुंत उलगडली जाते. ३१९. फार काय सांगावे ! अर्जुना, जागृति, स्वप्न आणि सुषुप्ति, या तिन्ही अवस्थांना हा देह आधार आहे; म्हणून या देहाला अधिष्ठान हेच नांव आहे. ३२०. आणि कर्माचे दुसरे कारण कर्ता हे समजावे. ज्या कर्त्याला (जीवाला) चैतन्याचे प्रतिबिंब असे म्हणतात. ३२१. आकाशच पाण्याची वृष्टि करते. त्या पाण्याच्या खाली पृथ्वीवर डबके बनते; मग आकाश त्या डबक्यात प्रतिबिंबित होऊन ज्याप्रमाणे त्या डबक्याच्या आकाराचे होते; ३२२. अथवा अतिशय निद्रेच्या भराने राजा आपण आपल्याला स्मरत नाही. मग त्याला आपण दरिद्री आहोत असे स्वप्न पडते, तेव्हां तो स्वप्नातील भिकारीपणात तद्रूप होतो. ३२३. त्याप्रमाणे आपल्या स्वरूपाची आठवण न राहिल्याने चैतन्यच देहाच्या आकाराने भासून 'मी देह आहे' असे मानावयास लागते. ३२४. अर्जुना, अशी चैतन्याने आपली विपरीत समजूत करून घेतली म्हणजे त्याला जीव असे म्हणतात. त्या आभासरूपी जीवाने देहाबरोबर सर्व गोष्टींसंबंधी शपथपूर्वक करारमदार केला आहे. ३२५. प्रकृति जी कर्मे करते, ती कर्मे मी केली असे जीव भ्रमाने म्हणतो; म्हणूनच जीवास कर्ता असे म्हणतात. ३२६. मग ज्याप्रमाणे एकच दृष्टि पापण्यांच्या केसातून बाहेर पडली असता ती दृष्टि (जरी) अखंड असते, परंतु चवरीच्या केसांप्रमाणे विरळली वाटते. ३२७. घरात असणाऱ्या दिव्याचा एकच प्रकाश निरनिराळ्या झरोक्यांतून बाहेर पडला म्हणजे ज्याप्रमाणे अनेक प्रकाश आहेत असे भासते; ३२८. त्याप्रमाणे बुद्धीचे (एकच) ज्ञान या वेगवेगळ्या श्रोत्रादि इंद्रियांच्या द्वारा वेगवेगळे होऊन इंद्रियांच्या आकाराने बाहेर पसरते. ३२९. हे राजपुत्रा (अर्जुना), ती निरनिराळी ज्ञानेंद्रिये या कर्माचे तिसरे कारण आहे असे समज. ३३०. आणि ज्याप्रमाणे एकच पाणी पूर्वपश्चिम वाहणाऱ्या ओघात मिळून वाहू लागले असता, ते नदी व नद या नांवाने ओळखले जाते; ३३१. अथवा श्रृंगारादि नवरसांच्या अनुरोधाने वागण्यास लागला म्हणजे जसा एकच पुरुष नऊ प्रकारचा आहे असे वाटावयास लागते; ३३२. त्याप्रमाणे प्राणवायूमध्ये जी अखंड क्रियाशक्ति आहे, ती एकच शक्ति निरनिराळ्या ठिकाणी पडली म्हणजे निरनिराळ्या नांवांची होते. ३३३. ती (क्रियाशक्ति जेव्हां वाचेत येते, तेव्हां तीच बोलणे होते व हातांच्या ठिकाणी आली असता

देणें होय ।। ३४ ।। अगा चरणाचां ठायीं । तरी गति तेचि पाहीं । अधोद्वारीं दोहीं । क्षरणें तेचि ।। ३५ ।। कंदौनि हृदयवरी । प्रणवाची उजरी । करितां तेचि शरीरीं । प्राणु म्हणिपे ।। ३६ ।। मग उर्ध्वींचिया रिगिनिगा । पुढती तेचि शक्ति पैं गा । उदानु ऐसिया लिंगा । पात्र जाहली ।। ३७ ।। अधोरंध्राचेनि वाहें । अपानु हें नाम लाहे । व्यापकपणें होये । व्यानु तेचि ।। ३८ ।। आरोगिलेनि रसें । शरीर भरी सरिसें । आणि न सांडितां असे । सर्वसंधीं ।। ३९ ।। ऐसिया इया राहटीं । मग तेचि क्रिया पाठीं । समान ऐसी किरीटी । बोलिजे गा ।। ३४० ।। आणि जांभई शिंक ढेंकर । ऐसैसा होतसे व्यापार । नाग कुर्म कृकर । इत्यादि होय ।। ४१ ।। एवं वायूची हे चेष्टा । एकीचि परी सुभटा । वर्तनास्तव पालटा । येतसे जे ।। ४२ ।। ते भेदली वृत्तिपंथें । वायुशक्ति गा एथें । कर्मकारण चौथें । ऐसें जाण ।। ४३ ।। आणि ऋतु बरवा शारदु । शारदीं पुढती चांदु । चंद्रीं जैसा संबंधु । पूर्णिमेचा ।। ४४ ।। कां वसंतीं बरवा आरामु । आरामींही प्रियसंगमु । संगमीं आगमु । उपचारांचा ।। ४५ ।। नाना कमळीं पांडवा । विकासु जैसा बरवा । विकासींही यावा । परागाचा ।। ४६ ।। वाचे बरवें कवित्व । कवित्वीं बरवें रसिकत्व । रसिकत्वीं परतत्त्व- । स्पर्शु जैसा ।। ४७ ।। तैसी सर्ववृत्तिवैभवीं । बुद्धिचि एकली बरवी । बुद्धीही बरव नवी । इंद्रियप्रौढी ।। ४८ ।। इंद्रियप्रौढीमंडळा । शृंगारु एकचि निर्मळा । जैं अधिष्ठात्रियां कां मेळा । देवतांचा जो ।। ४९ ।। म्हणूनि चक्षुरादिकीं दाहें । इंद्रियां पाठीं स्वानुग्रहें । सूर्यादिकां कां आहे । सुरांचें वृंद ।। ३५० ।। तें देववृंद बरवें । कर्मकारण पांचवें । अर्जुना एथ जाणावें । देवो म्हणे ।। ५१ ।। एवं माने तुझिये आयणी । तैसी कर्मजातांचि हे खाणी । पंचविध आकर्णीं । निरूपिली ।। ५२ ।। आतां हेचि खाणी वाढे । मग कर्माची सृष्टि घडे । जिहीं ते हेतुही उघडे । दाऊं पांचै ।। ५३ ।।

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ।। १५ ।।

तरी अवसांत आली माधवी । ते हेतु होय नवपल्लवीं । पल्लव पुष्पपुंज दावी । पुष्प फळातें ।। ५४ ।। कां वार्षिये आणिजे मेघु । मेघें वृष्टीप्रसंगु । वृष्टीस्तव भोगु । सस्यसुखाचा ।। ५५ ।। नातरी प्राची अरुणातें विये । अरुणें सूर्योदयो होये । सूर्यें सगळा पाहे । दिवो जैसा ।। ५६ ।। तैसें मन हेतु पांडवा । होय कर्मसंकल्पभावा । तो संकल्पु लावी दिवा । वाचेचा गा ।। ५७ ।। मग वाचेचा तो दिवटा । दावी कृत्यजातांचिया वाटा । तेव्हां कर्ता रिगे कामठां ।

देण्याघेण्याचे व्यवहार तीच होते. ३३४. अरे अर्जुना, पाय्वांच्या ठिकाणी गति तरी तीच समज व दोन्ही अधोद्वारांच्या ठिकाणी गळणे तीच गति होय. ३३५. नाभिकमलापासून हृदयापर्यंत ॐकाराची स्पष्टता करीत असतांना तिलाच शरीरात 'प्राण' असे म्हणतात. ३३६. मग पुढे त्याच शक्तीच्या हृदयावरच्या येण्याजाण्याच्या क्रियेमुळे तिला 'उदान' नांव आले. ३३७. खालच्या द्वाराच्या गतीमुळे 'अपान' हे नांव त्या क्रियाशक्तीस मिळाले आहे व व्यापकपणाने ती शक्ति 'व्यान' झालेली आहे. ३३८. सेवन केलेल्या सर्व रसाने शरीर सारख्या प्रमाणाने ती भरते व मग कोणत्याहि संधीचा त्याग न करता सर्व संधींमध्ये ती भरलेली असते, ३३९. अर्जुना, अशा या व्यापारामुळे त्याच क्रियेला 'समान' असे म्हणतात. ३४०. आणि जांभई, शिंक, ढेकर असे व्यापार झाले असता, ती क्रियाशक्ति नाग, कूर्म, कृकर वगैरे नांवांनी निरनिराळ्या रूपात बनते. ३४१. याप्रमाणे अर्जुना, वायूंची ही क्रियाशक्ति एकच आहे. परंतु निरनिराळ्या व्यापारांमुळे जी निरनिराळ्या बदललेल्या रूपाची होते, ३४२. ती निरनिराळ्या कार्यामुळे निरनिरळी झालेली वायुशक्ति हेच येथे कर्माचे चौथे कारण आहे असे समज. ३४३. आणि सर्व ऋतूंमध्ये शरद् ऋतू चांगला, त्यातहि चंद्र उत्तम आणि त्या चंद्राला पौर्णिमेचा योग जसा उत्तमच होय; ३४४. अथवा वसंत ऋतूत बाग जशी आल्हादकारक व त्या बागेत प्रिय मनुष्याचा योग घडेल तर (अधिक) चांगले व त्या योगात जशी इतर उपचारांची प्राप्ति व्हावी. ३४५. अथवा अर्जुना, कमलाच्या ठिकाणी जसा विकास शोभादायक असतो आणि त्या विकासात देखील जसा परागाचा उठाव विशेष चांगला, ३४६. जसे वाचेला शोभादायक कवित्व आहे व त्या कवित्वात जशी सुरसतेची बहार असावी व ह्या सुरसतेत ज्याप्रमाणे परमात्म-वर्णनाचा संबंध यावा. ३४७. त्याप्रमाणे मनादि सर्व वृत्तींच्या ऐश्वर्यात जशी एकटी बुद्धीच चांगली आणि बुद्धीला जशी इंद्रियांच्या सामर्थ्याची अपूर्व शोभा आहे. ३४८. इंद्रियांच्या अधिष्ठात्री देवतांच्या समुदायाची अनुकूलता, ही एकच सुदृढ इंद्रियांच्या समुदायाला चांगली शोभा आहे. ३४९. म्हणून चक्षुरादि दहाहि इंद्रियांच्या पाठीवर आपल्या अनुग्रहांसह सूर्यादि देवतांचा समुदाय आहे. ३५०. अर्जुना, तो देवतांचा समुदाय हे कर्माचे पांचवे चांगले कारण आहे, असे समज; असे देव म्हणाले. ३५१. याप्रमाणे तुझ्या बुद्धीला पटेल तशा रीतीने हे कर्म म्हणून जेवढे आहे तेवढे सर्व उत्पन्न होण्याची ही पांच प्रकारच्या कारणांची खाण तुला सांगितली, ती ऐक. ३५२. आता ज्या हेतूच्या योगाने ही पांच कारणरूपी खाण वाढते व मग सर्व कर्मांची रचना होते, ते पांच हेतु देखील तुला स्पष्ट करून सांगतो. ३५३.

मनुष्य शरीर, वाणी आणि मन यांच्या योगाने जे जे विहित अथवा निषिद्ध कर्म करतो त्याचे हे पांच हेतु आहेत. १५.

हे पहा, अकस्मात् वसंतऋतु आला तर तो वृक्षवेलींना नवीन पालवी उत्पन्न करण्यास कारण होतो, त्या नव्या फुटलेल्या पालवीतून पुष्पांचे गुच्छ दृष्टोत्पत्तीला येतात व ती फुले, फलांची प्राप्ती करून देतात. ३५४. अथवा वर्षाऋतु मेघांना आणतो, मेघांच्या योगाने वृष्टि होते आणि वृष्टिमुळे धान्यापासून मिळणाऱ्या सुखाचा भोग होतो. ३५५. अथवा पूर्वदिशा अरुणाला प्रसवते, अरुणाच्या योगाने सूर्योदय होतो व सूर्याच्या योगाने ज्याप्रमाणे सगळा दिवस उजाडतो. ३५६. त्याप्रमाणे अर्जुना, कर्मासंबंधी संकल्प होण्याला मन हे हेतु आहे व अरे, तो कर्म संकल्प वाचेचा दिवा लावितो (म्हणजे वाचेकडून बोलण्याची क्रिया करतो). ३५७. मग वाचेची ती मशाल सर्व कर्मांचा रस्ता दाखविते तेव्हां कर्ता (जीव) कर्तृत्वाच्या व्यापारात सांपडतो (म्हणजे कर्ता कर्तृत्वबुद्धीने कर्म करू लागला असता त्याच्याकडे

कर्तृत्वाचां ॥ ५८ ॥ तेथ शरीरादिक दळवाडें । शरीरादिकां हेतुचि घडे । लोहकाम लोखंडें । निर्वाळिजे जैसें ॥ ५९ ॥ कां तांथुवाचा ताणा । तांथु घालितां वैरणा । तो तंतूचि विचक्षणा । होय पटु ॥ ३६० ॥ तैसें मनवाचादेहांचें । कर्म मनादि हेतुचि रचे । रत्नीं घडे रत्नाचें । दळवाडें जेवीं ॥ ६१ ॥ एथ शरीरादिकें कारणें । तेचि हेतु केवीं हें कोणें । अपेक्षिजे तरी तेणें । अवधारिजो ॥ ६२ ॥ आइका सूर्याचिया प्रकाशा । हेतु कारण सूर्युचि जैसा । कां ऊंसाचें कांडें ऊंसा । वाढी हेतु ॥ ६३ ॥ नाना वाग्देवता वानावी । तैं वाचाचि लागे कामवावी । कां वेदां वेदेंचि बोलावी । प्रतिष्ठा जे ॥ ६४ ॥ तैसें कर्मा शरीरादिकें । कारण हें कीर ठाउकें । परी हेंचि हेतु न चुके । हेंही एथ ॥ ६५ ॥ आणि देहादिकीं कारणीं । देहादि हेतुमिळणीं । होय जया उभारणी । कर्मजातां ॥ ६६ ॥ तें शास्त्रार्थें मानिलेया । मार्गा अनुसरे धनंजया । तरी न्याय तो न्याया । हेतु होय ॥ ६७ ॥ जैसा पर्जन्योदकाचा लोटु । विपायें धरी साळीचा पाटु । तऱ्ही जिरे परी अचाटु । उपयोगु आथी ॥ ६८ ॥ कां रोषें निघालें अवचटें । पडिलें द्वारकेचिया वाटे । तें शिणे परी सुनाटें । न वचती पदें ॥ ६९ ॥ तैसें हेतुकारणमेळें । उठी कर्म जें आंधळें । शास्त्राचे लाहे डोळे । तैं न्याय्य म्हणिपे ॥ ३७० ॥ ना दूध वाढितां ओठो पावे । तंव उतोनि जाय स्वभावें । तोही वेंचु परी नव्हे । वेंचिलें तें ॥ ७१ ॥ तैसें शास्त्रसाह्येंवीण । केलें नोहे जरी अकारण । तरी लागो कां नागवण । दानलेखीं ॥ ७२ ॥ अगा बावन्ना वर्णापरता । कोण मंत्रु आहे पंडुसुता । कां बावन्नही नुच्चारितां । जीवु आथी ॥ ७३ ॥ परी मंत्राची कडसणी । जंव नेणिजे कोदंडपाणी । तंव उच्चारफळ वाणी । न पवे जेवीं ॥ ७४ ॥ तेवीं कारणहेतुयोगें । जें बिसाट कर्म निगे । तें शास्त्राचिये न लगे । कांसे जंव ॥ ७५ ॥ कर्म होतचि असे तेव्हांही । परी तें होणें नव्हे पाहीं । तो अन्यायो गा अन्यायी । हेतु जाणावा ॥ ७६ ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

एवं पंचकारणा कर्मा । पांचही हेतु हे सुमहिमा । आतां एथें पाहें पां आत्मा । सांपडला असे ॥ ७७ ॥ भानु न होनि रूपें जैसीं । चक्षुरूपातें प्रकाशी । आत्मा न होनि कर्में तैसीं । प्रकटित असे गा ॥ ७८ ॥ पाहीं प्रतिबिंब आरिसा । दोन्ही न होनि वीरेशा । दोहींतें प्रकाशी जैसा ।

कर्तेपणा येतो). ३५८. तेथे शरीरादि समुदाय शरीरादिकांस हेतूच आहे. जसे लोखंडाची वस्तु लोखंडानेच तयार करावी लागते. ३५९. अथवा हे चतुरा अर्जुना, तंतूच्या ताण्यामध्ये आडवा तंतु भरीला (घातला) असता तोच तंतु वस्त्र होतो. ३६०. रत्नाचा आकार (पैलु वगैरे) जसा रत्नानेच तयार केला जातो, त्याप्रमाणे मन, वाचा आणि देह यांचे कर्म मनवाचादि हेतूकडूनच तयार होते. ३६१. येथे शरीरादिक करणे तीच हेतु कशी होतात, हे जाणावयाची जर कोणी इच्छा करीत असेल, तर त्याने ऐकावे. ३६२. ऐका, सूर्याच्या प्रकाशाला कारण व हेतु जसा सूर्यच आहे, अथवा ऊंसाचे एक कांडे जसे ऊंसाच्या दुसऱ्या कांड्याच्या वाढीला हेतु असते. ३६३. अथवा वाचेच्या देवतेचे (सरस्वतीचे) जेव्हां वर्णन करावयाचे असते, तेव्हां वाचेचाच उपयोग करावा लागतो; अथवा वेदांचा मोठेपणा (जसा) वेदांनीच सांगावा. ३६४. त्याप्रमाणे शरीर, वाचा व मन ही सर्व कर्मांची कारणे आहेत, हे सर्वांना पक्के माहीत आहे. परंतु ही अधिष्ठानादिकात येऊन गेल्यामुळे हेतूहि होतात, यातहि कांही चूक नाही. ३६५. आणि पूर्वी सांगितलेल्या देहादि पांच कारणांना शरीर, वाणी व मन या हेतूची जोड मिळाली असता ज्या सर्व कर्मांची उत्पत्ति होते. ३६६. ती कर्मे शास्त्राने मानलेल्या मार्गाला अनुसरून असतील तर तो न्यायमार्गच न्याय्य कर्माला हेतु होतो. ३६७. ज्याप्रमाणे पावसाच्या पाण्याचा लोट सहजच भाताच्या शेतात शिरला तर तो शेतात जिरतो, परंतु त्याचा अतिशय उपयोग होतो. ३६८. अथवा एखादा घरातून रागावून निघालेला मनुष्य अकस्मात् द्वारकेच्या वाटेला लागला तर त्याला (चालण्याचे) श्रम होतील खरे, पण त्याचे चालणे व्यर्थ जाणार नाही. ३६९. त्याप्रमाणे हेतु व कारण यांच्या मिलाफाने जे आंधळे (शास्त्राला न जाणून झालेले) कर्म उत्पन्न होते, त्याला शास्त्राची दृष्टि प्राप्त झाली (म्हणजे ते यथाशास्त्र झाले) असता, त्या वेळेला त्यास न्याय्य (पुण्यकर्म) असे म्हणतात. ३७०. अथवा दूध तापत असतांना भांड्याच्या काठापर्यंत वरती आले आणि तोच ते आपोआप उतास गेले. तोहि दुधाचा खर्च झालाच, पण तो योग्य कारणाला खर्च झाला असे होत नाही. ३७१. त्याप्रमाणे शास्त्राच्या साहाय्या-शिवाय केलेले कर्म जर निष्फळ होत नसेल, तर चोरीस गेलेले द्रव्य दानात जमा धरावे लागेल. (म्हणजे चोरांनी लुटून नेलेले द्रव्य जसे दानात जमा होत नाही तसे शास्त्राच्या साहाय्याशिवाय केलेले कर्म सफल होत नाही.) ३७२. अर्जुना, बावन्न वर्णापलीकडे कोणता मंत्र आहे ? आणि बावन्न वर्णांचा उच्चार केल्याशिवाय कोणी मनुष्य राहिला आहे काय ? ३७३. परंतु अर्जुना, जोपर्यंत मंत्राची हातवटी कळली नाही, तोपर्यंत वाणीला मंत्र उच्चाराचे फल जसे प्राप्त होत नाही; ३७४. त्याप्रमाणे कारण व हेतु यांच्या योगाने जे यदृच्छेने कर्म उत्पन्न होते ते (कर्म) जोपर्यंत शास्त्राच्या कासेला लागणार नाही, (म्हणजे शास्त्राधाराने होणार नाही); ३७५. तेव्हां देखील कर्म होतेच, परंतु ते कर्माचे (योग्य) होणे नव्हे, पहा. तो अन्याय्य मार्ग आहे व तो अन्याय्य कर्मालाच हेतु आहे असे समजावे. ३७६.

असे असतांना, (शास्त्र) संस्कारविहीन बुद्धि असल्यामुळे जो शुद्ध आत्म्यालाच कर्ता असे समजतो तो मूढ होय; त्याला (यथार्थ) समजत नाही. १६.

हे सत्कीर्तिवान् अर्जुना, याप्रमाणे पांच कारणे असलेल्या कर्माला हे पांचहि हेतु आहेत, तर आता या कर्माच्या कारणात व हेतूत आत्मा कोठे (तरी) गोवला गेला आहे काय ? विचार कर, ३७७. ज्याप्रमाणे सूर्य दृश्य पदार्थ न होऊन डोळ्यांना व दृश्य पदार्थांना प्रकाशतो; त्याप्रमाणे आत्मा (कर्माचे कारण आणि) कर्म न बनता कर्माचे प्रकाशन करतो. ३७८. हे वीरश्रेष्ठा अर्जुना, असे पहा की, आरशात पाहणारा, हा जसा प्रतिबिंब व आरसा हे दोन्ही न होता, या दोहींना

न्याहाळिता तो ।। ७९ ।। कां अहोरात्र सविता । न होनि करी पांडुसुता । तैसा आत्मा कर्मकर्ता । न होनी दावी ।। ३८० ।। परी देहाहंमानभुली । जयाची बुद्धि देहींच आतली । जया आत्मविषयीं जाली । मध्यरात्री ।। ८१ ।। जेणें चैतन्या ईश्वरा ब्रह्मा । देहचि केलें परमसीमा । तया आत्मा कर्ता हे प्रमा । अलोट उपजे ।। ८२ ।। आत्माचि कर्ता । हाही निश्चयो नाहीं तत्त्वतां । देहोचि मी कर्मकर्ता । मानी तो साच ।। ८३ ।। जे आत्मा मी कर्मातीतु । सर्वकर्मसाक्षिभूतु । हे आपली कहीं मातु । नायकेचि कानीं ।। ८४ ।। म्हणोनि उमपा आत्मयातें । देहचिवरी मविजे एथें । विचित्र काई रात्रि दिवसातें । डुडुळ न करी ।। ८५ ।। पैं जेणें आकाशींचा कहीं । साचु सूर्यु देखिला नाहीं । तो थिल्लरींचें बिंब काई । मानूं न लाहे ।। ८६ ।। थिल्लराचेनि जालेपणें । सूर्यासि आणी होणें । तयाचां नाशीं नाशणें । कंपें कंपु ।। ८७ ।। अगा निद्रिता चेवो नये । तंव स्वप्न साच हों लाहे । रज्जु नेणतां सापा बिहे । विस्मो कवण ।। ८८ ।। जंव कवळ आथि डोळां । तंव चंद्रु देखावा कीं पिंवळा । काय मृगींहि मृगजळा । भाळावें नाहीं ।। ८९ ।। तैसा शास्त्रगुरूचेनि नांवें । जो वाराही टेंकों नेदी सिंवे । केवळ मौढ्याचेनिचि जीवें । जियाला जो ।। ३९० ।। तेणें देहात्मदृष्टीमुळें । आत्मया घापे देहाचें जाळें । जैसा अभ्राचा वेगु कोल्हें । चंद्रीं मानी ।। ९१ ।। मग तया मानणयासाठीं । देहबंदिशाळे किरीटी । कर्माचां वज्रगांठी । कळासे तो ।। ९२ ।। पाहें पां बंधभावना दृढा । नळियेवरी तो बापुडा । काय मोकळेयाही चवडा । न ठकेचि पुंसा ।। ९३ ।। म्हणोनि निर्मळे आत्मस्वरूपीं । जो प्रकृतीचें केलें आरोपी । तो कल्पकोडीचां मापीं । मवीचि कर्मे ।। ९४ ।। आतां कर्मामाजीं असे । परी तयातें कर्म न स्पर्शे । वडवानळातें जैसें । समुद्रोदक ।। ९५ ।। तैसेनि वेगळेपणें । जयाचें कर्मीं असणें । तो कीर जाणावा कवणें । तरी सांगों ।। ९६ ।। जे मुक्तातें निर्धारितां । लाभे आपलीच मुक्तता । जैसी दीपें दिसे पाहतां । आपली वस्तु ।। ९७ ।। नाना आरिसा जंव उटिजे । तंव आपणपयां आपण भेटिजे । कां पाणी पावतां पाणी होइजे । लवणें जेवीं ।। ९८ ।। हें असो परतोनि मागुतें । प्रतिबिंब पाहे बिंबातें । तंव पाहणें जाउनी आयितें । बिंबचि होय ।। ९९ ।। तैसें हारपलें आपणपें पावे । तैं संतातें पाहातां गिंवसावें । म्हणोनि वानावे ऐकावे । तेचि सदा ।। ४०० ।।

प्रकाशतो; ३७९. अथवा अर्जुना, सूर्य हा दिवस व रात्र न होता जशी दिवस व रात्र आपल्या अस्तित्वावर दाखवितो, त्याप्रमाणे आत्मा हा कर्म व कर्मांचा कर्ता न होता त्या दोघांचे प्रकाशन करतो. ३८०. परंतु देहाहंकाराच्या मोहाने, ज्याच्या बुध्दीने देहच मी असा निश्चय केला आहे आणि (ज्याच्या ठिकाणी आत्म्याच्या ज्ञानाविषयी पूर्ण अंधार आहे,) ३८१. ज्याने चैतन्य, ईश्वर व ब्रह्म यांना केवळ देहाच्याच मर्यादेत आणून ठेवले, त्याची 'आत्मा कर्ता आहे' अशा प्रकारची दृढ समजूत होऊन बसते. ३८२. आत्माच कर्मकर्ता आहे, असाहि त्याचा खरोखर निश्चय नसतो. तो 'देहच मी आहे' समजतो व म्हणून सर्व कर्मांचा कर्ता मी देहच आहे, असे तो खरोखर मानतो. ३८३. कारण कर्मातीत सर्व कर्मांना साक्षीभूत असा आत्मा मी आहे, ही जी आपल्या स्वरूपाची यथार्थ स्थिति, ती तो कानांनी कधी ऐकतच नाही. ३८४. म्हणून असल्या समजुतीच्या माणसाने अपरिमित आत्म्याला देहानेच मर्यादित करावे यात नवल ते काय ? घुबड दिवसाला धडधडीत रात्र मानीत नाही काय ? ३८५. ज्याने आकाशातील खरा सूर्य केव्हांच पाहिला नाही, तो डबक्यात पडलेले सूर्याचे प्रतिबिंब हाच खरा सूर्य म्हणून मानीत नाही काय ? ३८६. (तो प्रतिबिंब खरा सूर्य मानून मग) डबक्यातील पाण्याच्या हालचालीने सूर्य कंप पावत आहे असे मानतो. ३८७. अरे अर्जुना, झोपलेला पुरुष जेथपर्यंत जागा झाला नाही, तेथपर्यंत स्वप्न सत्य मानले जाणे शक्य आहे; (एखादा मनुष्य) ही दोरी आहे असे न जाणून (त्या दोरीला) साप समजून भ्याला, तर यात आश्चर्य ते कोणते ? ३८८. डोळ्यांमध्ये जेथपर्यंत काविळीचा विकार आहे, तेथपर्यंत चंद्र पिवळा असा दिसणार, मृगजळाला पाहून हरिणांनीहि मोहित होऊ नये काय ? ३८९. त्याप्रमाणे जो शास्त्रांच्या व गुरूच्या नांवाने (त्यांच्याकडून आलेला) वाराहि आपल्या गांवाच्या शिवेवर टेकू देत नाही (शास्त्र व गुरु यांना जो मुळीच मानीत नाही) व जो केवळ मूर्खपणाच्याच जीवित्त्वाने जगला आहे. ३९०. जसा ढगांचा वेग कोल्हा चंद्राच्या ठिकाणी मानतो, (ढग पळत असतांना चंद्र पळतो असे मानतो.) तसा देहालाच तो आत्मा मानीत असल्यामुळे त्याच्याकडून आत्म्याला देहाच्या जाळ्यात घातले जाते. (तो आत्म्याच्या ठिकाणी देहाचे धर्म पाहतो.) ३९१. अर्जुना, मग तो जीव, त्या मानण्याने देहरूपी तुरुंगात कर्माच्या पक्क्या गाठीने जखडला जातो. ३९२. पहा की, नळीवरील तो बापुडा राघु, त्याचे पंजे मोकळे असताहि 'आपण बांधले गेलो आहोत', या दृढ भावनेने फसत नाही का ? ३९३. म्हणून निर्मळ आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी जो प्रकृतीने केलेल्या कर्मांचा आरोप करतो, तो कोट्यावधी कालापर्यंत कर्मातच अडकलेला राहतो. ३९४. आता ज्याप्रमाणे वडवानल समुद्रात असून समुद्राचे पाणी त्याला स्पर्श करू शकत नाही, त्याप्रमाणे कर्मामध्ये असूनहि ज्याला कर्म स्पर्श करू शकत नाही, ३९५. वरील दृष्टांताप्रमाणे जो कर्मात असून (कर्मे करीत असून) कर्मापासून वेगळेपणाने असतो, तो खरोखर कोणत्या लक्षणाने जाणावा (असे विचारशील), तर सांगतो. ३९६. कारण की, ज्याप्रमाणे (अंधारातील) आपली वस्तु दिव्याच्या साहाय्याने पाहिली असता दिसते, त्याप्रमाणे मुक्त पुरुषाविषयी विचार केला असता आपलीच मुक्तता आपणास प्राप्त होते. ३९७. अथवा आरसा जसजसा घासावा, तसतसे आपले प्रतिबिंब आपणास अधिक स्वच्छ दिसते, अथवा ज्याप्रमाणे मीठ पाण्याला मिळाले म्हणजे पाणी होते. ३९८. हे राहू दे. प्रतिबिंब जेव्हां उलटून पुन्हा बिंबाला पाहते, तेव्हां पाहण्याची क्रिया नाहीशी होऊन मूळचे बिंबच राहते, ३९९. त्याप्रमाणे आपला हरवलेला आत्मभाव आपल्याला प्राप्त व्हावा अशी जर इच्छा असेल तर संतांसंबंधीचा विचार केला असता तो (आत्मभाव) त्यास शोधीत येतो, म्हणून नेहमी संतांचेच वर्णन करावे व संतांचेच वर्णन ऐकावे. ४००. तर कर्मात असून

तरी कर्मीं असोनि कर्में । जो नावरे समें विषमें । चर्मचक्षूंचेनि चामें । दृष्टि जैसी ॥ १ ॥ तैसा सोडवला जो आहे । तयाचें रूप आतां पाहें । उपपत्तीची बाहे । उभऊनि सांगों ॥ २ ॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

तरी अविद्येचिया निदा । विश्वस्वप्नाचा हा धांदा । भोगीत होता प्रबुद्धा । अनादि जो ॥ ३ ॥ तो महावाक्याचेनि नांवें । गुरुकृपेचेनि थांवें । माथां हातु ठेविला नव्हे । थापटिला जैसा ॥ ४ ॥ तैसा विश्वस्वप्नेंसीं माया । नीद सांडूनि धनंजया । सहसा चेइला अद्वया- । नंदपणें जो ॥ ५ ॥ तेव्हां मृगजळाचे पूर । दिसते एक निरंतर । हारपती कां चंद्रकर । फांकतां जैसें ॥ ६ ॥ कां बाळत्व निघोनि जाय । तैं बागुला नाहीं त्राय । पैं जळालिया इंधन न होय । रंधन जेवीं ॥ ७ ॥ नाना चेवो आलिया पाठीं । तैं स्वप्न न दिसे दिठी । तैसी अहंममता किरीटी । नुरेचि तया ॥ ८ ॥ मग सूर्य आंधारालागीं । रिघो कां भलते सुरंगीं । परी तो तयाचां भागीं । नाहींचि जैसा ॥ ९ ॥ तैसा आत्मत्वें वेठिला होये । तो जया तया दृश्यातें पाहे । तें दृश्य द्रष्टेपणेंसीं होत जाये । तयाचेंचि रूप ॥ ४१० ॥ जैसा वन्हि जया लागे । तें वन्हिचि जालिया आंगें । दाह्यदाहकविभागें । सांडिजे तें ॥ ११ ॥ तैसा कर्माकारा दुजेया । तो कर्तेपणाचा आत्मया । अवलाहो ये तें गेलया । कांहीं बाहीं जें उरे ॥ १२ ॥ तिये आत्मस्थितीचा जो रावो । मग तो देहीं इये जाणेल ठावो । काय प्रलयांबूचा उन्नाहो । वोघु मानी ॥ १३ ॥ तैसी ते पूर्ण अहंता । काई देहपणें पंडुसुता । आवरे काई सविता । बिंबें धरिला ॥ १४ ॥ पैं मथूनि लोणी घेपे । तें मागुती ताकीं घापे । तरी तें अलिप्तपणें सिंपे । तेणेंसी काई ॥ १५ ॥ नाना काष्ठौनि वीरेशा । वेगळाविलिया हुताशा । राहे काष्ठाचिया मांदुसा । कोंडलेपणें ॥ १६ ॥ कां रात्रीचिया पोटा आंतु । निगाला जो हा भास्वतु । तो रात्री ऐसी मातु । ऐके कायी ॥ १७ ॥ तैसें वेद्य वेदकपणेंसी । पडिलें कां जयाचां ग्रासीं । तया देह मी ऐसी । अहंता कैंची ॥ १८ ॥ आणि आकाशें जेथें जेथुनी । जाइजे तेथ असे भरोनि । म्हणोनि ठेलें कोंदोनि । आपेंआप ॥ १९ ॥ तैसें जें तेणें करावें । तो तेंचि आहे स्वभावें । मा कोणें कर्मीं वेठावें । कर्तेपणें ॥ ४२० ॥ नुरेचि गगनावीण ठावो । नोहेचि समुद्रा प्रवाहो । नुठीचि ध्रुवा जावों । तैसें जाहालें ॥ २१ ॥

जो बऱ्यावाईट कर्माने लिप्त होत नाही, ज्याप्रमाणे कातडीच्या डोळ्याच्या कातड्यात दृष्टि असून ती त्याने लिप्त होत नाही. ४०१. त्याप्रमाणे जो सर्व कर्मांच्या बंधनापासून मुक्त झाला आहे त्याचे स्वरूप आता विचाराचा बाहू उभारून सांगतो, पहा. ४०२.

ज्याच्या ठिकाणी (मी कर्मकर्ता) हा अहंकार नाही, त्याची बुद्धि अलिप्त असते, त्याने जरी या सर्व जगताला मारले तरी तो कोणालाहि मारीतहि नाही व (म्हणून) बांधलाहि जात नाही. १७.

तर जागे झालेल्या अर्जुना, अविद्यारूपी निद्रेमध्ये विश्वरूपी स्वप्नाचा व्यवहार जो अनादि कालापासून करीत होता; ४०३. त्यास महावाक्याच्या उपदेशाच्या शब्दांनी (हाक मारून), मग आपल्या कृपेच्या सामर्थ्याने, गुरूंनी त्याच्या मस्तकावर हात ठेवला असेच नव्हे, तर त्यास थापटून जागे केले, ४०४. अर्जुना, त्या क्षणी विश्वरूपी स्वप्नासह ती मायारूपी निद्रा टाकून देऊन जो मी अद्वयानंदरूप आहे, अशा मूळच्या आठवणीवर आला. ४०५. मग त्यावेळी मृगजळाचे सतत एकसारखे दिसणारे पूर, चंद्रकिरणे फाकताक्षणीच, ज्याप्रमाणे नाहीसे होतात, ४०६. अथवा बाळपण निघून गेल्यावर बागुलबुवाला जसे बळ नाही, किंवा लाकूड जळाल्यावर जसा स्वयंपाक होत नाही; ४०७. अथवा जागृती आल्यानंतर स्वप्न जसे दृष्टीला दिसत नाही, त्याप्रमाणे अर्जुना, त्याला मी व माझे हे उरत नाही. ४०८. मग सूर्य अंधार पाहण्यासाठी वाटेल त्या भुयारात प्रवेश करो, परंतु तो अंधार जसा सूर्याच्या वाट्याला येतच नाही, ४०९. त्याप्रमाणे जो आत्मभावाने व्यापला गेला आहे, तो ज्या ज्या दृश्य पदार्थाला पाहील, तो दृश्य पदार्थ द्रष्टेपणासह त्याचेच रूप होत जातो. ४१०. ज्याप्रमाणे अग्नि ज्या पदार्थाला लागतो, तो पदार्थ अंगाने अग्नीच झाल्यावर, मग जाळणारे व जळणारे, असा भेद शिल्लक राहत नाही. ४११. त्याप्रमाणे आत्म्याहून भिन्न भासणारे जे कर्म, त्या कर्मामुळे आत्म्यावर जो कर्तेपणाचा आरोप आला होता, तो आरोप गेल्यावर जे कांहीबाही (शब्दांनी अमुक आहे असे न सांगता येण्याजोगे) उरते, ४१२. त्या आत्मस्थितीचा जो राजा आहे, तो मग या देहाला आपले ठिकाण असे समजेल काय ? (तो मी देह आहे असे मानील काय ?) प्रळयकाळाच्या पाण्याची भरती 'आपण एक ओघ आहोत' असे आपल्याला मानील काय ? ४१३. अर्जुना, त्याप्रमाणे ती पूर्णअहंता (सर्व ठिकाणी मीच भरलेला आहे अशी व्यापक अहंता) देहभावाने आवरली जाईल काय ? जगाचे प्रकाशन करणाऱ्या सूर्याचा व्यापक प्रकाश, सूर्याचे बिंब जितके असते, तितका मर्यादित होईल काय ? ४१४. ताक घुसळून लोणी काढल्यावर पुन्हा ते ताकात घातले असता, ते ताकात मिसळेल काय ? ४१५. अथवा हे वीरश्रेष्ठा अर्जुना, काष्ठापासून अग्नि वेगळा केल्यावर, तो पुन्हा पेटीत कोंबून ठेवल्यास राहील काय ? ४१६. अथवा रात्रीच्या पोटातून बाहेर निघालेला जो सूर्य, तो रात्र अशी गोष्ट तरी ऐकेल काय ? ४१७. त्याप्रमाणे ज्ञात्यासह संपूर्ण ज्ञेय जो गिळून बसला आहे, (हे ज्यांच्या अनुभवात नाहीसे झाले आहे) त्याला 'मी देह' अशी अहंता कोठून असणार ? ४१८. आणि आकाशाने जेथून जेथे जावे तेथे ते (आकाश) भरलेलेच असते, कारण ते (आकाश) स्वभावतः सर्वत्र गच्च भरून राहिले आहे. ४१९. त्याप्रमाणे ज्याने कांही कर्म करावयाचे असते, ते कर्म स्वभावतः त्याचेच रूप आहे, मग कोणत्या कर्माने त्याला कर्तेपणाने गुंडाळावे ? (म्हणजे कोणत्या कर्मासंबंधीचा त्याने आपणाकडे कर्तेपणा घ्यावा ? कारण त्याला कर्म हे आपल्या स्वरूपाहून वेगळे उरले नाही). ४२०. आकाशाशिवाय जशी कोठे (रिकामी) जागा नाही, अथवा समुद्राला जसा प्रवाह नाही, अथवा ध्रुवाला जशी आपली जागा सोडून उठून जाणे नाही, त्याप्रमाणे त्याची स्थिति झाली. ४२१.

ऐसेनि अहंकृतिभावो । जयाचां बोधीं जाहाला वावो । तऱ्ही देहा जंव निर्वाहो । तंव आथी कर्मे ।। २२ ।। अगा वारा जरी वाजोनि वोसरे । तरी तो डोल रुखीं उरे । कां सेंदे द्रुति राहे कापुरें । वेंचलेनी ।। २३ ।। कां सरलेया गीताचा समारंभु । न वचे राहवलेपणाचा क्षोभु । भूमी लोळोनि गेलिया अंबु । वोल थारे ।। २४ ।। अगा मावळलेनि अर्कें । संध्येचिये भूमिके । ज्योतिदीप्ती कौतुकें । दिसे जैसी ।। २५ ।। पैं लक्ष भेदिलियाहीवरी । बाण धांवेचि तंववरी । जंव भरली आथी उरी । बळाची ते ।। २६ ।। नाना चाकीं भांडें जालें । तें कुंभारें परतें नेलें । परी भ्रमेचि तें मागिले । भोंवडिलेपणें ।। २७ ।। तैसा देहाभिमानु गेलिया । देह जेणें स्वभावें धनंजया । जालें तें अपैसया । चेष्टवीच तें ।। २८ ।। संकल्पेंवीण स्वप्न । न लावितां दांगीचें बन । न रचितां गंधर्वभुवन । उठी जैसें ।। २९ ।। आत्मयाचेनि उद्यमेंवीण । तैसें देहादिपंचकारण । होय आपणयां आपण । क्रियाजात ।। ४३० ।। पैं प्राचीनसंस्कारशेषें । पांचही कारणें सहेतुकें । कामवीजती गा अनेकें । कर्माकारें ।। ३१ ।। तया कर्मामाजीं मग । संहरो आघवें जग । अथवा नवें चांग । अनुकरो ।। ३२ ।। परी कुमुद कैसेनि सुके । तें कमळ कैसें फांके । हीं दोन्हीं रवी न देखे । जयापरी ।। ३३ ।। कां वीजु वर्षोनि आभाळ । ठिकरिया आतो भूतळ । अथवा करू शाड्वळ । पर्जन्यवृष्टी ।। ३४ ।। परी तया दोहींतें जैसें । नेणिजेचि कां आकाशें । तैसा देहींच जो असे । विदेहदृष्टी ।। ३५ ।। तो देहादिकीं चेष्टीं । घडतां मोडतां हे सृष्टी । न देखे स्वप्न किरीटी । चेइला जैसा ।। ३६ ।। एऱ्हवीं चामाचे डोळेवरी । जे देखती देहचिवरी । ते कीर तो व्यापारी । ऐसेंचि मानिती ।। ३७ ।। कां तणाचा बाहुला । जो आगरामेरे ठेविला । तो साचचि राखता कोल्हा । मानिजे ना ।। ३८ ।। पिसें नेसलें कां नागवें । हें लोकीं येऊनि जाणावें । ठाणोरियाचे मवावे । आणिकीं घाय ।। ३९ ।। का महासतीचे भोग । देखे कीर सकळ जग । परी ते आगी ना आंग । ना लोकु देखे ।। ४४० ।। तैसा स्वस्वरूपें उठिला । जो दृश्येंसीं द्रष्टा आटला । तो नेणे काय राहटला । इंद्रियग्रामु ।। ४१ ।। अगा थोरीं कल्लोळीं कल्लोळ साने । लोपतां तीरींचेनि जनें । एकीं एक गिळिलें हें मनें । मानिजे जऱ्हीं ।। ४२ ।। तऱ्ही पाणियाकडे पाहीं । कोणें गिळिजत आहे काइ ।

याप्रमाणे देहाहंकाराचे असणे, त्याच्या स्वरूपानुभवात बाधीत झाले आहे. तरीपण शरीर आहे तेथपर्यंत त्याच्या संघाताकडून कर्मे होतात. ४२२. अरे अर्जुना, वारा जरी वाहून थांबला तरी वाऱ्याने उत्पन्न झालेला कंप झाडाच्या ठिकाणी राहतो. अथवा करंडीतील कापूर जरी संपला तरी करंडीत त्याचा वास राहतो. ४२३. गाण्याचा समारंभ संपल्यावर गाण्याच्या रंगाचा मनावरील परिणाम जात नाही, अथवा जमिनीवर पाणी वाहून गेले तरी ओल राहते, ४२४. अर्जुना, सूर्य मावळल्यावर देखील संध्याकाळच्या वेळेला सूर्याच्या ज्योतीचे तेज जसे सहज दिसते, ४२५. लक्ष्य भेदल्यावर देखील बाणात वेगाचा जोर शिल्लक राहिला आहे तेथपर्यंत बाण सारखा पुढे जातच राहतो, ४२६. अथवा चाकावर मडके तयार झाले व ते कुंभाराने बाजूला काढले, तरी आधीच्या फिरविण्याच्या गतीमुळे ते चाक फिरतच राहते. ४२७. त्याप्रमाणे देहाभिमान गेल्यावर सुद्धा, अर्जुना, देह ज्या प्रारब्धाने झाला आहे, ते प्रारब्ध देहाला आपोआप कर्म करावयास लावतेच. ४२८. आपणास अमुक एक स्वप्न पडावे अशा संकल्पाशिवाय जसे आपणास स्वप्न पडते, अथवा अरण्यातील झाडे जशी न लावता उगवतात, अथवा ज्याप्रमाणे गंधर्वनगर कोणी तयार न करता (आपोआप) उत्पन्न होते. ४२९. त्याप्रमाणे आत्म्याच्या व्यापाराशिवाय देहादि पांच कारणांकडून आपोआप सर्व कर्मे होतात. ४३०. पूर्व जन्मीच्या संस्कारांच्या शेषामुळे, शरीरवाचादि हेतुंसह, देहादि पांच कारणांकडून अनेक प्रकारची कर्मे निर्माण होतात. ४३१. मग त्या कर्मामध्ये सर्व जगाचा नाश होवो, अथवा दुसरे चांगले नवे जग उत्पन्न होवो, ४३२. परंतु चंद्रविकासिनी कमल कसे संकोचित होते व सूर्यविकासिनी कमल कसे उमलते, ही दोन्ही ज्याप्रमाणे सूर्य जाणत नाही, ४३३. अथवा मेघातून विजेचा वर्षाव होऊन पृथ्वीच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या होवोत अथवा मेघ पर्जन्याची वृष्टि करून सगळे भूतळ हिरवेगार करून टाको, ४३४. परंतु त्या दोहोंची जशी आकाशास खबरहि नसते, त्याप्रमाणे जो देहातच देहाभिमानरहित स्थितीने असतो, ४३५. अर्जुना, ज्याप्रमाणे जागा झालेला मनुष्य स्वप्न पाहत नाही, त्याप्रमाणे देहादिकांच्या कर्मांनी सृष्टि उत्पन्न झाली किंवा नाश पावली, तरी देखील त्याला त्याची खबर नसते. ४३६. एऱ्हवी कातड्याच्या डोळ्यांनी (स्थूल दृष्टीने) जे त्याला देहधारी बुद्धीने पाहतात, ते खरोखर तो कर्म करणारा आहे, असेच मानतात. ४३७. गवताचे बुजगावणे करून जे शेताच्या बांधावर ठेवलेले असते, ते बुजगावणे खरोखरच रखवालदार आहे, असे कोल्हा मानीत नाही काय ? ४३८. वेडा मनुष्य (वस्त्र) नेसलेला आहे की नागवा आहे, हे (दुसऱ्या) लोकांनी येऊन जाणावयाचे, अथवा युद्धात वीरश्री संचारलेल्या योध्द्याच्या जखमा दुसऱ्यांनी मोजावयाच्या, ४३९. अथवा सती जावयास निघालेल्या पतिव्रता स्त्रीचे भोग (शृंगारादि) सर्व लोक खरोखर पाहतात, परंतु त्या सती जाणाऱ्या स्त्रीस अग्नि, स्वतःचे शरीर अथवा लोक याचे भानहि नसते. ४४०. त्याप्रमाणे जो आत्मस्वरूपाच्या बोधाने जागा झालेला आहे आणि ज्याच्या दृश्य व द्रष्टा या दोन्ही सापेक्ष भावना नाहीशा झालेल्या आहेत, तो आपल्या सर्व इंद्रियांनी काय केले, हे जाणत नाही. ४४१. अरे अर्जुना, मोठ्या लाटेत लहानशा लाटा नाहीशा होत असतांना एका (मोठ्या) लाटेने दुसऱ्या (लहान) लाटेला गिळले, हे जरी नदीच्या काठावरच्या मनुष्याने मनाने मानले, ४४२. तरी पाण्याच्या दृष्टीने पहा, कोण कोणाचा ग्रास करीत आहे ? त्याप्रमाणे पूर्ण पुरुषाला असा दुसरा

तैसें पूर्णा दुजें नाहीं । जें तो मारी ॥ ४३ ॥ सोनयाचिया चंडिका । सुवर्णशूळेंचि देखा । सोनयाचिया महिखा । नाशु केला ॥ ४४ ॥ तो देवलवसिया कडा । व्यवहारु गमला फुडा । वांचूनि शूळ महिष चामुंडा । सोनेंचि आहे ॥ ४५ ॥ पैं चित्रींचें पाणी हुताशु । तो दिठीचि भागु आभासु । पटीं आगी वोलांशु । दोन्ही नाहीं ॥ ४६ ॥ मुक्ताचें देह तैसें । हालत संस्कारवशें । देखोनि लोक पिसे । कर्ता म्हणती ॥ ४७ ॥ आणि तयां करणेयाआंतु । घडो तिहीं लोकां घातु । परी तेणें केला हे मातु । बोलोंचि नये ॥ ४८ ॥ तंव अंधारुचि देखावा तेजें । मा तें फेडी हें कें बोलिजे । तैसें ज्ञानिया नाहीं दुजें । करील कायी ॥ ४९ ॥ म्हणोनि तयाची बुद्धी । नेणे पापपुण्याची गंधी । गंगा मीनलिया नदी । विटाळु जैसा ॥ ४५० ॥ आगीसि आगी झगटलया । काय पोळे धनंजया । कीं शस्त्र रुपे आपणया । आपणचि ॥ ५१ ॥ तैसें आपणपयापरतें । जो नेणे क्रियाजातातें । तेथ काय लिंपवी बुद्धीतें । तयाचिये ॥ ५२ ॥ म्हणोनि कार्य कर्ता क्रिया । हें स्वरूपचि जाहालें जया । नाहीं शरीरादिकीं तया । कर्मीं बाधु ॥ ५३ ॥ जो कर्ता जीव विंदाणी । काढूनि पांचही खाणी । घडित आहे करणीं । आउतीं दाहें ॥ ५४ ॥ तेथ न्यावो आणि अन्यावो । हा द्विविधु साधूनि आवो । उभवितां न लवी खेंवो । कर्मभुवनें ॥ ५५ ॥ या थोराडा कीर कामा । विरजा नोहे आत्मा । परी म्हणसी हन उपक्रमा । हातु लावी ॥ ५६ ॥ तो साक्षी चिद्रूपु । कर्मप्रवृत्तीचा संकल्पु । उठी तो कां निरोपु । आपणचि दे ॥ ५७ ॥ तरी कर्मप्रवृत्तीहीलागीं । तया आयासु नाहीं आंगीं । जे प्रवृत्तीचेही उळिगीं । लोकुचि आथी ॥ ५८ ॥ म्हणोनि आत्मयाचें केवळ । जो रूपचि जाहला निखिळ । तया नाहीं बंदिशाळ । कर्माची हे ॥ ५९ ॥ परी अज्ञानाचां पटीं । अन्यथा ज्ञानाचें चित्र उठी । तेथ चितारणी हे त्रिपुटी । प्रसिद्ध जे कां ॥ ४६० ॥

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

जें ज्ञान ज्ञाता ज्ञेय । हें जगाचें बीजत्रय । तें कर्माची निःसंदेह । प्रवृत्ति जाण ॥ ६१ ॥ आतां ययाचि गा त्रया । व्यक्ती वेगळालिया । आइकें धनंजया । करूं रूप ॥ ६२ ॥ तरी जीवसूर्यबिंबाचे । रश्मी श्रोत्रादिकें पांचें । धांवोनि विषयपद्माचे । फोडिती मढ ॥ ६३ ॥ कीं जीवनृपाचे वारु

पदार्थच प्रतीत होत नाही, की ज्याला तो मग मारील. ४४३. हे पहा, सोन्याच्या देवीने सोन्याच्याच शूळाने, सोन्याच्या महिषासुराचा नाश केला. ४४४. हा व्यवहार पुजाऱ्याच्या दृष्टीने जरी खरा वाटला, तरी वास्तविक पाहता शूळ, महिषासूर व देवी हे सर्व सोनेच आहे. ४४५. चित्रातील पाणी व अग्नि हा केवळ दृष्टीला होणारा भास आहे. चित्र काढलेल्या वस्त्रात अग्नि अथवा ओलेपणाचा अंश ही दोन्हीहि नाहीत. ४४६. त्याप्रमाणे मुक्त पुरुषाचा देह प्रारब्धसंस्काराने हालत (कर्मे करीत) असतांना पाहून मूर्ख लोक त्याला कर्ता असे म्हणतात. ४४७. आणि त्या मुक्त पुरुषाच्या कर्म करण्यामध्ये तिन्ही लोकांचा नाश होवो, पण तो त्या मुक्त पुरुषाने केला, अशी गोष्ट बोलूच नये. ४४८. आधी तर सूर्याने अंधार पाहावा, (पण सूर्यापुढे अंधार येतच नाही.) मग सूर्य अंधाराचा नाश करतो, हे कोठे बोलता येईल ? त्याप्रमाणे ज्ञात्याला (त्याच्याशिवाय) जर दुसरे नाही, मग तो करणार काय ? (कशाचा नाश करणार ?) ४४९. म्हणून त्या मुक्त पुरुषाची बुद्धि पापपुण्याचा मळ जाणत नाही. ज्याप्रमाणे नदी गंगेला मिळाल्यावर त्या नदीचा (पूर्वीचा) अपवित्रपणा राहत नाही; ४५०. अर्जुना, अग्नीला अग्नीचा स्पर्श झाला तर कोण कोणाला पोळील ? शस्त्र आपणच आपल्याला रुतेल काय ? ४५१. त्याप्रमाणे जो कर्ममात्राला आपणाहून वेगळे समजत नाही, अशा स्थितीत कोणते कर्म त्याच्या बुद्धीला कर्तेपणाने लिप्त करील ? ४५२. म्हणून कार्य, कर्ता व क्रिया हे ज्याला आपले स्वरूपच झाले आहे, त्याला शरीरादिकांकडून कर्म झाले असता, त्या कर्माचे बंधन नाही. ४५३. आपल्या बुद्धीच्या कौशल्याने, कर्तृत्ववान् जो जीवात्मा तो कर्माची कारणे असलेले शरीरादिक पांच ह्या खाणी काढून, इंद्रियरूपी दहा आउतांच्या साहाय्याने (कर्ममात्र) तयार करीत आहे. ४५४. तेथे न्याय व अन्याय (विधिनिषेध) असे दोन आकार साधून कर्मांच्या इमारती उभारण्याला एक क्षण लावीत नाही. ४५५. या एवढ्या मोठ्या कामाला आत्मा खरोखर साह्य होत नाही. पण तो (या कामाच्या) आरंभाला हात लावतो असे म्हणशील (तर तेहि नाही.) ४५६. ज्ञानस्वरूप असा जो केवळ साक्षीभूत आत्मा, तो त्या उत्पन्न होत असलेल्या कर्म करण्याच्या प्रेरणेच्या संकल्पाला तरी आपण निरोप देतो काय ? (नाही.) ४५७. तर कर्म प्रवृत्तीकरिता आत्म्याला स्वतःला कांही श्रम पडत नाहीत. कारण की प्रवृत्तीची देखील बिगार वाहणारे देहबुध्दीवान् जीवच आहेत. ४५८. म्हणून जो आत्म्याचे केवळ शुद्धरूप झाला, त्याला हा कर्माचा तुरुंग नाही. ४५९. परंतु अज्ञानरूपी वस्त्रावर जे विपरीत ज्ञानाचे (स्थूल, सूक्ष्म प्रपंचाचे) चित्र उमटते, तेथे चित्र काढणारी जी ही त्रिपुटी प्रसिद्ध आहे. ४६०.

ज्ञान, ज्ञेय, ज्ञाता हे कर्माचे प्रवृत्तित्रय आहे; करण (इंद्रिये), कर्म व कर्ता असा तीन प्रकारचा कर्मसंचय आहे. १८.

तीच ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय या रूपाची त्रिपुटी होय. ही त्रिपुटी जगाचे कारण आहे आणि खरोखर कर्माचा आरंभ ही त्रिपुटीच करते असे समज. ४६१. अर्जुना, आता याच त्रिपुटीतील एक एक निराळे घेऊन त्याचे चांगले खुलासेवार वर्णन करू ऐक. ४६२. तर जीवरूपी सूर्यबिंबाची श्रोत्रादि पांच इंद्रियरूपी किरणे, ही विषयरूपी कमलाकडे धावत येऊन, त्या विषयरूपी कमलाच्या कळ्यांचा विकास करतात, ४६३. अथवा जीवरूपी राजाचे, मोकळ्या पाठीचे, मनाचे संकल्परूपी घोडे बरोबर घेऊन, जे इंद्रियांचे

उपलाणें । घेऊनि इंद्रियांचीं केंकाणें । विषयदेशींचें नागवणें । आणीत जे ।। ६४ ।। हें असो इहीं इंद्रियीं राहटे । जें सुखदुःखेंसीं जीवा भेटे । तें सुषुप्तिकाळीं वोहटे । जेथ ज्ञान ।। ६५ ।। तया जीवा नांव ज्ञाता । आणि जें हें सांगितलें आतां । तेंचि एथ पंडुसुता । ज्ञान जाण ।। ६६ ।। जे अविद्येचिये पोटीं । उपजतखेंवों किरीटी । आपणयातें वांटी । तिहीं ठायीं ।। ६७ ।। आपुलिये धांवे पुढां । घालूनि ज्ञेयाचा गुंडा । उभारी मागिलीकडां । ज्ञातृत्वातें ।। ६८ ।। मग ज्ञातया ज्ञेया दोघां । तो नांदणुकेचा बगा । माजीं जालेनि पैं गा । वाहे जेणें ।। ६९ ।। ठाकूनि ज्ञेयाची शिंव । पुरे जयाची धांव । सकळ पदार्थां नांव । सूतसे जें ।। ४७० ।। तें गा सामान्यज्ञान । या बोला नाहीं आन । ज्ञेयाचेंही चिन्ह । आइक आतां ।। ७१ ।। तरी शब्द-स्पर्शु- । रूप गंधरसु । हा पंचविध आभासु । ज्ञेयाचा जो ।। ७२ ।। जैसें एकेंचि चूतफळें । इंद्रियां वेगळवेगळें । रसें वर्णे परिमळें । भेटिजे स्पर्शें ।। ७३ ।। तैसें ज्ञेय तरी एकसरें । परी ज्ञान इंद्रियद्वारें । घे म्हणोनि प्रकारें । पांचें जालें ।। ७४ ।। आणि समुद्रीं वोघाचें जाणें । सरे लाणीपासीं धांवणें । कां फळीं सरे वाढणें । सस्याचें जेवीं ।। ७५ ।। तैसें इंद्रियांचां वाहवटीं । धांवतया ज्ञाना जेथ ठी । होय तें गा किरीटी । विषय ज्ञेय ।। ७६ ।। एवं ज्ञातया ज्ञाना ज्ञेया । तिहीं रूप केलें धनंजया । हे त्रिविध सर्व क्रिया-। प्रवृत्ती जाण ।। ७७ ।। जे शब्दादि विषय । हें पंचविध जें ज्ञेय । तेंचि प्रिय कां अप्रिय । एके परीचें ।। ७८ ।। ज्ञान मोटकें ज्ञातया । दावी ना जंव धनंजया । तंव स्वीकारा कीं त्यजावया । प्रवर्तेचि तो ।। ७९ ।। परी मीनातें देखोनि बकु । जैसा निधानातें रंकु । कां स्त्री देखोनि कामुकु । प्रवृत्ति धरी ।। ४८० ।। जैसें खालारा धांवे पाणी । भ्रमर फुलाचिये घाणीं । नाना सुटला सांजवणी । वत्सुचि पां ।। ८१ ।। अगा स्वर्गींची उर्वशी । ऐकोनि जेवीं माणुसीं । वारत्या लावीजती आकाशीं । यागांचिया ।। ८२ ।। पैं पारिवा जैसा किरीटी । चढला नभाचियेहि पाठीं । पारवी देखोनि लोटी । आंगचि सगळें ।। ८३ ।। हें ना घनगर्जनासरिसा । मयूर वोवांडे आकाशा । ज्ञाता ज्ञेय देखोनि तैसा । धांवचि घे ।। ८४ ।। म्हणोनि ज्ञान ज्ञेय ज्ञाता । हे त्रिविध गा पंडुसुता । होयचि कर्मा समस्तां । प्रवृत्ति येथ ।। ८५ ।। परी तेंचि ज्ञेय विपायें । जरी ज्ञातयातें प्रिय होये । तरी

समुदाय विषयरूपी देशावर स्वारी करून सुखदुःखांची लूट आणतात, ४६४. हे राहू दे. जे ज्ञान ह्या इंद्रियांच्या द्वाराने आपला व्यवहार चालविते व जे ज्ञान जीवाला सुखदुःखे अनुभवाला आणून देते, ते ज्ञान सुषुप्तीकाली जेथे लीन होऊन राहते. ४६५. त्या (सुषुप्त्याभिमानी प्राज्ञ) जीवाला ज्ञाता असे म्हणतात आणि अर्जुना, आता (मागील ओवीत) जे हे सत्य सांगितले, तेच ज्ञान होय, असे समज. ४६६. अर्जुना, ते जीवाचे ज्ञान (विपरीतज्ञान) अविद्येच्या पोटी उपजताक्षणीच आपलेच तीन विभाग करते. ४६७. आपल्या धावेपुढे ज्ञेयाचा (विषयाचा) धोंडा (बांध) घालून आपल्या मागच्या बाजूला ज्ञातेपणाला (ज्ञात्याला) उभारते. (अभिप्राय असा की, विपरीत ज्ञान हे अविद्येतून बाहेर पडल्याबरोबर जेथे आपली धाव संपविते, तेथे विषयांची सिद्धि करून मागच्या बाजूला ज्ञात्याची सिद्धि करते.) ४६८. जे ज्ञान, ज्ञाता आणि ज्ञेय यांच्यामध्ये असल्याने, ज्ञाता व ज्ञेय या दोघांच्या व्यवहाराचा प्रकार चालत असतो, ४६९. ज्ञेयाच्या (विषयाच्या) हद्दीवर प्राप्त झाले असता, ज्या ज्ञानाची धाव संपते. (जे ज्ञान केवळ विषयांनाच जाणते आणि विषयांच्या पुढे ज्याची जाणण्याची शक्ति नाही) आणि मग जे ज्ञान सर्व पदार्थांना नांवे देते, ४७०. अर्जुना, ते सामान्य ज्ञान होय, यात अन्यथा नाही. आता ज्ञेयाचेहि लक्षण ऐक. ४७१. तरी शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध असे पांच प्रकारच्या विषयांचे भेद दिसून येतात. ४७२. ज्याप्रमाणे एकाच आंब्याच्या फळाने निरनिराळ्या इंद्रियांना वेगवेगळे भोग द्यावेत; रसाने (जिव्हेला,) वर्णाने (डोळ्यांना,) परिमळाने (घ्राणाला) आणि स्पर्शाने (त्वचेला) भेटावे. (अशारीतीने वेगवेगळ्या इंद्रियांच्या द्वारा, वेगवेगळ्या प्रकारचे ज्ञान होते, परंतु फळ एकच असते.) ४७३. याप्रमाणे ज्ञेय (विषय) एकच आहे, परंतु जीव हा एकाच ज्ञेयाचे ज्ञान निरनिराळ्या पांच इंद्रियांद्वारा करून घेतो. म्हणून शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध असे त्या ज्ञेयाचे पांच प्रकार झाले आहेत. ४७४. आणि ज्याप्रमाणे ओघांचे वाहाणे समुद्रात थांबते अथवा मुक्कामापाशी प्रवास करणाऱ्याचे चालणे बंद पडते अथवा धान्यादि पिकांची वाढ कणसे आली की खुंटते, ४७५. त्याप्रमाणे इंद्रियांच्या द्वारे धावणाऱ्या ज्ञानाचा जेथे शेवट होतो, अर्जुना, तो विषय ज्ञेय होय. ४७६. अर्जुना, याप्रमाणे ज्ञाता, ज्ञान आणि ज्ञेय या तिघांचे वर्णन केले. ही त्रिपुटी सर्व कर्मांच्या प्रेरणेचे कारण आहे, असे समज. ४७७. शब्दादि विषय हे पांच प्रकारचे ज्ञेय आहे. तेच प्रिय किंवा अप्रिय, या दोन प्रकारांपैकी कोणत्याहि एक प्रकारचे असो- ४७८. अर्जुना, ज्ञान हे ज्ञात्याला तो विषय जरा दाखविते न दाखविते तोच तो ज्ञाता त्या विषयाचा (प्रिय असल्यास) स्वीकार अथवा (अप्रिय असल्यास) त्याग करण्यास प्रवृत्तच होतो. ४७९. परंतु माशाला पाहून त्याला पकडण्यास बगळा जसा त्वरेने झडप घालतो अथवा ठेवा पाहून तो घेण्यास दरिद्री मनुष्य जितक्या वेगाने धावतो, अथवा स्त्रीला पाहून कामी पुरुष जितक्या वेगाने तिला धरण्यास पुढे सरसावतो, ४८०. ज्याप्रमाणे पाणी उतारावर धावते, अथवा भुंगा फुलाच्या वासाकडे धावतो, अथवा धार काढावयाच्या वेळेला सोडलेले वासरू जसे (गाईकडे) धावते; ४८१. अरे अर्जुना, स्वर्गलोकींच्या उर्वशीविषयी ऐकून, ज्याप्रमाणे मनुष्याकडून आकाशात यज्ञांच्या शिड्या लावल्या जातात; ४८२. अर्जुना, आकाशात उंच चढलेला पारवा, पारवीला पाहून, ज्याप्रमाणे आपले सगळे अंगच तिच्याकडे लोटून देतो; ४८३. अथवा हे राहू दे. ढगांच्या गडगडाटाबरोबर मोर जसा आकाशाकडे कौतुकाने उडण्याचा प्रयत्न करतो, त्याप्रमाणे ज्ञेयाला पाहून ज्ञाता (जीव) तिकडे धावच घेतो. ४८४. म्हणून अर्जुना, ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान ही तिन्ही या जगात सर्व कर्मांना प्रेरणा करणारी आहेत. ४८५. परंतु तेच ज्ञेय (तोच विषय) जर कदाचित् ज्ञात्याला (जीवाला) प्रिय

भोगावया न साहे । क्षणही विलंबु ।। ८६ ।। नातरी अवचटें । तें विरू होऊनि भेटे । तरी युगांत वाटे । सांडावया ।। ८७ ।। व्याळा कां हारा । वरपडा जालेया नरा । हरिखु आणि दरारा । सरसाचि उठी ।। ८८ ।। तैसें ज्ञेय प्रियाप्रियें । देखिलेनि ज्ञातया होये । मग त्यागस्वीकारीं वाहे । व्यापारातें ।। ८९ ।। तेथ रागी प्रतिमल्लाचा । गोसांवी सर्वदळाचा । रथु सांडूनि पायांचा । होय जैसा ।। ४९० ।। तैसें ज्ञातेपणें जें असे । तें ये कर्ता ऐसिये दशे । जेवितें बैसलें जैसें । रंधन करूं ।। ९१ ।। कां भंवरेंचि केला मळा । वरकलुचि जाला अंकसळा । नाना देवो रिगाला देउळा- । चिया कामा ।। ९२ ।। तैसा ज्ञेयाचिया हांवा । ज्ञाता इंद्रियांचा मेळावा । राहाटवी तेथ पांडवा । कर्ता होय ।। ९३ ।। आणि आपण होऊनि कर्ता । ज्ञाना आणी करणता । तेथें ज्ञेयचि स्वभावतां । कार्य होय ।। ९४ ।। ऐसा ज्ञानाचिये निजगती । पालटु पडे गा सुमती । डोळ्यांची शोभा रातीं । पालटे जैसी ।। ९५ ।। कां अदृष्ट जालिया उदासु । पालटे श्रीमंताचा विलासु । पुनिवेपाठीं शीतांशु । पालटे जैसा ।। ९६ ।। तैसा चाळितां करणें । ज्ञाता वेठिजे कर्तेपणें । तेथिचीं तियें लक्षणें । ऐक आतां ।। ९७ ।। तरी बुद्धि आणि मन । चित्त अहंकार हन । हें चतुर्विध चिन्ह । अंतःकरणाचें ।। ९८ ।। बाहिरी त्वचा श्रवण । चक्षु रसना घ्राण । हें पंचविध जाण । इंद्रियें गा ।। ९९ ।। तेथ आंतुलें तंव करणें । कर्ता कर्तव्या घे उमाणें । मग तैं जरी जाणे । सुखा येतें ।। ५०० ।। तरी बाहेरिलें तियेंही । चक्षुरादिकें दाहाही । उठौनि लवलाहीं । व्यापारा सूये ।। १ ।। मग तो इंद्रियकदंबु । करविजे तंव राबु । जंव कर्तव्याचा लाभु । हातासि ये ।। २ ।। ना तें कर्तव्य जरी दुःखें । फळेल ऐसें देखे । तो लावी त्यागमुखें । तियें दाहाही ।। ३ ।। मग फिटे दुःखाचा ठावो । तंव राहटवी रात्रिदिवो । विकणुवातें कां रावो । जयापरी ।। ४ ।। तैसेनि त्यागस्वीकारीं । वाहातां इंद्रियांची धुरी । ज्ञातयातें अवधारीं । कर्ता म्हणिपे ।। ५ ।। आणि कर्तयाचां सर्व कर्मीं । आउतांचिया परी क्षमी । म्हणोनि इंद्रियांतें आम्ही । करणें म्हणो ।। ६ ।। आणि हेंचि करणेंवरीं । कर्ता क्रिया ज्या उभारी । तिया व्यापे तें अवधारीं । कर्म एथ ।। ७ ।। सोनाराचिया बुद्धी लेणें । व्यापे चंद्रकरीं

असेल, तर तो विषय भोगण्याला एक क्षणाचाहि विलंब त्यास सहन होत नाही. ४८६. अथवा कदाचित् तो विषय अप्रिय असा त्यास वाटला, तर त्यास तो टाकीतोपर्यंत, प्रलयकाळ आल्यासारखे दुःख होऊन त्या विषयाचा त्याग केव्हां होईल असे त्यास वाटते व त्यागास थोडा वेळ लागला, तर त्यास तो वेळ युग गेल्याप्रमाणे वाटतो. ४८७. एखादा मनुष्य सर्पाजवळ प्राप्त झाला व तो सर्प नसून निळ्यामण्यांचा हार आहे अशी जर त्याची समजूत झाली तर लगेच त्यास हर्ष होतो; पण त्या हर्षामुळे तो हार घेण्याकरिता त्याने त्यास हात लावला व तो हार नसून साप आहे, असे त्यास कळले की, तत्क्षणीच त्याच्याठिकाणी भीति उत्पन्न होते. ४८८. ज्ञेयाविषयी प्रियाप्रियबुद्धि झाल्याने ज्ञात्याची याप्रमाणे अवस्था होते व मग तो स्वीकार व त्याग करण्याच्या क्रियेकडे प्रवृत्त होतो. ४८९. तेव्हा, (रथावर बसून जाणारा) जोडीच्या पहिलवानाबरोबर कुस्ती करण्याचा शौक असलेला सर्व चतुरंग सैन्याचा सेनापति, ज्याप्रमाणे समोर येणारा पहिलवान पाहून, त्याच्या बरोबर लढण्याकरिता रथावरून खाली उतरून (जमिनीवर) पवित्र्यावर दंड थोपटून उभा राहावा, ४९०. त्याप्रमाणे ज्ञातेपणाने असणारे ज्ञान तेच (त्याग स्वीकाराच्या क्रियेमुळे) कर्ता अशा (हीन) अवस्थेला येते. ज्याप्रमाणे (आयत्या) जेवणाऱ्या माणसाने स्वयंपाक करावयास बसावे; ४९१. अथवा भुंग्यानेच जसा बाग करावा, सोन्याची परीक्षा करणारा (सराफ) जसा कसोटीचा दगड व्हावा अथवा देवानेच जसे देवळाच्या कामाला (देऊळ बांधण्याच्या कामाला) लागावे; ४९२. अर्जुना, त्याप्रमाणे विषयांच्या लोभाने ज्ञाता (जीव) इंद्रियसमुदायास कर्मे करावयास लावतो, तेव्हां तो कर्ता होतो. ४९३. आणि ज्ञाता, आपण कर्ता होऊन, ज्ञानाला साधनपणा आणतो, तेव्हां ज्ञेय हे स्वभावतःच क्रियेचे फळ होते. ४९४. हे बुद्धिवान् अर्जुना, याप्रमाणे ज्ञानाच्या स्वतःच्या गतीला पालट पडतो (ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय ही त्रिपुटी जाऊन तिच्या ठिकाणी कर्ता, करण व कर्म ही त्रिपुटी येते; कारण ज्ञानच ज्ञाता झालेले असल्यामुळे, ज्ञात्यात प्रथम पालट झाला की, ज्ञान व ज्ञेय हीहि बदलतात.) ज्याप्रमाणे रात्री डोळ्यांचे तेज कमी होते त्याप्रमाणे. ४९५. अथवा प्रारब्ध उदास झाले म्हणजे श्रीमंतांच्या विलासास उतरती कळा लागते; ज्याप्रमाणे पौर्णिमेच्या नंतर चंद्राची स्थिति बदलते; ४९६. त्याप्रमाणे ज्ञाता इंद्रियांद्वारा व्यवहार करावयास लागल्याबरोबर तो ज्ञाता कर्तेपणाने व्यापला जातो. आता ज्ञाता हा जेव्हां कर्ता होतो त्या वेळची लक्षणे ऐक. ४९७. तर बुद्धि, मन, चित्त आणि अहंकार हे अंतःकरणाचे चार प्रकार आहेत. ४९८. (अंतःकरणाच्या) बाहेर त्वचा, कान, डोळे, जिव्हा व नाक ही पांच प्रकारची ज्ञानेंद्रिये आहेत, असे समज. ४९९. तेव्हां कर्ता जो जीव, तो अंतःकरणचतुष्टयाने कर्माचा विचार करतो व ते कर्म करणे आपल्याला सुखकारक होईल असे जर त्याला वाटले, तर बाहेरील त्या चक्षु वगैरे दहा इंद्रियांनाहि लागलीच उठवून कर्म करावयास लावतो. ५०१. मग आरंभ केलेल्या कर्माचे फल हस्तगत होईपर्यंत त्या इंद्रियसमुदायाकडून मेहनत करवितो. ५०२. अथवा त्या कर्तव्याचे दुःख हे फल होईल, असे जर त्याला वाटले, तर तीच दहाहि इंद्रिये त्या कर्माच्या त्यागाकडे लावतो. ५०३. मग ज्याप्रमाणे धान्याचा कणहि जवळ नसलेल्या शेतकरी मनुष्याला राजा, शेतसाऱ्याबद्दल राबवितो, त्याप्रमाणे मग तो दुःखाचा ठावठिकाणा नाहीसा होईपर्यंत रात्रंदिवस इंद्रियसमुदायाला राबवितो. ५०४. अर्जुना, ऐक. त्याप्रमाणे त्याग स्वीकारांच्या क्रियात इंद्रियांचे जू वाहात असतांना ज्ञात्याला कर्ता असे म्हणतात. ५०५. आणि कर्त्याच्या सर्व कर्मात इंद्रिये ही आउताप्रमाणे (कर्म करण्यास) समर्थ असतात; म्हणून इंद्रियांना आम्ही करणे म्हणतो. ५०६. आणि याच इंद्रियांच्या योगाने कर्ता ज्या क्रिया उभारतो, त्या क्रियांकडून जे व्यापिले जाते, ते येथे (या जगात) कर्म होय. ५०७. सोनाराच्या बुद्धीने जसा दागिना

चांदिणें । कां व्यापे वेल्हाळपणें । वेली जैसी ॥ ८ ॥ नाना प्रभा व्यापे प्रकाशु । गोडिया इक्षुरसु । हें असो अवकाशु । आकाशीं जैसा ॥ ९ ॥ तैसें कर्तयाचिया क्रिया । व्यापलें जें धनंजया । तें कर्म गा बोलावया । आन नाहीं ॥ ५१० ॥ एवं कर्ता कर्म करण । या तिहींचेंहि लक्षण । सांगितलें तुज विचक्षण- । शिरोमणी ॥ ११ ॥ एथ ज्ञाता ज्ञान ज्ञेय । हें कर्माचें प्रवृत्तित्रय । तैसेंचि कर्ता करण कार्य । हा कर्मसंचयो ॥ १२ ॥ वन्हीं ठेविला असे धूमु । आथी बीजीं जेवीं द्रुमु । कां मनीं जोडे कामु । सदा जैसा ॥ १३ ॥ तैसा कर्ता क्रिया करणीं । कर्माचें आहे जिंतवणीं । सोनें जैसें खाणी । सुवर्णाचिये ॥ १४ ॥ म्हणोनि हें कार्य मी कर्ता । ऐसें आथि जेथ पांडुसुता । तेथ आत्मा दूरी समस्तां- । क्रियांपासीं ॥ १५ ॥ यालागीं पुढती । आत्मा वेगळाचि सुमती । आतां असो हें किती । जाणतासि तूं ॥ १६ ॥

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः । प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

परी सांगितलें जें ज्ञान । कर्म कर्ता हन । ते तिन्ही तिहीं ठायीं भिन्न । गुणीं आहाती ॥ १७ ॥ म्हणोनि ज्ञाना कर्मा कर्तया । पातेजों नये धनंजया । जे दोनी बांधती सोडावया । एकचि प्रौढ ॥ १८ ॥ तें सात्त्विक ठाउवें होये । तो गुणभेदु सांगो पाहें । जो सांख्यशास्त्रीं आहे । उवाइला ॥ १९ ॥ जें विचारक्षीरसमुद्र । स्वबोधकुमुदिनीचंद्र । ज्ञानडोळसां नरेंद्र । शास्त्रांचा जें ॥ ५२० ॥ कीं प्रकृतिपुरुष दोनीं । मिसळलीं दिवोरजनीं । तियें निवडितां त्रिभुवनीं । मार्तंडु जें ॥ २१ ॥ जेथ अपारा मोहराशी । तत्त्वाचां मापीं चोविसीं । उमाणा घेऊनि परेशीं । सुरवाडिजे ॥ २२ ॥ अर्जुना तें सांख्यशास्त्र । पढे जयाचें स्तोत्र । तें गुणभेदचरित्र । ऐसें आहे ॥ २३ ॥ जे आपुलेनि आंगिकें । त्रिविधपणाचेनि अंकें । दृश्यजात तितुकें । अंकित केलें ॥ २४ ॥ एवं सत्त्वरजतमा । तिहींची एवढी असे महिमा । जे त्रैविध्य आदी ब्रह्मा । अंतीं कृमी ॥ २५ ॥ परी विश्वींची आघवी मांदी । जेणें भेदलेनि गुणभेदीं । पडिली तें तव आदी । ज्ञान सांगो ॥ २६ ॥ जे दिठीं जरी चोख कीजे । तरी भलतेंही चोख सुजे । तैसें ज्ञानें शुद्धें लाहिजे । सर्वही शुद्ध ॥ २७ ॥ म्हणोनि तें सात्त्विक ज्ञान । आतां सांगों दे अवधान । कैवल्यगुणनिधान । श्रीकृष्ण म्हणे ॥ २८ ॥

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

व्यापिला जातो, अथवा चंद्राच्या किरणांनी जसे चांदणे व्यापिले जाते, अथवा विस्तृतपणाने जसा वेल व्यापिला जातो, ५०८. अथवा प्रभेने जसा प्रकाश व्यापिला जातो अथवा ऊंसाचा रस जसा गोडीने व्यापिला जातो; हे राहू दे. अवकाश जसा आकाशाने व्यापिला जातो; ५०९. अर्जुना, त्याप्रमाणे कर्त्याच्या क्रियेने जे व्यापिले जाते, ते कर्म होय, या प्रतिपादनात अन्यथा नाही. ५१०. हे चतुरांच्या श्रेष्ठ अर्जुना, याप्रमाणे कर्ता, कर्म व करण या तिहींचेहि तुला लक्षण सांगितले. ५११. येथे ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय हे तीन कर्माची प्रेरणा करणारे आहेत व त्याचप्रमाणे कर्ता, करण व कार्य हा कर्मांचा साठा आहे. ५१२. जसा अग्नीच्या ठिकाणी धूरहि अगदी ठेवल्यासारखाच आहे, बीजामध्ये झाड जसे (ठेविलेले) आहे, अथवा मनामध्ये काम जसा सदा प्राप्त आहे; ५१३. त्याप्रमाणे कर्ता, क्रिया व करण (इंद्रिये) ही सर्व कर्मांचे जीवन आहेत ज्याप्रमाणे सोन्याच्या खाणीला सोनेच जीवन आहे. ५१४. म्हणून अर्जुना, जेथे हे कार्य व मी कर्ता, असा भाव आहे, त्यावेळी देखील आत्मा सर्व कर्मांपासून दूर असतो. ५१५. हे सुमति अर्जुना, एवढ्याकरिता आत्मा कर्मापासून वेगळा आहे. आता हे पुन्हा किती सांगावे ? आता हे राहू दे. हे तूं जाणतच आहेस. ५१६.

सांख्यशास्त्रामध्ये असे सांगितले आहे की, ज्ञान, कर्म आणि कर्ता ही तीन देखील (सत्त्व, रज आणि तम अशा) गुणभेदाने तीन प्रकारची आहेत. ते जसेच्या तसे मी सांगतो, तूं ऐक. १९.

परंतु ज्ञान, कर्म व कर्ता हे जे आता तुला तीन सांगितले, या तिघांच्या गुणांच्या योगाने तीन ठिकाणी भेद झालेले आहेत. ५१७. म्हणून अर्जुना, (केवळ) ज्ञान, कर्म व कर्ता यांच्यावर विश्वासू नये. कारण राजस व तामस हे दोन प्रकार बांधणारे आहेत व सात्त्विक हा एक प्रकार सोडविण्यास समर्थ आहे. ५१८. तो सात्त्विक प्रकार तुला ठाऊक व्हावा म्हणून सांख्यशास्त्रामध्ये जे गुणांचे प्रकार स्पष्ट केले आहेत, ते प्रकार तुला सांगतो, पहा. ५१९. जे सांख्यशास्त्र विचाराचा क्षीरसागर आहे, आत्मज्ञानरूपी (चंद्रविकासिनी) कमलाचा (विकास करणारा) चंद्र आहे व जे सांख्यशास्त्र ज्ञानाने डोळस अशा शास्त्रांचा राजा आहे. ५२०. अथवा प्रकृति व पुरुष हीच जणूकाय एकमेकात मिसळलेली दिवसरात्र होत; यांना वेगवेगळे करून दाखविणारे जे सांख्यशास्त्र ते या तिन्ही लोकात सूर्यच आहे. ५२१. ज्या सांख्य-शास्त्राच्या योगाने, अपार अशा मोहाच्या राशीचे (संसाराचे) चोवीस तत्त्वांच्या मापाने मोजमाप करून (निरास करून) परतत्त्वासह सुखी होऊन राहता येते; ५२२. अर्जुना, ते सांख्यशास्त्र ज्या गुणभेदांचे वर्णन करते, त्या गुणभेदांचा प्रकार असा आहे. ५२३. की, त्या गुणभेदांनी आपल्या अंगच्या सामर्थ्याने त्रिविधपणाच्या शिक्क्यांनी, सर्व दृश्यावर त्रिविधपणाचा शिक्का मारला. ५२४. याप्रमाणे सत्त्व, रज, तम या तिघांचा एवढा महिमा आहे की, या तीन गुणांनी ब्रह्मदेवापासून तो थेट किड्यांपर्यंत तीन प्रकार केले आहेत. ५२५. परंतु जे (ज्ञान) भेदले गेल्यामुळे, जगातील सर्व (पदार्थांचे) समुदाय गुणभेदात पडले, ते ज्ञान तर अगोदर सांगतो. ५२६. कारण की, दृष्टि निर्मळ केली, तर वाटेल ते शुद्ध दिसते; त्याप्रमाणे शुद्ध ज्ञानाच्या योगाने सर्व शुद्धच प्राप्त होते. ५२७. म्हणून ते सात्त्विक ज्ञान आता सांगतो. लक्ष दे, असे मोक्षरूपी गुणांचा ठेवा जे श्रीकृष्ण, ते म्हणाले. ५२८.

भिन्न भिन्न असलेल्या सर्व भूतांच्या ठिकाणी एकच, अविनाशी व अविभक्त असा आत्मा ज्याच्या योगाने पाहतो, ते ज्ञान तूं सात्त्विक असे समज. २०.

तरी अर्जुना गा तें फुडें। सात्त्विक ज्ञान चोखडें। जयाचां उदयीं ज्ञेय बुडे। ज्ञातेनिसीं ॥ २९ ॥ जैसा सूर्य न देखे आंधारें। सरिता नेणिजतीं सागरे। कां कवळिलिया न धरे। आत्मच्छाया ॥ ५३० ॥ तयापरी जया ज्ञाना। शिवादि तृणावसाना। इया भूतव्यक्ति भिन्ना। नाडळती ॥ ३१ ॥ जैसें हातें चित्र पाहातां। होय पाणियें मीठ धुतां। कां चेवोनि स्वप्ना येतां। जैसें होय ॥ ३२ ॥ तैसें ज्ञानें जेणें। करितां ज्ञातव्यातें पाहाणें। जाणता ना जाणणें। जाणावें उरे ॥ ३३ ॥ पैं सोनें आटूनि लेणीं। न काढिती आपुलिया आयणी। कां तरंग न घेपती पाणी। गाळूनि जैसें ॥ ३४ ॥ तैसी जया ज्ञानाचिया हाता। न लगेचि दृश्यकथा। तें ज्ञान जाण सर्वथा। सात्त्विक गा ॥ ३५ ॥ आरिसा पाहों जातां कोडें। जैसें पाहातेंचि कां रिगे पुढें। तैसें ज्ञेय लोटोनि पडे। ज्ञाताचि जें ॥ ३६ ॥ पुढतीं तेंचि सात्त्विक ज्ञान। जें मोक्षलक्ष्मीचें भुवन। हें असो ऐक चिन्ह। राजसाचें ॥ ३७ ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान्। वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

तरी पार्था परियेस। तें ज्ञान गा राजस। जें भेदाची कांस। धरूनि चाले ॥ ३८ ॥ विचित्रता भूतांचिया। आपण आंतोनि ठिकरिया। बहु चकै ज्ञातया। आणिली जेणें ॥ ३९ ॥ जैसें साचा रूपाआड। घालूनि विसराचें कवाड। मग स्वप्नाचें काबाड। वोड़री निद्रा ॥ ५४० ॥ तैसे स्वज्ञानाचिये पौळी-। बाहेरि मिथ्याचे महीं खळीं। तिहीं अवस्थाचिया वह्याळी। दावी जें जीवा ॥ ४१ ॥ अलंकारपणें झांकलें। बाळा सोनें कां वायां गेलें। तैसें नामीं रूपीं दुरावलें। अद्वैत जया ॥ ४२ ॥ अवतरली गाडुगां घडां। पृथ्वी अनोळख जाली मूढां। वन्हि जाला कानडा। दीपत्वासाठीं ॥ ४३ ॥ कां वस्त्रपणाचेनि आरोपें। मूर्खाप्रति तंतु हारपे। नाना मुग्धा पटु लोपे। दाऊनि चित्र ॥ ४४ ॥ तैशी जया ज्ञाना। जाणोनि भूतव्यक्ती भिन्ना। ऐक्यबोधाची वासना। निमोनि गेली ॥ ४५ ॥ मग इंधनीं भेदला अनळु। फुलावरी परिमळु। कां जळभेदें सकळु। चंद्रु जैसा ॥ ४६ ॥ तैसे पदार्थभेद बहुवस। जाणोनि लहान थोर वेष। आंतलें तें राजस। ज्ञान येथ ॥ ४७ ॥ आतां तामसाचेंही लिंग। सांगेन तें वोळख चांग। डावलावया मातंग-। सदन जैसें ॥ ४८ ॥

तर अर्जुना, ते खरोखर शुद्ध सात्त्विक ज्ञान होय, (की) ज्याच्या उदयात ज्ञात्यासह ज्ञेय नाहीसे होते. ५२९. ज्याप्रमाणे सूर्याला अंधकाराचे दर्शनहि नसते, समुद्रास नद्यांची खबरहि नसते; किंवा कितीहि मिठी मारून धरावयास गेले तरी आपली सावली पकडली जात नाही; ५३०. त्याप्रमाणे ज्या ज्ञानाला शिवापासून तो शेवट तृणापर्यंतची ही वेगवेगळी भूते भिन्न दिसत नाहीत. ५३१. ज्याप्रमाणे (पाटीवर काढलेले) चित्र पाटीवर हात फिरवून पाहू लागले असता ते चित्र पुसून जाते, अथवा मीठ पाण्याने धुतले असता ते जसे नाहीसे होते; अथवा जागे होऊन स्वप्न पाहू गेले असता जसे ते नाहीसे होते; ५३२. त्याप्रमाणे ज्या ज्ञानाने विषय पाहू गेले असता, तेथे जाणता अथवा जाणणे अथवा जाणावे ही उरत नाहीत. ५३३. बुद्धिवान् लोक जसे आपल्या बुद्धीने दागिने आटवून सोने काढीत नाहीत; (तर मग दागिन्यांच्या रूपाने सोनेच आहे असे समजतात.) अथवा (शहाणे लोक) लाटा गाळून त्यातील पाणी बाजूला काढून, मग ते पाणी घेत नाहीत (तर लाटांच्या रूपाने देखील पाणीच आहे असे समजतात.) ५३४. त्याप्रमाणे ज्या ज्ञानाच्या हाताला ही दृश्याची गोष्ट लागतच नाही, ते ज्ञान सर्व प्रकाराने सात्त्विक आहे असे समज. ५३५. कौतुकाने आरसा पाहावयास लागले असता, पाहणाराच जसा प्रतिबिंबाच्या रूपाने समोर अनुभवास येतो, त्याप्रमाणे ज्ञानाच्या द्वारा ज्ञाता पाहू लागला की, ज्ञेयाच्या रूपाने (ज्ञेय दूर करून) ज्ञाताच त्या जागी असल्याचे अनुभवास येते. ५३६. असे जे तेच सात्त्विक ज्ञान होय, तेच मोक्षलक्ष्मीचे मंदिर होय. हे सात्त्विक ज्ञानाचे वर्णन पुरे. आता पुढे राजस ज्ञानाचे लक्षण ऐक. ५३७.

पण ज्या ज्ञानाने सर्व भूतांच्या ठिकाणी, हे भिन्न भिन्न प्रकारचे पदार्थ आहेत, असा भेदकारक बोध होतो, ते राजस ज्ञान होय असे जाण. २१.

तर अर्जुना, ऐक. जे ज्ञान द्वैताचा आश्रय धरून चालते, ते ज्ञान राजस होय. ५३८. भूतांच्या विचित्रतेमुळे, आपण स्वतः तुकडे तुकडे होऊन, ज्या ज्ञानाने जीवाला बराच भ्रमिष्टपणा आणला; ५३९. ज्याप्रमाणे जागृतीतील आपल्या खऱ्या स्वरूपाच्या आड, विसराचे दार लावून, झोप ही स्वप्नाचे ओझे डोक्यावर ठेवते; ५४०. त्याप्रमाणे जे ज्ञान आत्मज्ञानाच्या आवाराबाहेर, असार संसाराच्या मोकळ्या माळावर, जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांचे खेळ जीवांना दाखविते. ५४१. अलंकाररूपाने असणारे सोने, जसे मुलाला सोने वाटत नाही, त्याप्रमाणे नामरूपांच्यायोगाने ज्या ज्ञानाला ब्रह्म दिसत नाही; ५४२. गाडगी व घागरी यांच्या रूपाला आलेली जी माती, तिची मूर्खाला (जशी) अनोळख झाली, अथवा दीपपणामुळे अग्नि जसा (मूर्खाला) दुर्बोध झाला; ५४३. अथवा वस्त्रपणाच्या आरोपाने मूर्खाला जसा तंतु नाहीसा होतो अथवा ज्याप्रमाणे कापड आपणावरील चित्र दाखवून मूर्खाच्या दृष्टीने आपण नाहीसे होते (म्हणजे त्या मूर्खास चित्र दिसते व कापड दिसत नाही); ५४४. त्याप्रमाणे ज्या ज्ञानाने प्राणिमात्रांचे आकार निरनिराळे आहेत असे समजल्यामुळे, ज्या ज्ञानाची ऐक्यबोधाची कल्पना नाहीशी झालेली असते; ५४५. मग अनेक काष्ठांनी जसा अग्नि भेदला जावा अथवा अनेक फुलांनी जसा सुवास भेदला जावा अथवा निरनिराळ्या लाटातील पाण्याने जसा चंद्र भेदला जावा (अग्नि, सुवास व चंद्र हे एकच असून, जसे उपाधिभेदामुळे मूर्खाला ते अनेक वाटतात), ५४६. त्याप्रमाणे पदार्थांचे अनेक प्रकार जाणून, ते लहान थोर आकार बनले आहेत (जे अनेकत्वाला पावले आहे) ते येथे राजस ज्ञान होय. ५४७. ज्याप्रमाणे मांगाच्या घराचा त्याग करण्याकरिता त्या घराची माहिती सांगावी लागते, त्याप्रमाणे (तामस ज्ञानाचा त्याग करण्याकरिता) तामस ज्ञानाचेहि लक्षण सांगेन, ते चांगले समजून घे. ५४८.

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम्। अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम्॥ २२॥

तरी किरीटी जें ज्ञान। हिंडे विधीचेनि वस्त्रेंहीन। श्रुति पाठमोरी नग्न। म्हणौनि तया॥ ४९॥ येरींही शास्त्र बटिकरीं। जें निंदेचें विटाळवरी। बोळविलेंसे डोंगरीं। म्लेंच्छधर्माचां॥ ५५०॥ जें गा ज्ञान ऐसें। गुणग्रहें तामसें। घेतलें भोंवे पिसें। होऊनियां॥ ५१॥ जें सोयरिके बाधु नेणे। पदार्थी निषेधु न म्हणे। निरोविलें जैसें सुणें। शून्यग्रामीं॥ ५२॥ तया तोंडीं जें नाडळे। कां खातां जेणें पोळे। तेंचि एक वाळे। येर घेणेंचि॥ ५३॥ पाहीं सोनें चोरितां उंदिरु। न म्हणे थरुविथरु। नेणे मांसखाइरु। काळें गोरें॥ ५४॥ नाना वनामाजीं बोहरी। कडसणी जेवीं न करी। कां जीत मेलें न विचारी। बैसतां माशी॥ ५५॥ अगा वांता कां वाढिलेया। साजुक कां सडलिया। विवेकु कावळिया। नाहीं जैसा॥ ५६॥ तैसें निषिद्ध सांडूनि द्यावें। कां विहित आदरें घ्यावें। हें विषयांचेनि नांवें। नेणेचि जें॥ ५७॥ जेतुलें आड पडे दिठी। तेतुले घे विषयाचि साठीं। मग तें स्त्री द्रव्य वाटी। शिश्नोदरां॥ ५८॥ तीर्थातीर्थ हे भाष। उदकीं नाहीं सनोळख। तहान वोले तेंचि सुख। वांचुनियां॥ ५९॥ तयाचिपरी खाद्याखाद्य। न म्हणे निंद्यानिंद्य। तोंडा आवडे तें मेध्य। ऐसाचि बोधु॥ ५६०॥ आणि स्त्रीजात तितुकें। त्वचेंद्रियेंचि वोळखे। तियेविषयीं सोयरिके। एकचि बोधु॥ ६१॥ पैं स्वार्थीं जें उपकरे। तयाचि नाम सोयिरें। देहसंबंधु न सरे। जिये ज्ञानीं॥ ६२॥ मृत्यूचें आघवेंचि अन्न। आघवेंचि आगी इंधन। तैसें जगचि आपलें धन। तामसज्ञाना॥ ६३॥ ऐसेनि विश्व सकळ। जेणें विषोचि मानिलें केवळ। तया एक जाणैं फळ। देहभरण॥ ६४॥ आकाशपतिता नीरा। जैसा सिंधूचि येक थारा। तैसें कृत्यजात उदरा-। लागींचि बुझे॥ ६५॥ वांचूनि स्वर्गु नरकु आथी। तया हेतु प्रवृत्ति निवृत्ती। इये आघवियेचि राती। जाणिवेची जें॥ ६६॥ जें देहखंडा नाम आत्मा। ईश्वर पाषाणप्रतिमा। ययापरौती प्रमा। ढळों नेणे॥ ६७॥ म्हणोनि पडिलेनि शरीरें। केलेंनिसीं आत्मा विसरे। मा भोगावया उरे। कोण वेषें॥ ६८॥ ना ईश्वरु पाहतां

पण एका कार्याच्या ठिकाणी पूर्णत्वाने (तेच सारसर्वस्व समजून) जडलेले प्रमाण रहित (वेदबाह्य), तत्त्वार्थशून्य व क्षुद्र असे जे ज्ञान त्याला तामस ज्ञान म्हणतात. २२.

तरी अर्जुना, जे ज्ञान विधीच्या वस्त्राने रहित असे नागवे हिंडते म्हणून (सर्वांची माउली) जी श्रुति, तिने ज्या ज्ञानाचा अव्हेर केला आहे; ५४९. श्रुतीच्या अनुरोधाने चालणाऱ्या इतरहि शास्त्रांनी, ज्या तामस ज्ञानाला, ते निंद्य आहे असा दोष देऊन म्लेंच्छधर्माच्या डोंगरावर घालवून दिले आहे. (ज्याला वाळीत टाकले आहे;) ५५०. अर्जुना, जे ज्ञान तमोगुणरूपी पिशाचाने पछाडल्यामुळे वेडे होऊन भ्रमण करते; ५५१; ज्याप्रमाणे एखादे कुत्रे ओसाड गांवात सोडलेले असावे त्याप्रमाणे जे ज्ञान (विषयोपभोगाकरिता) नात्याची आडकाठी जाणत नाही व कोणताहि पदार्थ निषिद्ध म्हणत नाही; ५५२. (मग) त्याच्या तोंडाच्या आटोक्यात जो पदार्थ सांपडत नाही; अथवा जो पदार्थ खातांना तोंड पोळते, त्याच एका पदार्थाचा ते त्याग करते; इतर सर्व पदार्थ घेतेच. ५५३. पहा की, उंदीर (लाखेचा डाक वगैरे लागलेले) सोने चोरीत असतांना चांगले वाईट म्हणत नाही; अथवा मांस खाणारा जसे काळेगोरे म्हणत नाही; ५५४. अथवा ज्याप्रमाणे रानामध्ये वणवा (जळतांना) बरेवाईट अशी निवड, करीत नाही; अथवा माशी पदार्थावर बसतांना तो जिवंत का मेलेला आहे, याचा विचार करीत नाही; ५५५. अरे अर्जुना, अन्न ओकलेले किंवा वाढलेले अथवा ताजे किंवा सडके, हा विचार जसा कावळ्याला नाही; ५५६. त्याप्रमाणे निषिद्धाचा अत्यंत त्याग करावा, अथवा विहिताचा आदराने स्वीकार करावा, हे विषयांच्या बाबतीत ते ज्ञान जाणतच नाही. ५५७. जेवढे डोळ्यांसमोर येईल, तेवढे भोगावयाचाच विषय आहे, असे मानून त्याचा जे ज्ञान स्वीकार करते आणि मग ते मिळविलेले स्त्री व द्रव्य शिस्नाकडे व पोटाकडे वाटून देते. ५५८. पाण्याने तहान भागेल ते सुख; यापेक्षा हे पाणी पवित्र अथवा हे पाणी अपवित्र, अशी ही पाण्यासंबंधाने भाषा ज्याच्या ओळखीची नसते. ५५९. त्याचप्रमाणे खाण्यास योग्य व अयोग्य व निंद्यानिंद्य, हे ते (तामस ज्ञान) म्हणत नाही. जे तोंडाला आवडेल ते पवित्र, अशी त्या तामस ज्ञानाची समजूत असते. ५६०. आणि स्त्रीजात जेवढी आहे, तेवढी त्वगिंद्रियाने ओळखते, (स्त्री ही त्वगिंद्रियांचा भोग्य विषय आहे एवढेच समजते) आणि त्या स्त्रीजातीशी संबंध करण्याविषयी ज्या तामस ज्ञानाची एकच समजूत असते. ५६१. जो आपल्या कामाच्या उपयोगी पडेल, त्याचेच नांव नातलग आणि ज्या तामस ज्ञानापाशी शरीराच्या नात्याची किंमत नसते. ५६२. सर्व जगच मृत्यूचे अन्न आहे, सर्व पदार्थच अग्नीचे जळण आहेत, त्याप्रमाणे तामस ज्ञानाला सर्व जग आपले धन (भोग्य) आहे असे वाटते. ५६३. अशा रीतीने सर्व विश्व हे केवळ भोग्य विषयच आहे, असे तामस ज्ञान मानते व त्या तामस ज्ञानास देहभरण हेच एक फळ आहे असे समज. ५६४. आकाशातून पडलेल्या पाण्यास ज्याप्रमाणे एक समुद्रच आश्रय असतो, त्याप्रमाणे ते तामस ज्ञान कर्ममात्र पोटाकरिताच आहे असे समजते. ५६५. याशिवाय स्वर्ग व नरक आहेत व त्यांना हेतु प्रवृत्ति व निवृत्ति आहेत, (विविध कर्माकडे प्रवृत्ति असणे हा स्वर्गाला हेतु आहे व विहितकर्मापासून निवृत्ति हा नरकाला हेतु आहे.) या सर्व ज्ञानाची ते तामस ज्ञान रात्र आहे. (स्वर्ग व नरक व त्यांना हेतु प्रवृत्ति व निवृत्ति या विषयींचे तामस ज्ञानामध्ये पूर्ण अज्ञान असते.) ५६६. कारण की, हा साडेतीन हात देह म्हणजेच आत्मा व पाषाणाची मूर्ति हाच ईश्वर होय, या पलीकडे तामस ज्ञानाची समजूत जात नाही. ५६७. म्हणून त्या तामस ज्ञानाची अशी समजूत असते की, शरीर पडले असता केलेल्या कर्मासह आत्म्याचा ठावठिकाणा नाहीसा होतो. मग तो (आत्मा) कोणत्या रूपाने भोगावयास शिल्लक राहील ? ५६८. अथवा विचार करून कोणी असे म्हटले की, ईश्वर आहे व तो केलेल्या

आहे । तो भोगवी हें जरी होये । तरी देवचि खाये । त्रिकूनियां ।। ६९ ।। गांवींचे देवळेश्वर । नियामकचि होती साचार । तरी देशींचे डोंगर । उगे कां असती ।। ५७० ।। ऐसा विपायें देवो मानिजे । तरी पाषाणमात्रचि जाणिजे । आणि आत्मा तंव म्हणिजे । देहातेंचि ।। ७१ ।। येरें पापपुण्यादिकें । तें आघवेंचि करोनि लटिकें । हित मानी अग्निमुखें । चरणें जें कां ।। ७२ ।। जे चामाचे डोळे दाविती । जें इंद्रियें गोडी लाविती । तेंचि साच हे प्रतीती । फुडी जया ।। ७३ ।। किंबहुना ऐसी प्रथा । वाढती देखसी पार्था । धुंवाचि वेली वृथा । आकाशीं जैसी ।। ७४ ।। कोरडा ना वोला । उपेगा आथी गेला । तो वाढोनि मोडला । भेंडु जैसा ।। ७५ ।। नाना उंसांचीं कणसे । कां नपुंसकें माणुसें । बन लागलें जैसें । साबरीचें ।। ७६ ।। नातरी बाळकाचें मन । कां चोराघरींचें धन । अथवा गळस्तन । शेळियेचे ।। ७७ ।। तैसें जें वायाणें । वोसाळ दिसे जाणणें । तयातें मी म्हणें । तामसज्ञान ।। ७८ ।। तेंही ज्ञान इया भाषा । बोलिजे तो भावो ऐसा । जात्यंधाचा कां जैसा । डोळा वाडु ।। ७९ ।। कां बधिराचे नीट कान । अपेया नाम पान । तैसें आडनांव ज्ञान । तामसा तया ।। ५८० ।। हें असो किती बोलावें । तरी ऐसें जें देखावें । तें ज्ञान नोहे जाणावें । डोळस तम ।। ८१ ।। एवं तिहीं गुणीं । भेदलें यथालक्षणीं । ज्ञान श्रोतेशिरोमणी । दाविलें तुज ।। ८२ ।। आतां याचि त्रिप्रकारा । ज्ञानाचेनि धनुर्धरा । प्रकाशें होती गोचरा । कर्तयाच्या क्रिया ।। ८३ ।। म्हणौनि कर्म पैं गा । अनुसरे तिहीं भागां । मोहरें जालिया वोघा । पाणी जैसें ।। ८४ ।। तेंचि ज्ञानत्रयवशें । त्रिविध कर्म जें असें । तेथ सात्त्विक तंव ऐसें । परिस आधीं ।। ८५ ।।

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ।। २३ ।।

तरी स्वाधिकाराचेनि मार्गें । आलें जें मानिलें आंगें । पतिव्रतेचेनि परिष्वंगें । प्रियातें जैसें ।। ८६ ।। सांवळ्या आंगा चंदन । प्रमदालोचनीं अंजन । तैसें अधिकारासी मंडण । नित्यपणें जें ।। ८७ ।। तें नित्य कर्म भलें । होय नैमित्तिकीं सावाइलें । सोनयासि जोडलें । सौरभ्य जैसें ।। ८८ ।। आणि आंगा जीवाची संपत्ती । वेंचुनि बाळाची करी पाळती । परी जीवें उबगणें हे स्थिती । न पाहे माय ।। ८९ ।। तैसें सर्वस्वें कर्म अनुष्ठी । परी फळ न सूये दिठी । उखिती क्रिया पैठी । ब्रह्मींचि करी ।। ५९० ।। आणि प्रिय आलिया स्वभावें ।

कर्मांचे फळ भोगावयास लावतो, तर तो तामसज्ञानी, तो (मानलेले, दगडाचे, धातूचे) देवच विकून खातो. ५७९. गांवातील देवळातले देव जर खरोखर (सृष्टीचे) नियामक असतील, तर देशातले डोंगर गुपचूप कां राहतील ? ५७०. कदाचित् देव मानला, तर याप्रमाणे तो देव म्हणजे फक्त दगडाची मूर्तीच समजतो आणि आत्मा तर देहालाच समजतो. ५७१. इतर जे पापपुण्य वगैरे ते सर्वच खोटे करून जे पापपुण्य, बरेवाईट न म्हणता जो विषय पुढे येईल तो अग्नीप्रमाणे सरसकट भोगणे हेच तो हित मानतो. ५७२. चामड्याचे डोळे जे दाखवितील (स्थूल दृष्टीला जे दिसून येईल) व इंद्रिये ज्याची गोडी लावतील, तेच खरे, ही ज्याची पक्की खात्री असते. ५७३. अर्जुना, फार काय सांगावे ! आकाशात धुराचा वेल जसा व्यर्थच वाढतो, तसा हा (व्यर्थच) वाढत गेलेला अनुभव तुला आढळून येईल. ५७४. जो वाळलेला अथवा ओला उपयोगाला येत नाही, असा जो भेंडाचा वृक्ष, तो वाढून जसा व्यर्थ मोडून जावा. ५७५. अथवा ऊंसाची कणसे अथवा नपुंसक माणसे अथवा साबरीची झाडे ही जशी व्यर्थ असतात. ५७६. अथवा मुलाचे मन, अथवा चोराच्या घरचे द्रव्य, अथवा शेळीच्या गळ्याचे स्तन जसे निरुपयोगी असतात. ५७७. त्याप्रमाणे जे ज्ञान निरर्थक व स्वैर असे दिसते त्याला मी तामस ज्ञान असे म्हणतो. ५७८. त्या तामस ज्ञानासहि 'ज्ञान' असेच म्हणतात. त्यातील हेतु हा की, जसा जन्मांधाचा डोळा मोठा म्हणावयाचा. ५७९. अथवा बहिऱ्या मनुष्याचे जसे सरळ कान किंवा अपेयांना (मद्यादिकांना) जसे पान (पिण्यास योग्य) म्हणावयाचे; त्याप्रमाणे त्या तामस ज्ञानाला, ज्ञान हे (केवळ) आडनांव आहे. ५८०. हे राहू दे. आता आणखी या संबंधाने किती सांगावे ? तर असे जे दृष्टीला पडेल, ते ज्ञान नाही, तर तो स्वच्छ तमोगुण आहे असे समजावे. ५८१. हे श्रोत्यांच्या मुख्य अर्जुना, याप्रमाणे तीन गुणांनी तीन प्रकारचे झालेले ज्ञान, ज्याचे असे लक्षण होते, तशा लक्षणांनी तुला सांगितले. ५८२. अर्जुना, आता याच तीन प्रकारच्या ज्ञानाच्या प्रकाशाने कर्त्याच्या क्रिया गोचर होतात. ५८३. म्हणून एकच पाणी जसे निरनिराळ्या पात्रातून वाहणाऱ्या ओघांशी मिळाले, की, त्या त्या ओघासारखे बनते; त्याप्रमाणे (ज्ञानाच्या तीन प्रकारांमुळे) कर्म तीन प्रकारचे होते. ५८४. तेच तीन प्रकारच्या ज्ञानाच्या योगाने जे तीन प्रकारचे कर्म झालेले आहे, त्यापैकी सात्त्विक कर्माचा प्रकार तर असा आहे, तो सांगतो ते प्रथम ऐक. ५८५.

आसक्तिरहित, प्रीति अथवा द्वेष यांनी वर्जित असे, फलाकांक्षा न धरणाऱ्या मनुष्याने केलेले जे विहित कर्म, त्याला सात्त्विक (कर्म) म्हणतात. २३.

तरी पतिव्रतेच्या आलिंगनाने जसा नवऱ्याला संतोष होतो, त्याप्रमाणे वर्णाश्रम-धर्माच्या मार्गाने वाट्यास आलेले जे कर्म, ते स्वभावतःच संतोषाने केले जाते. ५८६. सावळ्या अंगाला ज्याप्रमाणे चंदन भूषण असते, तरुण स्त्रीच्या डोळ्यांना जसे अंजनाचे भूषण असते, त्याप्रमाणे जे कर्म नित्य कर्तव्य असल्यामुळे अधिकाराला भूषण आहे. ५८७. सोन्याला ज्याप्रमाणे सुगंध प्राप्त व्हावा, त्याप्रमाणे त्या नित्य कर्माला नैमित्तिक कर्माची जोड मिळाली असता, त्या नित्य कर्माला शोभा येते. ५८८. आणि शरीराचे व प्राणाचे सामर्थ्य खर्च करूनहि आई मुलाचे पालन करते; परंतु आईच्या जीवाला मुलाचे पालन करण्याचा केव्हांहि कंटाळा येत नाही. ५८९. त्याप्रमाणे सर्व प्रकाराने कर्माचे अनुष्ठान करतो; परंतु फळावर लोभदृष्टि ठेवीत नाही, तर एकंदर कर्म ब्रह्माच्या ठिकाणी अर्पण करतो. ५९०. प्रियकर मित्र वगैरे आला असता त्याच्या सन्मानार्थ आपल्याजवळील सर्व सामुग्री खर्च झाली अथवा कांही शिल्लक आहे, याचे जसे स्वाभाविकच भान राहत नाही; त्याप्रमाणे एखादा योग्य प्रसंग (सत्पुरुषाशी आत्मचर्चा करणे वगैरेचा प्रसंग) प्राप्त झाला असता भान

सबळ उरे वेचे ठाउवें नव्हे । तैसें सत्प्रसंगें करावें । पारुषे जरी ॥ ९१ ॥ तरी अकरणाचेनि खेदें । द्वेषातें जिवीं न बांधे । जालियाचेनि आनंदें । फुंजों नेणे ॥ ९२ ॥ ऐसेऐसिया हातवटिया । कर्म निफजे जें धनंजया । जाण सात्त्विक हें तया । गुणनाम गा ॥ ९३ ॥ ययावरी राजसाचें । लक्षण सांगिजेल साचें । न करी अवधानाचें । वाणेपण ॥ ९४ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

तरी घरीं मातापितरां । धड बोली नाहीं संसारां । येर विश्व भरी आदरा । मूर्खु जैसा ॥ ९५ ॥ कां तुळशीचिया झाडा । दुरूनि न घापे सिंतोडा । द्राक्षीचिया तरी बुडा । दूधचि लाविजे ॥ ९६ ॥ तैसी नित्यनैमित्तिकें । कर्में जियें आवश्यकें । तयांचेविषीं न शके । बैठला उठूं ॥ ९७ ॥ येरां काम्याचेनि तरी नांवें । देह सर्वस्व आघवें । वेंचितांही न मनवे । बहु ऐसें ॥ ९८ ॥ अगा देवढी वाढी लाहिजे । तेथ मोल देतां न धाइजे । पेरितां पुरे न म्हणिजे । बीज जेवीं ॥ ९९ ॥ कां परिसु जालिया हातीं । लोहालागीं सर्वसंपत्ती । वेंचु करितां ये उन्नती । साधकु जैसा ॥ ६०० ॥ तैसीं फळें देखोनि पुढें । काम्यकर्में दुवाडें । करी परी तें थोकडें । केलेंही मानी ॥ १ ॥ तेणें फळकामुकें । यथाविधि नेटकें । काम्य कीजे तितुकें । क्रियाजात ॥ २ ॥ आणि तयाही केलियाचें । तोंडीं लावी दौंडीचें । कर्मीं या नांवपाठाचें । वाणें सारी ॥ ३ ॥ तैसा भरे कर्माहंकारु । मग पिता अथवा गुरु । ते न मनी काळज्वरु । औषध जैसें ॥ ४ ॥ तैसेनि साहंकारें । फळाभिलाषियें नरें । कीजे गा आदरें । जें जें कांहीं ॥ ५ ॥ परी तेंहि करणें बहुवसा । वळघोनि करी सायासा । जीवनोपावो कां जैसा । कोल्हाटियांचा ॥ ६ ॥ एका कणालागीं उंदिरु । आसका उपसे डोंगुरु । कां शेवाळोद्देशें दर्दुरु । समुद्रु डहुळी ॥ ७ ॥ पाहीं भिकेपरतें न लाहे । तऱ्ही गारुडी सापु वाहे । काय कीजे शीणुचि होये । गोडु येकां ॥ ८ ॥ हें असो परमाणूचेनि लाभें । पाताळ लंघिती वोळंबे । तैसें स्वर्गसुखलोभें । विचंबणें जें ॥ ९ ॥ तें काम्य कर्म सक्लेश । जाणावें येथ राजस । आतां चिन्ह परिस । तामसाचें ॥ ६१० ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

तरी तें गा तामस कर्म । जें निंदेचें काळें धाम । निषेधाचें जन्म । साच जेणें ॥ ११ ॥ जें निपजविल्यापाठीं । कांहींच न दिसे दिठीं । रेघ काढिलिया

न राहून आपले नित्यकर्म करावयाचे जर राहिले, ५९१. तरी त्याच्या खेदाने मनाला वाईट वाटू देत नाही अथवा नित्यकर्म जर त्याच्या हातून यथासांग झाले, तर त्याच्या आनंदाने अभिमान मिरविण्याचे जाणत नाही. ५९२. अर्जुना, अशा अशा हातवटीने जे कर्म घडते, त्याला 'सात्त्विक कर्म' हे त्याच्या गुणावरून आलेले नांव आहे, असे समज. ५९३. यानंतर राजस कर्माचे खरोखर लक्षण सांगण्यात येईल; तर तूं लक्ष देण्याच्या कामी कसूर करू नकोस. ५९४.

फलेच्छा धरून अथवा अहंकारपूर्वक (मनुष्याकडून) जे मोठ्या प्रयासाने कर्म केले जाते, त्याला राजस (कर्म) म्हणतात. २४.

तर जसा एखादा मूर्ख मनुष्य घरी आईबापाशी व्यवहारात नीट बोलत देखील नाही, परंतु जगातील इतर माणसांशी मात्र प्रेमाने वागतो; ५९५. अथवा तुळशीच्या झाडाला दुरून पाण्याचा शिंतोडा घालीत नाही आणि द्राक्षाच्या बुडाला तर रोज दूधच लोटीत असतो. ५९६. त्याप्रमाणे नित्य नैमित्तिक कर्मे, जी अवश्य आचरणीय आहेत, ती करण्याकरिता बसलेला उठू देखील शकत नाही. ५९७. (पण) इतर काम्यकर्मांच्या नांवांनी तर धन, देह वगैरे सर्व खर्च करीत असतांनाहि आपण फार खर्च केला, असे त्याला वाटत नाही. ५९८. अरे अर्जुना, जेथे वाढीदिढीची प्राप्ति होते, तेथे द्रव्य देतांना तृप्ति होत नाही; अथवा ज्याप्रमाणे बीज पेरीत असतांना पुरे म्हणवत नाही; ५९९. अथवा परीस हाती आल्यावर लोखंड विकत घेण्याकरिता सर्व संपत्ति खर्च करतांना जसा साधकास (धनाच्या मागे लागणाऱ्यास) उत्साह वाटत असतो. ६००. त्याप्रमाणे पुढे प्राप्त होणारी कर्माची फळे पाहून, कठीण अशी काम्य कर्मे करतो, परंतु ते केलेलेहि अगदीच थोडे झाले असे समजतो. ६०१. त्या फलाची इच्छा करणाराकडून जितकी म्हणून काम्य कर्मे आहेत, तितकी शास्त्राने सांगितलेल्या विधीप्रमाणे बरोबर केली जातात. ६०२. आणि ते काम्य कर्म केल्याचेहि तो लोकात दवंडी देऊन प्रसिद्ध करतो. ते असे की, मी अमुक कर्म केले, अशा या नांवाचा सारखा उच्चार करून संपवून टाकतो. ६०३. तसा त्याला 'मी कर्म करणारा' असा गर्व चढतो. मग बाप अथवा गुरु यांना तो मानीत नाही; ज्याप्रमाणे काळज्वर औषधाला मानीत नाही; ६०४. तसा त्या अहंकाराच्या भरात फलाची इच्छा करणारा मनुष्य, जे जे कांही आदराने करतो, ६०५. परंतु त्या करण्यात सुद्धा ज्याप्रमाणे कोल्हाट्यांचा पोट भरण्याचा धंदा असतो त्याप्रमाणे थोड्या फायद्याकरिता जिवापाड कष्ट करतो. ६०६. धान्याच्या एका दाण्याकरिता उंदीर जसा सर्व डोंगर पोखरतो, अथवा शेवाळाच्या हेतूने बेडूक जसा समुद्र ढवळतो; ६०७. पहा की, भिकेपलीकडे कांही प्राप्ति होत नाही, तरी गारुडी साप वागवितो. काय करावे ? एखाद्याला कष्टच गोड वाटतात. ६०८. हे राहू दे. परमाणूच्या लाभाकरिता ज्याप्रमाणे वाळवी पाताळाचे उल्लंघन करते, त्याप्रमाणे स्वर्गसुखाच्या लोभाने एकसारखे जे श्रम करणे, ६०९. ते त्रासाने भरलेले काम्यकर्म, येथे राजस कर्म असे समजावे आता तामसकर्माचे लक्षण ऐक. ६१०.

भावी परिणाम, नाश, प्राणीपीडा आणि आपले कर्म करण्याचे सामर्थ्य, यांच्याकडे लक्ष न देऊन अविचाराने ज्या कर्माला आरंभ करण्यात येतो, त्याला तामस (कर्म) म्हणतात. २५.

तरी जे निंदेचे दोष आणणारे वसतिस्थान आहे व ज्यामुळे निषिद्ध कर्माचे जन्म सफल झाले आहेत, अर्जुना, ते तामस कर्म होय. ६११. जे तामस कर्म उत्पन्न झाल्यानंतर पाण्यावर रेघ काढली असता जसे कांही दिसत नाही, तसे

पोटीं । तोयाचां जेवीं ॥ १२ ॥ कां कांजी घुसळलियां । कां सारखरु फुंकलिया । कांहीं न दिसे गाळिलिया । वाळु घाणां ॥ १३ ॥ नाना उपणिलिया भूंस । कां विंधिलिया आकाश । नाना मांडिलिया पाश । वारयासी ॥ १४ ॥ हें अवघेंचि जैसें । वांझें होऊनि नासे । जें केलिया पाठीं तैसें । वायांचि जाय ॥ १५ ॥ एऱ्हवीं नरदेहाही येवढें । धन आटणीये पडे । जें निफजवितां मोडे । जगाचें सुख ॥ १६ ॥ जैसा कमळवनीं फांसु । काढिलिया कांटसु । आपण झिजे नाशु । कमळां करी ॥ १७ ॥ कां आपण आंगें जळे । आणि नागवी जगाचे डोळे । पतंगु जैसा सळें । दीपाचेनि ॥ १८ ॥ तैसें सर्वस्व वायां जावो । वरी देहाही होय घावो । परी पुढीलां आपावो । निफजविजे जेणें ॥ १९ ॥ मासी आपणयातें गिळवी । परी पुढीला वांती शिणवी । तें कश्मळ आठवी । आचरण जें ॥ ६२० ॥ तेंही करावया दोषें । मज सामर्थ्य असे कीं नसे । हेंही पुढील तैसे । न पाहतां करी ॥ २१ ॥ केवढा माझा उवावो । करितां कोण प्रस्तावो । केलियाही आवो । काय येथ ॥ २२ ॥ इये जाणिवेची सोये । अविवेकाचेनि पायें । पुसोनियां होये । साटोप कर्मीं ॥ २३ ॥ आपुला वसौटा जाळुनी । बिसाटे जैसा वन्ही । कां स्वमर्यादा गिळोनि । सिंधु उठी ॥ २४ ॥ मग नेणे बहु थोडें । न पाहे मागें पुढें । मार्गामार्ग येकवढे । करीत चाले ॥ २५ ॥ तैसें कृत्याकृत्य सरकटित । आपपर नुरवित । कर्म होय तें निश्चित । तामस जाण ॥ २६ ॥ ऐसी गुणत्रयभिन्ना । कर्माची गा अर्जुना । हे केली विवंचना । उपपत्तींसीं ॥ २७ ॥ आतां ययाचि कर्मा भजतां । कर्माभिमानिया कर्ता । तो जीवुही त्रिविधता । पातला असे ॥ २८ ॥ चतुराश्रमवशें । एकु पुरुषु चतुर्धा दिसे । कर्तया त्रैविध्य तैसें । कर्मभेदें ॥ २९ ॥ परी तया तिहींआतु । सात्त्विक तंव प्रस्तुतु । सांगेन दत्तचित्तु । आकर्णीं तूं ॥ ६३० ॥

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

तरी फळोद्देशें सांडिलिया । वाढिती जेवीं सरळिया । शाखा कां चंदनाचिया । बावन्नया ॥ ३१ ॥ कां न फळतांही सार्थका । जैसिया नागलतिका । तैसिया करी नित्यादिकां । क्रिया जो कां ॥ ३२ ॥ परी फलशून्यता । नाहीं तया विफळता । पैं फळासीचि पांडुसुता । फळें कायिसी ॥ ३३ ॥ आणि आदरें करी बहुवसें । परी कर्ता मी हें नुमसे । वर्षाकाळींचें जैसें । मेघवृंद ॥ ३४ ॥ तेवींचि परमात्मलिंगा ।

(ज्याचे फल) दृष्टीला कांहीच दिसत नाही. ६१२. अथवा ताकावरची निवळी घुसळली असता किंवा विझलेल्या कोळशावर फुंकर घातली असता किंवा घाण्यामध्ये वाळू गाळली असता कांहीच निष्पन्न झालेले दिसत नाही; ६१३. अथवा भूस वाऱ्यावर धरणे अथवा आकाशाचे बाणाने भेदन करणे अथवा वाऱ्याला धरण्याकरिता फास लावणे; ६१४. हे सर्वच जसे निष्फळ होऊन व्यर्थ जाते, त्याप्रमाणे जे तामस कर्म केल्यावर वायाच जाते. ६१५. एऱ्हवी तामस कर्म करण्यात नरदेहाएवढे धनहि खर्ची पडते व जे करीत असता जगाच्या सुखाचा बिघाड होतो. ६१६. ज्याप्रमाणें कमळाच्या वनावरून काट्याचा फास ओढीत नेला असता, तो फास आपण स्वतः झिजतो व कमळांचा नाश करतो; ६१७. अथवा दिव्याच्या द्वेषाने पतंग ज्याप्रमाणे (दिव्यावर उडी टाकून) आपण स्वतः जळतो व लोकांच्या डोळ्यांना अंधार करतो; ६१८. त्याप्रमाणे सर्वस्वाचाहि नाश झाला तरी चालेल आणि शिवाय (स्वतःच्या) देहालाहि इजा झाली तरी बेहत्तर; परंतु ज्याच्या योगाने दुसऱ्यास अपाय उत्पन्न होतो; ६१९. माशी आपल्या स्वतःला गिळविते, परंतु दुसऱ्याला (माशी गिळणाराला) ओकारीने शिणविते, त्या माशीच्या घाणेरड्या कृत्याची जे (तामस कर्म) आठवण करून देते. ६२०. तेहि करण्याकरिता मला सामर्थ्य आहे की नाही, हा पुढील विचार तर करावा, पण तसे कांही न पाहता तो कर्म करतो. ६२१. माझे सामर्थ्य केवढे आहे ? कर्म करीत असतांना प्रसंग कोणता आहे ? आणि कर्म केल्यावरहि येथे काय प्राप्ति आहे ? ६२२. या विचाराचा मार्ग अविवेकाच्या पायाने पुसून 'मी हे कर्म करणार,' अशा अभिमानाने कर्म करण्यास उद्युक्त होतो. ६२३. आपला आश्रय जाळून जसा अग्नि फैलवावा अथवा आपल्या मर्यादेचे उल्लंघन करून समुद्र जसा खवळावा, ६२४. मग (तो अग्नि अथवा समुद्र) थोडे फार जाणत नाही व मागे पुढे पाहत नाही. मार्ग व अमार्ग एकवट करीत चालतो. ६२५. त्याप्रमाणे करण्यास योग्य व अयोग्य असे कर्म रगडीत, आपले व परके याचा विचार न करता, जे कर्म होते, ते खरोखर तामस कर्म आहे असे समज. ६२६. अर्जुना, तीन भिन्न गुणांमुळे तीन भिन्न प्रकारच्या झालेल्या कर्मांचे असे हे उपपत्तीसहित विवेचन केले. ६२७. आता याच कर्मांचे आचरण करीत असतांना कर्माभिमानी कर्ता जो जीव, तो देखील तीन प्रकारचा झाला आहे. ६२८. ज्याप्रमाणे (ब्रह्मचर्यादि) चार आश्रमांच्या योगाने एक पुरुष चार प्रकारचा दिसतो त्याप्रमाणे कर्मांच्या तीन प्रकारांमुळे कर्ता तीन प्रकारचा झाला आहे. ६२९. परंतु त्या तिर्हींपैकी आता तर सात्त्विक कर्ता तुला सांगेन, तूं लक्ष देऊन ऐक. ६३०.

आसक्तिरहित, अहंकाररहित, धैर्य व उत्साह यांनी युक्त, (कर्माची) सिद्धि अथवा असिद्धि यासंबंधाने विकाररहित, अशा कर्त्याला सात्त्विक कर्ता म्हणतात. २६.

तर ज्याप्रमाणे बावन नामक चंदनाच्या फांद्या, फळाची इच्छा टाकून नीट वाढतात. ६३१. अथवा ज्याप्रमाणे नागवेलीस फळे न येताच त्या सफळ आहेत; त्याप्रमाणे जो फलेच्छा टाकून नित्यादिक कर्मे करतो. ६३२. परंतु त्याच्या नित्यादिक कर्मांना मुळीच फल नाही असे नाही, अथवा त्या नित्यादिक कर्मांचे फळ व्यर्थ जाते असेहि नाही (तर ती नित्यादिक कर्मे स्वभावतःच फलरूप आहेत), अर्जुना, फळालाच फळे कसली ? ६३३. आणि नित्यादिक कर्मे फार आदराने करतो. परंतु ज्याप्रमाणे वर्षाऋतूतील ढग गडबड अथवा गर्जना करीत नाहीत, त्याप्रमाणे तो 'मी नित्यादिक कर्मे केली' असे कर्माचा अभिमान घेऊन बोलत नाही. ६३४. त्याचप्रमाणे परमात्म्याच्या प्रतिमेला अर्पण करण्यास योग्य असा कर्माचा समुदाय उत्पन्न

समर्पावयाजोगा । कर्मकलापु पैं गा । निपजावया ।। ३५ ।। तया काळातें नुलंघणें । देशशुद्धिही साधणें । कां शास्त्रांचां वातीं पाहणें । क्रियानिर्णयो ।। ३६ ।। वृत्ती करणें येकवळा । चित्त जावों न देणें फळा । नियमांचिया सांखळा । वाहणें हन ।। ३७ ।। हा निरोधु साहावयालागीं । धैर्याचिया चांगचांगी । चिंतवणी जिती आंगीं । वाहे जो कां ।। ३८ ।। आणि आत्मयाचिये आवडी । कर्में करितां वरपडीं । देहसुखाचिये परवडी । येवों न लाहे ।। ३९ ।। ऐसा निद्रा दुऱ्हावे । क्षुधा न बाणवे । सुरवाडु न पावें । आंगाचा ठावो ।। ६४० ।। तंव अधिकाधिक । उत्साहो धरी आगळीक । सोनें जैसें तुक । तुटलिया कसीं ।। ४१ ।। जरी आवडी आथी साच । तरी जीवितही सलंच । आगीं घालितां रोमांच । देखिजती सतिये ।। ४२ ।। मा आत्मयायेवढीया प्रिया । वालभेला जो धनंजया । देहचि सिदतां तया । काय खेदु होईल ।। ४३ ।। म्हणौनि विषयसुरवाडु तुटे । जंव जंव देहबुद्धि आटे । तंव तंव आनंदु दुणवटे । कर्मीं जया ।। ४४ ।। ऐसेनि जो कर्म करी । आणि कोणे एके अवसरीं । तें ठाके ऐसी परी । वाहे जरी ।। ४५ ।। तरी कडाडीं मोडे जै गाडा । तो आपणपें न मनी अवघडा । तैसा ठाकलेनिही थोडा । नोहे जो कां ।। ४६ ।। नातरी आदरिलें । अव्यंग सिद्धी गेलें । तरी तेंही जिंतिलें । मिरवूं नेणे ।। ४७ ।। इया खुणा कर्म करितां । देखिजे जो पंडुसुता । तयातें म्हणिपे तत्त्वतां । सात्त्विकु कर्ता ।। ४८ ।। आतां राजसा कर्तेया । वोळखणें हें धनंजया । जे अभिलाषा जगाचिया । वसौटा तो ।। ४९ ।।

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ।। २७ ।।

जैसा गांवींचिया कश्मळा । उकरडा होय येकवळा । कां स्मशानीं अमंगळा । आघवयांचि ।। ६५० ।। तयापरी जो अशेषा । विश्वाचिया अभिलाषा । पायपाखाळणिया देखा । घरटा जाला ।। ५१ ।। म्हणोनि फळाचा लागु । देखे जिये असलगु । तियें कर्मीं चांगु । रोहो मांडी ।। ५२ ।। आणि आपण जालिये जोडी । उपखों नेदी कवडी । क्षणक्षणा कुरोंडी । जीवाची करी ।। ५३ ।। कृपणु चित्तीं ठेवा आपुला । तैसा दक्षु पराविया मोला । बकु जैसा खुतला । मासेयासी ।। ५४ ।। आणि गोंवी गेलिया जवळी । झगटलिया अंग फाळी । फळे आंतु पोळी । बोरांटी जैसी ।। ५५ ।।

होण्याकरिता, ६३५. त्या नित्यानित्य कर्मांना जो योग्य काल असेल, त्याचे उल्लंघन न करणे व त्या कर्मांना जे शुद्ध स्थळ पाहिजे तसे साधणे आणि कर्मांचा निर्णय शास्त्रांच्या दृष्टीने पाहणे, ६३६. कर्मावाचून दुसरीकडे वृत्ति जाऊ न देणे, कर्माच्या फलाकडे मनाला जाऊ न देणे व कर्माचरणासंबंधाने शास्त्रांनी घालून दिलेली नियमरूपी बंधने पाळणे. ६३७. हा निग्रह सहन करण्याकरिता चांगल्या सर्वोत्कृष्ट धैर्याची जागती चिंता, जो मनात बाळगतो; ६३८. आणि आत्म-प्राप्तीच्या प्रेमाने विहित कर्मे करणे प्राप्त झाले असता, तो देहसुखाची पर्वा करीत नाही. ६३९. याप्रमाणे नित्यादिक कर्मे करीत असता जसजशी त्याची निद्रा दुरावते, भुकेची आठवण होत नाही व सुखाची त्याच्या शरीराला भेट होत नाही, ६४०. ज्याप्रमाणे सोने अग्नीत तापविले असता वजनात कमी झाले तरी कसात वाढते त्याप्रमाणे कर्मे करण्यात त्याचा उत्साह अधिक वाढतो. ६४१. स्त्रीचे जर पतीवर खरे प्रेम असेल, तर पतीच्या मरणानंतर जिवंत राहणेहि तिला लाजिरवाणे वाटते; म्हणून पति मृत झाला असता सती जाणाऱ्या पतिव्रतेच्या अंगावर अग्नीत उडी घालीत असतांना (भीतीचे) रोमांच दृष्टीस पडतील काय ? ६४२. अर्जुना, तर मग आत्म्याएवढ्या अत्यंत प्रिय वस्तूवर ज्याचे प्रेम बसले आहे, (त्या आत्म्याच्या प्राप्तीकरिता कर्म करीत असतांना जरी) त्याच्या देहाला सुद्धा कितीहि दुःख होत असले, तरी त्यास त्याचा खेद होईल काय ? ६४३. म्हणून जो जो विषयसुख कमी होईल व देहाहंकार नाहीसा होईल, तो तो कर्मे करण्यात ज्याचा आनंद दुप्पट वाढतो; ६४४. अशारीतीने जो कर्मे करतो आणि एखाद्या वेळी ते कर्म करणे बंद पडण्याचा प्रसंग आला, ६४५. तर जेव्हां एखादा गाडा झपाट्याच्या वेगात कड्या-वरून खाली येतांना मोडतो; तेव्हां तो (गाडा) जसा आपणावर कठीण प्रसंग आला असे मानीत नाही; त्याप्रमाणे कर्मे करीत असतांना जरी कर्मे करणे बंद पडले, तरी जो संकोचित होत नाही, ६४६. अथवा आरंभिलेले कर्म जर पूर्णपणे सिद्धीस गेले, तर तोहि आपण एक मोठा जय मिळविला, असे मिरवावयाचे तो जाणत नाही. ६४७. अर्जुना, अशा खुणेने जो कर्मे करतांना दिसतो, त्याला खरोखर सात्त्विक कर्ता असे म्हणावे. ६४८. अर्जुना, आता राजस कर्ता ओळखण्याची खूण अशी आहे की, जगातील सर्व अभिलाषांचे तो आश्रयस्थान झालेला असतो. ६४९.

अभिलाषी, कर्मफलाची इच्छा करणारा, लोभी, दुसऱ्याला पीडा देणारा, (बाह्य व आंतर) शुद्धिविरहित, (यशापयशामुळे) हर्ष व शोक यांनी युक्त, अशा कर्त्याला राजस कर्ता म्हणतात. २७.

ज्याप्रमाणे गांवातील कचरा वगैरे सर्व घाणीला एकत्र होण्याला उकिरडा ही जागा असते अथवा स्मशानात जसे सर्व अमंगळ पदार्थ एकत्र झालेले असतात; ६५०. त्याप्रमाणे जो सर्व जगातील हावेला पाय धुण्याचे ठिकाण झालेला आहे, पहा. ६५१. म्हणून ज्या कर्मामध्ये सोप्या रीतीने फळ मिळण्याची शक्यता दिसते, त्या कर्माच्या ठिकाणी आदराने आरंभ करतो. ६५२. आणि आपण मिळविलेल्या द्रव्यापैकी एक कवडीसुद्धा खर्च होऊ देत नाही आणि क्षणोक्षणी त्या द्रव्यावरून आपला जीव ओवाळून टाकतो. ६५३. कृपण जसा आपल्या ठेव्याविषयी मनामध्ये सावध असतो, अथवा ज्याप्रमाणे बगळा माशाकरिता ध्यान धरून तटस्थ बसतो, त्याप्रमाणे राजसकर्ता दुसऱ्याच्या मौल्यवान वस्तूंच्या ठिकाणी दक्ष असतो. ६५४. ज्याप्रमाणे आंबट बोरीच्या झाडाजवळून गेले असता, ते झाड जवळून जाणाऱ्यास गुंतविते व जर त्या झाडाला अंग घासले तर घासणाराची कातडी फाडते व क्वचित् त्याला फळे आली, तर ती इतकी आंबट असतात की, ती खाल्ली तर जिभेला पोळतात. ६५५. त्याप्रमाणे जो मनाने, वाचेने व

तैसें मनें वाचा कायें। भलतया दुखवितु जाये। स्वार्थु साधितां न पाहे। पराचें हित ॥ ५६ ॥ तेवींच आंगें कर्मीं। आचरणें नोहे क्षमी। न निघे मनोधर्मीं। अरोचकु ॥ ५७ ॥ कनकाचिया फळा। आंतु माज बाहेरी मौळा। तैसा सबाह्य दुबळा। शुचित्वें जो ॥ ५८ ॥ आणि कर्मजात केलिया। फळ लाहे जरी धनंजया। तरी हरिखें जगा यया। वांकुलिया वाये ॥ ५९ ॥ अथवा जें आदरिलें। हीनफळ होय केलें। तरी शोकें तेणें जिंतिलें। धिक्कारों लागे ॥ ६६० ॥ कर्मीं राहाटी ऐसी। जयातें होती देखसी। तोचि जाण त्रिशुद्धीसी। राजस कर्ता ॥ ६१ ॥ आतां यया पाठीं येरु। जो कुकर्माचा आगरु। तोही करूं गोचरु। तामस कर्ता ॥ ६२ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः। विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

तरी मी लागलिया कैसें। पुढील जळत असे। हें नेणिजे हुताशें। जियापरी ॥ ६३ ॥ पैं शस्त्रें मियां तिखटें। नेणिजे कैसेनि निवटे। कां नेणिजे काळकूटें। आपलें केलें ॥ ६४ ॥ तैसा पुढीलया आपुलया। घातु करीत धनंजया। आदरी वोखटिया। क्रिया जो कां ॥ ६५ ॥ तिया करितांही वेळीं। काय जालें हें न सांभाळी। चळला वायु वाहटुळी। चेष्टे तैसा ॥ ६६ ॥ पैं करणिया आणि जया। मेळु नाहीं धनंजया। तो पाहुनी पिसेया। कैंची त्राय ॥ ६७ ॥ आणि इंद्रियांचें वोइरिलें। चरोनि राखे जो जियालें। बैलातळीं लागले। गोचिड जैसें ॥ ६८ ॥ हांसया रुदना वेळु। नेणता आदरी बाळु। राहाटे उच्छृंखळु। तयापरी ॥ ६९ ॥ जो प्रकृती आंतलेपणें। कृत्याकृत्यस्वादु नेणे। फुगे केलें धालेपणें। उकरडा जैसा ॥ ६७० ॥ म्हणोनि मान्याचेनि नांवें। ईश्वराही परी न खालवे। स्तब्धपणें न मनवे। डोंगरासी ॥ ७१ ॥ आणि मन जयाचें कलाली। राहाटी फुडी चोरिली। दिठी कीर ते वोली। पण्यांगनेची ॥ ७२ ॥ किंबहुना कपटाचें। देहचि वळिलें तयाचें। तें जिणें कीं जुवाराचें। टिटेघर ॥ ७३ ॥ नोहे तयाचा प्रादुर्भावो। तो साभिलाष भिल्लांचा गांवो। म्हणोनि नये येवों जावों। तया वाटा ॥ ७४ ॥ आणि आणिकांचें निकें केलें। विरु होय जया आलें। जैसें अपेय पया मिनलें। लवण करी ॥ ७५ ॥ का हींव ऐसा पदार्थु। घातला आगीआंतु। तेचि क्षणीं धडाडितु। अग्नि होय ॥ ७६ ॥ नाना सुद्रव्यें गोमटीं। जालिया शरीरीं पैठीं। होऊनि ठाती किरीटी। मळुचि जेवीं ॥ ७७ ॥ तैसें पुढिलाचें बरवें। जयाचां

शरीराने वाटेल त्याला दुखवीतच जातो व जो (आपला) स्वार्थ साधीत असता दुसऱ्याचे हित पाहत नाही. ६५६. त्याचप्रमाणे आरंभिलेले कार्य शेवटापर्यंत पार पाडण्यात तो शरीराने अथवा आचरणाने समर्थ नसतो तरी त्या कर्मासंबंधाने त्याच्या मनात अरुचि उत्पन्न होत नाही. ६५७. ज्याप्रमाणे धोतऱ्याच्या फळाला आत कैफ आणणाऱ्या बिया असतात व बाहेर काटे असतात; त्याप्रमाणे जो आत बाहेर पवित्रपणाच्या बाबतीत दरिद्री असतो. ६५८. आणि अर्जुना, कर्मे केल्यावर जर त्यास इच्छित फल प्राप्त झाले, तर आनंदाने तो या जगास वेडावून दाखवितो. ६५९. अथवा आरंभिलेले कर्म जर निष्फळ झाले तर त्या शोकाने ग्रस्त होऊन त्या कर्मांचा धिक्कार करावयास लागतो. ६६०. ज्याची कर्माच्या ठिकाणी अशी वागणूक पाहशील, तो राजसकर्ता होय, असे पक्के समज. ६६१. आता यानंतर दुसरा जो कुकर्माचे केवळ शेत, असा तामसकर्ता तोहि स्पष्ट सांगू. ६६२.

नियमरहित, शास्त्रसंस्काररहित बुद्धीचा, कोणापुढे नम्र न होणारा, कपटी, दुसऱ्याचे बरे ज्याला पाहवत नाही असा, आळशी, सदा असंतुष्ट, दीर्घसूत्री अशा कर्त्याला तामस कर्ता म्हणतात. २८.

तर आपला संबंध झाला असता दुसरा पदार्थ कसा जळतो, हे ज्याप्रमाणे अग्नीला समजत नाही; ६६३. आपल्याकडून दुसऱ्याचा जीव कसा घेतला जातो, त्याची तीक्ष्ण शस्त्राला खबरहि नसते; अथवा आपल्या परिणामाची काळकूट विषाला कल्पना नसते. ६६४. अर्जुना, त्याप्रमाणे ज्या क्रिया दुसऱ्याचा व आपला घात करणाऱ्या असतील, त्या वाईट क्रिया करण्यास तो आरंभ करतो. ६६५. त्या क्रिया करते वेळी सुद्धा त्यांचा परिणाम काय झाला, याविषयी सावधपणा ठेवीत नाही; वावटळीत सुटलेला वारा जसा हवा तिकडे भडकतो, त्याप्रमाणे तो स्वैररीतीने वागतो. ६६६. अर्जुना, त्या तामसकर्त्याचा व त्याच्या क्रियांचा कांही मेळ नसतो. तो तामसकर्ता पाहिला असता त्याच्यापुढे वेड्याची किंमत काय ? ६६७. आणि ज्याप्रमाणे बैलाच्या खाली गोचीड लागलेले असतात, त्याप्रमाणे इंद्रियांना प्राप्त झालेल्या विषयांचे सेवन करून जो आपले जीवित राखतो, ६६८. ज्याप्रमाणे मूल हे योग्यायोग्य वेळ न जाणता हसण्याला किंवा रडण्याला आरंभ करते, त्याप्रमाणे जो स्वैर वागतो. ६६९. जो प्रकृतीच्या आधीन झाल्यामुळे करण्यास योग्य काय व अयोग्य काय, हा भेद जाणत नाही व उकिरडा जमा केराने फुगतो, तसा जो आपल्या स्वैराचाराने तृप्त होऊन फुगतो, ६७०. म्हणून मान्य पुरुषांना मान द्यावा, हा जरी सर्वसाधारण नियम आहे, परंतु हा (तामसकर्ता) मान देण्याच्या बाबतीत ईश्वरापुढेहि लवत नाही आणि न वाकण्याच्या बाबतीत डोंगराचीहि ज्याच्यापुढे किंमत नाही. ६७१. आणि ज्याचे मन कपटी असते व ज्याची वागणूक पक्की चोरटी असते व ज्याची दृष्टि खरोखर वेश्येच्या दृष्टीप्रमाणे कपटी-प्रेमाने युक्त असते. ६७२. फार काय सांगावे ! त्याचा देहच कपटाचा बनविलेला असतो व त्याचे जगणे म्हणजे द्यूतकर्माच्या तिवाठ्यावरचे घरच असते. ६७३. त्याचा तो अवतार म्हणजे अभिलाषेने भरलेल्या लुटारू भिल्लांचे प्रत्यक्ष वसतिस्थानच नव्हे काय ! म्हणून त्या रस्त्याने जाऊ-येऊ नये. ६७४. आणि दुसऱ्याचे बरे झालेले पाहून ज्याला आपणावर कांही संकट कोसळले असे वाटते; ज्याप्रमाणे दुधाशी मीठ मिसळले असता, दुधास पिण्याला अयोग्य करते. ६७५. अथवा थंड असा पदार्थ अग्नीत घातला तर तो तत्क्षणीच धडधडीत अग्नि होतो. ६७६. अथवा अर्जुना, चांगले पदार्थ पोटामध्ये गेले असता त्यांचा ज्याप्रमाणे नरकच होऊन राहतो. ६७७. त्याप्रमाणे दुसऱ्याचे बरे (झालेले) ज्याला कळले की, (तत्क्षणीच) ते

भीतरीं पावे । आणि विरुद्धचि आघवें । हों हों निगे ।। ७८ ।। जो गुण घे दे दोष । अमृताचें करी विष । दूध पाजिलिया देख । व्यालु जैसा ।। ७९ ।। आणि ऐहिकीं जियावें । जेणें परत्रा साच यावें । तें उचित कृत्य पावे । अवसरीं जिये ।। ६८० ।। तेव्हां जया आपैसी । निद्रा ये ठेविली ऐसी । दुर्व्यवहारीं जैसी । विटाळें लोटे ।। ८१ ।। पैं द्राक्षरसा आम्ररसा । वेळे तोंड सडे वायसा । कां डोळे फुटती दिवसा । डुडुळाचे ।। ८२ ।। तैसा कल्याणकाळु पाहे । तैं तयातें आळसु खाये । ना प्रमादीं तरी होये । तो म्हणे तैसें ।। ८३ ।। जेवींचि सागराचां पोटीं । जळे अखंड आगिठी । तैसा विषादु वाहे गांठीं । जिवाचिये जो ।। ८४ ।। लेंडोराआगीं धूमावधि । कां अपाना आंगीं दुर्गंधि । तैसा जो जीविताविधि । विषादें केला ।। ८५ ।। आणि कल्पांताचिया पारा । वेगळेंही जो वीरा । सूत्र धरी व्यापारा । साभिलाषा ।। ८६ ।। अगा जगाही परौती । शुचा वाहे पैं चित्तीं । करितां विषीं हातीं । तृणही न लगे ।। ८७ ।। ऐसा जो लोकाआंतु । पापपुंजु मूर्तु । देखसी तो अव्याहतु । तामसु कर्ता ।। ८८ ।। एवं कर्म कर्ता ज्ञान । या तिहींचें त्रिधा चिन्ह । दाविलें तुज सुजन- । चक्रवर्ती ।। ८९ ।।

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं श्रृणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ।। २९ ।।

आतां अविद्येचां गांवीं । मोहाची वेढूनि मदवी । संदेहाचीं आघवीं । लेऊनि लेणीं ।। ६९० ।। आत्मनिश्चयाची बरव । जया आरिसा पाहे सावयव । तिये बुद्धीचीही धांव । त्रिधा असे ।। ९१ ।। अगा सत्त्वादि गुणीं इहीं । काइ एक तिहीं ठायीं । न कीजेचि येथ पाहीं । जगामाजीं ।। ९२ ।। आगी नसतां पोटीं । कवण काष्ठ असे सृष्टी । तैसें तें कैचें दृश्यकोटीं । त्रिधा जें नोहे ।। ९३ ।। म्हणौनि तिहीं गुणीं । बुद्धी केली त्रिगुणीं । धृतीसिही वांटणी । तैसीचि असे ।। ९४ ।। तेंचि येक वेगळालें । तेथ चिन्हीं अळंकारलें । सांगिजेल उपाइलें । भेदलेपणें ।। ९५ ।। परी बुद्धि धृति इयां । दोहीं भागामाजीं धनंजया । आधीं रूप बुद्धीचिया । भेदासि करूं ।। ९६ ।। तरी उत्तमा मध्यमा निकृष्टा । संसारासि गा सुभटा । प्राणियां येतियां वाटा । तिनी आथी ।। ९७ ।। जे अकरण काम्य निषिद्ध । ते हे मार्ग तिन्ही प्रसिद्ध । संसारभयें सबाध । जीवा ययां ।। ९८ ।।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ।। ३० ।।

सर्व विपरीत बनून बाहेर येते. ६७८. पहा. ज्याप्रमाणे सर्पाला दूध पाजले असता, तो सर्व दुधाचे विष करतो, त्याप्रमाणे जो दुसऱ्याच्या गुणांना नांवे ठेवितो. ६७९. आणि ज्या योगाने इहलोकी सुखाने जगणे होईल व खरोखर परलोकी गति मिळेल, असे योग्य कर्म करण्याचा प्रसंग ज्या वेळी येतो, ६८०. त्या वेळेला तर त्याला झोप कशी ठेवल्यासारखी आपोआप येते आणि दुष्ट कर्म करण्याचा प्रसंग आला की, तीच झोप, (विटाळशी स्त्री) विटाळामुळे जशी दूर राहते, तशी त्यास सोडून दूर राहते. ६८१. ज्याप्रमाणे द्राक्षांचा व आंब्यांचा उपभोग घेण्याच्या वेळेला कावळ्याचे तोंड सडते अथवा घुबडाचे डोळे जसे दिवसा फुटतात; ६८२. त्याप्रमाणे कल्याणाची वेळ आली असता त्यास आळस ग्रासून टाकतो आणि उलट, चूक घडण्याच्या वेळी तो म्हणेल तसे होते (प्रमाद करतांना त्याच्या अंगातील आळस जाऊन त्यास अधिक स्फुरण येते.) ६८३. ज्याप्रमाणे समुद्राच्या पोटात वडवाग्नि अखंड जळत असतो, त्याप्रमाणे जो अंतःकरणात खेद अखंड वाहतो. ६८४. ज्याप्रमाणे लेंड्यांच्या विस्तवात शेवटपर्यंत धूर असतो अथवा अधोद्वारावाटे येणाऱ्या वायूच्या अंगात जशी दुर्गंधी असते, त्याप्रमाणे जो मरेपर्यंत खेदाने ग्रासलेला असतो. ६८५. हे वीरा अर्जुना, जो कल्पाच्या अंतानंतरहि फलप्राप्ति व्हावी, अशा इच्छेने व्यापाराचे धोरण बांधतो. ६८६. अरे, जगाच्या पलिकडच्या गोष्टींविषयी अंतःकरणात चिंता वाहतो. पण अशी चिंता करीत असता, ज्याविषयी चिंता करतो, त्यापैकी त्याला गवताच्या काडीचाहि लाभ होत नाही. ५८७. असा जो लोकांमध्ये पापाची मूर्तिमान् राशी आहे असे तूं पाहशील तो निर्विवाद तामसकर्ता होय. ६८८. हे सुजनांच्या राजा अर्जुना, याप्रमाणे तुला कर्म, कर्ता व ज्ञान या तिहींचे तीन प्रकारचे लक्षण स्पष्टपणाने सांगितले. ६८९.

हे धनंजया, बुद्धि आणि धैर्य यांच्या गुणानुसार होणारे तीन प्रकार मी सारे वेगवेगळे सांगतो, ऐक. २९.

आता अविद्येच्या गांवात मोहाचे कोरे वस्त्र नेसून व संशयाचे सर्व दागिने अंगावर घालून, ६९०. जी बुद्धि म्हणजे जीवाच्या स्वरूपाच्या निश्चयाची शोभा पाहण्याचा मूर्तिमंत आरसा आहे; त्या बुद्धीची ही धाव तीन प्रकारची आहे. ६९१. अरे अर्जुना, विचार कर. या सत्त्वादि तिन्ही गुणांनी या जगामध्ये कोणती म्हणून एक वस्तु तीन ठिकाणी विभागली नाही ? ६९२. पोटात अग्नि नसलेले लाकूड जगात कोणते आहे ? त्याप्रमाणे गुणांच्या योगाने जी तीन प्रकारची झाली नाही, अशी दृश्य वर्गामध्ये वस्तु कोठे आहे ? ६९३. म्हणून तीन गुणांनी बुद्धि तीन गुणांची केली आहे व धैर्याचे सुद्धा तसेच तीन भाग आहेत. ६९४. तीच एक बुद्धि व धैर्य वेगवेगळी यथायोग्य लक्षणांनी अलंकृत झालेली अशी त्यांच्या (तीन गुणांनी केलेल्या) भेदाप्रमाणे विस्ताराने सांगण्यात येईल. ६९५. परंतु अर्जुना, बुद्धि व धैर्य या दोन गोष्टींमध्ये प्रथम बुद्धीचे (तीन) प्रकार सांगू ६९६. हे चांगल्या योध्दया अर्जुना, संसाराला येणाऱ्या प्राण्याला उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ अशा तीन वाटा आहेत. ६९७. कारण की विहित कर्म न करणे, काम्य व निषिद्ध (कर्म) करणे असे तीन मार्ग आहेत व यापासून या जीवांना संसारभय असल्यामुळे हे दोषयुक्त आहेत. ६९८.

अर्जुना, जी बुद्धि (नित्य व नैमित्तिक) करणीय व (काम्य व निषिद्ध) अकरणीय, त्यांच्या ठिकाणी (अनुक्रमे) प्रवृत्ति व निवृत्ति (त्यापासून उत्पन्न होणारे जन्ममरणाचे) भय व अभय, बंध व मोक्ष हे जाणते ती सात्त्विक बुद्धि होय. ३०.

म्हणौनि अधिकारें मानिलें। जें विधीचेनि वोघें आलें। तें येकचि येथ भलें। नित्य कर्म ॥ ९९ ॥ तेंचि आत्मप्राप्तिफळ। दिठी सूनि केवळ। कीजे जैसें कां जळ। सेविजे ताहने ॥ ७०० ॥ येतुलेनि तें कर्म। सांडी जन्मभय विषम। करूनि दे सुगम। मोक्षसिद्धि ॥ १ ॥ ऐसें कर्म करी तो भला। संसारभयें सांडिला। करणीयत्वें आला। मुमुक्षुभागा ॥ २ ॥ तेथ जे बुद्धि ऐसा। बळी बांधे भरंवसा। मोक्षु ठेविला ऐसा। जोडेल येथ ॥ ३ ॥ म्हणौनि निवृत्तीचि मांडिली। सूनि प्रवृत्तितळीं। इये कर्मीं बुडकुळी। द्यावी कीं ना ॥ ४ ॥ तृषार्ता पाणियें जिणें। कां पुरीं पडलिया प्रवाहणें। अंधकूपगता किरणें। सूर्याचेनि ॥ ५ ॥ नाना पथ्येंसीं औषध लाहे। तरी रोगें दाटलाही जिये। कां मीना जिव्हाळा होये। जळाचा जरी ॥ ६ ॥ तरी तया जीविता। नाहीं जेवीं अन्यथा। तैसें कर्मीं इये प्रवर्ततां। जोडेचि मोक्षु ॥ ७ ॥ हें करणीयाचिया कडे। जें ज्ञान आथी चोखडें। आणि अकरणीय हें फुडें। ऐसें जाण ॥ ८ ॥ जीं तियें काम्यादिकें। संसारभयदायकें। अकृत्यपणाचें आंबुखें। पडिलें जया ॥ ९ ॥ तिये कर्मीं अकार्यीं। जन्ममरणसमयीं। प्रवृत्ति पळवी पायीं। मागिलींचि ॥ ७१० ॥ पैं आगीमाजीं न रिघवे। अथावीं न घलवे। धगधगीत नागवे। शूळ जेवीं ॥ ११ ॥ कां काळयाणा धुंधुवातु। देखोनि न घलवे हातु। न वचवे खोपेआंतु। वाघाचिये ॥ १२ ॥ तैसें कर्म अकरणीय। देखोनि महाभय। उपजे निःसंदेह। बुद्धी जिये ॥ १३ ॥ वाढिलें रांधूनि विखें। तेथें जाणिजे मृत्यु न चुके। तेवीं निषेधीं कां देखे। बंधातें जे ॥ १४ ॥ मग बंधभयभरितीं। तियें निषिद्धीं प्राप्तीं। विनियोगु जाणे निवृत्ती। कर्माचिये ॥ १५ ॥ ऐसेनि कार्याकार्यविवेकी। जे प्रवृत्तिनिवृत्तिमापकीं। खरा कुडीं पारखीं। जिया परी ॥ १६ ॥ तैसी कृत्याकृत्यशुद्धी। बुझे जे निरवधी। सात्त्विक म्हणिपे बुद्धी। तेंचि तूं जाण ॥ १७ ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च। अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

आणि बकांचां गांवीं। घेपे क्षीरनीर सकलवी। कां अहोरात्रींची गोंवी। आंधळें नेणे ॥ १८ ॥ जया फुलांचा मकरंदु फावे। तो काष्ठें कोरूं धांवे। परी भ्रमरपणा नव्हे। अव्हां जेवीं ॥ १९ ॥ तैसीं इयें कार्याकार्यें। धर्माधर्मरूपें

म्हणून अधिकारानुरूप व विधीच्या मार्गाने वाट्याला आलेले जे नित्यकर्म, तेच काय ते एक या जगात आचरण करण्यास योग्य आहे. ६९९. ज्याप्रमाणे तहान लागली तर केवळ ती भागविण्याकरिता पाणी प्यावे त्याप्रमाणे केवळ आत्मप्राप्ति या फळाकडे दृष्टि ठेवून, ते शास्त्रविहित नित्यकर्मच करावे. ७००. एवढ्यानेच ते कर्म अनिष्ट असलेल्या जन्माच्या भयाला घालविते व मोक्षाची प्राप्ती सोपी करून देते. ७०१. असे जो कर्म करतो, त्याची संसारभयातून चांगल्या रीतीने सुटका होते; अशारीतीने त्याने विहित कर्म निष्काम बुद्धीने केले म्हणून तो मुमुक्षूच्या योग्यतेला आला. ७०२. त्या मुमुक्षुस्थितीत जी बुद्धि असा बळकट भरवसा बांधते की, अशारीतीने (केवळ आत्मप्राप्तीकडे दृष्टि ठेवून कर्म करण्याने) मोक्ष अगदी ठेवल्यासारखा प्राप्त होईल. ७०३. म्हणून (ती बुद्धि म्हणजे) प्रवृत्तीच खाली घालून वर निवृत्ति मांडली आहे. (अशारीतीने कर्म करण्यात जरी बाहेरून प्रवृत्ति दिसते; तरी आतून खरोखर निवृत्तीच आहे.) अशा कर्मांच्या ठिकाणी बुडी देतो न देतो तोच, (अशारीतीने कर्म करण्याच्या बुद्धीने निश्चय करतो न करतो तोच.) ७०४. तहानलेला मनुष्य पाणी मिळाले असता अथवा पुरात पडलेला मनुष्य नाव मिळाली असता व अंधाऱ्या विहिरीत पडलेला मनुष्य सूर्यकिरणे प्राप्त झाली असता जसा जगतो; ७०५. अथवा पथ्य सांभाळून औषध घेतले असता जरी रोगाने ग्रासला असला तरी जगतो अथवा माशाला जर पाण्याचा जिव्हाळा मिळाला, ७०६. तर तो जगेलच यात जसे अन्यथा नाही; त्याप्रमाणे या कर्माच्या ठिकाणी प्रवृत्त झाले असता मोक्ष मिळतोच. ७०७. करणीय कर्मासंबंधाने हे जे चांगले ज्ञान (ज्या बुद्धीला) आहे व जी बुद्धि अकरणीय कर्म असे (पुढील ओवीत सांगितल्याप्रमाणे) आहे, हे पक्के जाणते. ७०८. ती काम्यादिक कर्मे संसारभयदायक आहेत. म्हणून ज्या कर्मांवर अकृत्यपणाचे शिंतोडे पडले आहेत (जी करण्यास योग्य नाहीत अशी ठरली आहेत); ७०९. त्या अकरणीय व जन्ममरणाच्या भयाने युक्त अशा कर्मांच्या ठिकाणी जी बुद्धि प्रवृत्तीला मागच्या पायीच पळावयास लावते. ७१०. अग्नीत जसा प्रवेश करवत नाही, अथांग पाण्यात जशी उडी टाकवत नाही, अथवा धगधगीत शूळ जसा धरवत नाही; ७११. अथवा फूं फूं करणारा काळा नाग पाहून त्याला धरण्याकरिता जसा हात घालवत नाही अथवा वाघाच्या गुहेत जसे जाववत नाही; ७१२. त्याप्रमाणे अकरणीय कर्म पाहून ज्या बुद्धीत निःसंशय मोठे भय उत्पन्न होते; ७१३. विष मिसळून वाढलेले अन्न सेवन केले असता मृत्यु चुकणार नाही, हे जसे पक्के समजावे, त्याप्रमाणे जी बुद्धि निषिद्ध कर्मांच्या ठिकाणी बंधाला पाहते; ७१४. मग ते बंधभयाने भरलेले निषिद्ध कर्म प्राप्त झाले असता; त्या कर्माच्या त्यागाचा विनियोग जी बुद्धि जाणते. ७१५. ज्याप्रमाणे रत्नपारखी खऱ्याखोट्या रत्नांची परीक्षा करतो, त्याप्रमाणे जी प्रवृत्ति-निवृत्तीच्या मापाने कार्याकार्याचा निर्णय करते. ७१६. त्याप्रमाणे कृत्याकृत्याचा विचार जी अखंड जाणते, तिलाच सात्त्विक बुद्धि असे म्हणतात, असे तूं समज. ७१७.

हे अर्जुना, ज्या बुद्धीने धर्म व अधर्म किंवा कार्य व अकार्य यांचा यथार्थ निर्णय होत नाही, ती राजसबुद्धि होय. ३१.

आणि बगळ्यांच्या गांवात ज्याप्रमाणे पाणी घातलेले दूध सेवन केले जाते अथवा आंधळा जसा दिवस व रात्र यांचा गुंताडा जाणत नाही. ७१८. जो भ्रमर फुलांच्या मकरंदाचे सेवन करतो, तो लाकडे कोरण्याकरिता धावतो. परंतु हे त्याचे कृत्य जसे भ्रमराच्या स्वभावाशी विसंगत नाही. ७१९. त्याप्रमाणे जी बुद्धि ही जी धर्माधर्मरूप कृत्याकृत्ये, त्यांची निवड न करता

जियें। तियें न चोजवितां जाये। जाणती जे कां ।। ७२० ।। अगा डोळांवीण मोतियें। घेतां पाडु मिळे विपायें। न मिळणें तें आहे। ठेविलें तेथें ।। २१ ।। तैसें अकरणीय अवचटें। नोडवे तरीच लोटे। एऱ्हवीं जाणे एकवटें। दोन्ही जे कां ।। २२ ।। ते गा बुद्धि चोखविषीं। जाण येथ राजसी। अक्षत टाकिली जैसी। मांदियेसी ।। २३ ।।

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता। सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

आणि राजा जिया वाटा जाये। ते चोरांसि आडव होये। कां राक्षसां दिवो पाहे। राती होऊनि ।। २४ ।। नाना निधानचि निदैवा। होये कोळसयाचा उडवा। पैं असतें आपणपें जीवा। नाहीं जालें ।। २५ ।। तैसें धर्मजात तितुकें। जिये बुद्धीसी पातकें। साच तें लटिकें। ऐसेंचि बुझे ।। २६ ।। ते आघवेचि अर्थ। करूनि घाली अनर्थ। गुण ते ते व्यवस्थित। दोषचि मानी ।। २७ ।। किंबहुना श्रुतिजातें। अधिष्ठूनि केलें सरतें। तेतुलेंही उपरतें। जाणे जे बुद्धि ।। २८ ।। ते कोणातेंही न पुसतां। तामसी जाणावी पांडुसुता। रात्री काय धर्मार्था। साच करावी ।। २९ ।। एवं बुद्धीचे भेद। तिन्ही तुज विशद। सांगितले स्वबोध- । कुमुदचंद्रा ।। ७३० ।। आतां याचि बुद्धिवृत्ती। निष्टंकिला कर्मजातीं। खांदु मांडिजे धृती। त्रिविधा जया ।। ३१ ।। तिये धृतीचेही विभाग। तिन्ही यथालिंग। सांगिजती चांग। अवधान दे ।। ३२ ।।

धृत्या यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः। योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

तरी उदेलिया दिनकरू। चोरीसिं थोके अंधारु। कां राजाज्ञा अव्यवहारु। कुंठवी जेवीं ।। ३३ ।। नाना पवनाचा साटु। वाजीनलिया नीटु। आंगेंसीं बोभाटु। सांडिती मेघ ।। ३४ ।। कां अगस्त्याचेनि दर्शनें। सिंधु घेऊनी ठाती मौनें। चंद्रोदयी कमळवनें। मिठी देती ।। ३५ ।। हें असो पावो उचलिला। मदमुख न ठेविती खालां। गाजौनि पुढां जाला। सिंहु जरी ।। ३६ ।। तैसा जो धीरु। उठलिया अंतरु। मनादिकें व्यापारु। सांडिती उभीं ।। ३७ ।। इंद्रियांविषयांचिया गांठी। अपैसया सुटती किरीटी। मना मायेचां पोटीं। रिगती दाहीं ।। ३८ ।। अधोर्ध्व गुढें काढी। प्राण नवांची पेंडी। बांधोनि घाली उडी। मध्यमेमाजीं ।। ३९ ।। संकल्पविकल्पांचें लुगडें। सांडूनि मन उघडें। बुद्धिही मागिलेकडे। उगीचि बैसे ।। ७४० ।। ऐसीं धैर्यराजें जेणें। मन प्राण करणें। स्वचेष्टांचीं संभाषणें। सांडविजती ।। ४१ ।।

सरसकट आचरण करीत जाते. ७२०. अरे अर्जुना, परीक्षेची दृष्टि नसता मोती घेतले तर योग्य सवदा झाला तर तो चुकूनच होणार; परंतु त्या व्यवहारात फसणे हे मात्र नेमके ठेवल्यासारखे व्हावयाचेच. ७२१. त्याप्रमाणे अकरणीय कर्म जर कदाचित् पुढे येऊन उभे राहिले नाही, तरच करावयाचे राहते, एऱ्हवी जी बुद्धि दोन्ही (अकरणीय व करणीय) सरसकट सारखीच समजते; ७२२. लग्नाच्या वेळी जशी निवड न करता समुदायावर अक्षता टाकतात, (त्याप्रमाणे कार्याकार्याची निवड जी जाणत नाही.) अशी ती राजस बुद्धि आहे, असे तूं चांगल्या रीतीने ओळख. ७२३.

हे पार्था, जी तमाने आच्छादिलेली (बुद्धि) अधर्माला धर्म समजते व सर्व अर्थांना विपरीत मानते; ती तामस बुद्धि होय. ३२.

आणि राजा ज्या वाटेने जातो ती वाट चोराला अडचणीचे ठिकाण होते अथवा राक्षसांना दिवस उजाडला असता ती रात्र आहे असे वाटते. ७२४. अथवा भाग्यहीन पुरुषाला पुरलेले द्रव्यच कोळशाचा ढीग होतो आणि म्हणून ते द्रव्य त्याच्याजवळ असून सुद्धा त्याच्या जीवाला ते नसल्यासारखे होते. ७२५. त्याप्रमाणे जितके शास्त्रानुसार वागणे असेल, तितके सर्व बुद्धीला पातक असे वाटते व खरे ते खोटे असेच जी बुद्धि समजते. ७२६. जी बुद्धि सर्वच अर्थ अनर्थ आहे असे समजते व गुण तेवढे नेमके दोष आहेत असे मानते. ७२७. फार काय सांगावे ! जितके सर्व श्रुतीने अंगीकार करून मान्य केले आहे, तितके सर्व जी बुद्धि उलट जाणते. ७२८. अर्जुना, कोणालाहि न विचारता ती बुद्धि तामस आहे, असे समजावे आणि ज्या बुद्धीला धर्म व अर्थ यांचे पक्के अज्ञान आहे, त्या बुद्धीला काय करावयाचे ? ७२९. हे आत्मबोधरूपी कमलाचा विकास करणाऱ्या चंद्रा अर्जुना, याप्रमाणे तुला बुद्धीचे तिन्ही भेद स्पष्ट सांगितले. ७३०. आता याच (तीन प्रकारच्या) बुद्धिवृत्तीने कर्ममात्रांचा निश्चय केला असता, त्या बुद्धीला ज्या तीन प्रकारच्या धैर्याने आधार दिला जातो, ७३१. त्या धैर्याचेहि तीन प्रकार त्यांच्या योग्य लक्षणांसह सांगण्यात येतील. तूं चांगले लक्ष दे. ७३२.

हे पार्था, योगाला सोडून न जाणाऱ्या, ज्या धैर्याने मन, प्राण व इंद्रिये यांच्या क्रिया मनुष्य आवरून धरीत असतो, ते सात्त्विक धैर्य होय. ३३.

तर सूर्य उगवल्याबरोबर चौर्यकर्मासकट अंधार नाहीसा होतो. अथवा राजाचा हुकूम (ज्याप्रमाणे) निंद्यकर्म थांबवितो. ७३३. अथवा वारा वेगाने चांगला वाहिला असता ढग जसे गर्जनेसह आपण नाहीसे होतात. ७३४. किंवा अगस्ति ऋषि दृष्टीस पडला असता समुद्र जसे मौन धारण करून राहतात. अथवा सूर्यविकासिनी कमळांचे समुदाय चंद्रोदयाबरोबर मिटतात. ७३५. हे राहू दे. मदोन्मत्त हत्ती जात असतांना जर गर्जना करून सिंह पुढे आला, तर टाकण्याकरिता उचललेले पाऊल ते खाली जमिनीवर ठेवीत नाहीत. ७३६. त्याप्रमाणे जे धैर्य अंतःकरणात उत्पन्न झाल्याबरोबर मनादिक इंद्रिये आपआपला व्यापार उभ्या उभ्याच टाकून देतात. ७३७. अर्जुना, इंद्रियांच्या विषयांशी पडलेल्या गाठी आपोआप सुटतात व दहाहि इंद्रिये आपल्या मनरूपी आईच्या पोटात प्रवेश करतात (अंतर्मुख होतात.) ७३८. जे धैर्य खालील अपानवायु व वर वाहणारा प्राणवायु या मर्यादा काढून प्राण, अपान, व्यान, समान, उदान, नाग, कूर्म, कृकल व देवदत्त ह्या नऊहि वायूंची एक जुडी करून, नंतर सुषुम्नेमध्ये उडी घालते. ७३९. ज्या धैर्याच्या योगाने मन हे संकल्पविकल्पांचे वस्त्र टाकून देऊन उघडे होते आणि बुद्धीच्याहि मागे जाऊन स्वस्थ बसते. ७४०. जो धैर्यरूपी राजा, याप्रमाणे मनाला, प्राणांना व इंद्रियांना आपआपल्या कर्मांची बोलणी टाकावयाला लावतो. ७४१.

मग आघवींचि सडीं । ध्यानाचां आंतुलां मढीं । कोंडिजती निरवडी । योगाचिये ॥ ४२ ॥ परी परमात्मया चक्रवर्ती । उगाणिती जंव हातीं । तंव लांचु न घेतां धृती । धरिजती जिया ॥ ४३ ॥ ते गा धृती येथें । सात्त्विक हें निरुतें । आईक अर्जुनातें । श्रीकांतु म्हणे ॥ ४४ ॥

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन । प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

आणि होऊनियां शरीरी । स्वर्गसंसाराचां दोहीं घरीं । नांदे जो पोटभरी । त्रिवर्गोपायें ॥ ४५ ॥ तो मनोरथांचां सागरीं । धर्मार्थकामांचां तारुवावरी । जेणें धैर्यबळें करी । क्रियावाणिज्य ॥ ४६ ॥ जें कर्म भांडवला सूये । तयाची चौगुणी येती पाहे । येवढें सायास साहे । जया धृती ॥ ४७ ॥ ते गा धृती राजस । पार्था येथ परियेस । आतां आइक तामस । तिसरी जे ॥ ४८ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

तरी सर्वाधमें गुणें । जयाचें कां रूपा येणें । कोळसा काळेपणें । घडला जैसा ॥ ४९ ॥ अहो प्राकृत आणि हीनु । तयाही कीं गुणत्वाचा मानु । परी न म्हणिजे पुण्यजनु । राक्षसु काई ॥ ७५० ॥ पैं ग्रहांमाजीं इंगुळु । तयातें म्हणिपे मंगळु । तैसा तमीं धसाळु । गुणशब्दु हा ॥ ५१ ॥ जे सर्वदोषांचा वसौटा । तमचि कामऊनि सुभटा । उभारिला आंगवठा । जया नराचा ॥ ५२ ॥ तो आळसु सूनि असे कांखे । म्हणौनि निद्रे कहीं न मुके । पापें पोषितां दुःखें । न सांडिजे जेवीं ॥ ५३ ॥ आणि देहधनाचिया आवडी । सदा भय तयातें न सांडी । विसंबूं न सके धोंडीं । काठिण्य जैसें ॥ ५४ ॥ आणि पदार्थजातीं स्नेहो । बांधे म्हणोनि तो शोकें ठावो । केला न शके पाप जावों । कृतघ्नौनि जैसें ॥ ५५ ॥ आणि असंतोष जीवेंसीं । धरूनि ठेला अहर्निशीं । म्हणौनि मैत्री तेणेंसीं । विषादें केली ॥ ५६ ॥ लसणातें न सांडी गंधी । का अपथ्यशीळातें व्याधी । तैसी केली मरणावधी । विषादें तया ॥ ५७ ॥ आणि वयसा वित्तकामु । यांचा वाढवी संभ्रमु । म्हणौनि मदें आश्रमु । तोचि केला ॥ ५८ ॥ आगीतें न सांडी तापु । सळातें जातीचा सापु । कां जगाचा वैरी वासिपु । अखंडु जैसा ॥ ५९ ॥ नातरी शरीरातें काळु । न विसंबे कवणे वेळु । तैसा आथी अढळु । तामसीं मदु ॥ ७६० ॥ एवं पांचही हे निद्रादिक । तामसाचां ठाईं दोख । जिया धृती देख । धरिलें आहाती ॥ ६१ ॥ तिये गा धृती नांवें । तामसी येथ हें जाणावें । म्हणितलें

मग अष्टांगयोगाच्या युक्तीने त्या एकट्या (आप-आपल्या कर्मांचा संबंध सुटलेल्या) सर्व इंद्रियांना ध्यानरूपी आतल्या कोठडीत जे धैर्य कोंडून टाकते; ७४२. परंतु सार्वभौम राजा जो परमात्मा, त्याच्या स्वाधीन होईतोपर्यंत ज्या धैर्याकडून लाच न घेता त्यांचा निग्रह केला जातो. ७४३. अरे अर्जुना, ऐक. ते धैर्य या जगात खरोखर सात्त्विक आहे, असे लक्ष्मीकांत जे श्रीकृष्ण, ते अर्जुनाला म्हणाले. ७४४.

आणि हे कुंतीपुत्रा, अर्जुना, ज्या धैर्याच्या योगाने (मनुष्य) धर्म, अर्थ व काम यांचे अवलंबन करतो, ते प्रसंगवशात् फलाची आकांक्षा धरणारे धैर्य राजस होय. ३४.

आणि जो जीवात्मा देहच आपण आहोत असे मानून धर्म, अर्थ व काम या तीन उपायांनी स्वर्ग-संसाररूपी दोन्ही घरात आनंदाने राहतो. ७४५. मनोरथरूपी सागरामध्ये धर्म, अर्थ व कामरूपी जहाजावर क्रियारूपी व्यापार तो जीवात्मा ज्या धैर्याच्या बळाने करतो. ७४६. त्या व्यापारात जे कर्मरूपी भांडवल घालतो, त्याची निदान चौपट तरी होईल, असे धोरण बांधतो, एवढे सायास तो जीवात्मा त्या धैर्याने सहन करतो. ७४७. अर्जुना, ऐक. ते या जगात राजस धैर्य होय. आता तिसरे धैर्य जे तामस, ते ऐक. ७४८.

दुर्बुद्ध मनुष्य ज्याच्या योगाने निद्रा, भय, शोक, खेद आणि मद ही सोडीत नाही, त्याला तामस धैर्य समजातात. ३५.

तर कोळसा जसा काळेपणाचा बनला आहे, त्याप्रमाणे ज्या (तामस) धैर्याचे सर्वात नीच जो तमोगुण त्या गुणाने रूपाला येणे असते. ७४९. अहो, जो तमोगुण साधारण आहे आणि नीच आहे, त्याला देखील गुणपणाची पदवी कशी ? तर राक्षस हे दुष्ट पापी असून देखील त्यास 'पुण्यजन' असे नांव नाही काय ? ७५०. नवग्रहांमध्ये जो विस्तवासारखा आहे, त्याला मंगळ (कल्याण करणारा) म्हणतात. त्याप्रमाणे तमोगुणाच्या ठिकाणी 'गुण' हा शब्द अविचाराने लावलेला आहे. ७५१. हे चांगल्या योध्दया अर्जुना, सर्व दोषांचे आश्रयस्थान जो तमोगुण तो कमवून ज्या पुरुषाचे शरीर उभारले आहे. ७५२. ज्याप्रमाणे एकसारखी पापेच करीत गेले असता त्या पाप करणाऱ्याला दुःख कधीच सोडीत नाही, त्याप्रमाणे तो (तमोगुणी पुरुष) आळस काखेत बाळगून असतो, म्हणून निद्रा त्याला कधीच सोडीत नाही. ७५३. आणि ज्याप्रमाणे धोंड्याला कठीण पणा सोडणे शक्य नाही, त्याप्रमाणे देहाच्या व धनाच्या प्रेमामुळे त्याला भय केव्हांच सोडीत नाही. ७५४. आणि ज्याप्रमाणे कृतघ्न पुरुषापासून पाप जाऊ शकत नाही, त्याप्रमाणे तो तामसी पुरुष सर्व पदार्थांच्या ठिकाणी स्नेह जोडून ठेवतो, म्हणून शोकाने त्यास आपले (राहावयाचे) घर केलेले असते. ७५५. आणि तो तामसी पुरुष असंतोषाला रात्रंदिवस जिवाशी धरून राहिला, म्हणून खेदाने त्याच्याशी मैत्री केली. ७५६. ज्याप्रमाणे लसूणाला घाण कधीच सोडत नाही, अथवा पथ्य न करणाराला रोग सोडत नाही, त्याप्रमाणे त्या तामसी पुरुषाला मरणाच्या वेळेपर्यंत खेद सोडीत नाही. ७५७. आणि तारुण्य, द्रव्य व विषयेच्छा यांचे तो तामसी पुरुष महत्त्व वाढवितो; म्हणून मदाने त्यास आपले राहण्याचे ठिकाण केले आहे, ७५८. ज्याप्रमाणे अग्नीला उष्णता सोडीत नाही अथवा जातीवान् सर्प जसा वैर सोडीत नाही अथवा भय जसे नेहमी जगाचा शत्रु आहे. ७५९. अथवा ज्याप्रमाणे शरीराला काळ कोणत्याहि वेळी विसरत नाही, त्याप्रमाणे तामसी पुरुषाच्या ठिकाणी मद कायमचा असतो. ७६०. पहा, याप्रमाणे हे निद्रादिक पांच दोष तामसी पुरुषाच्या ठिकाणी ज्या धैर्याने धरले आहेत, ७६१. अर्जुना, त्या धैर्याला या जगात तामस धैर्य म्हणतात, असे तूं समज. असे त्या जगाच्या देवाने (श्रीकृष्णाने) म्हटले. ७६२.

तेणें देवें । जगाचेनि ।। ६२ ।। एवं त्रिविध जे बुद्धि । कीजे कर्मनिश्चयो आधि । तो धृती या सिद्धि । नेइजो येथ ।। ६३ ।। सूर्ये मार्गु गोचरु होये । आणि तो चालती कीर पाये । परी चालणें तें आहे । धैर्यें जेवीं ।। ६४ ।। तैसी बुद्धि कर्मातें दावी । तें करणसामग्री निफजवी । परी निफजावया होआवी । धीरता जे ।। ६५ ।। ते हे गा तुजप्रति । सांगितली त्रिविध धृती । यया कर्मत्रया निष्पत्ति । जालिया मग ।। ६६ ।। येथ फळ जें एक निफजे । सुख जयातें म्हणिजे । तेंही त्रिविध जाणिजे । कर्मवशें ।। ६७ ।। तरी फळरूप तें सुख । त्रिगुणीं भेदलें देख । विवंचूं आतां चोख । चोखीं बोलीं ।। ६८ ।। परी चोखी ते कैसी सांगें । पैं घेवों जातां बोलबगें । कानींचियेही लागे । हातींचा मळु ।। ६९ ।। म्हणौनि जयाचेनि अव्हेरें । अवधानही होय बाहिरें । तेणें आइक हो आंतरें । जिवाचेनि जीवें ।। ७७० ।। ऐसें म्हणौनि देवो । त्रिविधा सुखाचा प्रस्तावो । मांडला तो निर्वाहो । निरूपितसे ।। ७१ ।।

सुखं त्विदानीं त्रिविधं श्रृणु मे भरतर्षभ । अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ।। ३६ ।।

म्हणे सुखत्रयसंज्ञा । सांगों म्हणौनि प्रतिज्ञा । बोलिलों तें प्राज्ञा । ऐक आतां ।। ७२ ।। तरी सुख तें गा किरीटी । दाविजेल तुज दिठी । जें आत्मयाचिये भेटी । जीवासि होय ।। ७३ ।। परी मात्रेचेनि मापें । दिव्यौषध जैसें घेपे । कां कथिलाचें कीजे रुपें । रसभावनीं ।। ७४ ।। नाना लवणाचें जळु । होआवया दोनि चार वेळु । देऊनि सांडिजती ढाळु । तोयाचे जेवीं ।। ७५ ।। तेवीं जालेनि सुखलेशें । जीवु भाविलिया अभ्यासें । जीवपणाचें नासे । दुःख जेथें ।। ७६ ।। तें येथ आत्मसुख । जालें असे त्रिगुणात्मक । तेंही सांगों एकैक । रूप आतां ।। ७७ ।।

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ।। ३७ ।।

आतां चंदनाचें बुड । सर्पी जैसें दुवाड । कां निधानाचें तोंड । विवसिया जेवीं ।। ७८ ।। अगा स्वर्गीचें गोमटें । आडव यागसंकटें । कां बाळपण दासटें । त्रासकाळें ।। ७९ ।। हें असो दीपाचिये सिद्धी । अवघड धू आधीं । नातरी तो औषधीं । जिभेचा ठावो ।। ७८० ।। तयापरी पांडवा । जया सुखाचा रिगावा । विषम तेथ मेळावा । यमदमांचा ।। ८१ ।। देत सर्वस्नेहा मिठी । आंगीं ऐसें वैराग्य उठी । स्वर्गसंसारा कांटी । काढितची ।। ८२ ।। विवेकश्रवणें

याप्रमाणे तीन प्रकारच्या बुद्धीने अगोदर जो कर्मनिश्चय केला जातो, तो या जगात (या तीन प्रकारच्या) धैर्याने सिद्धीस नेला जातो. ७६३. सूर्याच्या योगाने रस्ता दिसतो आणि खरोखर तो मार्ग पाय चालतील. परंतु चालणे हे ज्याप्रमाणे धैर्याच्या योगाने होणारे आहे; ७६४. त्याप्रमाणे बुद्धि कर्माला दाखविते आणि इंद्रियसमुदाय ते कर्म घडवून आणतो, परंतु घडवून आणण्याला जे धैर्य लागते; ७६५. अर्जुना, ते तीन प्रकारचे धैर्य तुला सांगितले. त्या धैर्याने तीन प्रकारचे कर्म उत्पन्न झाल्यावर मग- ७६६. या तीन प्रकारच्या कर्मांपासून जे एक फळ उत्पन्न होते; ज्याला सुख असे म्हटले जाते, तेहि कर्माच्या आधीन असल्यामुळे तीन प्रकारचे आहे असे समजावे. ७६७. तर त्रिगुणांनी तीन प्रकारचे झालेले ते फलरूप सुख आता चांगल्या शब्दांनी चांगले स्पष्ट सांगू. पहा. ७६८. परंतु आमच्या सांगण्याचा चोखपणा विचारशील तर तो असा आहे की, शब्दांच्या मार्गाने ग्रहण करू म्हणशील, तर कानांनी ग्रहण करीत असतांना, त्याला कानांच्या हाताचाहि मळ लागेल. ७६९. म्हणून ज्याच्या योगाने बाहेरच्या अवधानाचाहि त्याग होईल, अशा अंतर्मुख वृत्तीच्या अंतःकरणाने ऐक. ७७०. असे बोलून देवांनी तीन प्रकारचे सुख सांगण्याचा आरंभ केला, तो प्रकार आता सांगतो. ७७१.

हे भरतश्रेष्ठा, आता तीन प्रकारचे सुख माझ्यापासून ऐक. ज्याच्या ठिकाणी (जीव) अभ्यासाच्या योगाने रममाण होतो व ज्या योगाने जीवाच्या (जीवपणाच्या) दुःखाचा नाश खात्रीने होतो, त्याला सुख म्हणतात. ३६.

देव म्हणतात, तीन प्रकारच्या सुखांची लक्षणे सांगू म्हणून जी आम्ही प्रतिज्ञा केली, ते तीन प्रकारचे सुख सांगतो; बुद्धिमान अर्जुना, आता ऐक. ७७२. तर अर्जुना, जे आत्म्याच्या भेटीत जीवास होते, ते सुख तुला समजेल असे सांगण्यात येईल. ७७३. परंतु प्रमाणाच्या मापाने जसे दिव्य औषध घेतले जाते अथवा रसाची पुटे देऊन जसे कथिलाचे रुपे केले जाते. ७७४. अथवा मिठाचे पाणी होण्याकरिता जसे दोनचार वेळा त्या मिठास पाण्याचे हापके देऊन टाकावे लागतात. ७७५. त्याप्रमाणे आत्मा आणि जीव यांच्या भेटीत झालेल्या सुखलेशाने (गोडी लावून) जीवाला अभ्यासाने त्या सुखलेशांची पुटे दिली असता, ज्या (आत्मसुखाच्या) ठिकाणी जीवपणाचे दुःख नाश पावते. ७७६. ते आत्मसुख या जगात त्रिगुणात्मक झाले आहे. आता त्यापैकी देखील एकएकाचे लक्षण सांगतो. ७७७.

जे आरंभी विषासारखे (पण) परिणामी अमृताप्रमाणे, जे आत्मबुद्धिप्रसादाने (आत्म्याच्या ठिकाणी बुद्धि नाहीशी झाली असता उत्पन्न होणाऱ्या प्रसन्नतेपासून) उत्पन्न होते, त्या सुखास सात्त्विक (सुख) म्हणतात. ३७.

आता चंदनाच्या झाडाचे बूड जसे सर्पामुळे (प्राप्त होण्यास) अवघड झालेले असते अथवा ठेव्याच्या तोंडावरील पिशाच्यामुळे तो ठेवा प्राप्त होणे कठीण झालेले असते. ७७८. अरे अर्जुना, स्वर्गातील चांगले भोग प्राप्त होण्यास यज्ञरूपी संकटाची अडचण असते. अथवा प्रथम त्रासाचे प्रसंग येण्याने बाळपणदेखील पीडाकारक झालेले असते. ७७९. हे राहू दे. दिव्याच्या सिद्धीला आधी धुराची पीडा असते. अथवा औषध परिणामी हितकर असेल, परंतु ते सेवन करतेवेळी जिभेला त्रासदायक असते. ७८०. अर्जुना, त्याप्रमाणे त्या सुखाचा आरंभ यमदमांच्या समुदायामुळे कठीण असतो. ७८१. (ज्या सुखात आरंभी) सर्व स्नेहाला नाहीसे करीत अंगात असे वैराग्य उत्पन्न होते की, ते स्वर्गरूपी व संसाररूपी कुंपण काढून टाकतेच. ७८२. ज्या ठिकाणी

अतित्रासें । जेथ व्रताचरणें कर्कशें । करितां जाती भोकसे । बुद्ध्यादिकांचे ।। ८३ ।। सुषुम्नेचेनि तोंडें । गिळिजे प्राणापानाचे लोंढे । बोहणियेसीचि येवढें । भारी जेथ ।। ८४ ।। जें सारसांही विघडतां । होय वोहाहूनि वत्स काढितां । नव्हे भणंगु दवडितां । भाणयावरुनी ।। ८५ ।। पैं मायेपुढौनि बाळक । काळें नेता जें एक । होय का उदक । तुटता मीना ।। ८६ ।। तैसें विषयांचें घर । इंद्रियां सांडितां थोर । युगांतु होय तें वीर । विराग साहाती ।। ८७ ।। ऐसा जया सुखाचा आरंभु । दावी काठिण्याचा क्षोभु । मग क्षीराब्धीं लाभु । अमृताचा जैसा ।। ८८ ।। पहिलया वैराग्यगरळा । धैर्यशंभु वोडवी गळा । तरी ज्ञानामृतें सोहळा । पाहे जेथें ।। ८९ ।। पैं कोलिताही कोपे ऐसें । द्राक्षांचें हिरवेपण असे । तें परिपाकीं कां जैसें । माधुर्य आते ।। ७९० ।। तें वैराग्यादिक तैसें । पिकलिया आत्मप्रकाशें । मग वैराग्येंसींही नाशे । अविद्याजात ।। ९१ ।। तेव्हां सागरीं गंगा जैसी । आत्मा मीनल्या बुद्धि तैसी । अद्वयानंदाची आपैसी । खाणी उघडे ।। ९२ ।। ऐसें स्वानुभवविश्रामें । वैराग्यमूळ जें परिणमे । तें सात्त्विक येणें नामें । बोलिजे सुख ।। ९३ ।।

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ।। ३८ ।।

आणि विषयेंद्रियां । मेळु होतां धनंजया । जें सुख जाय थडिया । सांडूनि दोन्ही ।। ९४ ।। अधिकारिया रिगतां गांवो । होय जैसा उत्साहो । कां रिणावरी विवाहो । विस्तारिला ।। ९५ ।। नाना रोगिया जिभेपासीं । केळें गोड साखरेसी । कां बचनागाची जैसी । महुरता पहिली ।। ९६ ।। पहिलें संवचोराचें मैत्र । हाटभेटीचें कलत्र । कां लाघवियाचे विचित्र । विनोद ते ।। ९७ ।। तैसें विषयेंद्रियदोखीं । जें सुख जिवातें पोखी । मग उपडिला खडकीं । हंसु जैसा ।। ९८ ।। तैसी जोडी आघवी आटे । जीविताचा ठावो फिटे । सुकृताचियाही सुटे । धनाची गांठी ।। ९९ ।। आणिक भोगिलें जें कांहीं । तें स्वप्न तैसें होय नाहीं । मग हानिचांचि घाई । लोळावें उरे ।। ८०० ।। ऐसें आपत्ती जें सुख । ऐहिकीं परिणमे देख । परत्रीं कीर विख । होऊनि परते ।। १ ।। जे इंद्रियजाता लळा । दिधलिया धर्माचा मळा । जाळूनि भोगिजे सोहळा । विषयांचा जेथ ।। २ ।। तेथ पातकें बांधिती

नित्यानित्यविवेकाच्या श्रवणाच्या अति त्रासाने व कठीण व्रतांचे आचरण केल्याने बुध्दयादिकांचे लचकेच्या लचके जातात. ७८३. सुषुम्नेच्या तोंडाने प्राण व अपानाचे लोंढे गिळावे लागतात. ज्या सुखाकरिता आरंभीच एवढे भारी कष्ट भोगावे लागतात. ७८४. चक्रवाक पक्ष्यांच्या जोडप्याचा वियोग झाला असता, अथवा कासेपासून वासरू पलीकडे ओढीत असता (जे दुःख) होते; हे कांहीच नाही, तर वाढलेल्या पानावरून भुकेलेल्या दरिद्री मनुष्याला हाकून देत असता (जे दुःख) होते. ७८५. आईपुढून काळाने तिचे (एकुलते) एक मूल नेत असता, अथवा माशाला पाण्याचा वियोग झाला असता जे दुःख होते; ७८६. त्याप्रमाणे विषयरूपी घराचा त्याग करतांना इंद्रियांना जो मोठा युगान्त होतो तो ते वैराग्यशाली वीर पुरुष सहन करितात. ७८७. ज्या सुखाचा आरंभ अशा कठीणपणाच्या त्रासाचा अनुभव देतो; परंतु मग ज्याप्रमाणे क्षीरसमुद्र मंथन करण्याचा त्रास सोसल्यावर, जसा अमृताचा लाभ (देवदानवांना) झाला. ७८८. या सुखाच्या अभ्यासाच्या आरंभी वैराग्यरूपी विष जे निघाले, त्याला धैर्यरूपी शंकाराने आपला गळा पुढे केला (ते प्राशन केले). मग ज्या सुखाच्या ठिकाणी ज्ञानरूपी अमृताचा आनंद प्रगट झाला. ७८९. हिरवे द्राक्ष इतके आंबट असते की, तोंडात टाकल्याबरोबर जिभेला ते कोलितापेक्षा जास्त चटका देते. परंतु ते द्राक्ष पिकले असता तेच हिरवेपण गोड होते. ७९०. त्याप्रमाणे ते वैराग्यादिक आत्मज्ञानाने परिपक्व झाल्यावर मग वैराग्यासुद्धा सर्व अविद्या नाहीशी होते. ७९१. तेव्हां ज्याप्रमाणे गंगा समुद्राला मिळते (व समुद्र होते), त्याप्रमाणे आत्म्याला बुद्धि मिळाल्यावर (ती आत्मरूप होते आणि मग) अद्वयानंदाची आपोआप खाण उघडते. ७९२. याप्रमाणे ज्या सुखाला वैराग्य हे मूळ असून, जे आत्मानुभवाच्या विश्रांतिरूपाने परिणामाला पावते, त्यास सात्त्विक सुख असे म्हणावे. ७९३.

विषय व इंद्रिये यांच्या संयोगापासून उत्पन्न होणारे, आरंभी अमृतासारखे (पण) परिणामी विषासारखे, असे जे सुख, ते राजस (सुख) म्हटले आहे. ३८.

आणि अर्जुना, विषयांचा व इंद्रियांचा संबंध झाला असता जे सुख दोन्ही काठांच्या बाहेर वाहून जाते (म्हणजे ज्यासुखाचा अंतःकरणात अफाट पूर येतो.) ७९४. सरकारी अधिकारी गांवात आला असता जसा गांवात उत्सव होतो, अथवा कर्ज काढून लग्नाचा पसारा मांडावा. ७९५. अथवा रोग्याच्या जिभेला जसे साखरेसह केळे गोड लागते अथवा बचनागाची जशी पहिल्यांदाच गोडी भासते; ७९६. प्रवासात सोबत असलेल्या संभावित चोराची जशी पहिल्याप्रथम (कृत्रिम) मैत्री असते किंवा बाजार बसवीची (वेश्येची) जशी आरंभी लवटव असते अथवा बहुरूप्याचे विनोद जसे विचित्र असतात. ७९७. त्या प्रमाणे विषय व इंद्रिये यांच्या संबंधात जे सुख जीवाला पोसते व मग परिणामी, जसा हंस (रात्री आकाशात संचार करीत असता खाली पाण्यात चांदण्याचे प्रतिबिंब पाहून, ती रत्ने आहेत अशा समजुतीने त्यावर झडप घालतो व) खडकावर आपटून मरतो, ७९८. त्याप्रमाणे मिळविलेली सर्व कमाई संपते, जीविताचा नाश होतो व पुण्यरूपी मिळविलेल्या धनाचाहि क्षय होतो. ७९९. आणि जे कांही विषयसुख भोगिले, ते स्वप्नासारखे (भोगल्याबरोबर) नाहीसे होते व मग हानीच्या आघातात लोळणे उरते. (नाशाचे तडाखे सोशीत बसावे लागते.) ८००. जे राजस सुख इहलोकी असे संकटाच्या परिणाला पावते, पाहा; आणि परलोकात तर खरोखर ते विष होऊन उलटते. (परलोकप्राप्तीचा सर्वस्वी नाश करते.) ८०१. कारण की, सर्व इंद्रियांना लाड दिला असता, धर्माचा मळा जाळून ज्या राजस सुखात विषयांचा सोहळा भोगला जातो, ८०२. तेव्हां पातकास बल

थावो । तियें नरकीं देती ठावो । जेणें सुखें हा अपावो । परत्रीं ऐसा ॥ ३ ॥ पै नामें विष महुरें । परी मारूनि अंतीं खरें । तैसें आदि जें गोडिरें । अंतीं कडू ॥ ४ ॥ पार्था तें सुख साचें । वळिलें आहे रजाचें । म्हणौनि न शिवें तयाचें । आंग कहीं ॥ ५ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

आणि अपेयाचेनि पानें । अखाद्याचेनि भोजनें । स्वैरस्त्रीसंनिधानें । होय जें सुख ॥ ६ ॥ कां पुढीलांचेनि मारें । नातरी परस्वापहारें । जें सुख अवतरे । भाटांचां बोलीं ॥ ७ ॥ जें आलस्यावरी पोखिजे । निद्रेमाजीं जें देखिजे । जयाचां आद्यंतीं भुलिजे । आपुली वाट ॥ ८ ॥ तें गा सुख पार्था । तामस जाण सर्वथा । हें बहु न सांगोंचि जे कथा । असंभाव्य हे ॥ ९ ॥ ऐसें कर्मभेदें मुदलें । फळसुखही त्रिधा जालें । तें हें यथागमें केलें । गोचर तुज ॥ ८१० ॥ तें कर्ता कर्म कर्मफळ । हे त्रिपुटी येकी केवळ । वांचूनि कांहींचि नसे स्थूळ- । सूक्ष्मीं इये ॥ ११ ॥ आणि हे तंव त्रिपुटी । तिहीं गुणीं इहीं किरीटी । गुंफिली असे पटीं । तांतुवीं जैसी ॥ १२ ॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

म्हणौनि प्रकृतीचां आलोकीं । न बंधिजे इहीं सत्त्वादिकीं । तैसी स्वर्गी ना मृत्युलोकीं । आथी वस्तु ॥ १३ ॥ कैंचा लोंवेवीण कांबळा । मातियेवीण मोदळा । कां जळेंवीण कल्लोळा । होणें आहे ॥ १४ ॥ तैसें न होनि गुणाचें । सृष्टीचिया रचना रचे । ऐसें नाहींच गा साचें । प्राणिजात ॥ १५ ॥ यालागीं हें सकळ । तिहीं गुणांचेंचि केवळ । घडलें आहे निखिळ । ऐसें जाण ॥ १६ ॥ गुणीं देवां त्रयी लाविली । गुणीं लोकीं तिकुटी पाडिली । चतुर्वर्णा घातली । सिनानीं उळिगें ॥ १७ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

तेचि चारी वर्ण । पुससी जरी कोण कोण । तरी जयां मुख्य ब्राह्मण । धुरेचे कां ॥ १८ ॥ येर क्षत्रिय वैश्य दोन्ही । तेही ब्राह्मणाचांचि मानिजे मानीं । जे ते वैदिकविधानी । योग्य म्हणौनि ॥ १९ ॥ चौथा शूद्र जो धनंजया । वेदीं लागु कीर नाहीं तया । तऱ्ही वृत्ति वर्णत्रया- । अधीन तयाची ॥ ८२० ॥ तिये वृत्तीचिया जवळिका । वर्णां ब्राह्मणादिकां । शूद्रही कीं देखा । चौथा जाला ॥ २१ ॥ जैसा फुलाचेनि सांगातें । तांतु तुरंबिजे

येते व ती (विषयसुख भोगणाऱ्यास) नरकात जागा देतात. याप्रमाणे ज्या सुखाने परलोकात असा अपाय होतो, ८०३. बचनाग हे विष चवीला गोड आहे म्हणतात, परंतु त्याचे सेवन करणारास मारून, ते आपले मारकत्व परिणामी खरे करते, त्याप्रमाणे जे सुख प्रथम गोड असते व शेवटी कडू असते. ८०४. अर्जुना, ते सुख खरोखर रजोगुणाचे बनलेले आहे. म्हणून तूं कधीहि त्या सुखाला स्पर्श करू नकोस. ८०५.

आरंभी आणि परिणामी अंतःकरणाला मोह पाडणारे, निद्रा, आळस आणि प्रमाद यापासून उत्पन्न होणारे जे सुख, त्याला तामस (सुख) म्हणतात. ३९.

आणि अपेयाच्या (मद्य वगैरेंच्या) पिण्याने व अखाद्याच्या (मांस वगैरेंच्या) भोजनाने अथवा स्वैर स्त्रीच्या (वेश्येच्या) संगतीने जे सुख होते, ८०६. अथवा जे सुख दुसऱ्यास ठार मारण्याने अथवा दुसऱ्याचे द्रव्य हरण करण्याने, अथवा भाटांच्या बोलण्याने प्रकट होते; ८०७. जे सुख आळसाने वाढते अथवा जे झोपेत अनुभवाला येते व ज्या सुखाच्या आरंभी व शेवटी आत्मसुखाच्या मार्गाविषयी भुरळ पडते, ८०८. अर्जुना, ते सुख पूर्णपणे तामस आहे, असे तूं समज. याचे मी फार वर्णन करीतच नाही; कारण तामस सुखाला सुख असे म्हणणे संभवत नाही. ८०९. याप्रमाणे सुखाला कारण जे कर्म, तेहि तीन प्रकारचे असल्यामुळे, त्या कर्माचे फळ जे सुख, तेहि तीन प्रकारचे झाले आहे, ते हे यथाशास्त्र तुला स्पष्ट केले आहे. ८१०. ते कर्ता, कर्म व कर्मफळ ही जी केवळ एक त्रिपुटी आहे त्या त्रिपुटीवाचून या स्थूलसूक्ष्म सृष्टीत दुसरे कांहीच नाही. ८११. आणि अर्जुना, ही त्रिपुटी तर ज्याप्रमाणे वस्त्रांमध्ये तंतूच गुंफलेले असतात, त्याप्रमाणे या तीन गुणांनी गुंफलेली आहे. ८१२.

या प्रकृतिजन्य तीन गुणांपासून मुक्त असा (कोणताहि) प्राणी पृथ्वीमध्ये, स्वर्गामध्ये अथवा देवांमध्ये नाही. ४०.

म्हणून प्रकृतीच्या आविष्कारात या सत्त्वादिक गुणांनी गोविली जात नाही, अशी वस्तु स्वर्गात अथवा मृत्युलोकात आहे, असे नाही. ८१३. लोकरीशिवाय घोंगडी कोठली ? मातीशिवाय चिखलाचा गोळा कोठला ? अथवा पाण्याशिवाय लाटांना अस्तित्व आहे काय ? ८१४. त्याप्रमाणे गुणांचे न बनता, या सृष्टीच्या रचनेमध्ये निर्माण होणारा, अर्जुना, असा खरोखर कोणीच प्राणी नाही. ८१५. याकरिता हे सर्व (जग) केवळ तीन गुणांचे शुद्ध बनले आहे, असे समज. ८१६. (गुणांची अशी अचाट शक्ति आहे की,) गुणांनी देवाच्या पाठीमागे (ब्रह्मा, विष्णु, शंकर असे) प्रकार लाविले; गुणांनी लोकात तीन (स्वर्ग, मृत्युलोक आणि पाताळ असे) भेद उत्पन्न केले व या गुणांनी चार वर्णांना निरनिराळे व्यवसाय लावून दिले. ८१७.

हे शत्रुतापना, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांची कर्मे स्वभावसिद्ध गुणांच्या योगाने विभागलेली आहेत. ४१.

तेच चार वर्ण कोणकोणते आहेत म्हणून जर तूं विचारशील, तर ज्या चार वर्णात ब्राह्मण हे मुख्य श्रेष्ठ आहेत. ८१८. इतर जे दोन वर्ण, क्षत्रिय व वैश्य तेहि ब्राह्मणाच्या बरोबरीने मानावेत. कारण ते वेदोक्तकर्माला अधिकारी आहेत म्हणून. ८१९. अर्जुना, चौथा जो शूद्र वर्ण आहे, त्याचा खरोखर वेदाशी संबंध नाही. तरी त्याची वृत्ति तीन वर्णांच्या आधीन आहे. ८२०. अहो, त्या वृत्तीच्या निकट संबंधामुळे ब्राह्मणादिक तीन वर्णांबरोबर शूद्रदेखील चौथा वर्ण झाला पहा. ८२१. ज्याप्रमाणे फुलांच्या बरोबर 'श्रीमंत मनुष्याकडून सुताचा वास घेतला जातो त्याप्रमाणे

श्रीमंतें। तैसें द्विजसंगें शूद्रातें। स्वीकारी श्रुती ॥ २२ ॥ ऐसेसी गा पार्था। हे चतुर्वर्ण्यव्यवस्था। करूं आतां कर्मपथा। यांचिया रूपा ॥ २३ ॥ जिहीं गुणीं ते वर्ण चारी। जन्ममृत्युचिये कातरी। चुकोनियां ईश्वरीं। पैठे होती ॥ २४ ॥ जियें आत्मप्रकृतीचां इहीं। गुणीं सत्त्वादिकीं तिहीं। कर्मे चौघां चहूं ठाई। वांटिलीं वर्णां ॥ २५ ॥ जैसें बापें जोडिले लेंकां। वांटिले सूर्यें मार्ग पांथिका। नाना व्यापार सेवकां। स्वामी जैसे ॥ २६ ॥ तैसी प्रकृतीचां गुणीं। जया कर्माची वेल्हावणी। केली आहे वर्णीं। चहूं इहीं ॥ २७ ॥ तेथ सत्त्वें आपलां आंगीं। समीननिमीन भागीं। दोघे केले नियोगी। ब्राह्मण क्षत्रिय ॥ २८ ॥ आणि रज परी सात्त्विक। तेथ ठेविले वैश्य लोक। रजचि तमभेसक। तेथ शूद्र ते गा ॥ २९ ॥ ऐसा येकाचि प्राणिवृंदा। भेदु चतुर्वर्णधा। गुर्णीचि प्रबुद्धा। केला जाण ॥ ८३० ॥ मग आपलें ठेविलें जैसें। आइतेंचि दीपें दिसें। गुणभिन्न कर्म तैसें। शास्त्र दावी ॥ ३१ ॥ तेचि आतां कोण कोण। वर्णविहिताचें लक्षण। हें सांगों ऐक श्रवण-। सौभाग्यनिधी ॥ ३२ ॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च। ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

तरी सर्वेंद्रियांचिया वृत्ती। घेऊनि आपुलां हातीं। बुद्धि आत्मया मिळे कांतीं। प्रिया जैसी ॥ ३३ ॥ ऐसा बुद्धीचा उपरमु। तया नाम म्हणिपे शमु। तो गुण गा उपक्रमु। जया कर्माचा ॥ ३४ ॥ आणि बाह्येन्द्रियांचें धेंडें। पिटूनि विधीचेंनि दंडें। नेदिजे अधर्माकडे। कहींचि जावों ॥ ३५ ॥ तो पैं गा शमा विरजा। दम गुण जेथ दुजा। आणि स्वधर्माचिया वोजा। जिणें जें कां ॥ ३६ ॥ तेवींचि सटवीचिये राती। न विसंबिजे जेवीं वाती। तैसा ईश्वरनिर्णयो चित्तीं। वाहणें सदा ॥ ३७ ॥ तया नाम तप। तें तिजया गुणाचें रूप। आणि शौचही निष्पाप। द्विविध जेथ ॥ ३८ ॥ मन भावशुद्धी भरलें। आंग क्रिया अळंकारिलें। ऐसें सबाह्य जियालें। साजिरें जें का ॥ ३९ ॥ तया नांव शौच पार्था। तो कर्मीं गुण जये चौथा। आणि पृथ्वीचिया परी सर्वथा। सर्व जें साहाणें ॥ ८४० ॥ ते गा क्षमा पांडवा। गुण जेथ पांचवा। स्वरांमाजी सुहावा। पंचमु जैसा ॥ ४१ ॥ आणि वांकडेनि वोघेंसीं। गंगा वाहे उजूचि जैसी। कां पुठीं वळलां ऊंसीं। गोडी जेवीं ॥ ४२ ॥ तैसा विषमांहि जीवां-। लागीं उजुकारु बरवा। तें आर्जव गा सहावा। जेथींचा गुण ॥ ४३ ॥ आणि पाणियें प्रयत्नें माळी। अखंड जचे

ब्राह्मणादि तिन्ही वर्णांबरोबर शूद्राचा निकट संबंध असल्यामुळे श्रुतीने शूद्राला स्वीकारले आहे. ८२२. अर्जुना, ही चातुर्वर्ण्यव्यवस्था अशी आहे. आता यांनी करावयाच्या कर्ममार्गाचे स्वरूप सांगू. ८२३. की, ज्या गुणांनी (स्वाभाविक कर्मांनी) ते चारी वर्ण, जन्ममृत्यूच्या कात्रीतून सुटून, ईश्वराच्या ठिकाणी पोचतील. ८२४. ज्या मायेच्या या सत्त्वादि तीन गुणांनी चार वर्णांना चार ठिकाणी कर्मे वाटून दिली. ८२५. ज्याप्रमाणे बापाने मिळविलेले द्रव्य मुलांना वाटून द्यावे अथवा प्रवाशांना जसे सूर्याने योग्य मार्ग दाखवावेत, अथवा मालकाने नोकरांना जशी कामे वाटून द्यावीत, ८२६. त्याप्रमाणे प्रकृतीच्या गुणांनी या चार वर्णात ज्या कर्मांचा विस्तार केला आहे. ८२७. तेथे सत्त्वगुणाने आपल्या ठिकाणच्या कमी-जास्तपणाने ब्राह्मण व क्षत्रिय हे दोघे अधिकारी केले. ८२८. आणि रजोगुण, परंतु ज्यात थोडासा सत्त्वगुण मिसळलेला आहे, तेथे वैश्य लोक ठेविले आहेत आणि रजोगुणच, पण ज्यात तमोगुण मिसळलेला आहे, त्या ठिकाणी शूद्र ठेविले आहेत. ८२९. हे बुद्धिमान् अर्जुना, याप्रमाणे एकाच (मनुष्य) प्राण्यांच्या समुदायात या गुणांनीच चार प्रकारच्या वर्णांचा भेद केला आहे, असे तूं समज. ८३०. ज्याप्रमाणे आपली ठेवलेली वस्तु दिव्याने आयतीच दिसते, तसे गुणांनी भिन्न झालेले कर्म, शास्त्र दाखविते. ८३१. तेच आता कोणत्या वर्णाला कोणते कर्म विहित आहे व त्याचे लक्षण काय, हे सांगू. हे श्रवण-सौभाग्यनिधि अर्जुना, ऐक. ८३२.

शम, दम, तप, शुद्धि, क्षमा, सरळपणा, ज्ञान, अनुभवयुक्त ज्ञान आणि आस्तिक्य - बुद्धि ही ब्राह्मणाची स्वभावज कर्मे आहेत. ४२.

तर ज्याप्रमाणे पतिव्रता स्त्री मोठ्या प्रेमाने आपल्या नवऱ्याला अनुसरते; त्याप्रमाणे सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति आपल्या हातामध्ये घेऊन बुद्धि आत्म्याला भेटते. ८३३. याप्रमाणे बुद्धीचे आत्म्याच्या ठिकाणी जे अंतर्मुख होणे, त्याचे नांव शम असे आहे. तो (शम) ज्या ब्रह्मकर्माचा पहिला गुण आहे. ८३४. आणि बाह्य इंद्रियांचे समुदाय विधीच्या दंडाने पिटून त्यांना अधर्माकडे कधीच जाऊ न देणे. ८३५. अरे अर्जुना, तो शमाला साहाय्य करणारा दम, हा ज्या ब्राह्मणाच्या कर्मात दुसरा गुण आहे आणि स्वधर्माच्या रीतीने जे जगणे. ८३६. त्याचप्रमाणे जसे सटवीच्या (पांचवीच्या) रात्री दिव्याला सदा विसरत नाहीत, तसे ईश्वराविषयी विचार चित्तात बाळगणे, हे निष्पाप अर्जुना, ८३७. त्याला तप असे नांव आहे व हे तिसऱ्या गुणाचे स्वरूप आहे आणि शौच देखील ज्या कर्मात दोन प्रकारचे आहे. ८३८. मन निर्विकारपणे भरलेले व शरीर विहितकर्माच्या आचरणाने सुशोभित झालेले, असे जे आतबाहेर शुद्ध वागणे. ८३९. अर्जुना, त्याला शौच हे नांव आहे. तो ज्या कर्मामध्ये चौथा गुण आहे आणि पृथ्वीप्रमाणे पूर्णपणे जे सर्व सहन करणे, ८४०. अरे अर्जुना, ती क्षमा होय. तो गुण जेथे पांचवा आहे जसा सप्त स्वरात पंचम स्वर मधुर आहे त्याप्रमाणे तो आहे. ८४१. आणि वाकड्या ओघातून गंगा जशी सरळच वाहते, अथवा वाकड्या असलेल्या ऊंसात गोडी जशी सरळ असते; ८४२. त्याप्रमाणे प्रतिकूल जीवाविषयीहि जो चांगला सरळपणा, ते आर्जव होय व ते या ठिकाणी सहावा गुण आहे. ८४३. आणि माळी हा प्रयत्नाने नेहमी परिश्रम करून झाडाच्या मुळाच्या ठिकाणी पाणी घालतो. परंतु तो (माळी) ते आपले सर्व श्रम जसे (एका) फळाच्या ठिकाणी

झाडामुळीं । परी तें आघवेंचि फळीं । जाणे जेवीं ।। ४४ ।। तैसें शास्त्राचारें तेणें । ईश्वरुचि येक पावणें । हें फुडें जें कां जाणणें । तें येथ ज्ञान ।। ४५ ।। तें गा कर्मीं जिये । सातवा गुण होये । आणि विज्ञान हें पाहें । एवंरूप ।। ४६ ।। तरी सत्त्वशुद्धीचिये वेळे । शास्त्रें कां ध्यानबळें । ईश्वरतत्त्वींचि मिळे । निष्टंकबुद्धी ।। ४७ ।। हें विज्ञान बरवें । तें गुणरत्न जेथ आठवें । आणि आस्तिक्य जाणावें । नववा गुण ।। ४८ ।। पैं राजमुद्रा आथिलिया । प्रजा भजे भलतया । तेवीं शास्त्रें स्वीकारिलिया । मार्गमात्रातें ।। ४९ ।। आदरें जें कां मानणें । तें आस्तिक्य मी म्हणें । तो नववा गुण जेणें । कर्म तें साच ।। ८५० ।। एवं नवही शमादिक । गुण जेथ निर्दोष । तें कर्म जाण स्वाभाविक । ब्राह्मणाचें ।। ५१ ।। तो नवगुणरत्नाकरु । या नवरत्नांचा हारु । न फेडित ले दिनकरु । प्रकाशु जैसा ।। ५२ ।। नाना चांपा चांपौळीं पूजिला । चंद्र चंद्रिका धवळला । कां चंदनु निजें चर्चिला । सौरभ्यें जेवीं ।। ५३ ।। तेवीं नवगुणटिकलग । लेणें ब्राह्मणाचें अव्यंग । कहींचि न संडी आंग । ब्राह्मणाचें ।। ५४ ।। आतां उचित तें क्षत्रिया । तेंही कर्म धनंजया । सांगों ऐक प्रज्ञेचिया । भरोवरी ।। ५५ ।।

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ।। ४३ ।।

तरी भानु हा तेजें । नापेक्षी जेवीं विरजें । कां सिंहें न पाहिजे । जावळिया ।। ५६ ।। ऐसा स्वयंभ जो जीवें लाठु । सावायेंवीण उद्भटु । तें शौर्य गा जेथ श्रेष्ठु । पहिला गुण ।। ५७ ।। आणि सूर्याचेनि प्रतापें । कोडीही नक्षत्र हारपे । ना तो तरी न लोपे । सचंद्रीं तिहीं ।। ५८ ।। तैसेनि आपुले प्रौढिगुणें । जगासि विस्मयो देणें । आपण तरी न क्षोभणें । कायसेनही ।। ५९ ।। तें प्रागल्भ्यरूप तेजा । जिये कर्मीं गुण दुजा । आणि धीरु तो तिजा । जेथींचा गुण ।। ८६० ।। वरि पडलिया आकाश । बुद्धीचे डोळे मानस । झांकी ना तें परियेस । धैर्य जेथें ।। ६१ ।। आणि पाणी हो भलतेतुकें । परी तें जिणौनि पद्म फांके । कां आकाश उंचिया जिंके । आवडे तयातें ।। ६२ ।। तेवीं विविधा अवस्था । पातलिया जिणौनि पार्था । प्रज्ञा फळतया अर्था । वेझ देणें जें ।। ६३ ।। तें दक्षत्व गा चोख । जेथ चौथा गुण देख । आणि जुंझ अलौकिक । तो पांचवा गुण ।। ६४ ।। आदित्याचीं झाडें । सदा सन्मुख सूर्याकडे । तेवीं समोर शत्रूपुढें । होणें सदा ।। ६५ ।। माहेवणी प्रयत्नेंसीं । चुकविजे सेजे जैसी । रिपू पाठी नेदिजे तैसी ।

पाहतो; ८४४. त्याप्रमाणे शास्त्रानुसार जे आचरण करणे व त्या योगाने एक ईश्वर प्राप्त करून घेणे, हे जे पक्के जाणणे, ते या कर्मात ज्ञान आहे. ८४५. ते ज्ञान ज्या कर्मामध्ये सातवा गुण आहे आणि विज्ञान हे अशा (पुढे सांगितलेल्या) स्वरूपाचे आहे. पाहा. ८४६. तर अंतःकरणशुध्दीच्या वेळी शास्त्राने अथवा ध्यानाच्या बळाने ईश्वरतत्त्वामध्येच बुद्धि निश्चयेकरून मिळते, ८४७. अर्जुना, हे चांगले विधान आहे. ते या गुणकर्मात आठवे गुणरत्न आहे आणि आस्तिक्य हा नववा गुण आहे, असे समजावे. ८४८. राजाच्या हुकुमाचा शिक्का असलेल्या कोणत्याहि पुरुषाला जशी प्रजा मानते, त्याप्रमाणे शास्त्राने स्वीकारलेल्या सर्व मार्गांना- ८४९. जे आदराने मानणे, त्याला मी आस्तिक्य म्हणतो. तो ब्राह्मणकर्मातील नववा गुण होय आणि (त्या) आस्तिक्यामुळे ते ब्राह्मणकर्म खरे होते. याप्रमाणे शमादिक नऊ निर्दोष गुण ज्या कर्मात आहेत, ते ब्राह्मणाचे स्वाभाविक कर्म समज. ८५१. तो ब्राह्मण या नऊ गुणांचा समुद्रच आहे. सूर्य जसा अखंड प्रकाशाला धारण करतो, तसा तो ब्राह्मण या नवगुणरूपी रत्नांचा हार अखंड धारण करतो, ८५२. अथवा चाफा जसा चाफ्याच्या फुलांनी (सदा) पूजिलेला असतो, चंद्र जसा चांदण्याने नेहमी शुभ्र झालेला असतो, अथवा चंदन जसे आपल्या सुवासाने नेहमी चर्चिलेले असते, ८५३. त्याप्रमाणे नवगुणांनी जडित असा ब्राह्मणाचा निर्दोष अलंकार असतो व तो अलंकार ब्राह्मणाचे अंग कधीच सोडीत नाही. ८५४. अर्जुना, आता क्षत्रियाला जे योग्य कर्म आहे, तेहि सांगतो, तूं बुद्धीच्या सामुग्रीने ऐक. ८५५.

शौर्य, तेज (पाणीदारपणा), धैर्य, दक्षता, युद्धामध्ये पराङ्मुख न होणे, दातृत्व आणि ईश्वरभाव, (आश्रितांचे पालनपोषण व नियमन) ही क्षत्रियांची स्वभावज कर्मे आहेत. ४३.

तर सूर्य हा प्रकाशाच्या बाबतीत जशी साहाय्याची अपेक्षा करीत नाही; अथवा सिंह जसा शिकारीच्या बाबतीत सोबतीची अपेक्षा करीत नाही. ८५६. तसा स्वभावतः अंगानेच जोरकस व साहाय्याशिवाय उत्कर्षास आलेला जो शौर्य नांवाचा श्रेष्ठ गुण, अर्जुना, तो या क्षत्रियांच्या गुणातील पहिला होय. ८५७. आणि सूर्याच्या प्रकाशाच्या सामर्थ्याने कोट्यावधि देखील नक्षत्रे निस्तेज होतात, परंतु ती कोट्यावधि नक्षत्रे चंद्रासह जरी असली, तरी त्यांच्याकडून तो सूर्य जसा निस्तेज होत नाही. ८५८. त्याप्रमाणे आपल्या सामर्थ्याने व गुणाने या जगाला विस्मित करून टाकणे व आपली तर कशानेहि चलबिचल न होऊ देणे; ८५९. ते पाणीदारपणारूप तेज, ज्या क्षत्रियांच्या कर्मात दुसरा गुण आहे व धैर्य हा क्षत्रियकर्मातील तिसरा गुण आहे. ८६०. आकाश कोसळून अंगावर पडले, तरी देखील मनाकडून बुद्धीचे डोळे झाकले जात नाहीत, ते या क्षत्रियकर्मात धैर्य होय. ऐक. ८६१. आणि पाणी वाटेल तितके खोल असो, परंतु त्या पाण्याच्या वर येऊन कमल विकासते; अथवा आकाश हे उंचीच्या कामी वाटेल त्याला जिंकते. ८६२. त्याप्रमाणे अर्जुना, नाना प्रकारच्या अवस्था प्राप्त झाल्या असता, त्या जिंकून, त्या नाना प्रकारच्या अवस्थांमुळे उत्पन्न होणारे जे हर्ष, भय, शोकादि विकार त्यांचे बुद्धीने जे भेदन करणे, असे जे बुद्धीचे स्थिर असणे; ८६३. ते चांगले दक्षत्व, अर्जुना, क्षत्रियकर्मातील चौथा गुण आहे असे समज आणि लोकोत्तर युद्ध तो पांचवा गुण होय. ८६४. ज्याप्रमाणे सूर्याच्या झाडाची फुले सूर्याकडे सदा सन्मुख असतात, त्याप्रमाणे शत्रुपुढे नेहमी समोर होणे. (शत्रूला कधी पाठ न दाखविणे). ८६५. ज्याप्रमाणे गरोदर स्त्री पतीला आपल्या अंथरूणावर येऊ देण्याचे हर प्रयत्न करून टाळते, त्याप्रमाणे युद्धभूमीवर असतांना

समरांगणीं ॥ ६६ ॥ हा क्षत्रियांचां आचारीं । पांचवा गुणेंदु अवधारीं । चहूं पुरुषार्थां शिरीं । भक्ति जैसी ॥ ६७ ॥ आणि जालेनि फुलें फळें । शाखिया जैसी मोकळे । कां उदार परिमळें । पद्माकरु ॥ ६८ ॥ नाना आवडीचेनि मापें । चांदिणें भलतेणें घेपे । पुढिलांचेनि संकल्पें । तैसें जें देणें ॥ ६९ ॥ तें उमप गा दान । जेथ सहावें गुणरत्न । आणि आज्ञे एकायतन । होणें जें कां ॥ ८७० ॥ पोषूनि अवयव आपुले । करविजती मानविले । तेवीं पालणें लोभविलें । जग जें भोगणें ॥ ७१ ॥ तया नाम ईश्वरभावो । जो सर्वसामर्थ्यांचा ठावो । तो गुणांमाजी रावो । सातवा जेथ ॥ ७२ ॥ ऐसें जें शौर्यादिकीं । इहीं सात गुणविशेखीं । अळंकृत सप्तऋखीं । आकाश जैसें ॥ ७३ ॥ तैसें सप्तगुणीं विचित्र । कर्म जें जगीं पवित्र । तें सहज जाण क्षात्र । क्षत्रियाचें ॥ ७४ ॥ नाना क्षत्रिय नव्हे नरु । तो सत्त्वसोनयाचा मेरु । म्हणौनि गुणस्वर्गा आधारु । सातां इयां ॥ ७५ ॥ नातरी सप्तगुणार्णवीं । परिवारली बरवी । हे क्रिया नव्हे पृथ्वी । भोगीतसे तो ॥ ७६ ॥ कां गुणाचे सातांही ओघीं । हे क्रिया ते गंगा जगीं । तया महोदधीचां आंगीं । विलसे जैसी ॥ ७७ ॥ परी हें बहु असो देख । शौर्यादि गुणात्मक । कर्म गा नैसर्गिक । क्षत्रजातीसी ॥ ७८ ॥ आतां वैश्याचिये जाती । उचित जें महामती । तें ऐकें गा निरुती । क्रिया सांगों ॥ ७९ ॥

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

तरी भूमि बीज नांगरु । यया भांडवलाचा आधारु । घेऊनि लाभु अपारु । मेळवणें जें ॥ ८८० ॥ किंबहुना कृषी जिणें । गोधनें राखोनि वर्तणें । का समर्घींची विकणें । महर्घीं वस्तु ॥ ८१ ॥ येतुलाचि पांडवा । वैश्यातें कर्माचा मेळावा । हा वैश्यजातिस्वभावा- । आंतुला जाण ॥ ८२ ॥ आणि वैश्य क्षत्रिय ब्राह्मण । हे द्विजन्मे तिन्ही वर्ण । ययांचें जें शुश्रूषण । तें शूद्रकर्म ॥ ८३ ॥ पैं द्विजसेवेपरौतें । धांवणें नाहीं शूद्रातें । एवं चतुर्वर्णोचितें । दाविलीं कर्में ॥ ८४ ॥

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

आतां इयेचि विचक्षणा । वेगळालिया वर्णा । उचित जैसें करणां । शब्दादिक ॥ ८५ ॥ नातरी जळदच्युता । पाणिया उचित सरिता । सरितेसीं पांडुसुता । सिंधु उचितु ॥ ८६ ॥ तैसें वर्णाश्रमवशें । जें करणीय आलें असे । गोरेया आंगा जैसें । गोरेपण ॥ ८७ ॥ तया स्वभावविहिता कर्मा ।

आपली पाठ शत्रूस दाखविण्याचे टाळावे, ८६६. अर्जुना, ऐक. धर्मार्थादि चार पुरुषार्थांच्याहि वरचढ जशी भक्ति ही एक पांचवी आहे, त्याप्रमाणे क्षत्रियांच्या आचारातील हा सर्वश्रेष्ठ असा पांचवा गुण आहे. ८६७. आणि ज्याप्रमाणे वृक्ष आपल्या आलेल्या फुलाफळांच्या बाबतीत उदार असतात अथवा कमलांचे समुदाय आपला सुवास देण्यास उदार असतात; ८६८. अथवा वाटेल त्याला हवे तितके चांदणे जसे घेता येते, त्याप्रमाणे दुसऱ्याच्या इच्छेप्रमाणे त्याला जे हवे ते देणे, ८६९. ते अपरिमित दान जेथे (ज्या क्षत्रियाच्या कर्मात) सहावे गुणरत्न आहे आणि आज्ञेला जे एकच ठिकाण होणे (म्हणजे ज्याची आज्ञा सर्वांनी ऐकणे.) ८७०. आपले हस्तपादादि अवयव पोसून आपल्या पसंतीप्रमाणे त्यांच्याकडून जसे काम करून घेता येते; त्याप्रमाणे आपल्याविषयी प्रेम उत्पन्न झाले आहे, अशा प्रजेचा उपभोग घेणे; ८७१. त्याचे नांव ईश्वरभाव (नियामकशक्ति) होय व तो सर्व सामर्थ्याचे ठिकाण आहे. तो ईश्वरभाव क्षत्रियांच्या आचारात सातवा गुण असून, तो सर्व गुणांचा राजा आहे. ८७२. ज्याप्रमाणे आकाश हे सप्तऋषींनी सुशोभित दिसते, त्याप्रमाणे जे कर्म या शौर्यादि, उत्तम सात गुणांनी सुशोभित असते. ८७३. जे कर्म या सात अलौकिक गुणांनी पवित्र असते, ते क्षत्रियांचे सहज क्षात्रकर्म आहे असे समज. ८७४. असा तो क्षत्रिय मनुष्य नव्हे, तर तो सत्त्वगुणरूपी सोन्याचा मेरुपर्वत आहे. म्हणूनच तो हा सात गुणरूपी सप्तस्वर्गांना आधार आहे. ८७५. किंवा हे कर्म नव्हे, तर सात गुणरूपी समुद्रांनी चांगली वेढलेली ही पृथ्वीच आहे व ती तो क्षत्रिय भोगीत आहे. ८७६. अथवा या सात गुणरूपी सात ओघांनी युक्त (वाहणारी) अशी ही क्रियारूप गंगा, या जगात, क्षत्रियरूपी महासागराच्या अंगी जशी कांही शोभत आहे. ८७७. परंतु हे फार वर्णन राहू दे. अर्जुना, पाहा. शौर्यादि गुणांनी युक्त असे हे कर्म, क्षत्रिय जातीला स्वाभाविक आहे. ८७८. हे विशालबुद्धि अर्जुना, आता वैश्याच्या जातीला योग्य जे कर्म आहे, ते निश्चयात्मक सांगतो, ऐक. ८७९.

शेतकी, गोरक्षण आणि व्यापार ही वैश्यांची स्वभावतः कर्मे आहेत. सेवारूपी कर्म हे शूद्रांचे स्वभावज (कर्म) आहे. ४४.

तर जमीन, बी व नांगर या भांडवलाचा आधार घेऊन जो पुष्कळसा नफा मिळविणे. ८८०. फार काय सांगावे ! शेतकीने जगणे, गायी बाळगून राहणे अथवा स्वस्त वस्तु घेऊन महाग विकणे. ८८१. अर्जुना, वैश्यांना एवढाच कर्म-समुदाय आहे. हा कर्मसमुदाय वैश्य जातीच्या स्वभावातील आहे, असे समज. ८८२. आणि वैश्य, क्षत्रिय व ब्राह्मण हे तिन्ही वर्ण द्विजन्मे आहेत. यांची जी सेवा करणे, ते शूद्राचे कर्म आहे. ८८३. द्विजसेवेपलीकडे शूद्राला कर्म करणे नाही. याप्रमाणे चार वर्णांना योग्य अशी कर्मे तुला दाखविली (सांगितली). ८८४.

आपापल्या कर्मामध्ये पूर्णपणे रत असलेल्या मनुष्याला वैराग्य प्राप्त होते. स्वकर्मरत (मनुष्य) कोणत्या प्रकारे मोक्ष पावतो ते ऐक. ४५.

हे चतुर अर्जुना, ज्याप्रमाणे शब्दादि विषय श्रोत्रादि इंद्रियांना योग्य आहेत, त्याप्रमाणे हीच कर्मे या वेगवेगळ्या (चार) वर्णांना योग्य आहेत. ८८५. अथवा मेघापासून पडलेल्या पाण्याला जशी नदी योग्य आणि अर्जुना, नदीला समुद्र योग्य आहे. ८८६. गोऱ्या अंगाला जसा गोरेपणा (शोभतो), त्याप्रमाणे वर्णाश्रमधर्माप्रमाणे जे कर्तव्यकर्म ज्याच्या भागाला आले असेल, ते (त्यालाच शोभते). ८८७. हे वीरोत्तमा अर्जुना, त्या स्वाभाविक विहितकर्माकडे शास्त्र सांगेल, त्याप्रमाणे प्रवृत्ति होण्याकरिता (शास्त्रांनी काय

शास्त्राचेनि मुखें वीरोत्तमा । प्रवर्तावयालागीं प्रमा । अढळ कीजे ॥ ८८ ॥ पैं आपुलेंचि रत्न थितें । घेपे पारखियाचेनि हातें । तैसें स्वकर्म आपैतें । शास्त्रें करावें ॥ ८९ ॥ जैसी दिठी असे आपुलां ठायीं । परी दीपेंवीण भोग नाहीं । मार्गु न लाहतां काई । पाय असतां होय ॥ ८९० ॥ म्हणौनि ज्ञातिवशें साचारु । सहज असे जो अधिकारु । तो आपुलालिया शास्त्रें गोचरु । आपण कीजे ॥ ९१ ॥ मग घरींचाचि ठेवा । जेवी डोळया दावी दिवा । तरी घेतां काय पांडवा । आडळु असे ॥ ९२ ॥ तैसें स्वभावें भागा आलें । वरी शास्त्रें खरें केलें । तें विहित जो आपुलें । आचरे गा ॥ ९३ ॥ परी आळसु सांडुनी । फळकाम दवडुनी । आंगें जीवें मांडुनी । तेथेंचि भरु ॥ ९४ ॥ वोघीं पडिलें पाणी । नेणे आनानी वाहणी । तैसा जाय आचरणीं । व्यवस्थोनी ॥ ९५ ॥ अर्जुना जो यापरी । तें विहित कर्म स्वयें करी । तो मोक्षाचां ऐलद्वारीं । पैठा होय ॥ ९६ ॥ जे अकरणा आणि निषिद्धा । न वचेचि कांहीं संबंधा । म्हणौनि भवा विरुद्धा । मुकला तो ॥ ९७ ॥ आणि काम्यकर्माकडे । न परतेचि जेथ कोडें । तेथ चंदनाचेही खोडे । न लेचि तो ॥ ९८ ॥ येर नित्य कर्म तंव । फलत्यागें वेंचिलें सर्व । म्हणौनि मोक्षाची शिंव । ठाकूं लाहे ॥ ९९ ॥ ऐसेनि शुभाशुभीं संसारीं । सांडिला तो अवधारीं । वैराग्यमोक्षद्वारीं । उभा ठाके ॥ ९०० ॥ जें सकळ भाग्याची सीमा । मोक्षलाभाची जें प्रमा । नाना कर्ममार्गश्रमा । शेवटु जेथ ॥ १ ॥ मोक्षफळें दिधली वोल । जें सुकृततरूचें फूल । तये वैराग्यीं ठेवी पाऊल । भंवरु जैसा ॥ २ ॥ पाहीं आत्मज्ञानसुदिनाचा । वाधावा सांगतया अरुणाचा । उदयो त्या वैराग्याचा । ठावो पावे ॥ ३ ॥ किंबहुना आत्मज्ञान । जेणें हाता ये निधान । तें वैराग्य दिव्यांजन । जीवें ले तो ॥ ४ ॥ ऐसी मोक्षाची योग्यता । सिद्धी जाय तया पांडुसुता । अनुसरोनि विहिता । कर्मा यया ॥ ५ ॥ हें विहित कर्म पांडवा । आपुला अनन्य वोलावा । आणि हेचि परम सेवा । मज सर्वात्मकाची ॥ ६ ॥ पैं आघवाचि भोगेंसी । पतिव्रता क्रीडे प्रियेंसीं । कीं तयाचीं नामें जैसीं । तपें तिया केलीं ॥ ७ ॥ कां बाळका एकी माये- । वांचोनि जिणें काय आहे । म्हणौनि सेविजे कीं तो होये । पाटाचा धर्मु ॥ ८ ॥ नाना पाणी म्हणौनि मासा । गंगा न सांडितां जैसा । सर्वतीर्थसहवासा । वरपडा जाला ॥ ९ ॥ तैसें आपलिया विहिता । उपावो

सांगितले आहे याविषयींची) आपली यथार्थ समजूत ठाम करून घ्यावी. ८८८. जसे मूळचे आपलेच रत्न असले तरी ते परीक्षकांच्या हातून पारखून घ्यावे, त्याप्रमाणे आपल्या वाट्यास आलेले कर्म, शास्त्रद्वारा ठाम करून घ्यावे. ८८९. ज्याप्रमाणे दृष्टि आपल्या ठिकाणी असते, परंतु दिव्यावाचून (रात्री) तिचा उपयोग नाही; अथवा रस्ता जर सांपडला नाही तर पाय असून काय होणार ! ८९०. म्हणून जातीप्रमाणे जो अधिकार (आपणाला) खरा स्वाभाविक असेल, तो आपापला अधिकार आपल्या शास्त्राकडून आपण समजून घ्यावा. ८९१. मग घरी असलेलाच ठेवा ज्याप्रमाणे दिव्याने डोळ्यांना दाखविला तर अर्जुना, तो घेण्यास कांही अडथळा आहे काय ? ८९२. त्याप्रमाणे (वर्णाश्रमधर्माप्रमाणे) वाट्याला आलेले व शिवाय शास्त्राने निश्चित केलेले, ते आपले विहित कर्म जो आचरण करतो. ८९३. परंतु आळस टाकून, फळांची आशा सोडून, शरीराने व मनाने त्या कर्माला आरंभून, तेथेच सर्व भर ठेवून करतो. ८९४. (जसे) प्रवाहात सांपडलेले पाणी त्याहून उलट अशा निरनिराळ्या ओघाने वाहण्याचे जाणत नाही, त्याप्रमाणे व्यवस्थित होऊन (शास्त्राने सांगितलेल्या कर्माचे यथाशास्त्र) आचरण करीत राहतो. ८९५. अर्जुना, जो याप्रमाणे विहित कर्म स्वतः करतो, तो मोक्षाच्या अलीकडच्या द्वाराला (वैराग्याप्रत) प्राप्त होतो. ८९६. कारण की विहित कर्मे मुळीच न करणे आणि शास्त्रांनी निषिद्ध ठरवलेली कर्मे करणे, या दोहोंच्या संबंधाकडे तो कधीच जात नाही, म्हणून (तो विरुद्ध संसाराला (दुःखयोनीला मुकला.) ८९७. आणि तो काम्यकर्मांकडे कौतुकानेहि वळत नसल्यामुळे, तो स्वर्गादि फलभोगरूपी चंदनाचे देखील खोडे घालीत नाहीच. ८९८. दुसरे जे नित्यकर्म, ते तर त्याने, त्याच्या फलाचा त्याग करून, नाहीसे केले म्हणून तो मोक्षाच्या शिवेवर प्राप्त होऊ शकला. ८९९. ऐक. अशारीतीने तो पापपुण्यात्मक संसाराकडून टाकला जातो व वैराग्यरूपी मोक्षाच्या द्वारात उभा राहतो. ९००. जे वैराग्य सर्व भाग्याची सीमा आहे व जे वैराग्य मोक्षप्राप्तीचे ज्ञान करून देणारे आहे अथवा कर्ममार्गाच्या श्रमांचा ज्या वैराग्याच्या ठिकाणी शेवट होतो. ९०१. जे वैराग्य म्हणजे मोक्षफळाने दिलेले तारण होय व जे पुण्यरूप वृक्षाचे फूल आहे, त्या वैराग्यरूपी फुलावर भ्रमराप्रमाणे तो पाऊल ठेवतो. ९०२. अर्जुना, हे पहा, आत्मज्ञानरूपी स्वच्छ प्रकाशाचा दिवस उजाडत आहे, म्हणून आगाऊच वर्धाव्या-प्रमाणे सूचना देणारे वैराग्य हा अरुणाचा उदय होय. त्या वैराग्याची त्यास प्राप्ति होते. ९०३. फार काय सांगावे ! आत्मज्ञानरूपी ठेवा ज्या वैराग्यरूपी अंजनाच्या योगाने प्राप्त होतो, ते वैराग्यरूप दिव्यांजन तो आपल्या बुद्धीत धारण करतो. ९०४. अर्जुना, या विहितकर्माला अनुसरल्यामुळे अशाप्रमाणे मोक्षाचा अधिकार प्राप्त होतो. ९०५. अर्जुना, हे विहितकर्म आपले केवळ एकच जीवन आहे व हे विहितकर्म करणे हीच, मी जो सर्वात्मक, त्या माझी श्रेष्ठ सेवा आहे. ९०६. पतिव्रता स्त्री सर्व भोगांसह आपल्या पतीबरोबर क्रीडा करते. ती क्रीडा करणे (म्हणजे) त्याचेच नांव तिने सर्व तपे केली असे होय. ९०७. अथवा बालकाला जगण्याला एका आईवाचून दुसरे काय साधन आहे ? म्हणून तिचा आश्रय करावा, हा त्या बालकाचा श्रेष्ठ धर्म आहे. ९०८. अथवा केवळ पाणी म्हणून (आपले जीवन म्हणून) गंगेला न सोडता मासा गंगेत राहिला, तर तो सर्वतीर्थांच्या सहवासाला (समुद्राला) सहज प्राप्त झाला. ९०९. त्याचप्रमाणे आपल्या विहितकर्माला न विसरणे हा उपाय आहे. पण तोहि उपाय असा करावा की, त्या योगाने

असे न विसंबितां । ऐसा कीजे कीं जगन्नाथा । आभारु पडे ॥ ९१० ॥ अगा जया जें विहित । तें ईश्वराचें मनोगत । म्हणौनि केलिया निभ्रांत । सांपडेचि तो ॥ ११ ॥ पैं जीवाचां कसीं उतरली । ते दासी कीं गोसांवीण जाली । सिसे वेंची तया मविली । वही जेवीं ॥ १२ ॥ तैसें स्वामीचिया मनोभावा । न चुकिजे हेंचि परमसेवा । येर तें गा पांडवा । वाणिज्य करणें ॥ १३ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

म्हणोनि विहित क्रिया केली । नव्हे तयाची खुण पाळिली । जयापासूनि कां आलीं । आकारा भूतें ॥ १४ ॥ जो अविद्येचिया चिंधिया । गुंडूनि जीव बाहुलिया । खेळवीतसे तिगुणिया । अहंकाररज्जू ॥ १५ ॥ जेणें जग हें समस्त । आंत बाहेरी पूर्ण भरित । जालें आहे दीपजात । तेजें जैसें ॥ १६ ॥ तया सर्वात्मका ईश्वरा । स्वकर्मकुसुमांची वीरा । पूजा केली होय अपारा । तोषालागीं ॥ १७ ॥ म्हणौनि तिये पूजे । रिझलेनि आत्मराजें । वैराग्यसिद्धि देईजे । पसाय तया ॥ १८ ॥ जिये वैराग्यदशे । ईश्वराचेनि वेधवशें । हें सर्वही नावडे जैसें । वांत होय ॥ १९ ॥ प्राणनाथाचिया आधी । विरहणीतें जिणेंही बाधी । तैसें सुखजात बाधीं । दुःखाचां लागे ॥ ९२० ॥ सम्यक्ज्ञान नुदैजतां । वेधेंचि तन्मयता । उपजे ऐसी योग्यता । बोधाची लाहे ॥ २१ ॥ म्हणौनि मोक्षलाभालागीं । जो व्रतें वाहतसे आंगीं । तेणें स्वधर्मु आस्था चांगी । अनुष्ठावा ॥ २२ ॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

अगा आपुला हा स्वधर्मु । आचरणीं जरी विषमु । तरी पाहावा तो परिणामु । फळेल जेणें ॥ २३ ॥ जैं सुखालागीं आपणपयां । निंबचि आथी धनंजया । तैं कडुवटपणा तयाचिया । उबगिजेना ॥ २४ ॥ फळणाया ऐलीकडे । केळीतें पाहतां आस मोडे । ऐसी त्यजिली तरी जोडे । तैसें कें गोमटें ॥ २५ ॥ तेवीं स्वधर्मु सांकडु । देखोनि केला जरी कडु । तरी मोक्षसुरवाडु । अंतरला कीं ॥ २६ ॥ आणि आपुली माये । कुब्ज जरी आहे । तरी जीजे तें नोहे । स्नेह कुव्हें कीं ॥ २७ ॥ येरी जिया पराविया । रंभेहूनि बरविया । तिया काय कराविया । बाळकें तेणें ॥ २८ ॥ अगा पाणियाहूनि बहुवें । तुपीं गुण कीर आहे । परी मीना काय होये । असणें

जगन्नाथालाहि त्याचे ओझेच वाटेल. ९१०. अरे अर्जुना, ज्याला जे उचित कर्म सांगितलेले आहे, तेच त्याने करावे असे ईश्वराचे मनोगत आहे. म्हणून ते विहित कर्म केले म्हणजे तो ईश्वर निःसंशय प्राप्त होतो. ९११. एखादी दासी एखाद्याच्या जीवाच्या परीक्षेला उतरली असता, ती प्रथमची दासी खरी पण पुढे मालकीण बनते; अथवा स्वामीकार्यार्थ जो आपले शिर खर्च करणारा त्याला स्वामी (मालक) जसा इनामपत्र करून देऊन त्याचा दाखला आपल्या दप्तरी ठेवतो. ९१२. त्याप्रमाणे मालकाच्या इच्छेप्रमाणे करण्यास न चुकणे, हीच त्याची श्रेष्ठ सेवा होय. त्यावाचून दुसरे कांही करणे, म्हणजे अर्जुना, तो केवळ व्यापार होय. ९१३.

ज्याच्यापासून भूतमात्राची उत्पत्ति होते व ज्याने हे सर्व विश्व व्यापिले आहे, त्या ईश्वराची आपापल्या कर्मानें आराधना करून मनुष्य वराग्य मिळवितो. ४६.

म्हणून विहितकर्म केले असता, ते कर्म केले असे नाही, तर ज्या ईश्वरापासून हे सर्व प्राणी आकाराला आले आहेत, त्या ईश्वराची आज्ञाच पाळली (असे होय.) ९१४. तो ईश्वर, अविद्यारूपी चिंध्या गुंडाळून बनविलेल्या जीवरूपी बाहुल्या, त्रिगुणात्मक अहंकाररूपी दोरीने खेळवीत आहे (म्हणजे जीवाकडून त्रिगुणात्मक कर्म करवीत आहे.) ९१५. ज्याप्रमाणे सर्व दिव्यांच्या आतबाहेर एक तेज व्यापून आहे, त्याप्रमाणे ज्या ईश्वराच्या योगाने हे सर्व जग आतबाहेर पूर्णपणे भरलेले आहे, ९१६. हे वीरा अर्जुना, त्या सर्वात्मक ईश्वराची स्वकर्मरूपी फुलांनी पूजा केली असता, ती पूजा त्याच्या अपार संतोषाला कारणीभूत होते. ९१७. म्हणून त्या पूजेने संतुष्ट झालेल्या आत्मराजाकडून त्याला वैराग्यसिद्धि हा प्रसाद दिला जातो. ९१८. त्या वैराग्यावस्थेमध्ये ईश्वराचा वेध लागल्याकारणाने, हे सर्व (स्वर्ग, संसार वगैरे) ओकलेल्या पदार्थाप्रमाणे आवडेनासे होते. ९१९. नवऱ्याच्या ध्यासामुळे (नवऱ्याचा वियोग झालेल्या) स्त्रीला जगणे देखील त्रासदायक वाटते, त्याप्रमाणे संसारातील जी सर्व सुखे आहेत, ती दुःखाप्रमाणे त्रासदायक वाटू लागतात. ९२०. यथार्थ ज्ञानाचा उदय न होता ईश्वराच्या वेधानेच तन्मयता उत्पन्न होते. अ[illegible] बोधाची योग्यता त्याला प्राप्त होते. ९२१. म्हणून मोक्षाच्या प्राप्तीकरिता जो अंगाने व्रतांचे आचरण करतो, त्याने स्वधर्माचे चांगल्या आस्थेने आचरण करावे. ९२२.

परक्याचा धर्म सुखाने आचरता येण्याजोगा असला आणि त्यापेक्षा आपला धर्म (आचरण्यास) सदोष जरी असला, तरी तोच श्रेयस्कर आहे. स्वभावसिद्ध कर्म करणारा मनुष्य पाप पावत नाही. ४७.

अरे अर्जुना, आपला हा स्वधर्म आचरण करण्याच्या बाबतीत जरी कठीण असला तरी ज्या परिणामाने तो फलद्रूप होईल, त्या परिणामाकडे दृष्टि ठेवावी. ९२३. अर्जुना, जेव्हां आपल्याला निंबच सुखकारक होतो, तेव्हां त्याच्या कडूपणाला कंटाळू नये. ९२४. फळण्याच्या आधी केळीच्या झाडाकडे पाहिले, तर आशाभंग होतो. अशावेळी ते केळीचे झाड जर उपटून टाकले, तर तसे चांगले (केळीच्या घडासारखे) कोठे मिळेल ? ९२५. त्याप्रमाणे स्वधर्म हा आचरण्यास कठीण आहे, असे पाहून तो जर कडू केला (म्हणजे तो आचरण्यास कंटाळा केला), तर मोक्षाचे सुख अंतरलेच. ९२६. आणि आपली आई कुबडी जरी असली, तरी तिच्या ज्या प्रेमाने आपण जगतो, ते तिचे प्रेम खरोखर वाकडे नाही. ९२७. इतर परक्या स्त्रिया रंभेहून सुंदर अशा असल्या तरी, त्या मुलाने त्या (घेऊन) काय कराव्या ? ९२८. अरे अर्जुना, पाण्यापेक्षा तुपात गुण खरोखर पुष्कळ आहेत,

तेथें ॥ २९ ॥ पैं आघविया जगा जें विख । तें विख कीडिया पीयूख । आणि जगा गुळ तें देख । मरण तया ॥ १३० ॥ म्हणौनि जें विहित जया जेणें । फिटे संसाराचें धरणें । क्रिया कठोर तऱ्ही तेणें । तेचि करावी ॥ ३१ ॥ येरा पराचारा बरविया । ऐसें होईल टेंकलेया । पायांचें चालणें डोइया । केलें जैसें ॥ ३२ ॥ यालागीं कर्म आपुलें । जें जातिस्वभावें असे आलें । तें करी तेणें जिंतिलें । कर्मबंधातें ॥ ३३ ॥ आणि स्वधर्मुचि पाळावा । परधर्मु तो गाळावा । हा नेमुही पांडवा । न कीजेचि मा ॥ ३४ ॥ तरी आत्मा दृष्ट नोहे । तंव कर्म करणें कां ठाये । आणि करणें तेथ आहे । आयासु आधीं ॥ ३५ ॥

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् । सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

म्हणौनि भलतिये कर्मीं । आयासु जऱ्ही उपक्रमीं । तरी काइ स्वधर्मीं । दोषु सांगें ॥ ३६ ॥ अगा उजू वाटा चालावें । तऱ्ही पायचि शिणवावे । ना आडरानें धावावें । तऱ्ही तेंचि ॥ ३७ ॥ पैं शिळा कां सिदोरिया । दाटणें एक धनंजया । परी जें वाहतां विसांवया । मिळिजे तें घेपे ॥ ३८ ॥ एऱ्हवीं कणा आणि भुसा । कांडितांही सोसु सरिसा । जेंचि रंधन श्वानमांसा । तेंचि हवी ॥ ३९ ॥ दधी जळाचिया घुसळणा । व्यापार सारिखेचि विचक्षणा । वाळुवे तिळा घाणा । गाळणें एक ॥ १४० ॥ पैं नित्य होम देयावया । कां सैरा आगी सुवावया । फुंकितां धूम धनंजया । साहणें तेंचि ॥ ४१ ॥ परी धर्मपत्नी धांगडी । पोसितां जरी एकी वोढी । तरी कां अपरवडी । आणावी आंगा ॥ ४२ ॥ हां गा पाठीं लागला घायीं । मरण न चुकेचि पाहीं । तरी समोरला काई । आगळें न कीजे ॥ ४३ ॥ अकुळस्त्री दांड्याचे घाये । परघर रिगालीहि जरी साहे । तरी स्वपतीतें वायें । सांडिलें कीं ॥ ४४ ॥ तैसें आवडतेंही करणें । न निपजे शिणल्याविणें । तरी विहित बा रे कोणें । बोलें भारी ॥ ४५ ॥ वरी थोडेंचि अमृत घेतां । सर्वस्व वेंचो कां पंडुसुता । जेणें जोडे जीविता । अक्षय्यत्व ॥ ४६ ॥ येर काह्यां मोलें वेंचूनि । विष पियावें घेऊनि । आत्महत्येसि निमोनि । जायिजे जेणें ॥ ४७ ॥ तैसें जाचूनियां इंद्रियें । वेंचुनि आयुष्याचेनि दियें । सांचला पापीं आन आहे । दुःखावांचूनि ॥ ४८ ॥ म्हणोनि करावा स्वधर्मु । जो करितां हिरोनि घे श्रमु । उचित देईल परमु । पुरुषार्थराजु ॥ ४९ ॥ याकारणें किरीटी । स्वधर्माचिये रहाटी । न विसंबिजे

परंतु त्यात राहणे माशाला काय कामाचे ? ९२९. सगळ्या जगाला जे विष, ते विष (विषातील) किड्यांना अमृत (जीवन) असते आणि (सगळ्या) जगाला गूळ जो (गोड), तो त्या विषातील किड्यांना मारक असतो. ९३०. म्हणून ज्याला जे शास्त्राने सांगितलेले असेल व ज्या योगाने संसाराचे धरणे फिटेल, ते विहितकर्माचरणच करावे. ९३१. आपल्या विहितकर्मावाचून इतरांच्या दुसऱ्या चांगल्या आचरणाचा स्वीकार केला असता, जसे पायाचे चालणे डोक्याने करावे तसे होईल. ९३२. याकरिता जे आपले कर्म आपल्या जातीच्या स्वभावाप्रमाणे आपल्या वाट्यास आले आहे, ते जो करतो, त्याने (पुण्यपापरूप) कर्मबंधाला जिंकले. ९३३. आणि अर्जुना, स्वधर्माचेच आचरण करावे व दुसऱ्याचा धर्म असेल तो टाकावा, हा नियमहि पाळला नाही, ९३४. तर जोपर्यंत आत्मा अनुभवाला आला नाही, तोपर्यंत कर्म करणे थांबते काय ? आणि जेथे कर्म करणे आहे तेथे आरंभी श्रम आहेतच. ९३५.

हे कौन्तेया, (आपल्या) जन्माबरोबर उत्पन्न झालेले (आपले) कर्म दोषयुक्त जरी असले तरी त्याचा त्याग करू नये. कारण, ज्याप्रमाणे अग्नि धुराने आच्छादिलेला असतो, त्याप्रमाणे सर्व कर्मे दोषाने युक्त असतात. ४८.

म्हणून कोणत्याहि कर्मात जर आरंभामध्ये कष्ट आहेत, तर स्वधर्माप्रमाणे कर्माचरण करण्यात काय दोष आहे ? सांग. ९३६. अरे अर्जुना, सरळ वाटेने चालले तरी पायच शिणवावे लागतात; अथवा आडरानाने धावले तरी तेथेहि पायच शिणवावे लागतात. ९३७. अर्जुना, दगड अथवा दशमी या दोहोंच्याहि ओझ्याचा भार सारखाच असतो. परंतु ज्याचे ओझे वाहिले असता विश्रांतीच्या जागी सुखकर होईल, त्याचे ओझे वागवावे हे बरे. ९३८. सहज पाहिले तर दाणे कांडणे व भूस कांडणे, यात कष्ट सारखेच आहेत व कुत्र्याकरिता मांस शिजवण्यात जितके श्रम आहेत, तितकेच अग्नीला आहुति देण्याकरिता लागणाऱ्या अन्नालाहि आहेत. ९३९. हे चतुरा अर्जुना, दह्याच्या व पाण्याच्या घुसळण्याला खटपट सारखीच आहे; घाण्यात तीळ अथवा वाळू गाळण्याची खटपट सारखीच आहे. ९४०. अर्जुना, नित्य होम करण्याकरिता अथवा आग लावण्याकरिता विस्तव फुंकून तयार करण्याच्या कामी धूर सोसणे सारखेच आहे. ९४१. परंतु लग्नाची बायको व राखलेली वेश्या यांना पोसण्यात जर सारखेच श्रम पडतात, तर मग वेश्येला पोसून आपल्या अंगी अन्याय कां लावावा ? ९४२. अर्जुना, असे पहा की, (शत्रूला पाठ दाखविली असता त्याने तलवार वगैरे मारल्याने) पाठीला लागलेल्या जखमांमुळे मरण जर चुकत नाही, तर मग शत्रूच्या पुढे उभे राहून अधिक पराक्रम कां करू नये ? ९४३. वाईट कुलातील स्त्री, (आपल्या नवऱ्याचा त्रास चुकवावा म्हणून त्यास सोडून) दुसऱ्याच्या घरी शिरली असताहि टिकुऱ्याचे तडाखे जर सहन करीत असेल, तर तिने आपल्या लग्नाच्या नवऱ्याला व्यर्थ सोडले नव्हे काय ? ९४४. त्याप्रमाणे वाटेल ते कर्म श्रमल्याशिवाय उत्पन्न होत नाही, तर बाबा, विहितकर्म करणे कोणत्या शब्दांनी कठीण आहे असे म्हणावे ? ९४५. अर्जुना, याशिवाय ज्याने जीवाला अमरत्व मिळते, असे जे अमृत, ते थोडेच घेण्याला सर्वस्व खर्च होईना का ? ९४६. जे प्याले असता आत्महत्या करून मरून जावे लागते असे ते विष, द्रव्य खर्च करून विकत घेऊन कशाला प्यावे ? ९४७. त्याप्रमाणे इंद्रियांना कष्ट देऊन व आयुष्याचे दिवस खर्च करून पाप साचले असता त्याचा दुःखावाचून कांही दुसरा परिणाम आहे का ? ९४८. म्हणून ज्याचे आचरण केले असता (जन्ममरणाचे) श्रम नाहीसे करून योग्य व श्रेष्ठ पुरुषार्थ असा जो मोक्ष, त्याची जो प्राप्ति करून देईल, त्या स्वधर्माचे आचरण करावे. ९४९. अर्जुना, या कारणास्तव जसे संकटकाली सिद्धमंत्राला विसरू नये, त्याप्रमाणे ‧स्वकर्माच्या

संकटीं । सिद्धमंत्र जैसा ॥ ९५० ॥ का नाव जैसी उदधीं । महारोगीं दिव्यौषधी । न विसंबिजे तया बुद्धी । स्वकर्म येथ ॥ ५१ ॥ मग ययाचि गा कपिध्वजा । स्वकर्माचिया महापूजा । तोषला ईशु तमरजा । झाडा करूनि ॥ ५२ ॥ शुद्धसत्त्वाचिया वाटा । आणी आपुली उत्कंठा । भव स्वर्ग काळकुटा । ऐसें दावी ॥ ५३ ॥ जिये वैराग्य येणें बोलें । मागां संसिद्धी रूप केलें । किंबहुना तें आपुलें । मेळवी खागें ॥ ५४ ॥ मग जिंतिलिया हे भोये। पुरुष सर्वत्र जैसा होये । कां जालाही जें लाहे । तें आतां सांगों ॥ ५५ ॥

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

तरी देहादिक हें संसारें । सर्वही मांडलेंसे जें गुंफिरें । तेथ नातुडे तो वागुरे । वारा जैसा ॥ ५६ ॥ पैं परिपाकाचिये वेळे । फळ देठें ना देठू फळें । न धरे तैसें स्नेह खुळें । सर्वत्र होय ॥ ५७ ॥ पुत्र वित्त कलत्र । हे जालियाही स्वतंत्र । माझें न म्हणे पात्र । विषाचें जैसें ॥ ५८ ॥ हें असो विषयजातीं । बुद्धी पोळली ऐसी माघौती । पाऊलें घेऊनि एकांतीं । हृदयाचां रिगे ॥ ५९ ॥ ऐसया अंतःकरण । बाह्य येतां तयाची आण । न मोडी समर्था भेण । दासी जैसी ॥ ९६० ॥ तैसें ऐक्याचिये मुठी- । माजिवडें चित्त किरीटी । करूनि वेधीं नेहटी । आत्मयाचां ॥ ६१ ॥ तेव्हां दृष्टादृष्ट स्पृहे । निमणें जालेंचि आहे । आगी दडपलिया धुयें । राहिजे जैसें ॥ ६२ ॥ म्हणौनि नियमिलिया मानसीं । स्पृहा नासोनि जाय आपैसी । किंबहुना तो ऐसी । भूमिका पावे ॥ ६३ ॥ पैं अन्यथा बोधु आघवा । मावळोनि तया पांडवा । बोधमात्रींचि जीवा । ठावो होय ॥ ६४ ॥ धरवणीं वेंचें सरे । तैसें भोगें प्राचीन पुरे । नवें तंव नुपकरे । कांहींचि करूं ॥ ६५ ॥ ऐसी कर्मसाम्यदशा । होय तेथ वीरेशा । मग श्रीगुरु आपैसा । भेटेचि गा ॥ ६६ ॥ रात्रीची चौपाहरी । वेंचलिया अवधारीं । डोळयां तमारी । मिळे जैसा ॥ ६७ ॥ का येऊनि फळाचा घडु । पारुषवी केळीची वाढु । गुरु भेटोनि करी पाडु । बुभुत्सु तैसा ॥ ६८ ॥ मग आलिंगिला पूर्णिमा । उणीव सांडी चंद्रमा । तैसें होय वीरोत्तमा ।

आचरणाला विसरू नये. ९५०. अथवा समुद्रात ज्याप्रमाणे नावेला विसरू नये; महारोग झाला असता ज्याप्रमाणे दिव्य औषधाला विसरू नये; त्याच विचाराने जगात स्वकर्माला विसरू नये. ९५१. हे ध्वजेवर हनुमान असलेल्या अर्जुना, मग स्वकर्माच्या महापूजेने संतुष्ट झालेला ईश्वर, चित्तावरच्या तमरजाचा नाश करून, ९५२. आपली (स्वकर्म करणाराची) उत्कंठा शुद्ध सत्त्वगुणाच्या मार्गाला आणतो आणि संसार व स्वर्ग हे काळकूट विषासारखे आहेत, असे वाटावयास लावतो. ९५३. फार काय सांगावे ! ज्या संसिद्धीची पूर्वी (याच अध्यायातील श्लोक ४५ मध्ये) वैराग्याच्या लक्षणाच्या रूपाने स्पष्टता केली, त्या आपल्या मुक्कामाला ईश्वर त्या साधकास आणतो. ९५४. मग ही (वैराग्यरूपी) भूमिका प्राप्त करून घेतल्यावर तो साधक पुरुष सर्वत्र (देहादि प्रपंचाच्या ठिकाणी) जसा होतो आणि तसा झाला असताहि, त्याला जे प्राप्त होते, ते आता सांगतो. ९५५.

ज्याचे अंतःकरण कोठेच सक्त नाही, (एवढेच नव्हे तर) ज्याच्या ताब्यात ते येऊन राहिले आहे आणि ज्याची इच्छा निःशेष नाहीशी झाली आहे, अशा .(पुरुषास) संन्यासाच्या (अज्ञानाच्या त्यागाच्या) योगाने उत्कृष्ट नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त होते. ४९.

तर जसा वारा पारध्याच्या जाळ्यात (असून) अडकत नाही, तसा तो (साधक), हा जो देहादिक संसाररूपी पसरलेला गुंताडा आहे, त्यात (असूनहि) सांपडत नाही. ९५६. ज्याप्रमाणे पिकण्याच्या वेळेला फळ देठास धरीत नाही, अथवा देठ फळास धरीत नाही, त्याप्रमाणे त्याची ममता सर्व ठिकाणी लुळी पडते. ९५७. ज्याप्रमाणे वाढलेल्या ताटातील विषयुक्त अन्नाला कोणी माझे म्हणत नाही (भोजनाकरिता त्या वाढलेल्या ताटाचा कोणी स्वीकार करीत नाही,) त्याप्रमाणे पुत्र, धन व कुटुंब ही सर्व त्याच्या मनाप्रमाणे वागणारी असली, तरी तो त्यांना 'माझे' असे म्हणत नाही. ९५८. हे राहू दे. ज्याप्रमाणे कढत पदार्थास हात लागून पोळला असता मनुष्य हात एकदम माघारा घेतो, त्याप्रमाणे बुद्धि, पोळल्याप्रमाणे सर्व विषयांपासून एकदम माघारी फिरून, हृदयाच्या एकांतात प्रवेश करते, (अंतर्मुख होऊन आत्मविचाराकडे लागते.) ९५९. राजाने दासीस शपथ घातली असता राजाच्या भयाने ती शपथ दासी जशी मोडीत नाही; त्याप्रमाणे या साधकाने 'बाहेर (विषयांकडे) जाऊ नकोस तुला माझी शपथ आहे.' अशी अंतःकरणास शपथ घातली असता ते अंतःकरण बाहेर (विषयांकडे) येण्याविषयी त्याची शपथ मोडीत नाही. ९६०. अर्जुना, त्याप्रमाणे चित्त एकाग्र करून त्यास आत्म्याच्या वेधात जोराने लावितो. ९६१. तेव्हां राखेने अग्नि दडपला असता जसा धूर थांबतो, त्याप्रमाणे ऐहिकपारलौकिक विषयासंबंधाने जी इच्छा असते ती मरतेच. ९६२. म्हणून अंतर्मुख केलेल्या मनामधून इच्छा आपोआप नाश पावते. फार काय सांगावे ! तो साधक आता सांगितलेल्या अशा भूमिकेला प्राप्त होतो. ९६३. अर्जुना, त्याचे सर्व विपरीतज्ञान नाहीसे होऊन केवळ ज्ञानाच्या ठिकाणी त्याच्या अंतःकरणाचा निश्चय स्थिर होतो. (तो कसा होतो हे पुढे सांगतात.) ९६४. साचविलेले पाणी जसे खर्चून संपते, तसे भोगून प्रारब्ध संपते आणि नवे (क्रियमाण) तर कांहीच करण्याला उपयोगी पडत नाही. कारण पुढच्या जन्माला कारणीभूत होईल असे (क्रियमाण) कर्म तो करीत नाही. ९६५. अरे वीरश्रेष्ठा अर्जुना, त्यावेळी अशी कर्मसाम्य अवस्था होते, तेव्हां मग श्रीगुरु आपण होऊनच भेट देतात. ९६६. अर्जुना, ऐक. रात्रीचे चार प्रहर संपल्यानंतर, जसा अंधाराचा नाश करणारा सूर्य डोळ्यांना दिसतोच; ९६७. अथवा फळाचा घड येऊन जशी केळीची वाढ बंद करतो, त्याप्रमाणे त्या साधकाला गुरु भेटून तसा प्रकार करतात. (साधकाचे कर्मकर्तृत्व बंद करतात.) ९६८. पौर्णिमेने आलिंगिलेला चंद्र (ज्याप्रमाणे) आपल्या स्वरूपातील कलेचा कमीपणा ठेवीत नाही, त्याप्रमाणे अर्जुना, त्या साधकाला गुरुकृपेने

गुरुकृपा तया ॥ ६९ ॥ तेव्हां अबोधुमात्र असे । तो तंव तया कृपा नासे । तेथ रात्रीसवें जैसें । आंधारें जाय ॥ १७० ॥ तैसी अबोधाचिये कुशी । कर्म कर्ता कार्य ऐशी । त्रिपुटी असे ते जैसी । गाभिणी मारिली ॥ ७१ ॥ तैसें अबोधनाशासवें । नाशे क्रियाजात आघवें । ऐसा समूळ संभवे । संन्यासु हा ॥ ७२ ॥ येणें मूळाज्ञानसंन्यासें । दृश्याचा ठावो जेथ पुसे । तेथ बुझावें तें आपैसें । तोचि आहे ॥ ७३ ॥ चेइलियावरी पाहीं । स्वप्नींचिया तिये डोहीं । आपणयातें काई । काढूं जाइजे ॥ ७४ ॥ तैं मी नेणें आतां जाणेन । हें सरलें तया दुःस्वप्न । जाला ज्ञातृज्ञेयाविहीन । चिदाकाश ॥ ७५ ॥ मुखाभासेंसी आरिसा । परौता नेलिया वीरेशा । पाहातेपणेंवीण जैसा । पाहाता ठाके ॥ ७६ ॥ तैसें नेणणें जें गेलें । तेणें जाणणेंही नेलें । मग निष्क्रिय उरलें । चिन्मात्रचि ॥ ७७ ॥ तेथ स्वभावें धनंजया । नाहीं कोणीचि क्रिया । म्हणौनि प्रवादु तया । नैष्कर्म्यु ऐसा ॥ ७८ ॥ तें आपुलें आपणपें । असे तेंचि होऊनि आरोपे । तरंगु कां वायुलोपें । समुद्रु जैसा ॥ ७९ ॥ तैसें न होणें निपजे । ते नैष्कर्म्यसिद्धि जाणिजे । सर्व सिद्धींत सहजें । परम हेचि ॥ १८० ॥ देऊळाचिया कामा कळसु । परम गंगेसी सिंधुप्रवेशु । कां सुवर्णशुद्धी कसु । सोळावा जैसा ॥ ८१ ॥ तैसें आपुलें नेणणें । फेडी जे का जाणणें । तेंही गिळूनि असणें । ऐसी जे दशा ॥ ८२ ॥ तियेपरतें कांहीं । निपजणें येथ नाहीं । म्हणौनि म्हणिपे पाहीं । परमसिद्धि ते ॥ ८३ ॥ परी हेचि आत्मसिद्धि । जो कोणी भाग्यनिधि । श्रीगुरुकृपालब्धि - । काळीं पावे ॥ ८४ ॥

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे । समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

उदयजतांचि दिनकरु । प्रकाशुचि आते आंधारु । कां दीपसंगें कापुरु । दीपुचि होय ॥ ८५ ॥ तया लवणाची कणिका । मिळतखेंवो उदका । उदकचि होऊनि देखा । ठाके जेवीं ॥ ८६ ॥ कां निद्रित चेवविलिया । स्वप्नेंसि निद वायां । जाऊनि आपणपया । मिळे जैसा ॥ ८७ ॥ तैसें जया कोण्हासि दैवें । गुरुवाक्य श्रवणाचिसवें । द्वैत गिळोनि विसंवे । आपणया वृत्ती ॥ ८८ ॥ कानावचनाचिये भेटी- । सरिसाचि पैं किरीटी । वस्तु होऊनि उठी । कवणि एकु जो ॥ ८९ ॥ तयासी मग करणें । हें बोलिजैलचि कवणें । आकाशा येणें जाणें । आहे काई ॥ १९० ॥ म्हणौनि तयासी कांहीं । त्रिशुद्धि करणें

(पूर्णत्व प्राप्त) होते. ९६९. तेव्हां साधकाच्या ठिकाणी जे अज्ञान मात्र असते, ते तर त्या गुरुकृपेने नाश पावते. तेव्हां रात्रीबरोबर जसा काळोख नाहीसा होतो, ९७०. त्याप्रमाणे (अज्ञानाबरोबर) अज्ञानाच्या पोटात कर्म, कर्ता व कार्य अशी जी त्रिपुटी होती, तीहि नाहीशी होते. जशी गर्भिणी मारावी (ज्याप्रमाणे गरोदर स्त्री मारली असता गर्भाला वेगळे मारावे लागत नाही, तर तो गर्भ आपोआपच मरतो.) ९७१. त्याप्रमाणे अज्ञानाच्या नाशाबरोबर (अज्ञानाबरोबर) अज्ञानाच्या पोटात कर्म, कर्ता व कार्य अशी जी त्रिपुटी होती, तीहि नाहीशी होते; सर्व कर्ममात्र नाश पावते. याप्रमाणे हा समूळ (कर्माचे कारण जे अज्ञान त्या) अज्ञानासह कर्मत्याग होतो. ९७२. याप्रमाणे सर्व कर्मास मूळ असलेल्या अज्ञानाच्या त्यागाने, जेव्हां दृश्याचा ठावठिकाणा नाहीसा होतो, तेव्हां जे (आत्मतत्त्व) जाणावयाचे, ते स्वभावतः तोच आहे. ९७३. अर्जुना, असे पहा की, स्वप्नात आपण आपल्याला डोहात बुडतांना पाहिल्यावर जागे झाल्यानंतर, स्वप्नातील डोहातून आपण आपल्याला काढण्याकरिता जाणे जरूर आहे काय ? ९७४. तेव्हां मी (आपल्या स्वरूपाला) जाणीन, हे त्याचे अनिष्ट स्वप्न त्याला दिसेनासे झाले. आता जाणणारा व जाणण्याचा विषय या भेदावाचून केवळ ज्ञानरूप आकाश तो झाला. ९७५. हे वीरश्रेष्ठा अर्जुना, आपल्या मुखाचे प्रतिबिंब पडलेल्या आरशास बाजूला नेले असता ज्याप्रमाणे पाहणेपणाशिवाय पाहणारा राहतो; ९७६. त्याप्रमाणे अज्ञान जे गेले, त्याने आपल्याबरोबरचे सापेक्ष ज्ञानहि नेले व मग क्रियारहित असे जे केवल ज्ञानमात्र, ते राहिले. ९७७. अर्जुना, त्या ज्ञानमात्र स्वरूपी कोणतेच कर्म स्वभावतः नाही. म्हणून त्या ज्ञानमात्र स्वरूपस्थितीस 'नैष्कर्म्य' असे म्हणतात. ९७८. ज्याप्रमाणे वारा थांबल्यावर लाट आपल्या मूळच्या समुद्ररूपाने राहते, त्याप्रमाणे ते आपले असलेले मूळचे स्वरूप आपल्या ठिकाणी होऊन राहते. ते कसे तर, ९७९. त्याप्रमाणे जे कर्माचे न होणे सिद्ध होते, त्याला 'नैष्कर्म्यसिद्धि' असे म्हणावे व हीच सिद्धि सर्व सिद्धीत स्वभावतःच श्रेष्ठ आहे. ९८०. देवळाच्या कामाला जशी कळस ही शेवटची मर्यादा आहे अथवा गंगेस जसा समुद्रप्रवेश ही शेवटची हद्द आहे अथवा ज्याप्रमाणे सोन्याच्या शुद्धपणात सोळावा कस हा शेवटचा कस आहे; ९८१. त्याप्रमाणे जे ज्ञान आत्मस्वरूपाचे अज्ञान नाहीसे करते, ते ज्ञानहि गिळून असणे, अशी जी अवस्था, ९८२. त्या नैष्कर्म्य स्थितीच्या पलीकडे या जगात कांही मिळविण्याचे राहिले नाही, म्हणून सर्व सिद्धीत ही सिद्धि (नैष्कर्म्य) श्रेष्ठ म्हटली जाते. पाहा. ९८३. परंतु जो कोणी भाग्याचा केवळ ठेवा असलेला पुरुष, सद्गुरुकृपेचा लाभ होण्याच्या वेळी, ही आत्मसिद्धि पावतो. ९८४.

हे कौन्तेया, ज्ञानाची अखेरची मर्यादा असे जे ब्रह्म, सिद्धि (वैराग्य) पावलेला (मंद) अधिकारी पुरुष, कोणत्या क्रमाने (ज्ञानमार्गातील कोणत्या पायऱ्यांनी) मिळवितो, ते संक्षेपाने माझ्यापासून श्रवण कर. ५०.

सूर्य उगवताक्षणीच अंधार जसा प्रकाशच होतो, अथवा दिव्याच्या संगतीने कापूर जसा दिवाच होतो. ९८५. हे पहा, त्या मिठाचा खडा पाण्याला मिळाल्याबरोबर ज्याप्रमाणे पाणीच होऊन राहतो. ९८६. अथवा निजलेल्या पुरुषाला जागे केले असता, स्वप्नासह झोप नाहीशी होऊन, तो पुरुष जसा आपल्या जागृतीच्या रूपाला मिळतो. ९८७. त्याप्रमाणे ज्या कोणाला दैवाने गुरूंनी केलेला उपदेश ऐकल्याबरोबरच द्वैत नाहीसे होऊन, वृत्ति आत्मस्वरूपी स्थिर होते. ९८८. अर्जुना, गुरूंनी केलेला महावाक्याचा उपदेश कानांनी ऐकताक्षणीच, जो कोणी एक आत्मरूप होऊन जातो. ९८९. त्याला मग कांही एक कर्तव्यकर्म आहे, असे कोणी म्हणावे ? येणे, जाणे वगैरे कांही क्रिया आकाशाच्या ठिकाणी असतात काय ? ९९०. म्हणून असा जो वस्तुरूप झालेला, त्याला निश्चयेकरून कांही कर्तव्यकर्म उरत नाही. परंतु ज्या मंद अधिकाऱ्याला

नाहीं। परी ऐसें जरी हें कांहीं। नव्हे जया ॥ ९१ ॥ एऱ्हवीं स्वकर्माचेनि वन्ही। काम्यनिषिद्धाचां इंधनीं। रजतमें कीर दोन्ही। जाळिलीं आधीं ॥ ९२ ॥ पुत्र वित्त परलोकु। यया तिहींचा अभिलाखु। घरीं होय पाइकु। हेंही जालें ॥ ९३ ॥ इंद्रियें सैरा पदार्थीं। रिगतां विटाळलीं होतीं। तियें प्रत्याहारतीर्थीं। न्हाणिलीं कीर ॥ ९४ ॥ आणि स्वधर्माचें फळ। ईश्वरीं अर्पूनि बळ। घेऊनि केलें अढळ। वैराग्यपद ॥ ९५ ॥ ऐसी आत्मसाक्षात्कारीं। लाभे ज्ञानाची उजरी। ते सामुग्री कीर पुरी। मेळविली ॥ ९६ ॥ आणि तेचि समयीं। सद्गुरु भेटले पाहीं। तेवींचि तिहीं कांहीं। वंचिजेना ॥ ९७ ॥ परी वोखद घेतखेंवो। काय लाभे आपुला ठावो। का उदयजतांचि दिवो। मध्यान्ह होय ॥ ९८ ॥ सुक्षेत्रीं आणि वोलटे। बीजही पेरिलें गोमटें। तरी आलोट फळ भेटे। परी वेळे कीं गा ॥ ९९ ॥ जोडला मार्गु प्रांजळु। मिनला सुसंगाचाही मेळु। तरी पाविजे वांचूनि वेळु। लागेचि कीं ॥ १००० ॥ तैसा वैराग्यलाभु जाला। वरी सद्गुरुही भेटला। जीवीं अंकुरु फुटला। विवेकाचा ॥ १ ॥ तेणें ब्रह्म एक आथी। येर आघवीचि भ्रांती। हेही कीर प्रतीती। गाढी केली ॥ २ ॥ परी तेंचि जें परब्रह्म। सर्वात्मक सर्वोत्तम। मोक्षाचेंही काम। सरे जेथ ॥ ३ ॥ यया तिन्ही अवस्था पोटीं। जिरवी जें गा किरीटी। यया ज्ञानासिही मिठी। दे जे वस्तु ॥ ४ ॥ ऐक्याचें एकपण सरे। जेथ आनंदकणुही विरे। कांहींचि नुरोनि उरे। जें कांहीं गा ॥ ५ ॥ तिये ब्रह्मीं ऐक्यपणें। ब्रह्मचि होऊनि असणें। तें क्रमेंचि करून तेणें। पाविजे पैं ॥ ६ ॥ भुकेलियापासीं। वोगरिलें षड्रसीं। तो तृप्ति प्रतिग्रासीं। लाहे जेवीं ॥ ७ ॥ तैसा वैराग्याचा वोलावा। विचाराचा तो दिवा। आंबुथितां आत्मठेवा। काढीची तो ॥ ८ ॥ तरी भोगिजे आत्मऋद्धी। येवढी योग्यतेचि सिद्धी। जयाचां आंगीं निरवधी। लेणें जाली ॥ ९ ॥ तो जेणें क्रमें ब्रह्म। होणें करी गा सुगम। तया क्रमाचें आतां वर्म। आईक सांगों ॥ १०१० ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च। शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

तरी गुरू दाविलिया वाटा। येऊनि विवेकतीर्थतटा। धुऊनियां मळकटा। बुद्धीचा तेणें ॥ ११ ॥ मग राहूनें उगळिली। प्रभा चंद्रें आलिंगिली।

महावाक्याच्या श्रवणाबरोबर वस्तुरूप होता येत नाही; (अशा मंद अधिकाऱ्याला बुद्धिवरील असंभावनादिक ज्ञानप्रतिबंधक दोषनिवारणार्थ कर्मादिक करावे लागते, ते कसे, ते पुढे ९९२ ओवीपासून सांगतात.) ९९१. त्याहून उलट ज्या मंद अधिकाऱ्याने (म्हणजे ज्याला बुद्धिदोषामुळे महावाक्याच्या श्रवणाबरोबर वस्तुरूप होता येत नाही त्याने) स्वधर्मरूपी अग्नीमध्ये काम्य व निषिद्ध कर्मरूप काष्ठांच्या योगाने प्रथम (चित्तावरील) रज, तम (विक्षेप व मल), हे दोष जाळले. ९९२. शिवाय पुत्र, द्रव्य आणि स्वर्गादिक लोक, या तिहींच्या विषयींची इच्छा, चाकराप्रमाणे त्याच्या आधीन होऊन राहिलेली असते. हेहि त्याच्याकडून झाले. ९९३. इंद्रियांनी विषयांविषयी त्याज्यात्याज्य असा विचार न करता हव्या त्या विषयात तोंड घातल्यामुळे ती इंद्रिये विटाळली होती; त्या इंद्रियांना (शुद्ध होण्याकरिता) प्रत्याहाररूपी तीर्थात खरोखर स्नान घातले. ९९४. आणि स्वधर्माचरणाचे फळ ईश्वराला अर्पण करून, त्याच्या मोबदला ईश्वरापासून वैराग्याचे बळ मागून घेऊन, वैराग्यपद अढळ केले. ९९५. ज्ञानाच्या ज्या उत्कर्षाने आत्मसाक्षात्कार होईल, त्या उत्कर्षाच्या प्राप्तीची, अशी ही सर्व सामुग्री, त्याने खरोखर मिळविली. ९९६. आणि पाहा, त्याच वेळी सद्गुरु भेटले व त्याचप्रमाणे त्यांनी कांहीहि (ज्ञानाचा उपदेश करण्यात) प्रतारणा केली नाही. ९९७. परंतु औषध घेताक्षणीच रोगाची निवृत्ति होऊन, आपली मूळची आरोग्याची स्थिति प्राप्त होते काय ? अथवा दिवस उगवताक्षणीच मध्यान्हकाल होतो काय ? ९९८. ओल असलेल्या चांगल्या शेतात, चांगले बीजहि पेरले तर अपार फळ मिळेल; परंतु अरे अर्जुना, कांही कालानंतर मिळेल. ९९९. सोपा मार्ग तयार झाला आणि चांगल्या संगतीचा योगहि जुळून आला, तर मुक्कामाला पोहोचणे होईल. परंतु त्यासहि कांही काळ हा पाहिजेच. १०००. त्याप्रमाणे वैराग्याची प्राप्ति झाली; शिवाय सद्गुरूंच्याहि भेटीचा योग झाला व अंतःकरणात नित्यानित्यविचारांचा अंकुरहि फुटला. १००१. त्या नित्यानित्यविचारांच्या योगाने ब्रह्मच एक (सत्य) आहे, इतर सर्व भ्रांति आहे, हाहि अनुभव खरोखर दृढ केला. १००२. परंतु तेच परब्रह्म, जे सर्वात्मक व सर्वात उत्तम आहे, मोक्षाचेहि प्रयोजन ज्या ब्रह्माच्या अनुभवात नाहीसे होते, १००३. जे ज्ञान आपल्या पोटात जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तिन्ही अवस्था नाहीशा करते, त्या ज्ञानालाहि नाहीसे करणारी जी वस्तु- १००४. ऐक्याचे एकपण ज्या ठिकाणी संपते व आत्मदर्शनात प्रथम होणारा आनंदकण तोहि ज्या ब्रह्मस्वरूपात विरून जातो व कांही न उरता, जे कांही शिल्लक असते. १००५. त्या ब्रह्माच्या ठिकाणी ब्रह्मच होऊन ऐक्याने असणे, ते त्या साधकाकडून क्रमाने मिळविले जाते. १००६. ज्याप्रमाणे भुकेलेल्या पुरुषास षड्रस पक्वान्न वाढले असता त्याला जशी प्रत्येक घासाबरोबर तृप्ति होत जाते. १००७. त्याप्रमाणे वैराग्यरूपी तेलाचे भरण मिळाले असता विचारांचा दिवा प्रज्वलित होऊन, तो साधक आत्मरूपी ठेवा काढतोच. १००८. तरी आत्मस्वरूपाचे ऐश्वर्य भोगावे एवढ्या योग्यतेची सिद्धि ज्याच्या अंगावर कायमचा अलंकार होऊन राहिली आहे. १००९. तो (साधक) ज्या क्रमाचा अंगीकार केला असता सुलभ रीतीने ब्रह्म होतो, त्या क्रमाचे आता वर्म सांगतो, ऐक. १०१०.

शुद्ध बुद्धीने युक्त, (सात्त्विक) धैर्याने स्वतःचे मन व इंद्रिये यांचे नियमन करून, शब्दादि विषयांचा त्याग करून, प्रीति आणि द्वेष सोडून- ५१.

तर गुरूने दाखविलेल्या वाटेने विवेकरूपी तीर्थाच्या काठावर येऊन, तेथे त्या साधकाने (आपल्या) बुद्धीचा मळ धुऊन टाकल्यावर, १०११. मग (चंद्रग्रहण सुटले असता) राहूच्या तोंडातून बाहेर आलेली चंद्राची प्रभा जशी चंद्राकडून आलिंगिली जाते, त्याप्रमाणे ती शुद्ध बुद्धि आपल्या मूळच्या स्वरूपाला प्राप्त

तैसी शुद्धते जडली । आपणयां बुद्धि ॥ १२ ॥ सांडूनि कुळें दोन्ही । प्रियासी अनुसरे कामिनी । द्वंद्वत्यागें स्वचिंतनीं । पडली तैसी ॥ १३ ॥ आणि ज्ञाना ऐसें जिव्हार । नेवों नेवों निरंतर । इंद्रियीं केलें थोर । शब्दादिक जे ॥ १४ ॥ ते रश्मिजाळ काढलेया । मृगजळ जाय लया । तैसें धृतिरोधें तयां । पांचांही केले ॥ १५ ॥ नेणतां अधमाचिया अन्ना । खादलिया कीजे वमना । तैसी वोकविलीं सवासना । इंद्रियें विषयीं ॥ १६ ॥ मग प्रत्यगावृत्ती चोखटें । लाविलीं गंगेचेनि तटें । ऐसीं प्रायश्चित्तें धुवटें । केलीं येणें ॥ १७ ॥ पाठीं सात्त्विकें धीरें तेणें । शोधारलीं तियें करणें । मग मनेंसीं योगधारणें । मेळविलीं ॥ १८ ॥ तेवींचि प्राचीनें इष्टानिष्टें । भोगेंसीं येऊनि भेटे । तेथ देखिलियाहि वोखटें । द्वेषु न करी ॥ १९ ॥ ना गोमटेंचि विपायें । तें आणूनि पुढां सूये । तयालागीं न होये । साभिलाषु ॥ १०२० ॥ यापरी इष्टानिष्टीं । रागद्वेष किरीटी । त्यजूनि गिरिकपाटीं । निकुंजीं वसे ॥ २१ ॥

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

गजबजा सांडिलिया । वसवी वनस्थळिया । अंगाचियाचि मांदिया । एकलेया ॥ २२ ॥ शमदमादिकीं खेळे । न बोलणेंचि चावळे । गुरुवाक्याचेनि मेळें । नेणे वेळु ॥ २३ ॥ आणि आंगा बळ यावें । नातरी क्षुधा जावें । कां जीभेचे पुरावे । मनोरथ ॥ २४ ॥ भोजन करितांविखीं । यया तिहींतें न लेखी । आहारीं मिती संतोषीं । माप न सूये ॥ २५ ॥ आसनाचेनि पावकें । हारपतां प्राणु पोखे । याचि भागु मोटकें । अशन करी ॥ २६ ॥ आणि परपुरुषें कामिली । कुळवधू आंग न घाली । निद्रालस्या न मोकली । अशन तैसें ॥ २७ ॥ दंडवताचेनि प्रसंगें । भुयीं हन अंग लागे । वांचूनि येर नेघे । राभस्य तेथ ॥ २८ ॥ देहनिर्वाहापुरतें । राहाटवी हातापायातें । किंबहुना आपैतें । सबाह्य केलें ॥ २९ ॥ आणि मनाचा उंबरा । वृत्तीसी देखों नेदी वीरा । तेथ कें वागूव्यापारा । अवकाशु असे ॥ १०३० ॥ ऐसेनि देह वाचा मानस । हे जिणौनि बाह्यप्रदेश । आकळिलें आकाश । ध्यानाचें तेणें ॥ ३१ ॥ गुरुवाक्यें उठविला । बोधीं निश्चयो आपुला । न्याहाळी हातीं घेतला । आरिसा जैसा ॥ ३२ ॥ पैं ध्याता आपणचि परी । ध्यानरूप वृत्तिमाझारीं । ध्येयत्वें घे हे अवधारीं । ध्यानरूढी गा ॥ ३३ ॥ तेथ ध्यान ध्येय ध्याता । ययां तिहीं एकरूपता । होय तंव पंडुसुता ।

झाली. १०१२. सासर व माहेर या दोन्ही कुळांचा स्नेह टाकून, पतिव्रता स्त्री, ज्याप्रमाणे आपल्या पतीस अनुसरते, त्याप्रमाणे द्वंद्वाचा त्याग करून बुद्धि (केवळ) आत्मचिंतनात रत झाली. १०१३. आणि ज्ञानासारखे जीवन नेहमी (विषयाकडे) नेऊन, शब्दादिक जे विषय त्यांचा इंद्रियांनी बडेजाव वाढविला; १०१४. ज्याप्रमाणे सूर्याच्या किरणांचे समुदाय दूर केले असता मृगजळ नाहीसे होते, त्याप्रमाणे इंद्रियांचा निग्रह करून (त्या साधकाने) शब्दादिक पंच विषयांचा निरास केला. १०१५. न समजून नीच पुरुषाचे अन्न खाल्ले असता, जसे ते ओकून टाकावे, त्याप्रमाणे इंद्रियांकडून वासनांसह विषयांचा त्याग करविला. १०१६. मग विषयांपासून परत फिरवलेली इंद्रिये, आत्माकारवृत्तिरूपी पवित्र गंगेच्या तीरावर आणून ठेवली. याप्रमाणे या साधकाने शुद्धिकारक प्रायश्चित्ते केली. १०१७. नंतर त्या साधकाने ती शुद्ध केलेली इंद्रिये मनासह सात्त्विक धैर्याच्या जोरावर योगधारणेला लावली. १०१८. त्याचप्रमाणे प्रारब्धाच्या योगाने इष्टानिष्ट भोगांची प्राप्ति झाली असता, त्या वेळी वाईटाचा अनुभव आला तरी द्वेष करीत नाही. १०१९. अथवा कदाचित् त्या प्रारब्धाने अनुकूल विषय आणून पुढे ठेवला, तर त्या विषयाचा तो आपल्या मनात अभिलाष धरीत नाही. १०२०. याप्रमाणे इष्ट विषयांच्या ठिकाणी प्रीति व अनिष्ट विषयांच्या ठिकाणी द्वेष सोडून देऊन, अर्जुना, तो डोंगराच्या गुहेत अथवा दाट झाडीच्या अरण्यात राहतो. १०२१.

एकांत सेवन करणारा, मिताहारी, वाणी, शरीर व मन यांचे नियमन केलेला, ध्यानयोगपर, वैराग्याचा नित्य आश्रय केलेला- ५२.

जेथे गजबज नाही अशा वनातील जागेत, (फक्त) एकट्या शरीरावयवांच्या समुदायासह राहतो (शरीराचे अवयव हेच तेथे त्याचे सोबती असतात.) १०२२. तो (साधक) शमदमादिकांशी खेळतो (तो नेहमी शमदमांचा अभ्यास करतो); न बोलणेच बोलतो व गुरुवाक्यांच्या विचारात वेळ किती गेला हे जाणत नाही. १०२३. आणि शरीरास शक्ति यावी अथवा भूक नाहीशी व्हावी अथवा जिव्हेच्या इच्छा पुरवाव्यात; १०२४. भोजन करतांना या तिन्ही गोष्टी तो लक्षात घेत नाही. तो थोडक्या आहारात संतोषी असतो, माप घालीत नाही (म्हणजे फार खात नाही.) १०२५. जठराग्नीच्या उष्णतेने नाहीसा होणारा जो प्राण, तो जीव धरून राहील, इतक्याच बेताने थोडेसे अन्न सेवन करतो. १०२६. आणि परपुरुषाने इच्छा केली असता जशी कुलवान स्त्री आपले शरीर त्याच्या आधीन करीत नाही, त्याप्रमाणे तो साधक आळस, झोप येईल असा आहार करीत नाही. १०२७. देवाला दंडवत घालण्याच्या वेळी काय ते अंग जमिनीला लागते (म्हणजे तेव्हांच काय तो त्याच्या अंगाला जमिनीचा स्पर्श होतो). याशिवाय जमिनीवर अविचाराने लोळत पडत नाही. १०२८. देहाचा निर्वाह होण्यापुरती हातापायांची हालचाल करीत असतो. फार काय सांगावे ! अशारीतीने त्याने अंतर्बाह्य (शरीर व मनादिक इंद्रिये) आपल्या स्वाधीन केले आहेत. १०२९. आणि अर्जुना, तो आपल्या वृत्तीला मनाचा उंबरा देखील पाहू देत नाही (आपल्या वृत्तीला संकल्पविकल्पापर्यंत येऊ देत नाही.) अशा स्थितीत वाचेच्या व्यापाराला (बोलण्याला) संधी कोठे मिळणार आहे ? १०३०. अशातऱ्हेने शरीर, वाणी व मन ही बाहेरची ठिकाणे जिंकून त्याने ध्यानाचे आकाश आपल्या स्वाधीन करून घेतले. १०३१. ज्याप्रमाणे एखादा मनुष्य हाती घेतलेल्या आरशात आपले प्रतिबिंब स्वच्छ पाहतो, त्याप्रमाणे गुरूच्या उपदेशाने जागा झालेला जो बोध (ज्ञान), त्या बोधाच्या ठिकाणी तो आपला स्वरूपनिश्चय पाहतो. (म्हणजे 'मी ब्रह्म' असा निश्चय करतो.) १०३२. अर्जुना, ऐक. ध्यान करणारा आपल्यालाच, परंतु ध्यानाच्या योगाने वृत्तीमध्ये ध्येयपणाने घेतो; ही ध्यान करण्याची प्रसिद्ध रीत आहे. १०३३. अर्जुना, असे ध्यान करीत असतांना ध्यान, ध्येय व ध्याता या तिहींची

कीजे तें गा ॥ ३४ ॥ म्हणौनि तो मुमुक्षु । आत्मज्ञानीं जाला दक्षु । परी पुढां सूनि पक्षु । योगाभ्यासाचा ॥ ३५ ॥ अपानरंध्रद्वया- । माझारीं धनंजया । पार्ष्णी पिडूनियां । कांवरुमूळ ॥ ३६ ॥ आकुंचूनि अध । देऊनि तिन्हीं बंध । करूनि एकवद । वायुभेदा ॥ ३७ ॥ कुंडलिनी जागवूनि । मध्यमा विकाशूनि । आधारादि भेदूनि । आज्ञावरी ॥ ३८ ॥ सहस्रदळाचा मेघु । पीयूषें वर्षोनि चांगु । तो मूळवरी वोघु । आणूनियां ॥ ३९ ॥ नाचतया पुण्यगिरी । चिद्भैरवाचां खापरीं । मनपवनाची खीचपुरी । वाढूनियां ॥ १०४० ॥ जालिया योगाचा गाढा । मेळावा सूनि हा पुढां । ध्यान मागिलीकडां । स्वयंभ केलें ॥ ४१ ॥ आणि ध्यान योग दोन्ही । इये आत्मतत्त्वज्ञानीं । पैठी होआवया निर्विघ्नीं । आधींचि तेणें ॥ ४२ ॥ वीतरागतेसारिखा । जोडूनि ठेविला सखा । तो आघवियाचि भूमिका- । सवें चाले ॥ ४३ ॥ पहावें तें दिसें तंववरी । दिठीतें न संडी दीप जरी । तरी कें आहे अवसरी । देखावया ॥ ४४ ॥ तैसें मोक्षीं प्रवर्तलया । वृत्ती ब्रह्मीं जाय लया । तंव वैराग्य आथी तया । भंगु कैचा ॥ ४५ ॥ म्हणौनि सवैराग्यु । ज्ञानाभ्यासु तो सभाग्यु । करूनि जाला योग्यु । आत्मलाभा ॥ ४६ ॥ ऐसी वैराग्याची अंगीं । बाणूनियां वज्रांगी । राजयोगतुरंगीं । आरूढला ॥ ४७ ॥ वरी आड पडिलें दिठी । सानें थोर निवटी । तें बळी विवेकमुष्टीं । ध्यानाचें खांडें ॥ ४८ ॥ ऐसेनि संसाररणाआंतु । आंधारीं सूर्य तैसा असे जातु । मोक्षविजयश्रिये वरैतु । होआवयालागीं ॥ ४९ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् । विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

तेथ आडवावया आले । दोषवैरी जे धोपटिले । तयांमाजीं पहिलें । देहाहंकारु ॥ १०५० ॥ जो न मोकली मारुनी । जीवों नेदी उपजवोनी । विचंबवी खोडां घालुनी । हाडांचिया ॥ ५१ ॥ तयाचा देहदुर्ग हा थारा । मोडूनि घेतला तो वीरा । आणि बळ हा दुसरा । मारिला वैरी ॥ ५२ ॥ जो विषयाचेनि नांवें । चौगुणेंही वरी थांवे । जेणें मृतावस्था धांवे । सर्वत्र जगा ॥ ५३ ॥ तो विषयविषाचा अथावो । आघविया दोषांचा रावो । परी ध्यानखड्गाचा घावो । साहेल कैंचा ॥ ५४ ॥ आणि प्रियविषयप्राप्ती । करी जया सुखाची व्यक्ति । तेचि घालूनि बुंथी । आंगी जो वाजे ॥ ५५ ॥ जो सन्मार्गु भुलवी । मग अधर्माचां आडवीं । सूनि वाघां सांपडवी । नरकादिकां ॥ ५६ ॥ तो विश्वासें मारितां रिपु । निवटूनि घातला दर्पु ।

एकरूपता होईपर्यंत ते ध्यान करावे. १०३४. म्हणून तो मुमुक्षु आत्मज्ञानाची प्राप्ति करून घेण्याकरिता तत्पर झाला; परंतु (अष्टांग) योगाभ्यासाच्या बाजूचा आश्रय करून झाला. १०३५. अर्जुना, गुद व उपस्थ या दोन द्वारांमधील जी शिवण आहे, तिचा मध्य, टाचेने दाबून, १०३६. गुदाचे आकुंचन करून व मूळबंधादि तिन्ही बंध देऊन आणि प्राणापानादि निरनिराळे वायु एकत्र करून, १०३७. कुंडलिनी जागी करून, सुषुम्ना नाडीचा विकास करून व आधारचक्रापासून तो आज्ञाचक्रापर्यंत चक्रांचे भेदन करून, १०३८. सहस्रदलरूपी मेघांच्या अमृताचा चांगला वर्षाव करून तो अमृताचा प्रवाह मूलाधार चक्रापर्यंत आणून, १०३९. आज्ञाचक्ररूपी पर्वतावर नाचत असलेल्या चैतन्यरूपी भैरवाच्या भिक्षापात्रात मन व प्राण यांची ऐक्यरूपी खिचडी वाढून, १०४०. योगाभ्यास चांगला दृढ झाल्यावर मग हा (तीन बंधांचा) समुदाय पुढे करून, मागल्या बाजूस ब्रह्मस्वरूपाचे ध्यान सिद्ध केले. १०४१. आणि ध्यान व योग हे दोन्ही निर्विघ्नपणे आत्मज्ञानाच्या ठिकाणी प्राप्त होण्याकरिता त्याने अगोदरच, १०४२. वैराग्यासारखा मित्र जोडून ठेवला; तो आरंभापासून, तो ब्रह्मप्राप्तीपर्यंत सर्व भूमीकेवर त्याच्याबरोबर चालतो. १०४३. पाहावयाची वस्तु दिसेपर्यंत जर दिव्याने डोळ्यांना सोडले नाही, तर ती वस्तु दिसायला वेळ कोठे लागेल ? १०४४. त्याप्रमाणे मोक्षाच्या ठिकाणी प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाची वृत्ति ब्रह्माच्या ठिकाणी लयाला जाईतोपर्यंत, त्याच्याबरोबर वैराग्य आहे, त्याला नाश कसला ? १०४५. म्हणून तो भाग्यवान् पुरुष वैराग्यासह ज्ञानाभ्यास करून आत्मप्राप्तीला योग्य झाला. १०४६. याप्रमाणे वैराग्याचे चिलखत अंगात नीटनेटके घालून राजयोगरूपी घोड्यावर स्वार झाला. १०४७. शिवाय जे दृश्य दृष्टीस पडेल, त्यातील लहान मोठा वगैरे भेद नाहीसा करणारी ध्यानरूपी तीक्ष्ण तलवार, (त्याने) विवेकरूपी मुठीत धारण केली. १०४८. अंधारात सूर्य जसा बेडर शिरतो, तसा तो (साधक) मोक्षविजयरूपी लक्ष्मीला वरणारा भर्ता होण्याकरिता, संसाररूपी समरांगणात निर्भयपणे जातो. १०४९.

अहंकार, बल, दर्प, काम, क्रोध व परिग्रह ही (सर्व) टाकून ममत्वबुद्धिविरहित व शांत झालेला असा साधक, ब्रह्मरूप होण्याला योग्य होतो. ५३.

त्या ठिकाणी प्रतिबंध करण्याकरिता आलेले जे दोषरूपी शत्रु, ज्यांना त्याने चांगले पिटून काढले, त्यामध्ये पहिला शत्रु देहाहंकार होय. १०५०. जो (देहाहंकार) जीव घेऊन सोडून देत नाही; (तर पुन्हा जन्म देतो) आणि जन्माला घालून जगू देत नाही; (तर पुन्हा जीव घेतो.) याप्रमाणे देहाच्या हाडांच्या खोड्यात घालून कुचंबत ठेवतो. १०५१. हे वीरा अर्जुना, देहरूपी किल्ला हा त्या देहाहंकाराचा आश्रय होय; त्याचा पाडाव करून त्याने तो काबीज केला (विचाराने देहाचा निरास केला.) आणि (कामादि रागांचे) सामर्थ्य हा दुसरा शत्रु मारला. १०५२. जो बलरूपी शत्रु, विषय म्हटला की, चौपटीपेक्षाहि जास्त वाढतो व ज्याच्या योगाने सर्व जगाला मृतावस्था प्राप्त होते. १०५३. तो (बलरूपी शत्रु) विषयरूपी विषांनी भरलेला अगाध डोह आहे व सर्व दोषांचा राजा आहे; परंतु तो ध्यानरूपी तलवारीचा घाव कसला सहन करणार ? १०५४. आणि प्रिय विषयाची प्राप्ति, ज्या सुखाची प्रगटता करते, त्याच सुखाची अंगात खोळ घालून, जो गर्जना करावयास लागतो, १०५५. जो (दर्पशत्रु) सन्मार्ग चुकवितो व मग अधर्मरूपी रानात घालून नरकादिक वाघांच्या तडाक्यात सांपडवून देतो, १०५६. तो विश्वास देऊन जीव घेणारा शत्रु जो दर्प तो मारून टाकला आणि बापरे ! ज्या कामाचे नांव ऐकले असता तपस्व्यांना थरकाप

आणि जयाचा अहा कंपु । तापसांसी ।। ५७ ।। क्रोधा ऐसा महादोखु । जयाचा देखा परिपाकु । भरिजे तंव अधिकु । रिता होय जो ।। ५८ ।। तो कामु कोणेच ठार्यीं । नसे ऐसें केलें पाहीं । कीं तेंचि क्रोधाही । सहजें जालें ।। ५९ ।। मुळाचें तोडणें जैसें । होय कां शाखोद्देशें । कामु नाशलेनि नाशे । तैसा क्रोधु ।। १०६० ।। म्हणौनि काम वैरी । जाला जेथ ठाणोरी । तेथ सरली वारी । क्रोधाचीही ।। ६१ ।। आणि समर्थु आपुला खोडा । शिसें वाहवीं जैसा होडा । तैसा भुंजौनि जो गाढा । परिग्रहो ।। ६२ ।। जो माथांचि पालाणवी । अंगा अवगुण घालवी । जीवें दांडी घेववी । ममत्वाची ।। ६३ ।। शिष्यशास्त्रादिविलासें । मठादिमुद्रेचेनि मिसें । घातले आहाती फांसे । निसंगा जेणें ।। ६४ ।। घरीं कुटुंबपणें सरे । तरी वनीं वन्य होऊनि अवतरे । नागवीयाही शरीरें । लागला आहे ।। ६५ ।। ऐसा दुर्जयो जो परिग्रहो । तयाचा फेडूनि ठावो । भवविजयाचा उत्साहो । भोगीतसे जो ।। ६६ ।। तेथ अमानित्वादि आघवे । ज्ञानगुणांचे जे मेळावे । ते कैवल्यदेशींचे आघवे । रावो जैसे आले ।। ६७ ।। तेव्हां सम्यक्ज्ञानाचिया । राणिवा उगाणूनि तया । परिवारु होऊनियां । राहत अंगें ।। ६८ ।। प्रवृत्तीचिये राजबिदीं । अवस्थाभेदप्रमदीं । कीजत आहे प्रतिपदीं । सुखाचें लोण ।। ६९ ।। पुढां बोधाचिये कांबीवरी । विवेकु दृश्याची मांदी सारी । योगभूमिका आरती करी । येती जैसिया ।। १०७० ।। तेथ ऋद्धिसिद्धींची अनेगें । वृंदें मिळती प्रसंगें । तये पुष्पवर्षीं आंगें । नाहातसे तो ।। ७१ ।। ऐसेनि ब्रह्मैक्यासारिखें । स्वराज्य येतां जवळिकें । झळंबित आहे हरिखें । तिन्ही लोक ।। ७२ ।। तेव्हां वैरिया कां मैत्रिया । तयासि माझें म्हणावया । समानता धनंजया । उरेचिहीना ।। ७३ ।। हें ना भलतेणें व्याजें । तो जयातें म्हणे माझें । तें नोडवेचि कां दुजें । अद्वितीय जाला ।। ७४ ।। पैं आपुलिया एकी सत्ता । सर्वही कवळूनिया पंडुसुता । कहीं न लगती ममता । धाडिली तेणें ।। ७५ ।। ऐसा जिंतिलिया रिपुवर्ग । आपु मानलयां हें जग । अपैसा योगतुरंग । स्थिर जाला ।। ७६ ।। वैराग्याचें गाढलें । अंगीं त्राण होतें भलें । तेंही नावेक ढिलें । तेव्हां करी ।। ७७ ।। आणि निवटी ध्यानाचें खांडें । तें दुजें नाहींचि पुढें । म्हणूनि हातु आसुडे । वृत्तीचाही ।। ७८ ।। जैसें रसौषध खरें । आपुलें काज करूनि पुरें । आपणही नुरे । तैसें होतसे ।। ७९ ।। देखोनि ठाकिता ठावो । धांवता थिरावे पावो । तैसा ब्रह्मसामीप्यें थावो । अभ्यासु सांडी ।। १०८० ।।

होतो; १०५७. क्रोधासारखा भयंकर दोष, ही ज्याची (कामाची) परिपक्व अवस्था आहे व ज्याला भोग दिला असता अधिक रिकामा होतो. (म्हणजे त्यास जसजसे विषय द्यावेत तसतसा जो अतिशय वाढतो.) १०५८. (असा जो काम) तो कोणत्याहि ठिकाणी नाही असे केले (म्हणजे तो निःशेष नाहीसा केला.) (अशी कामाची स्थिति झाल्यावर) क्रोधाची देखील तीच स्थिति सहज झाली, पहा. १०५९. झाडाचे मूळ तोडले म्हणजे त्याच्या फांद्या जशा तुटतात; त्याप्रमाणे कामाचा नाश केल्यावर क्रोध नाश पावतो. १०६०. म्हणून कामरूपी शत्रु जेव्हां (साधकांशी चाललेल्या या) लढाईत मारला गेला तेव्हां क्रोधाचेहि येणे - जाणे खुंटले. १०६१. आणि ज्याप्रमाणे राजा आपला खोडा ज्या गुन्हेगाराच्या पायात घालावयाचा त्याच्याच डोक्यावर प्रतिज्ञेने वहावयास लावितो; त्याप्रमाणे जो परिग्रह भोग देऊन बलवत्तर आहे; १०६२. जो परिग्रह आपले खोगीर जीवाच्या मस्तकावर ठेवतो, अंगामध्ये अवगुण घालतो आणि जीवाकडून (स्त्री-पुत्रादिकांविषयी) ममत्वाची काठी घ्यावयास लावतो; १०६३. ज्या परिग्रहाने शिष्यशास्त्रादिक मिळविण्याच्या क्रीडेने व मठ बांधणे, खेचरी वगैरे मुद्रा दाखविणे इत्यादि लक्षणांच्या निमित्ताने निःसंग पुरुषाला (संगाच्या) पाशात घातले आहे; १०६४. जो परिग्रह घरामध्ये कुटुंबाच्या रूपाने जरी संपतो, तरी तो परिग्रह वनात वन्य (झाडे, गुहा, जनावरे वगैरे वनात असणारे पदार्थ यांच्या) रूपाने प्रगट होतो व शरीर जरी अगदी उघडे असले, तरी देखील त्याला जो लागलेला असतो; १०६५. असा जिंकण्यास कठीण जो परिग्रह, त्याचा ठावठिकाणा नाहीसा करून संसार जिंकण्याचा तो (साधक) आनंद भोगतो. १०६६. तेव्हां अमानित्वादि ज्ञानाच्या गुणांचे सर्व समुदाय, हेच कोणी मोक्षदेशाचे जसे सर्व राजेच आले; १०६७. तेव्हां त्यांनी यथार्थज्ञानाचे राज्य त्या साधकाला अर्पण करून, ते गुण आपण स्वतः त्याचा परिवार होऊन राहिले. १०६८. प्रवृत्तिरूपी राजमार्गात (असणाऱ्या) तीन निरनिराळ्या (जागृतादि) अवस्थारूपी तरुण स्त्रियांनी आपआपल्या सुखाचे पावलोपावली त्याच्यावरून निंबलोण उतरले. १०६९. त्या साधकाच्यापुढे विवेक हा (चोपदाराप्रमाणे) बोधरूपी काठीने दृश्याची गर्दी दूर करतो व योगभूमिका जशा कांही हातात आरत्या घेऊन (त्याला ओवाळावयास) येतात. १०७०. तेव्हां त्या प्रसंगी ऋद्धिसिद्धीचे अनेक समुदाय येतात. त्या ऋद्धिसिद्धिसमुदायरूपी पुष्पवृष्टीने तो स्वतः नहात असतो. १०७१. याप्रमाणे ब्रह्मैक्यासारखे स्वराज्य जवळ येत असतांना तो (साधक) तिन्ही लोक आनंदाने भरून टाकीत आहे. १०७२. अर्जुना, तेव्हां 'हा माझा वैरी आहे' अथवा 'हा माझा मित्र आहे' असे म्हणण्यापुरते त्याला समसाम्यभावामुळे द्वैत उरतच नाही. १०७३. इतकेच नाही, तर कोणत्याहि निमित्ताने तो ज्याला 'माझे' असे म्हणेल, एवढे देखील द्वैत, द्वैतपणाने त्याच्यापुढे येत नाही. असा तो द्वैतरहित झालेला असतो. १०७४. अर्जुना, आपल्या एकछत्री सत्तेने त्याने सर्व (विश्व) व्यापून, आपल्या ममतेला कोठेहि चिकटू न देता त्याने ममता दूर केलेली असते. १०७५. याप्रमाणे शत्रुसमुदाय जिंकल्यावर व हे सर्व विश्व आपण आहोत अशी समजूत झाल्यावर, राजयोगरूपी घोडा आपोआप स्थिर झाला. १०७६. आणि वैराग्याचे चिलखत जे अंगात बळकट घातलेले होते, तेहि तेव्हां क्षणभर ढिले करतो. १०७७. आणि ज्या द्वैताला ध्यानरूपी तलवार मारील ते द्वैत त्याच्यापुढे नसल्यामुळे ध्यान करणाऱ्या वृत्तीच्याहि हाताला हिसडा बसतो. १०७८. ज्याप्रमाणे पाऱ्याचे रसायन आपले काम (रोगनिवृत्ति) पुरे करून आपणहि उरत नाही, त्याप्रमाणे होते. १०७९. ज्या ठिकाणाला पोचावयाचे ते ठिकाण दिसल्याबरोबर ज्याप्रमाणे धावणाऱ्या पायांची गति स्थिरावते, त्याप्रमाणे ब्रह्मप्राप्ति जवळ आली आहे असे जाणून अभ्यास मंदावतो. १०८०. गंगा समुद्रास

घडतां महोदधीसी । गंगा वेगें सांडिजे जैसी । कां कामिनी कांतापासी । स्थिर होय ॥ ८१ ॥ नाना फळतिये वेळे । केळीची वाढी मांटुळे । कां गांवापुढें वळे । मार्गु जैसा ॥ ८२ ॥ तैसा आत्मसाक्षात्कारु । होईल देखोनि गोचरु । ऐसा साधनहतियेरु । हळूचि ठेवी ॥ ८३ ॥ म्हणौनि ब्रह्मेंसीं तया । ऐक्याचा समो धनंजया । होतसे तैं उपाया । वोहटु पडे ॥ ८४ ॥ मग वैराग्याची गोंधळुक । जे ज्ञानाभ्यासाचें वार्धक्य । योगफळाचाही परिपाक । दशा जें कां ॥ ८५ ॥ ते शांति पैं गा सुभगा । संपूर्ण ये तयाचिया आंगा । तैं ब्रह्म होआवयाजोगा । होय तो पुरुष ॥ ८६ ॥ पुनवेहुनी चतुर्दशी । जेतुलें उणेपण शशी । कां सोळेपाऊनि जैसी । पंधरावी वानी ॥ ८७ ॥ सागरींही पाणी वेगें । संचरें तें रूप गंगे । येर निश्चळ जें उगें । तें समुद्र जैसा ॥ ८८ ॥ ब्रह्मा आणि ब्रह्महोतिये । योग्यतें तैसा पाडु आहे । तेचि शांतीचेनि लवलाहें । होय तो गा ॥ ८९ ॥ पैं तेंचि होणेनवीण । प्रतीती आलें जें ब्रह्मपण । ते ब्रह्म होती जाण । योग्यता येथ ॥ १०९० ॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

ते ब्रह्मभावयोग्यता । पुरुषु तो मग पंडुसुता । आत्मबोधप्रसन्नता- । पदीं बैसे ॥ ९१ ॥ जेणें निपजे रससोय । तो तापुही जैं जाय । तैं ते कां होय । प्रसन्न जैसी ॥ ९२ ॥ नाना भरतिया लगबगा । शरत्काळीं सांडिजे गंगा । कां गीत राहतां उपांगा । वोहटु पडे ॥ ९३ ॥ तैसा आत्मबोधीं उद्यमु । करितां होय जो श्रमु । तोही जेथें समु । होऊनि जाय ॥ ९४ ॥ आत्मबोधप्रशस्ती । हे तिये दशेची ख्याती । ते भोगीतसे महामती । योग्यु तो गा ॥ ९५ ॥ तेव्हां आत्मत्वें शोचावें । कांहीं पावावया कामावें । हें सरलें समभावें । भरितें तया ॥ ९६ ॥ उदया येतां गभस्ती । नाना नक्षत्रव्यक्ती । हारवीजती दीप्ती । आंगिका जेवीं ॥ ९७ ॥ तेवीं उठतिया आत्मप्रथा । हे भूतभेदव्यवस्था । मोडीत मोडीत पार्था । वास पाहे तो ॥ ९८ ॥ पाटियेवरील अक्षरें । जैसीं पुसतां येती करें । तैसीं हारपती भेदांतरें । तयाचिया दिठी ॥ ९९ ॥ तैसेनि अन्यथाज्ञानें । जियें घेपती जागरस्वप्नें । तियें दोन्ही केलीं लीनें । अव्यक्तामाजीं ॥ ११०० ॥ मग तेंही अव्यक्त । बोध वाढता झिजत । पुरला बोधीं समस्त । बुडोनि जाय ॥ १ ॥ जैसी भोजनाचां व्यापारीं । क्षुधा जिरति अवधारीं । तृप्तीचां अवसरीं । नाहींच होय ॥ २ ॥ नाना चालीचिया वाढी । वाट होत जाय थोडी । मग पातला ठायीं बुडी । देऊनि निमे ॥ ३ ॥ कां जागृती जंव

मिळाली असता जसा गंगेचा वाहण्याचा वेग कमी होतो अथवा स्त्री आपल्या नवऱ्यापाशी स्थिर होते. १०८१. अथवा केळीला फळांचा घड आला असता, जशी केळीची वाढ खुंटते अथवा गांवापुढे जसा रस्ता वळतो (संपतो.) १०८२. त्याप्रमाणे आत्मसाक्षात्कार अनुभवाला येईल असे पाहून (तो साधक) याप्रमाणे साधनरूपी हत्यार हळूच (खाली) ठेवितो. १०८३. म्हणून अर्जुना, ब्रह्माशी त्याचे ऐक्य होण्याची वेळ जेव्हां येते, तेव्हां साधने कमी कमी होण्यास लागतात. १०८४. मग वैराग्याची (जी) मावळती वेळ आहे अथवा ज्ञानाभ्यासाचे जे वार्धक्य आहे व योगरूप फळाची जी परिपक्व अवस्था आहे, १०८५. हे भाग्यवंत अर्जुना, ती शांति जेव्हां संपूर्ण त्याच्या अंगी येते, तेव्हां तो पुरुष ब्रह्म होण्याला योग्य होतो. १०८६. पौर्णिमेपेक्षा चतुर्दशीला चंद्राच्या ठिकाणी जितके उणेपण असते अथवा सोळा कशी सोन्यापेक्षा पंधरा कशी सोने जितक्या कमी कसाचे असते; १०८७. समुद्रामध्ये वेगाने जे पाणी जात असते, ते गंगेचे स्वरूप असून, त्याशिवाय दुसरे वेगरहित स्थिर असलेले पाणी तेच जसे समुद्राचे स्वरूप असते. १०८८. ब्रह्म आणि ब्रह्म होणारा, यांच्या योग्यतेमध्ये तसे अंतर आहे व अर्जुना, शांतीच्या योगाने तो (पुरुष) तेच ब्रह्म त्वरित होतो. १०८९. परंतु तेच ब्रह्म (प्रत्यक्ष) झाल्याशिवाय, जे ब्रह्मपण अनुभवास आलेले असते ती ब्रह्म होण्याची योग्यता आहे असे तूं समज. १०९०.

ब्रह्मभावयोग्यता प्राप्त झालेला, आत्मबोध -प्रशस्तिपदावर आरूढ झालेला (पुरुष) शोक करीत नाही व इच्छाहि करीत नाही. सर्व भूतांच्या ठिकाणी समत्व प्राप्त झालेला तो पुरुष माझी श्रेष्ठ (चौथी) भक्ति प्राप्त करून घेतो. ५४.

अर्जुना, मग तो ब्रह्म होण्याच्या योग्यतेस पावलेला पुरुष, आत्मज्ञानामुळे येणाऱ्या प्रसन्नतेच्या पदावर बसतो. १०९१. ज्या उष्णतेच्या योगाने स्वयंपाक होतो, ती उष्णता देखील जेव्हां जाते, तेव्हां तो स्वयंपाक जसा मनास आल्हादकारक असतो. १०९२. अथवा शरद् ऋतूत भरतीची लगबग गंगेला सोडते, अथवा गाणे थांबले असता (मृदंग, तंबोरा वगैरे) गाण्याची उपसाधने जशी मागाहून बंद पडतात. १०९३. त्याप्रमाणे आत्मबोधाच्या प्राप्तीकरिता वैराग्यादि साधनांची खटपट करीत असतांना जे श्रम होतात, ते श्रमसुद्धा जेथे शांत होऊन जातात, १०९४. आत्मबोधप्रसन्नता या नांवाने त्या अवस्थेची प्रसिद्धि आहे. हे अतिबुद्धिमान् अर्जुना, तो योग्य झालेला पुरुष ती अवस्था भोगतो. १०९५. त्या वेळी अमुक एक वस्तु माझी आहे म्हणून तिच्याकरिता शोक करावा अथवा कांही प्राप्त होण्याकरिता इच्छा करावी, हे त्या पुरुषाला ऐक्यभावाच्या भरतीमुळे संपले. १०९६. सूर्योदय झाल्याबरोबर, स्पष्टपणे चमकणाऱ्या अनेक नक्षत्रांना, त्यांच्या अंगाच्या तेजासह, जसा सूर्य लोपून टाकतो. १०९७. त्याप्रमाणे आत्मानुभवाचा उदय होतांक्षणीच ही प्राणिमात्रांच्या भेदाची रचना नाहीशी करीत करीत, तो (जिकडे तिकडे) आपल्या स्वरूपाला पाहत जातो. १०९८. पाटीवरील अक्षरे जशी हाताने पुसता येतात त्याप्रमाणे त्याच्या दृष्टिपुढील अनेक भेद नाहीसे होतात. १०९९. त्याप्रमाणे अन्यथा ज्ञानाकडून ज्या जागृति व स्वप्न ह्या अवस्था दाखविल्या जातात, त्या दोन्ही अवस्था अज्ञानामध्ये लीन होतात. ११००. मग तेहि अज्ञान, जसजसा बोध वाढत जाईल, तसतसे नाहीसे होते व पूर्णबोधात ते अज्ञान संपूर्ण नाहीसे होते. ११०१. ऐक, ज्याप्रमाणे भोजन करीत असतांना (प्रत्येक घासाबरोबर) भूक कमी कमी होत जाते व मग तृप्तीच्या वेळी ती अगदीच नाहीशी होते. ११०२. अथवा चालण्याचा वेग जसजसा वाढेल, तसतशी वाट कमी होत होत मग मुक्कामाला पोचल्यावर, ती वाट बुडी देऊन नाहीशी होते. ११०३. अथवा जसजसा जागृतीचा

उद्दीपे । तंव तंव निद्रा हारपे । मग जागीनलिया स्वरूपें । नाहींच होय ।। ४ ।। हें ना आपुलें पूर्णत्व भेटे । जेथ चंद्रासी वाढी खुंटे । तेथ शुक्लपक्षु आटे । निःशेषु जैसा ।। ५ ।। तैसा बोध्यजात गिळितु । बोधु बोधें ये मज आंतु । मिसळला तेथ साद्यंतु । अबोधु गेला ।। ६ ।। तेव्हां कल्पांताचिये वेळे । नदी सिंधूचें पेंडवळें । मोडूनि भरलें जळें । आब्रह्म जैसें ।। ७ ।। नाना गेलिया घट मठ । आकाश ठाके एकवट । कां जळोनि काष्ठें काष्ठ । वन्हीचि होय ।। ८ ।। नातरी लेणियांचे ठसे । आटोनि गेलिया मुसे । नामरूपभेदें जैसें । सांडिजे सोनें ।। ९ ।। हेंही असो चेइलया । तें स्वप्न नाहीं जालिया । मग आपणचि आपणयां । उरिजे जैसें ।। ११ १० ।। तैसा मी एकवांचूनि कांहीं । तया तयाहीसकट नाहीं । हे चौथी भक्ति पाहीं । माझी तो लाहे ।। ११ ।। येर आर्तु जिज्ञासु अर्थार्थी । हे भजती जिये पंथीं । ते तिन्ही पावोनि चौथी । म्हणिपत आहे ।। १२ ।। एऱ्हवीं तिजी ना चौथी । हे पहिली ना सरती । पै माझिये सहजस्थिती । भक्ति नांव ।। १३ ।। जें नेणणें माझें प्रकाशूनि । अन्यथात्वें मातें दाऊनि । सर्वही सर्वीं भजौनि । बुझावीतसे ।। १४ ।। जो जेथ जैसें पाहों बैसे । तया तेथ तैसेंचि असे । हें उजियेडें कां दिसे । अखंडें जेणें ।। १५ ।। स्वप्नाचें दिसणें न दिसणें । जैसें आपलेनि असलेपणें । विश्वींचें आहे नाहीं जेणें । प्रकाशे तैसें ।। १६ ।। ऐसा हा सहज माझा । प्रकाशु जो कपिध्वजा । तो भक्ति या वोजा । बोलिजे गा ।। १७ ।। म्हणौनि आर्ताचां ठायीं । हे आर्ति होऊनि पाहीं । अपेक्षणीय जें कांहीं । तें मीचि केला ।। १८ ।। जिज्ञासुपुढां वीरेशा । हेचि होऊनि जिज्ञासा । मी कां जिज्ञास्यु ऐसा । दाखविला ।। १९ ।। हेचि होऊनि अर्थना । मीचि माझां अर्थी अर्जुना । करूनि अर्थाभिधाना । आणी मातें ।। ११२० ।। एवं घेऊनि अज्ञानातें । माझी भक्ति जे हे वर्ते । ते दावी मज द्रष्ट्यातें । दृश्य करूनि ।। २१ ।। येथें मुखचि दिसे मुखें । या बोला कांहीं न चुके । परी दुजेपण हें लटिकें । आरिसा करी ।। २२ । दिठी चंद्रचि घे साचें । परी येतुलें हें तिमिराचें । जे एकचि असे तयाचे । दोनी दावी ।। २३ ।। तैसा सर्वत्र मीचि मियां । घेपतसें भक्ति इया । परी दृश्यत्व हें वायां । अज्ञानवशें ।। २४ ।। तें अज्ञान आतां फिटलें । माझें द्रष्टृत्व मज भेटलें । निजबिंबीं एकवटलें । प्रतिबिंब जैसें ।। २५ ।। पैं जेव्हांही असे किडाळ । तेव्हांही सोनेंचि अढळ । परी तें गेलिया केवळ । उरे जैसें ।। २६ ।। हां गा पूर्णिमेआधीं कायी । चंद्रु सावयवुचि नाहीं । परी तिये दिवशीं भेटे

उदय होईल, तसतशी झोप नाहीशी होते व मग पूर्ण जागे झाल्यावर, झोप स्वरूपाने (पूर्णपणे) नाहीशी होते. ११०४. हे दृष्टांत राहू दे. पौर्णिमेच्या दिवशी चंद्राला आपले पूर्णत्व प्राप्त होते व जेव्हां चंद्राचे वाढणे थांबते, तेव्हां जसा शुक्लपक्ष निःशेष नाहीसा होतो; ११०५. त्याप्रमाणे पदार्थमात्र नाहीसे करणारे जे ज्ञान, त्या ज्ञानाने तो माझ्या स्वरूपी येतो व माझ्या स्वरूपात तो ऐक्याला पावला असता साद्यंत अज्ञान नाहीसे होते. ११०६. तेव्हां कल्पांताच्या वेळेला नदी व समुद्र यांची मर्यादा मोडून ज्याप्रमाणे ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व जग पाण्याने भरून जाते; ११०७. अथवा घट, मठ नाहीसे झाल्यावर, जसे एकटे एकसारखे आकाश राहते अथवा काष्ठाकाष्ठांच्या घर्षणाने काष्ठ जळून, जसे ते काष्ठ अग्नि होऊनच राहते. ११०८. अथवा मुशीमध्ये अलंकारांचे आकार आटून गेल्यावर सोन्यातील नांव, रूप वगैरे भेदाचे प्रकार जसे नाहीसे होतात व सोने मात्र जसे राहते. ११०९. हा दृष्टांतहि राहू दे. पूर्ण जागे होऊन स्वप्न नाहीसे झाल्यावर आपणच आपल्याला जसे (एकटे) उरतो. १११०. त्याप्रमाणे एक माझ्यावाचून त्याला त्याच्याहिसकट दुसरे कांहीच नसते. अर्जुना, पहा, यासच चौथी भक्ति असे म्हणतात. ही जौथी भक्ति त्याला प्राप्त होते. ११११. इतर जे आर्त, जिज्ञासु व अर्थार्थी भक्त हे मला ज्या मार्गांनी भजतात, ते भक्तीचे तीन मार्ग पाहून या भक्तीस मी चौथी भक्ति म्हणत आहे. १११२. सहज विचार करून पाहिले तर, ही भक्ति तिसरी नाही, चौथी नाही, पहिली नाही, शेवटची नाही. तर माझ्या सहजस्वरूपस्थितीलाच भक्ति हे नांव आहे. १११३. जी सहजस्वरूपस्थिति मद्विषयक अज्ञानाचे प्रकाशन करून मला विपरीतपणाने भासवून, सर्वांना सर्व ठिकाणी भक्ति करावयास लावून, सर्वांची समजूत घालते. १११४. जो ज्या ठिकाणी जशी कल्पना करतो, त्याला त्या ठिकाणी त्याच्या कल्पनेप्रमाणे जे भासते, ते माझ्या (सहज) अखंड चित्प्रकाशाने दिसते. १११५. ज्याप्रमाणे स्वप्नाचे दिसणे, हे आपल्या (पाहाणाऱ्याच्या) अस्तित्वावर अवलंबून आहे; त्याप्रमाणे विश्वाचे असणे व नसणे, ज्या प्रकाशाच्या योगाने प्रकाशते. १११६. हे कपिध्वजा अर्जुना, असा जो माझा सहजप्रकाश, तो भक्ति यारीतीने बोलला जातो. १११७. म्हणून आर्ताच्या ठिकाणी ही भक्ति उत्कट इच्छेच्या रूपाने बनून, त्या इच्छेचा जो कांही विषय आहे, तो मलाच बनविला आहे. १११८. अर्जुना, जाणण्याची इच्छा करणाऱ्याच्या पुढे ही भक्तीच जिज्ञासा होऊन, मी जिज्ञास्य (जाणण्याच्या इच्छेचा विषय) असा दाखविला गेलो. १११९. हीच भक्ति अर्थप्राप्तीची इच्छा होऊन, मीच माझी याचना करून मला अर्थ या नांवाला आणते. ११२०. याप्रमाणे अज्ञानाचा अंगीकार करून ही माझी भक्ति व्यवहार करू लागली की, ती भक्ति मला द्रष्ट्याला दृश्य करून दाखविते. ११२१. आरशात पाहिले असता मुखाच्या योगाने (मुखाला) मुखच दिसते, या म्हणण्यात कांही चूक नाही. परंतु प्रतिबिंबरूपाने मिथ्या भासणारा जो दुसरेपणा तो आरसा तयार करतो. ११२२. दृष्टि खरोखर चंद्रालाच पाहते, परंतु तिमिर एवढे मात्र करते की, एकच असलेल्या चंद्राला दोन करून दाखविते. ११२३. त्याचप्रमाणे सर्वत्र मीच माझ्याकडून भक्तीच्या योगाने आकलन केला जातो; परंतु दृश्यत्व हे खोटे आहे व ते अज्ञानाला वश झाल्यामुळे आहे. ११२४. ते अज्ञान आता नाहीसे झाले व जसे प्रतिबिंब आपल्या बिंबात एक व्हावे, तसे माझे द्रष्टृत्व मला भेटले. ११२५. जेव्हां हिणकस धातु सोन्यात मिसळलेली असते, तेव्हांहि निश्चयाने ते सोनेच आहे. परंतु ती (हिणकस धातु) निघाली असता जसे केवळ सोने उरते. ११२६. अरे अर्जुना, पौर्णिमेच्या आधी चंद्र सावयवच नाही काय ? परंतु (पौर्णिमेच्या दिवशी) त्याला पूर्णता

पाहीं । पूर्णता तया ।। २७ ।। तैसा मीचि ज्ञानद्वारें । दिसें परी हस्तांतरें । मग द्रष्ट्टत्वीं तें सरे । मियांचि मी लाभें ।। २८ ।। म्हणौनि दृश्यपथा- । अतीतु माझा पार्था । भक्तियोगु चवथा । म्हणितला गा ।। २९ ।।

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ।। ५५ ।।

या ज्ञानभक्ति सहज । भक्तु एकवटला मज । तो मीचि केवळ हें तुज । श्रुतही आहे ।। ११३० ।। जे उभऊनियां भुजा । ज्ञानिया आत्मा माझा । हें बोलिलों कपिध्वजा । सप्तमाध्यायीं ।। ३१ ।। ते हे कल्पादीं भक्ति मियां । भागवतमिषें ब्रह्मया । उत्तम म्हणौनि धनंजया । उपदेशिली ।। ३२ ।। ज्ञानी इयेतें स्वसंविती । शैव म्हणती शक्ति । आम्ही परमभक्ति । आपुली म्हणों ।। ३३ ।। हे मज मिळतिये वेळे । तयां क्रमयोगियां फळे । मग समस्तही निखळें । मियांचि भरे ।। ३४ ।। तेथ वैराग्यविवेकेंसीं । आटे बंध मोक्षेंसीं । वृत्ती तये आवृत्तीसीं । बुडोनि जाय ।। ३५ ।। घेऊनि ऐलपणातें । परत्व हारपे जेथें । गिळूनि चाऱ्ही भूतें । आकाश जैसें ।। ३६ ।। तया परी थडथांद । साध्यसाधनातीत शुद्ध । तें मी होऊनि एकवद । भोगी तो मातें ।। ३७ ।। घडोनि सिंधूचिया आंगा । सिंधूवरी तळपे गंगा । तैसा पाडु तया भोगा । अवधारीजो ।। ३८ ।। का आरिसयासि आरिसा । उटूनि दाविलिया जैसा । देखणा अतिशयो तैसा । भोगणां तिये ।। ३९ ।। चेइलिया स्वप्न नाशे । आपलें ऐक्यचि दिसे । तें दुजेनवीण जैसें । भोगिजे का ।। ११४० ।। हें असो दर्पणु नेलिया । तो मुखबोधुही गेलिया । देखलेपण एकलेया । आस्वादिजे जेवीं ।। ४१ ।। तोचि जालिया भोगु तयाचा । न घडे हा भावो जयांचा । तिहीं बोलें केवीं बोलाचा । उच्चारु कीजे ।। ४२ ।। तयांचां नेणों गांवीं । रवी प्रकाशी हन दिवी । कीं व्योमालागीं मांडवी । उभिली तिहीं ।। ४३ ।। हां गा राजन्यत्व नव्हतां आंगीं । रावो रायपण काय भोगी । कां आंधारु हन आलिंगी । दिनकरातें ।। ४४ ।। आणि आकाश जें नव्हें । तया आकाश काय जाणवे । रत्नाचां रूपीं मिरवे । गुंजांचें लेणें ।। ४५ ।। म्हणौनि मी होणें नाहीं । तया मीचि आहे केंही । मग भजेल हें कायी । बोलों कीर ।। ४६ ।। यालागीं तो क्रमयोगी । मी जालाचि मातें भोगी । तारुण्य कां तरुणांगीं । जियापरी ।। ४७ ।। तरंग सर्वांगीं तोय चुंबी । प्रभा सर्वत्र विलसे बिंबीं ।

भेटते. ११२७. तसा मीच अन्यथा ज्ञानाच्या द्वाराने दिसतो, परंतु अन्य दृश्यरूपाने दिसतो. मग (ज्ञानाने) दृश्याचा निरास होऊन भिन्नरूपाने दिसणारे दृश्य, एकद्रष्टेपणामध्ये नाहीसे होते आणि मलाच मी प्राप्त होतो. ११२८. अर्जुना, म्हणून माझा चौथा भक्तियोग, हा दृश्यरूप मार्गाच्या पलीकडचा आहे, असे मी म्हटले. ११२९.

या सहज ज्ञानभक्तीच्या योगाने मी कोण आहे व केवढा आहे, हे तो तत्त्वतः जाणतो. अशारीतीने मला तत्त्वतः जाणून त्यानंतर तो माझ्यामध्ये प्रवेश करतो. (माझ्याशी समरस होतो.) ५५.

या ज्ञानभक्तीने जो भक्त माझ्याशी सहज ऐक्याला पावला आहे, तो भक्त केवळ मीच आहे, हे तूं ऐकलेहि आहेस. ११३०. कारण की मागे सातव्या अध्यायात ज्ञानी माझा आत्मा आहे हे मी, अर्जुना हात वर करून बोललो आहे. ११३१. अर्जुना, ती ही भक्ति उत्तम म्हणून मी कल्पाच्या आरंभी भागवताच्या द्वारे ब्रह्मदेवाला सांगितली. ११३२. ज्ञानी हिला (चौथ्या भक्तीला) 'स्वसंविती' म्हणतात. शैव हिला 'शक्ति' म्हणतात आणि आम्ही आपली 'श्रेष्ठभक्ति' म्हणतो. ११३३. ही भक्ति त्या मागे सांगितलेल्या क्रमयोग्याला माझ्याशी ऐक्याला पावण्याच्या वेळी फलद्रूप होते. मग त्याला हे सर्व विश्व केवळ माझ्याच स्वरूपाने भरून जाते. ११३४. तेव्हां वैराग्य विवेकासह नाहीसे होते, बंध मोक्षासह आटतो व वृत्ति आपल्या वारंवार चिंतनासह बुडून जाते. ११३५. (प्रळयाच्या वेळी) आकाश जसे चारी भूते गिळून आपणच असते; त्याप्रमाणे अलीकडील-पणासह पलीकडलेपणा जेथे नाहीसा होतो. ११३६. त्याप्रमाणे अलीकडील पलीकडील काठ अगर मध्यभाग आणि साध्यसाधन यांच्या पलीकडील शुद्ध जो मी, त्या माझे स्वरूप तो क्रमयोगी होऊन मला ऐक्याने भोगतो. ११३७. समुद्राच्या अंगाला मिळून गंगा जशी समुद्रावर स्पष्ट दिसून येते, तोच प्रकार त्याच्या भोगाचा आहे. ऐक. ११३८. अथवा ज्याप्रमाणे एका आरशाला दुसरा आरसा स्वच्छ करून दाखविला असता, तेथे द्रष्टेपणाचा भर असतो (म्हणजे पाहणारा व पाहिले जाणारे, हे दोघे द्रष्टेच असतात), तसाच त्या ऐक्यभोगात द्रष्टेपणाचाच भर असतो. ११३९. जागे झाल्यामुळे स्वप्न नाश पावते व आपला एकपणाच आपल्या अनुभवास येतो. तो जागृतीचा एकपणा जसा द्वैताशिवाय अनुभविला जातो. ११४०. हे राहू दे. आरशात पाहणाऱ्यापुढून आरसा काढून नेला असता व प्रतिबिंबाचे दिसणेहि गेले असता, ज्याप्रमाणे आपले मुखसौंदर्य आपल्या एकट्या-कडून भोगिले जाते. ११४१. तोच झाल्यावर त्याचा भोग घडत नाही, असा ज्यांचा अभिप्राय असेल, त्यांनी शब्दांनी शब्दांचा उच्चार कसा केला जातो ? (याचा विचार करावा) (म्हणजे शब्दांनीच शब्दांची स्तुति अथवा निंदा कशी केली जाते, हे उदाहरण ध्यानात घ्यावे.) ११४२. (ऐक्यात भोग घडत नाही, असे म्हणणारे) त्यांच्या गांवात दिव्याकडून सूर्य प्रकाशला जात असेल तर नकळे ! अथवा त्यांनी आकाशाला (आत घेण्याकरिता) मांडव उभारला आहे की काय कळत नाही. ११४३. राजेपणा अंगी नसता, राजा आपला राजेपणा भोगू शकेल काय ? अथवा अंधार आपण, अंधकाररूप राहून, सूर्याला आलिंगन देऊ शकेल काय ? ११४४. आणि जे आकाश नाही, त्याला आकाश काय आहे हे कसे कळेल ? अथवा गुंजांचा अलंकार (रत्नांच्या अलंकारासारखा) रत्नांच्या अलंकारात शोभेल काय ? ११४५. म्हणून जो मी (मद्रूप) झाला नाही, त्याला मीच कोठे आहे ? मग तो माझी भक्ति करील, हे खरोखरच बोलावयासच नको. ११४६. एवढ्याकरिता ज्याप्रमाणे तरुण स्त्रीच्या शरीरात तारुण्य असते (ती जसा तारुण्याचा उपभोग घेते), तसा तो क्रमयोगी मी (मद्रूप) होऊन मला भोगतो. ११४७. लाट जशी सर्वांगांनी पाण्याचाच उपभोग घेते, अथवा प्रभा बिंबाशी एक होऊन बिंबाच्या रूपाने शोभते,

नाना अवकाश नभीं । लुंठतु जैसा ॥ ४८ ॥ तैसा रूप होऊनि माझें । मातें क्रियावीण तो भजे । अलंकारु का सहजें । सोनयातें जेवीं ॥ ४९ ॥ कां चंदनाची द्रुती जैसी । चंदनीं भजे अपैसी । का अकृत्रिम शशीं । चंद्रिका ते ॥ ११५० ॥ तैसी क्रिया कीर न साहे । तऱ्ही अद्वैतीं भक्ति आहे । हें अनुभवाचिजोगें नव्हे । बोलाऐसें ॥ ५१ ॥ तेव्हां पूर्वसंस्कारछंदें । जें कांहीं तो अनुवादे । तेणें आळविलेनि वो दें । बोलतां मीचि ॥ ५२ ॥ बोलतया बोलताचि भेटे । तेथें बोलिलें हें न घटे । तें मौन तंव गोमटें । स्तवन माझें ॥ ५३ ॥ म्हणौनि तया बोलतां । बोली बोलतां मी भेटतां । मौन होय तेणें तत्त्वतां । स्तवी तो मातें ॥ ५४ ॥ तैसेंचि बुद्धी का दिठी । जें तो देखों जाय किरीटी । तें देखणें दृश्य लोटी । देखतेंचि दावी ॥ ५५ ॥ आरिसया आधीं जैसें । देखतेंचि मुख दिसे । तयाचें देखणें तैसें । मेळवी द्रष्टें ॥ ५६ ॥ दृश्य जाउनियां द्रष्टें । द्रष्टचासीचि जैं भेटे । तैं एकलेपणें न घटे । द्रष्टेपणही ॥ ५७ ॥ तेथ स्वप्नींचिया प्रिया । चेवोनि झोंबों गेलिया । ठायिजे दोन्ही न होनियां । आपणचि जैसें ॥ ५८ ॥ का दोहीं काष्ठांचिये घृष्टी- । माजीं वन्हि एक उठी । तो दोन्ही हे भाष आटी । आपणचि होय ॥ ५९ ॥ नाना प्रतिबिंब हातीं । घेऊं गेलिया गभस्ती । बिंबताही असती । जाय जैसी ॥ ११६० ॥ तैसा मी होऊनि देखतें । तो घेऊं जाय दृश्यातें । तेथ दृश्य ने थितें । द्रष्ट्टत्वेंसी ॥ ६१ ॥ रवि आंधारु प्रकाशिता । नुरेचि जेवीं प्रकाश्यता । तेवीं दृश्यीं नाहीं द्रष्ट्टता । मी जालिया ॥ ६२ ॥ मग देखिजे ना न देखिजे । ऐसी जे दशा निपजे । ते तें दर्शन माझें । साचोकारें ॥ ६३ ॥ तें भलतयाही किरीटी । पदार्थाचिया भेटी । द्रष्ट्टदृश्यातीता दृष्टी । भोगी तो सदा ॥ ६४ ॥ आणि आकाश हें आकाशें । दाटलें न ढळे जैसें । मिया आत्मेन आपणपें तैसें । जालें तया ॥ ६५ ॥ कल्पांतीं उदक उदकें । रुंधिलिया वाहों ठाके । तैसा आत्मेनि मियां येकें । कोंदला तो ॥ ६६ ॥ पावो आपणपयां वळघे । केवीं वन्हि आपणपयां लागे । आपणपां पाणी रिघे । स्नाना कैसें ॥ ६७ ॥ म्हणोनि सर्व मी जालेपणें । ठेलें तया येणेंजाणें । हेंचि गा यात्रा करणें । अद्वया मज ॥ ६८ ॥ पैं जळावरील तरंगु । जरी धांविन्नला सवेगु ।

अथवा पोकळी जशी आकाशात आकाश होऊन लोळते, ११४८. जसा दागिना स्वतः (सोने असून) सोन्याला भजतो, त्याप्रमाणे तो क्रमयोगी मद्रूप होऊन, क्रियेशिवाय मला भजतो (म्हणजे दागिन्याने सोन्याशी अभिन्न असणे, हेच त्याचे सोन्यास भजणे; तसे जीवाने माझ्याशी अभिन्न होऊन असणे, हेच त्याचे मला भजणे.) ११४९. अथवा चंदनाचा सुवास जसा चंदनाला स्वभावतः भजतो अथवा चांदणे जसे स्वभावतः चंद्राला भजते. ११५०. त्याप्रमाणे (अद्वैतात) क्रिया करणे खरोखर जरी सोसत नाही, तरी अद्वैतात भक्ति आहे, ही गोष्ट अनुभवानेच पटण्यासारखी आहे, बोलण्यासारखी नाही. ११५१. तेव्हां पूर्वसंस्कारांच्या अनुरोधाने तो जे कांही बोलेल, त्या विनवणीने ओ देऊन बोलणारा मीच होतो. ११५२. बोलणाऱ्याला जेव्हां बोलणाराच स्वतः भेटतो, तेव्हां 'बोलला' हा व्यवहार घडत नाही, ते मौन म्हणजेच माझी उत्तम स्तुति होय. ११५३. म्हणून तो बोलत असतांना त्याच्या बोलण्यात बोलणारा जो मी, तो भेटत असल्या-कारणाने ते त्याचे बोलणे मौन होते. त्या मौनाने खरोखर तो माझे स्तवन करतो. ११५४. त्याच-प्रमाणे अर्जुना, बुद्धीने अथवा डोळ्याने तो जे पाहावयास जातो, त्याचे ते पाहणे, दृश्याला एकीकडे सारून, पाहणाराच दाखविते. ११५५. आरसा पुढे येण्याच्या अगोदरच असलेले आपले तोंड, हे पाहणारे असून, तेच प्रतिबिंबरूपाने आपल्यास पाहते. त्याप्रमाणे त्याच्या दर्शनाने द्रष्ट्याच्याच दर्शनाचा योग येतो. ११५६. जेव्हां दृश्य जाऊन (म्हणजे दृश्यकल्पनेचा निरास होऊन) द्रष्टा द्रष्ट्यालाच भेटतो, तेव्हां एकटा द्रष्टाच राहिल्यामुळे, आता त्याच्या ठिकाणी द्रष्टेपणाहि घडत नाही. ११५७. तेव्हां (एखादा पुरुष) स्वप्नात दिसलेल्या स्त्रीला जागे होऊन आलिंगन देण्यास गेला असता स्वप्नातील नवरा व बायको हे दोन्ही नाहीसे होऊन, जसा केवळ आपण मात्र राहतो. ११५८. अथवा दोन लाकडांच्या घासण्यात एक अग्नि उत्पन्न होतो, तो (अग्नि) दोन लाकडे ही भाषा नाहीशी करून, जसा आपणच एकटा राहतो. ११५९. सूर्य आपले प्रतिबिंब हातात घेऊन गेला असता, प्रतिबिंब तर जातेच पण प्रतिबिंबसापेक्ष असणारा बिंबाचा जो बिंबपणा तोहि जसा जातो. ११६०. त्याचप्रमाणे द्रष्टा जो मी, तो मी होऊन तो पुरुष जेव्हां दृश्याला घेऊ जातो (पाहतो), तेव्हां दृश्य तर नाहीसे होतेच, परंतु दृश्यसापेक्ष असलेला द्रष्टेपणाहि असलेल्या दृश्यासह नाहीसा होतो. ११६१. सूर्य अंधाराला प्रकाशू लागला तर, ज्याप्रमाणे प्रकाश्य अंधार तर उरत नाहीच (पण सूर्याचा प्रकाशितेपणाहि उरत नाही,) त्याप्रमाणे दृश्याच्या ठिकाणी मी झालो असता (दृश्य मद्रूप झाले असता दृश्यसापेक्ष) द्रष्टेपणा उरत नाही. ११६२. मग पाहणेहि नाही व न पाहणेहि नाही, अशी अवस्था जी उत्पन्न होते, ते माझे खरे दर्शन होय. ११६३. अर्जुना, वाटेल त्या पदार्थाच्या भेटीत, तो क्रमयोगी पुरुष, द्रष्टा व दृश्य या सापेक्षभावरहित असलेल्या (स्वरूपाला) आपल्या दृष्टीने सदा अनुभवितो. ११६४. आणि आकाशानेच हे आकाश अगदी दाट भरून गेले असल्यामुळे जसे ते (इकडे तिकडे) मुळीच हालत नाही, त्याप्रमाणे मी जो आत्मा, त्या माझ्यामुळे त्याला आपल्या ठिकाणी तसे झाले (त्याच्यासकट सर्व विश्व आत्मरूप झाल्यामुळे त्याला येणेजाणे राहिले नाही.) ११६५. कल्पाच्या शेवटी पाणी पाण्याने अडविल्यामुळे ते जसे वाहण्याचेच थांबते, त्याप्रमाणे मी जो एक आत्मा, त्याने तो सर्वत्र पूर्ण भरला. ११६६. पाय आपण आपल्यावर कसा चढेल ? अग्नि आपल्या स्वतःलाच कसा लागेल ? पाणी हेच स्नान करण्याकरिता पाण्यात कसे प्रवेश करील ? ११६७. म्हणून अर्जुना, सर्व मी झाल्याकारणाने त्याचे येणेजाणे थांबते. मी जो एकाकी (द्वैतशून्य), त्या माझी, हीच यात्रा करणे आहे. ११६८. पाण्यावरील लाट जरी वेगाने धावली, तरी ज्याप्रमाणे ती लाट पाण्याला सोडून

तरी नाहीं भूमिभागु । क्रमिला जैसा ।। ६९ ।। जें सांडावें कां मांडावें । जें चालणें जेणें चालावें । तें तोयचि एक आघवें । म्हणोनियां ।। ११७० ।। गेलियाही भलतेउता । उदकपणें पांडुसुता । तरंगाची एकात्मता । न मोडेचि जेवीं ।। ७१ ।। तैसा मीपणें हा लोटला । तो आघवेंयाचि मज आला । या यात्रा होय भला । कापडी माझा ।। ७२ ।। आणि शरीरस्वभाववशें । कांहीं येक करूं जरी बैसे । तरी मीचि तो तेणें मिषें । भेटें तया ।। ७३ ।। तेथ कर्म आणि कर्ता । हें जाऊनि पांडुसुता । मीच आत्मेनि मज पाहतां । मीचि होय ।। ७४ ।। पैं दर्पणातें दर्पणें । पाहिलिया होय न पाहणें । सोनें झांकिलिया सुवर्णें । न झांके जेवीं ।। ७५ ।। दीपातें दीपें प्रकाशिजे । तें न प्रकाशणेंचि निपजे । तैसें कर्म मियां कीजे । तें करणें कैंचें ।। ७६ ।। कर्मही करितचि आहे । जैं करावें हें भाष जाये । तैं न करणेंचि होये । तयाचें केलें ।। ७७ ।। क्रियाजात मी जालेपणें । घडे कांहींचि न करणें । तयाचि नांव पूजणें । खुणेचें माझें ।। ७८ ।। म्हणौनि करीतयाही वोजा । तें न करणें हेंचि कपिध्वजा । निफजे तिया महापूजा । पूजी तो मातें ।। ७९ ।। एवं तो बोले तें स्तवन । तो देखे तें दर्शन । अद्वया मज गमन । तो चाले तेंचि ।। ११८० ।। तो करी तेतुली पूजा । तो कल्पी तो जपु माझा । तो असे तेचि कपिध्वजा । समाधी माझी ।। ८१ ।। जैसें कनकेंसीं कांकणें । असिजे अनन्यपणें । तो भक्तियोगें येणें । मजसीं तैसा ।। ८२ ।। उदकीं कल्लोळु । कापुरीं परिमळु । रत्नीं उजाळु । अनन्यु जैसा ।। ८३ ।। किंबहुना तंतूसीं पटु । कां मृत्तिकेसीं घटु । तैसा तो एकवटु । मजसीं माझा ।। ८४ ।। इया अनन्यसिद्धा भक्ती । या आघवाचि दृश्यजातीं । मज आपणपेंया सुमती । द्रष्टयातें जाणें ।। ८५ ।। तिन्ही अवस्थांचेंनि द्वारें । उपाध्युपहिताकारें । भावाभावरूप स्फुरे । दृश्य जें हें ।। ८६ ।। तें हें आघवेंचि मी द्रष्टा । ऐसिया बोधाचा माजिवटा । अनुभवाचा सुभटा । धेंडा तो नाचे ।। ८७ ।। रज्जु जालिया गोचरु । आभासतां तो व्याळाकारु । रज्जुचि ऐसा निर्धारु । होय जेवीं ।। ८८ ।। भांगारापरतें कांहीं । लेणें गुंजहीभरी नाहीं । हें आटुनिया ठायीं । कीजे जैसें ।। ८९ ।। उदका येकापरतें । तरंग नाहींचि हें निरुतें । जाणोनि तया आकारातें । न घेपे जेवीं ।। ११९० ।। नातरी स्वप्नविकारां समस्तां । चेऊनियां उमाणें घेतां । तो आपणयापरौता । न दिसे जैसा ।। ९१ ।। तैसें जें कांहीं आथी नाथी ।

जमिनीचा भाग चालून गेली नाही. ११६९. त्या लाटेने जे ठिकाण टाकावे अथवा ज्या ठिकाणी जावे, जे चालणे व ज्याच्या योगाने चालावयाचे, ते सर्व एक पाणीच आहे म्हणून. ११७०. अर्जुना, ती लाट वाटेल तिकडे गेली असताहि पाणीपणामुळे जी लाटेची पाण्याशी एकरूपता असते, ती ज्याप्रमाणे खात्रीने बिघडत नाही. ११७१. त्याप्रमाणे हा (क्रमयोगी) मी - (परमात्मा -) पणाने पूर्ण भरलेला असतो; तो सर्व बाजूंनी मला प्राप्त झाला (असे होणे, हीच माझी यात्रा होय.) या यात्रेने तो माझा चांगल्या प्रकाराने यात्रेकरू होतो, ११७२. आणि शरीरस्वभाववशात् तो कांही एक जरी करावयास बसला, तरी त्या निमित्ताने मीच त्याला भेटतो. ११७३. अर्जुना, तेव्हां कर्म आणि कर्ता हे जाऊन, मी जो आत्मा, त्या माझ्याशी ऐक्याला पावून, मला पाहिले असता मीच होतो. ११७४. आरशाने आरशाला पाहिले असता, ते न पाहणेच असते; अथवा ज्याप्रमाणे सोन्याने सोने झाकले असता ते न झाकणेच असते. ११७५. दिव्याने दिव्याला प्रकाशिले असता ते न प्रकाशणेच उत्पन्न होते; त्याप्रमाणे मद्रूप होऊन कर्म करणे, ते करणे कोठले ? ११७६. तो क्रमयोगी कर्म देखील करीतच असतो, परंतु अमुक एक कर्म मला कर्तव्य आहे, ही गोष्ट जेव्हां संपते (जेव्हां कर्तृत्वअभिमानरहित कर्म होते,) तेव्हां ते त्याचे करणे, न केल्याप्रमाणेच आहे. ११७७. कर्ममात्र मी झाल्यामुळे (मद्रूप झाल्यामुळे) जे कांहीच न करणे होते त्याचेच नांव माझे मर्माचे पूजन होय. ११७८. म्हणून चांगल्या रीतीने कर्म करीत असताहि अर्जुना, ते त्याचे न करणेच उत्पन्न होते. त्या महापूजेने (तो) माझी पूजा करतो. ११७९. याप्रमाणेच तो बोलेल ती माझी स्तुति आहे, तो पाहील ते माझे दर्शन आहे, तो चालेल तेच, मी जो अद्वितीय, त्या माझी यात्रा करणे आहे. ११८०. अर्जुना, तो जी कर्मे करील, ती माझी पूजा होय; तो जी कल्पना करील तो माझा जप आहे आणि तो ज्या स्थितीत असेल. ती माझी समाधि-अवस्था होय. ११८१. ज्याप्रमाणे सोन्याचे कांकण सोन्याशी नेहमी अभिन्न असते, त्याप्रमाणे तो माझ्याशी या भक्तियोगाने नेहमी अभिन्न असतो. ११८२. पाण्यात जशी लाट, कापरात जसा सुवास अथवा रत्नात जसे तेज अभिन्न असते. ११८३. फार काय सांगावे ! सुताशी ज्याप्रमाणे वस्त्र अथवा मातीशी ज्याप्रमाणे मडके अभिन्न असते, त्याप्रमाणे तो माझा भक्त माझ्याशी अभिन्न असतो. ११८४. हे सुबुद्धि अर्जुना, या स्वयंसिद्ध असलेल्या अभेदभक्तीने, या सर्वच दृश्यमात्रामध्ये तो ज्ञानी भक्त मला द्रष्ट्याला आत्मत्वाने जाणतो. ११८५. (जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति या) तिन्ही अवस्थांच्या द्वाराने व (स्थूल, सूक्ष्म व कारण या) तीन प्रकारच्या उपाधींच्या व (विश्व, तैजस आणि प्राज्ञ या) तीन उपहितांच्या (अभिमानी जीवांच्या) आकाराने व भावरूपाने (जे जागृति व स्वप्न या दोन अवस्थेमध्ये असणेपणाने) व अभावरूपाने (सुषुप्ति अवस्थेमध्ये नसणेपणाने) जे हे दृश्य (संपूर्ण विश्व) अनुभवास येते, ११८६. हे चांगल्या योध्दया अर्जुना, ते हे सर्वच मी द्रष्टा आहे, अशा या बोधाच्या भरात, तो (ज्ञानी भक्त) लग्नामध्ये जसा धेंडा नाचतो, तसा तो अनुभवाने नाचू लागतो. ११८७. रज्जू आपल्या स्वरूपाने दिसल्यावर तिच्यावर भासणारा सर्पाकार (वास्तविक खरा नसून), रज्जूच आहे, असा ज्याप्रमाणे निश्चय होतो. ११८८. अलंकार हा सोन्यापलीकडे गुंजभर देखील नाही, हे जसे दागिना आटून पक्के करावे. ११८९. एका पाण्याशिवाय लाटेत (दुसरे) कांहीच नाही, हे पक्के जाणून जसे लाटेला स्वतंत्र अस्तित्व आहे, असे मानीत नाहीत. ११९०. अथवा स्वप्नातील सर्व पदार्थांचे जागे होऊन माप घेतले असता, ते स्वप्नातील सर्व पदार्थ आपल्याहून वेगळे आहेत, असे ज्याप्रमाणे अनुभवास येत नाही, ११९१. त्याप्रमाणे आहे, नाही (भावाभाव) या रूपाने

येणें होय ज्ञेयस्फूर्ती । तें ज्ञाताचि मी हे प्रतीती । होऊनि भोगी ॥ ९२ ॥ जाणे अजु मी अजरु । अक्षयो मी अक्षरु । अपूर्व मी अपारु । आनंदु मी ॥ ९३ ॥ अचळु मी अच्युतु । अनंतु मी अद्वैतु । आद्यु मी अव्यक्तु । व्यक्तुही मी ॥ ९४ ॥ ईश्य मी ईश्वरु । अनादि मी अमरु । अभय मी आधारु । आधेय मी ॥ ९५ ॥ स्वामी मी सदोदितु । सहजु मी सततु । सर्व मी सर्वगतु । सर्वातीतु मी ॥ ९६ ॥ नवा मी पुराणु । शून्यु मी संपूर्णु । स्थूलु मी अणु । जें कांहीं तें मी ॥ ९७ ॥ अक्रियु मी येकु । असंगु मी अशोकु । व्याप्यु मी व्यापकु । पुरुषोत्तमु मी ॥ ९८ ॥ अशब्दु मी अश्रोत्रु । अरूपु मी अगोत्रु । समु मी स्वतंत्रु । ब्रह्म मी परु ॥ ९९ ॥ ऐसें आत्मत्वें मज एकातें । इया अद्वयभक्ती जाणोनि निरुतें । आणि याही बोधा जाणतें । तेंही मीचि जाणें ॥ १२०० ॥ पैं चेइलेयानंतरें । आपुलें एकपण उरे । तेंही तोंवरी स्फुरे । तयाशींचि जैसें ॥ १ ॥ कां प्रकाशतां अर्कु । तोचि होय प्रकाशकु । तयाही अभेदा द्योतकु । तोचि जैसा ॥ २ ॥ तैसा वेद्याचां विलयीं । केवळ वेदकु उरे पाहीं । तेणें जाणवे तयातेंही । हेंही जो जाणे ॥ ३ ॥ तया अद्वयपणा आपुलिया । जाणती ज्ञप्ती जे धनंजया । ते ईश्वरचि मी हे तया । बोधासि ये ॥ ४ ॥ मग द्वैताद्वैतातीत । मीचि आत्मा एकु निभ्रांत । हें जाणोनि जाणणें जेथ । अनुभवीं रिघे ॥ ५ ॥ तेथ चेइलयां येकपण । दिसे जें आपुलया आपण । तेंही जातां नेणों कोण । होइजे जेवीं ॥ ६ ॥ कां डोळां देखतिये क्षणीं । सुवर्णपण सुवर्णीं । नाटितां होय आटणी । अळंकाराचीही ॥ ७ ॥ नाना लवण तोय होये । मग क्षारता तोयत्वें राहे । तेही जिरतां जेवीं जाये । जालेपण तें ॥ ८ ॥ तैसा मी तो हें जें असे । तें स्वानंदानुभवसमरसें । कालवूनियां प्रवेशे । मजचिमाजीं ॥ ९ ॥ आणि तो हे भाष जेथ जाये । तेथें मी हें कोण्हासी आहे । ऐसा मी ना तो तिये सामाये । माझांचि रूपीं ॥ १२१० ॥ जेव्हां कापुर जळों सरे । तयाचि नाम अग्नि पुरे । मग उभयातीत उरे । आकाश जेवीं ॥ ११ ॥ कां धाडलिया एका एकु । वाढे तो शून्य विशेखु । तैसा आहेनाहींचा शेखु । मीचि मग आथी ॥ १२ ॥ तेथ ब्रह्म आत्मा ईशु । यया बोला मोडे सौरसु । न बोलणेयाही पैसु । नाहीं

जे कांही ज्ञेय स्फुरते, ते मी ज्ञाताच आहे, हा त्याला अनुभव होऊन (ज्ञानी भक्त) तो अनुभव भोगतो. ११९२. तो असे जाणतो की, मी जन्मरहित आहे, वृद्धपणरहित आहे, मी नाशरहित आहे. मी न गळणारा आहे, मी अपूर्व आहे, मी अपार आहे व मी आनंद आहे. ११९३. मी न ढळणारा आहे, मी अच्युत आहे; मी अंतरहित आहे, मी द्वैतरहित आहे, मी सर्वांच्या आरंभीचा आहे, निराकार व साकारहि मीच आहे. ११९४. नियम्य मी आहे, नियामक मीच आहे, मी आरंभरहित आहे. मी अमर आहे, मी भयरहित आहे, मी सर्वांचा आश्रय आहे व आश्रित मीच आहे. ११९५. मी स्वामी व निरंतर असणारा आहे व स्वतःसिद्ध व अखंड आहे, मी सर्व आहे व सर्वव्यापी आहे, मी सर्वांच्या पलिकडचा आहे. ११९६. मी नवा व जुना आहे व शून्य आहे व मीच संपूर्ण आहे, जे कांही मोठे आहे व सूक्ष्म आहे, ते मी आहे. ११९७. मी क्रियारहित आहे, मी एक आहे (अद्वितीय आहे), मी संगरहित व शोकरहित आहे, व्याप्य व व्यापक मी आहे, उत्तमपुरुष मी आहे. ११९८. मी शब्दरहित व कर्णरहित आहे, मी रूपरहित व कुळरहित आहे, मी सारखा व स्वतंत्र आहे, सर्वांहून पलीकडचे जे ब्रह्म, ते मी आहे. ११९९. याप्रमाणे मला एकाला या अद्वयभक्तीने आत्मत्वेकरून यथार्थपणे जाणतो आणि याहि बोधाला जाणणारा तोहि मीच आहे, हे तो जाणतो. १२००. जागे झाल्यानंतर (स्वप्नातील) अनेकत्व जाऊन, आपले एकपण जे उरते, तेहि आपल्याला जसे आपल्या ठिकाणीच कांही काळ स्फुरते. १२०१. अथवा सूर्य ज्या वेळेला आपले प्रकाशन करतो, तेव्हां सूर्यच प्रकाशक होतो व या प्रकाशक व प्रकाश्य यांच्या अभेदालाहि दाखविणारा ज्याप्रमाणे तोच आहे. १२०२. त्याप्रमाणे वेद्याचा (ज्ञेय वस्तूंचा) लय झाला असता केवळ वेदक (द्रष्टा, जाणणारा) उरतो. पाहा; तो वेदकहि (जाणणाराहि) त्या वेदकाकडून जाणला जातो, हेहि जो जाणतो; (वेद्याच्या निरासाअंती उरलेला जो वेदक, तो ज्या वेळी आपण आपल्याला जाणतो, त्या वेळेला वेद्य व वेदक यांचा अभेद आहे, हेहि जो जाणतो); १२०३. अर्जुना, त्या आपल्या अद्वयपणाला जाणणारे जे ज्ञान, ते ज्ञान ईश्वर आहे व तो ईश्वरच मी आहे, हे त्याच्या अनुभवाला येते. १२०४. मग द्वैत व अद्वैत यांच्या पलीकडला मीच एक आत्मा निःसंशय आहे हे जाणून ते जाणणे जेव्हां अनुभवात प्रवेश करते; (म्हणजे ज्या अनुभवात जाणण्याची ऊर्मि उरत नाही.) १२०५. तेव्हां जागे झाल्यावर (स्वप्नातील अनेकत्व जाऊन) आपले एकपण जसे आपल्या आपण दिसते व तोहि जागृतीच्या एकाकीपणाचा अनुभव गेल्यावर, ज्याप्रमाणे काय होऊन राहते, हे कळत नाही. १२०६. सोन्याच्या दागिन्याकडे सोन्याच्या दृष्टीने पाहिल्याबरोबर अलंकार न आटता त्याची आटणी होते. १२०७. अथवा मीठ पाण्याशी मिसळून पाणी झाल्यावर मग त्या मिठाचा खारेपणा जसा पाण्याच्या रूपाने राहतो व तो खारेपणाहि नाहीसा झाल्यावर, ज्याप्रमाणे ते मिठाचे पाणी झाले, हा व्यवहारहि संपतो. १२०८. त्याप्रमाणे मी देव व तो भक्त, हे जे द्वैत आहे, ते (द्वैत) स्वानंदानुभवाच्या ऐक्याने कालवून माझ्याचमध्ये तो प्रवेश करतो. १२०९. आणि तो ही भाषा जेथे (ज्या अनुभवात) संपते, तेथे मी हे कोणाला (म्हणावयाचे) ? (कारण 'तो' च्या सापेक्ष मी आहे व जेथे तो नाही, तेथे मी कोण आहे ?) याप्रमाणे जेथे मी नाही व तोहि नाही, त्या माझ्या स्वरूपी तो सामावतो. १२१०. जेव्हां कापूर जळून संपतो, त्याच वेळेला अग्नीचीहि समाप्ति होते. मग (दाह्य) कापूर व (दाहक) अग्नि, यांच्याहून वेगळे असलेले एक आकाशमात्र जसे उरते. १२११. अथवा एकातून एक वजा केला असता जसे केवळ शून्य शिल्लक राहते त्याप्रमाणे आहे व नाही हे सापेक्षभाव गेल्यावर जे उरते ते मग मीच आहे. १२१२. त्या स्वरूपी ब्रह्म, आत्मा व ईश या शब्दांचा कांही लाग लागत नाही; (कारण एकरस स्वरूपात अल्प, अनात्मा व नियम्य यांच्या सापेक्ष असणारे जे ब्रह्म, आत्मा व

तेथ ॥ १३ ॥ न बोलणेंही न बोलोनी । तें बोलिजे तोंड भरुनी । जाणिव नेणिव नेणोनि । जाणिजे तें ॥ १४ ॥ तेथ बुझिजे बोधु बोधें । आनंदु घेपे आनंदें । सुखवरी नुसधें । सुखचि भोगिजे ॥ १५ ॥ तेथ लाभु जोडला लाभा । प्रभा आलिंगिली प्रभा । विस्मयो बुडाला उभा । विस्मयामाजीं ॥ १६ ॥ समु तेथ सामावला । विश्रामु विश्रांती आला । अनुभव वेडावला । अनुभूतिपणें ॥ १७ ॥ किंबहुना ऐसें निखळ । मीपणा जोडे तया फळ । सेवूनि वेली वेल्हाळ । क्रमयोगाची ते ॥ १८ ॥ पैं क्रमयोगा किरीटी । चक्रवर्तीचां मुकुटीं । मी चिद्रत्न ते साटोवाटीं । होय तो माझा ॥ १९ ॥ कीं क्रमयोगप्रासादाचा । कळसु जो हा मोक्षाचा । तयावरील अवकाशाचा । उवावो जाला तो ॥ १२२० ॥ नाना संसार आडवीं । क्रमयोग वाट बरवी । जोडिली ते मदैक्यगांवीं । पैठी जालीसे ॥ २१ ॥ हें असो क्रमयोगवोघें । तेणें भक्तचित्तें गांगें । मी स्वानंदोदधी वेगें । ठाकिला कीं गा ॥ २२ ॥ हा ठायवरी सुवर्मा । क्रमयोगीं आहे महिमा । म्हणौनि वेळोवेळां तुम्हां । सांगतों आम्ही ॥ २३ ॥ पैं देशें काळें पदार्थें । साधूनि घेईजे मातें । तैसा नव्हे मी आयतें । सर्वांचें सर्वही ॥ २४ ॥ म्हणोनि माझां ठायीं । जाचावें न लगे कांहीं । मी लाभें इयें उपायीं । साचचि गा ॥ २५ ॥ एक शिष्य एक गुरु । हा रूढला साच व्यवहारु । तो मत्प्राप्तिकारु । जाणावया ॥ २६ ॥ अगा वसुधेचां पोटीं । निधान सिद्ध किरीटी । वन्हि सिद्ध काष्ठीं । वोहां दूध ॥ २७ ॥ परी लाभें तें असतें । तया कीजे उपायातें । येर सिद्धचि तैसा येथें । उपायीं मी ॥ २८ ॥ हा फळहीवरी उपावो । कां पां प्रस्तावीतसे देवो । हें पुसतां तरी अभिप्रावो । येथिंचा ऐसा ॥ २९ ॥ जे गीतार्थाचें चांगावें । मोक्षोपायपर आघवें । आणि शास्त्रोपाय कीं नव्हे । प्रमाणसिद्ध ॥ १२३० ॥ वारा आभाळचि फेडी । वांचूनि सूर्यातें न घडी । कां हातु बाबुळी धाडी । तोय न करी ॥ ३१ ॥ तैसा आत्मदर्शनीं आडळु । असे अविद्येचा जो मळु । तो शास्त्र नाशी येरु निर्मळु । मी प्रकाशें स्वयें ॥ ३२ ॥ म्हणोनि आघवींचि शास्त्रें । अविद्याविनाशाचीं पात्रें । वांचोनि न होती स्वतंत्रें । आत्मबोधीं ॥ ३३ ॥ तया अध्यात्मशास्त्रांसीं । जैं साचपणाची ये पुसी । तैं येइजे जया ठायासी । ते हे गीता ॥ ३४ ॥ भानुभूषिता प्राचिया । सतेजा

ईश हे जे बोलणे, त्याच्या सापेक्ष जे न बोलणे, त्या) न बोलण्यालाहि तेथे अवकाश राहत नाही. १२१३. न बोलणे देखील न बोलून, ते तोंड भरून बोलावे व जाणीव नेणीव या दोहींचे भान टाकून ते जाणावे. १२१४. त्या स्वरूपी बोधानेच बोध जाणावयाचा, आनंदानेच आनंद घ्यावयाचा व सुखानेच केवळ सुख भोगावयाचे. १२१५. तेथे लाभाला लाभ प्राप्त झाला, प्रभा प्रभेकडून आलिंगिली गेली व आश्चर्यात आश्चर्य उभे बुडाले. १२१६. तेथे ऐक्यभाव ऐक्याला आला, विश्राम विश्रांतीला आला, अनुभव अनुभवाने वेडा झाला. १२१७. फार काय सांगावे ! असे शुद्ध मीपण हे फळ, त्या क्रमयोग्याला, क्रमयोग्याच्या विस्तृत अशा वेलीचे सेवन करून (क्रमयोगाचे आचरण करून) मिळाले. १२१८. अर्जुना, क्रमयोगरूपी सार्वभौम राजाच्या मुकुटावर असणारे जे मी ज्ञानरत्न, ते तो क्रमयोगी, मोबदल्यात आपली जीवदशा मला अर्पण करून मिळवितो. १२१९. अथवा क्रमयोगरूपी मंदिराचा जो हा मोक्षरूपी कळस, त्या मोक्षरूपी कळसावरील पोकळीचा विस्तार तो क्रमयोगी झाला. १२२०. अथवा संसाररूपी अरण्यात जी क्रमयोगरूपी चांगली वाट मिळाली आहे, ती (क्रमयोगरूपी वाट) माझ्या ऐक्यरूपी गांवात प्रविष्ट झाली आहे. १२२१. हे राहू दे; त्या भक्तचित्तरूपी गंगोदकाने, या क्रमयोगरूपी ओघाने, मी जो स्वानंदरूपी सागर, त्या मला वेगाने गाठले. १२२२. हे चांगले मर्म जाणणाऱ्या अर्जुना, क्रमयोगाची एवढी मोठी थोरवी आहे, म्हणून आम्ही हा क्रमयोग तुम्हाला वारंवार सांगतो. १२२३. योग्य देश, योग्य काल व योग्य पदार्थ यांच्या साधनाने प्राप्त करून घेतला तर मी प्राप्त आहे, एऱ्हवी नाही, असा मी नाही, तर मी स्वतःसिद्ध, सर्वांच्या सर्वरूपाने मीच आहे. १२२४. म्हणून माझ्या प्राप्तीविषयी कांही श्रमावयाची जरूर नाही. या उपायाने (क्रमयोगाने) खरोखरच मी प्राप्त होतो. १२२५. एक शिष्य व एक गुरु, हा जो संप्रदाय खरोखर प्रसिद्धीस आला आहे, तो माझ्या प्राप्तीचा प्रकार जाणण्याकरिता आहे. १२२६. अरे अर्जुना, पृथ्वीच्या पोटात ठेवा आयता आहे, लाकडात अग्नि आयताच आहे व कासेत दूध आयतेच आहे. १२२७. एऱ्हवी पाहिले तर, जी गोष्ट स्वतःसिद्ध असते, तीच प्राप्त होते; परंतु ती गोष्ट ज्या उपायांनी प्राप्त होईल, ते उपाय करावे लागतात. त्याप्रमाणे मी स्वतःसिद्ध आहे खरा, परंतु मला प्राप्त करून घेण्याकरिता उपाय करावे लागतात. १२२८. (१२२८ ओवीत उपाय सांगून) फळ सांगितल्यानंतर देखील, हा साधनप्रकार सांगण्याचा देव पुन्हा कां उपक्रम करीत आहेत असे कोणी विचारतील, तर या (साधनप्रकार) सांगण्याचा अभिप्राय असा आहे. १२२९. कारण की, गीतेतील बोधाचा चांगलेपणा हा आहे की, संपूर्ण गीताशास्त्र हे मोक्षप्राप्तीचे उपाय सांगणारे आहे आणि (दुसऱ्या) शास्त्रांनी सांगितलेले मोक्षप्राप्तीचे उपाय प्रमाणसिद्ध नाहीत. १२३०. वारा हा सूर्याआड आलेले ढग नाहीसे करतो, याशिवाय सूर्याला नवा तयार करीत नाही. अथवा पाण्यावर आलेले गोंडाळ हात दूर करतो, नवे पाणी उत्पन्न करीत नाही. १२३१. त्याप्रमाणे आत्मदर्शनाला प्रतिबंधक असा जो अविद्येचा मळ आहे, तो (मळ) इतर शास्त्रे नाहीसा करतात एवढेच; याशिवाय मी जो स्वतःसिद्ध निर्मळ, तो आपल्याच प्रकाशाने प्रकाशित होतो. १२३२. म्हणून सर्वच शास्त्रे ही अविद्येचा नाश करण्याला योग्य अशी आहेत. याशिवाय ती आत्मस्वरूपाचे ज्ञान करून देण्यास स्वतंत्र नाहीत. १२३३. त्या तत्त्वज्ञान प्रतिपादक शास्त्रांना जेव्हां त्यांच्या खरेपणाविषयींचा प्रश्न येतो, तेव्हां त्यांना (आपला खरेपणा सिद्ध करण्यास) ज्या ठिकाणास यावे लागते, ते ठिकाण हे गीताशास्त्र होय. १२३४. पूर्व दिशा सूर्याने अलंकृत झाली असता, सर्व दिशा जशा तेजाने युक्त होतात, त्याप्रमाणे सर्व शास्त्रात श्रेष्ठ असलेल्या या गीतेच्या योगाने बाकीची

दिशा आघविया। तैसी शास्त्रेश्वरा गीता या। सनाथें शास्त्रें ॥ ३५ ॥ हे असो येणें शास्त्रेंश्वरें। मार्गां उपाय बहुवें विस्तारें। सांगितला जैसा करें। घेवों ये आत्मा ॥ ३६ ॥ परी प्रथमश्रवणासवें। अर्जुना विपायें हें फावें। हा भावो सकणवे। धरूनि श्रीहरी ॥ ३७ ॥ तेंचि प्रमेय एक वेळ। शिष्यीं होआवया अढळ। सांगतसे मुकुळ- । मुद्रा आतां ॥ ३८ ॥ आणि प्रसंगें गीता। ठावोही हा संपता। म्हणौनि दावी आद्यंता। एकार्थत्व ॥ ३९ ॥ जे ग्रंथाचां मध्यभागीं। नाना अधिकारप्रसंगीं। निरूपण अनेगीं। सिद्धांतीं केलें ॥ १२४० ॥ तरी तेतुलेही सिद्धांत। इये शास्त्रीं प्रस्तुत। हें पूर्वापर नेणत। कोण्ही जैं मानी ॥ ४१ ॥ तैं महासिद्धांताचा आवांका। सिद्धांतकक्षा अनेका। भिडऊनि आरंभु देखा। संपवितु असे ॥ ४२ ॥ एथ अविद्यानाशु हें स्थळ। तेणें मोक्षोपादान फळ। या दोहीं केवळ। साधन ज्ञान ॥ ४३ ॥ हें इतुलेंचि नानापरी। निरूपिलें ग्रंथविस्तारीं। तें आतां दोहीं अक्षरीं। अनुवादावें ॥ ४४ ॥ म्हणौनि उपेयही हातीं। जालया उपायस्थिती। देव प्रवर्तले तें पुढती। येणेंचि भावें ॥ ४५ ॥

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः। मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

मग म्हणे गा सुभटा। तो क्रमयोगी या निष्ठा। मी होऊनि होय पैठा। माझां रूपीं ॥ ४६ ॥ स्वकर्माचां चोखौळीं। मज पूजा करूनि भली। तेणें प्रसादें आकळी। ज्ञाननिष्ठेतें ॥ ४७ ॥ ते ज्ञाननिष्ठा जेथ हातवसे। तेथ भक्ति माझी उल्लासे। तिया मजसी समरसें। सुखिया होय ॥ ४८ ॥ आणि विश्वप्रकाशितया। आत्मया मज आपुलिया। अनुसरे जो करूनियां। सर्वत्रता हे ॥ ४९ ॥ सांडूनि आपला आडळ। लवण आश्रयी जळ। का हिंडोनि राहे निश्चळ। वायु व्योमीं ॥ १२५० ॥ तैसा बुद्धी वाचा कायें। जो मातें आश्रऊनि ठाये। तो निषिद्धेंही विपायें। कर्मे करूं ॥ ५१ ॥ परी गंगेचां संबंधीं। बिदी आणि महानदी। एक तेवीं माझां बोधी। शुभाशुभांसी ॥ ५२ ॥ कां बावनें आणि घुरें। हा निवाडु तंवचि सरे। जंव न घेपती वैश्वानरें। कवळूनि दोन्ही ॥ ५३ ॥ नाना पांचिकें आणि सोळें। हें सोनया तंवचि आलें। जंव परिसु आंगमेळें। एकवटीना ॥ ५४ ॥ तैसें शुभाशुभ ऐसें। हें तंवचिवरी आभासे। जंव येकु न प्रकाशें। सर्वत्र मी ॥ ५५ ॥ अगा रात्री आणि दिवो। हा तंवचि द्वैतभावो। जंव न रिगीजे गांवो। गभस्तीचा ॥ ५६ ॥

सर्व शास्त्रे सनाथ आहेत. १२३५. हे राहू दे. या गीताशास्त्रेश्वराने जसा हाताने आत्मा घेता येईल, असा उपाय मागे पुष्कळ विस्ताराने सांगितला. १२३६. परंतु पहिल्याच ऐकण्याबरोबर हे (देवाचे सांगणे) अर्जुनाला क्वचितच समजेल असा अभिप्राय सकरुण अशा श्रीहरीने मनात धरून, १२३७. तोच विचार शिष्याच्या अंतःकरणात पक्का दृढ होण्याकरिता, श्रीकृष्ण आता थोडक्यात पुन्हा एकवेळ (तोच विचार) सांगत आहेत. १२३८. आणि हे गीता संपण्याचे ठिकाणहि आहे, म्हणून प्रसंगानुसार, (गीतेच्या) आरंभापासून तो शेवटापर्यंत एकाच अर्थाचे प्रतिपादन आहे, हे श्रीकृष्ण दाखवीत आहेत. १२३९. या गीताग्रंथाच्या मध्यभागी निरनिराळ्या अधिकारप्रसंगी अनेक सिद्धांत मांडून जे निरूपण केले. १२४०. तरी तितकेहि सिद्धांत या गीताशास्त्रात वर्णिलेले आहेत, असे जर कोणी या ग्रंथाचा मागचापुढचा संबंध न जाणून मानील; १२४१. तर महासिद्धांताच्या अभिप्रायात अनेक सिद्धांतांच्या बाजू अंतर्भूत आहेत, असे सिद्ध करून, जो सिद्धांत आरंभी सांगितला होता, त्या सिद्धांतानेच ग्रंथाची समाप्ति करीत आहेत. १२४२. या गीतेत अविद्येचा निरास करणे हा विषय आहे व त्या योगाने मोक्ष मिळविणे हे फळ (प्रयोजन) आहे; अविद्यानाश व मोक्षप्राप्ति या दोहोस साधन केवळ ज्ञान आहे; १२४३. हे इतकेच नाना प्रकारांनी या ग्रंथात विस्तृत रीतीने सांगितले आहे. ते आता दोन अक्षरात (थोडक्यात) पुन्हा सांगावे. १२४४. म्हणून साध्यहि प्राप्त झाल्यावर साधनाचे स्वरूप पुन्हा सांगण्यास देव याच (वर सांगितलेल्या) अभिप्रायाने प्रवृत्त झाले. १२४५.

(बुद्धि, काया, वाचा यांनी) माझा आश्रय केलेला (पुरुष) सर्वदा सर्व कर्मे करीत असला तरी, माझ्या प्रसादाने शाश्वत व अविनाशी असे पद मिळवितो. ५६.

मग देव म्हणतात, अर्जुना, तो क्रमयोगी या मार्गाने मी होऊन माझ्या स्वरूपी प्रविष्ट होतो. १२४६. स्वकर्मरूप पवित्र फुलांनी माझी चांगली पूजा करून त्या (माझ्या) प्रसादाने ज्ञाननिष्ठा प्राप्त करून घेतो. १२४७. तो ज्ञानमार्ग जेव्हां हस्तगत होतो, तेव्हां माझी भक्ति प्रकट होते व त्या भक्तीच्या योगाने माझ्याशी एकरस होऊन सुखी होतो. १२४८. आणि विश्वाचे प्रकाशन करणारा आत्मा जो मी, त्या मला जो माझे सर्वव्यापित्व जाणून अनुसरतो; १२४९. आपला कठीणपणा टाकून जसे मीठ पाण्याशी मिळते अथवा इकडे तिकडे वाहिल्यानंतर वायू जसा आकाशात शांत राहातो; १२५०. त्याप्रमाणे जो बुद्धीने, वाचेने व शरीराने माझा आश्रय करून राहतो, तो चुकून निषिद्ध कर्मेहि करो, १२५१. परंतु गंगेला मिळाल्यावर रस्त्यातून वाहणारे पाणी व महानदीचे पाणी जशी एक होतात, त्याप्रमाणे माझे यथार्थ ज्ञान झाल्यावर पुण्यपापाची तशी ऐक्यस्थिति होत असते. १२५२. अथवा बावन चंदन व धुरे (एक घाणेरडे लाकूड) हा फरक, जोपर्यंत अग्नीने दोन्ही कवळली नसतात, तेथपर्यंतच राहतो. १२५३. अथवा पांच कसाचे व सोळा कसाचे सोने, हे (फरक) सोन्यात तेव्हांच येतात की, जोपर्यंत परीस आपल्या अंगाच्या स्पर्शाने त्या दोन्ही सोन्यांना एक कसाचे करीत नाही. १२५४. त्याप्रमाणे शुभाशुभ हे तोपर्यंतच भासते की, जोपर्यंत केवळ एक जो मी, तो सर्वव्यापीपणाने अनुभवाला येत नाही. १२५५. अरे अर्जुना, रात्र आणि दिवस हा भेद तेथपर्यंतच असतो की, जोपर्यंत सूर्याच्या गांवात प्रवेश केला नाही. १२५६. म्हणून अर्जुना, माझी भेट

म्हणौनि माझिया भेटी । तयाचीं सर्व कर्मे किरीटी । जाऊनि बैसे तो पाटीं । सायुज्याचां ॥ ५७ ॥ देशें काळें स्वभावें । वेंचु जया न संभवे । ते पद माझें पावे । अविनाश तो ॥ ५८ ॥ किंबहुना पांडुसुता । मज आत्मयाची प्रसन्नता । लाहे तेणें न पविजतां । लाभु कवणु असे ॥ ५९ ॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

याकारणें गां तुवां । सर्व कर्मां आपुलिया । माझां स्वरूपीं धनंजया । संन्यासु कीजे ॥ १२६० ॥ परी तोचि संन्यासु वीरा । करणीयेचा झणें करा । आत्मविवेकीं धरा । चित्तवृत्ति हे ॥ ६१ ॥ मग तेणें विवेकबळें । आपणपें कर्मावेगळें । माझां स्वरूपीं निर्मळे । देखिजेल ॥ ६२ ॥ आणि कर्माची जन्मभोये । प्रकृति जे का आहे । ते आपणयाहूनि बहुवे । देखसी दूरीं ॥ ६३ ॥ तेथ प्रकृति आपणयां- । वेगळी नुरे धनंजया । रूपेंवीण का छाया । जयापरी ॥ ६४ ॥ ऐसेनि प्रकृतिनाशु । जालया कर्मसंन्यासु । निफजेल अनायासु । सकारणु ॥ ६५ ॥ मग कर्मजात गेलया । मी आत्मा उरें आपणपयां । तेथ बुद्धि घापे करूनियां । पतिव्रता ॥ ६६ ॥ बुद्धि अनन्यें येणें योगें । मजमाजीं जैं रिगे । तैं चित्त चैत्यत्यागें । मातेंचि भजे ॥ ६७ ॥ ऐसें चैत्यजातें सांडिलें । चित्त माझां ठायीं जडलें । ठाके तैसें वहिले । सर्वदा करी ॥ ६८ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

मग अभिन्ना इया सेवा । चित्त मियांचि भरेल जेव्हां । माझा प्रसादु जाण तेव्हां । संपूर्ण जाहला ॥ ६९ ॥ तेथ सकळदुःखधामें । भुंजीजती जियें मृत्युजन्में । तियें दुर्गमेंचि सुगमें । होती तुज ॥ १२७० ॥ सूर्याचेनि सावायें । डोळा सावाइला होये । तैं आंधाराचा आहे । पाडु तया ॥ ७१ ॥ तैसा माझेनि प्रसादें । जीवकणु जयाचा उपमर्दे । तो संसाराचेनि बाधे । बागुलें केवी ॥ ७२ ॥ म्हणौनि धनंजया । तूं संसारदुर्गती यया । तरसील माझिया । प्रसादास्तव ॥ ७३ ॥ अथवा हन अहंभावें । माझें बोलणें हें आघवें । कानामनाचिये शिंवे । नेदिसी टेंकों ॥ ७४ ॥ तरी नित्य मुक्त अव्ययो । तूं आहासि तें होऊनि वावो । देहसंबंधाचा घावो । वाजेल आंगीं ॥ ७५ ॥ जया देहसंबंधाआंतु । प्रतिपदीं आत्मघातु । भुंजतां उसंतु । कहींच नाहीं ॥ ७६ ॥ येवढेनि दारुणें । निमणेनवीण निमणें । पडेल जरी बोलणें । नेघसी माझें ॥ ७७ ॥

(अपरोक्ष अनुभव) झाल्यावर त्याची सर्व कर्मे नाहीशी होऊन, तो मोक्षाच्या पदावर बसतो. १२५७. देशाने, कालाने, स्वभावाने ज्याचा नाश संभवत नाही, त्या माझ्या अविनाश-पदाला तो प्राप्त होतो. १२५८. फार काय सांगावे ! अर्जुना, त्याला मी जो आत्मा, त्याची प्रसन्नता (सुख) प्राप्त होते. ती प्राप्त झाल्यावर न मिळणारा असा कोणता लाभ राहिला आहे ? १२५९.

विवेकाने सर्व कर्मे माझ्या ठिकाणी समर्पून, मत्पर होऊन, बुद्धियोगाचा आश्रय करून, सर्वकाल माझ्या ठिकाणी चित्त जडलेला असा तूं हो. ५७.

अर्जुना, या कारणास्तव आपली सर्व कर्मे तूं माझ्या स्वरूपी अर्पण कर. १२६०. हे वीरा अर्जुना, परंतु तो त्याग कदाचित् तूं वरवरचा करशील, तर तसे करू नकोस हो ! तर तो संन्यास असा कर की, कर्म करीत असतांना तूं आपली चित्तवृत्ति आत्मविचाराकडे लाव. १२६१. मग त्या आत्मविचाराच्या बलाने तूं आपल्याला सर्व कर्माहून निराळा असा माझ्या निर्मल स्वरूपी पाहशील. १२६२. आणि कर्माची जन्मभूमि जी प्रकृति आहे, ती आपल्या स्वरूपापासून फार दूर (म्हणजे अगदी भिन्न) अशी तूं पाहशील. १२६३. अर्जुना, ज्याप्रमाणे शरीराहून छाया वेगळी उरत नाही, त्याप्रमाणे तेव्हां प्रकृति तुझ्याहून वेगळी उरणार नाही. १२६४. याप्रमाणे अज्ञानाचा नाश झाल्यावर कांही श्रम न पडता कारणासहित कर्माचा त्याग होईल. १२६५. मग कर्म मात्र नाहीसे झाल्यावर, केवळ मी आत्मा आपल्या ठिकाणी उरतो. त्या केवळ आत्म्याच्या ठिकाणी तूं आपली बुद्धि पतिव्रता (एकनिष्ठ) करून ठेव. १२६६. जेव्हां अनन्ययोगाने बुद्धि माझ्या-मध्ये प्रवेश करते, तेव्हां चिंतन करण्याचा विषय टाकून चित्त मलाच भजते. १२६७. याप्रमाणे चिंतन करण्याचे सर्व विषय ज्या चित्तातून टाकलेले आहेत, असे चित्त माझ्या ठिकाणी नेहमी जडलेले राहील, असे तूं लवकर कर. १२६८.

मच्चित्त झालेला तूं माझ्या प्रसादाने सर्व (सर्व दुःखास कारण असलेली जन्ममरणरूप) संकटे तरून जाशील, परंतु अहंकारामुळे जर तूं ऐकणार नाहीस, तर नाश पावशील. ५८.

मग जेव्हां या अभिन्न सेवेने चित्तात मी भरून जाईन, तेव्हां माझा प्रसाद पूर्ण झाला असे समज. १२६९. तेव्हां सकळ दुःखांची घरे जी मृत्यु व जन्म, (सर्व जीवांकडून) भोगिली जातात, ती कठीण असली तरी तुला सोपी होतील (कठीण अशा जन्ममृत्यूतून तूं सहज तरून जाशील.) १२७०. सूर्याच्या साह्याचा जेव्हां डोळ्यांना आश्रय मिळालेला असतो, तेव्हां त्या डोळ्यांना अंधाराची कांही पर्वा आहे काय ? १२७१. त्याप्रमाणे माझ्या प्रसादाने ज्याची अल्पजीवदशा नाश पावते, तो संसाररूपी बागुल-बोवाकडून कसा पीडा पावेल ? १२७२. म्हणून अर्जुना, या संसाररूपी वाईट गतीतून माझ्या प्रसादामुळे तूं तरशील. १२७३. अथवा हे माझे सर्व बोलणे तूं अभिमानाने कानाच्या व मनाच्या हद्दीवर टेकू न देशील, १२७४. तर तूं नित्यमुक्त व अव्यय (अविनाश) असा आहेस, ते व्यर्थ होऊन देहतादात्म्याचा तडाका तुझ्या अंगावर आदळेल. १२७५. ज्या देहतादात्म्यात पावलो-पावली आत्मघात आहे व त्या आत्मघाताचे पाप भोगीत असता विसावा कधीच मिळत नाही. १२७६. जर तूं माझ्या बोलण्याचा नीट विचार केला नाहीस, तर तुझ्या स्वरूपी मरण नसतांना एवढे भयंकर मरण तुझ्या अंगावर आदळेल. १२७७.

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे । मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

पथ्यद्वेषिया पोषी ज्वरु । कां दीपद्वेषिया अंधकारु । विवेकद्वेषें अहंकारु । पोषूनि तैसा ॥ ७८ ॥ स्वदेहा नाम अर्जुनु । परदेहा नाम स्वजनु । संग्रामा नाम मलिनु । पापाचारु ॥ ७९ ॥ इया मती आपुलियां । तिघां तीन नामें ययां । ठेऊनियां धनंजया । न जुंझें ऐसा ॥ १२८० ॥ जीवामाजीं निष्टंकु । करिसी जो आत्यंतिकु । तो वायां धाडील नैसर्गिकु । स्वभावोचि तुझा ॥ ८१ ॥ आणि मी अर्जुनु हे आत्मिक । ययां वधु करणें हें पातक । हें माया वांचूनि तात्त्विक । कांहीं आहे ॥ ८२ ॥ आधीं जुंझार तुवां होआवें । मग जुंझावया शस्त्र घेयावें । कां न जुंझावया करावें । देवांगण ॥ ८३ ॥ म्हणौनि न जुंझणें । म्हणसी तें वायाणें । ना मानूं लोकपणें । लोक-दृष्टीही ॥ ८४ ॥ तऱ्ही न जुंझें ऐसें । निष्टंकिसी जें मानसें । तें प्रकृति अनारिसे । करवीलचि ॥ ८५ ॥

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा । कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

पैं पूर्वे वाहतां पाणी । पव्हिजे पश्चिमेचे वाहणीं । तरी आग्रहो उरे तें आणी । आपुलिया लेखा ॥ ८६ ॥ का साळीचा कणु म्हणे । मी नुगवें साळीपणें । तरी आहे आन करणें । स्वभावासी ॥ ८७ ॥ तैसा क्षात्रसंस्कारसिद्धा । प्रकृती घडिलासी प्रबुद्धा । आतां नुठी म्हणसी हा धांदा । परी उठविजसीचि तूं ॥ ८८ ॥ शौर्य तेज दक्षता । एवमादिक पंडुसुता । गुण दिधले जन्मतां । प्रकृती तुज ॥ ८९ ॥ तरी तयांचिया समवाया- । अनुरूप धनंजया । न करितां उगलिया । नयेल असों ॥ १२९० ॥ म्हणौनियां तिहीं गुणीं । बांधलासि तूं कोदंडपाणी । त्रिशुद्धी निघसी वाहणीं । क्षात्राचिया ॥ ९१ ॥ ना हें आपुलें जन्ममूळ । न विचारीतचि केवळ । न जुंझें ऐसें अढळ । व्रत जरी घेसी ॥ ९२ ॥ तरी बांधोनि हात पाये । जो रथीं घातला होये । तो न चले तरी जाये । दिगंता जेवीं ॥ ९३ ॥ तैसा तूं आपुलियाकडुनी । मी कांहींच न करीं म्हणौनि । ठासी परी भरंवसेनि । तूंचि करिसी ॥ ९४ ॥ उत्तरु वैराटींचा राजा । पळतां तूं कां निघालासी जुंझा । हा क्षात्रस्वभावो तुझा । जुंझवील तुज ॥ ९५ ॥ महावीर अकरा अक्षौहिणी । तुवां येकें नागविले रणांगणीं । तो स्वभावो कोदंडपाणी । जुंझवील तूतें ॥ ९६ ॥ हां गा रोगु कायी रोगिया । आवडे दरिद्र दरिद्रिया । परी भोगविजे

अहंकाराचा आश्रय करून 'मी युद्ध करणार नाही' असा जो तूं विचार करीत आहेस, तो तुझा निश्चय व्यर्थ आहे. (कारण) तुझा क्षात्रस्वभाव तुला युद्ध करावयाला लावील. ५९.

पथ्याचा द्वेष करणारा जसा ज्वराला वाढवितो, अथवा दिव्याचा कंटाळा करणारा जसा अंधकाराला वाढवितो, त्याप्रमाणे विवेकाच्या द्वेषाने अहंकाराला वाढवून- १२७८. आपल्या देहाला अर्जुन नांव देऊन व दुसऱ्यांच्या देहांना आप्तसंबंधी असे नांव देऊन व युद्धाला वाईट व पापकारक कृत्य असे नांव देऊन- १२७९. अर्जुना, अशा या आपल्या बुद्धीने या तिघांना तीन नांवे ठेवून (मी) लढणार नाही असा. १२८०. जो अंतःकरणामध्ये तूं पक्का निश्चय करशील, तो निश्चय तुझा नैसर्गिक स्वभावच व्यर्थ करील. १२८१. आणि मी अर्जुन, हे माझे सर्व नातलग व यांचा वध करणे हे पाप, या कल्पना ही भ्रांति आहे. याशिवाय तात्त्विक दृष्टीने पाहिले तर यात कांही तथ्य आहे काय ? १२८२. अगोदर तूं लढणारा ठरावास आणि मग लढण्याकरिता शस्त्र घ्यावेस अथवा न लढण्याची शपथ घ्यावीस. १२८३. म्हणून लढणार नाही असे जे तूं म्हणतोस, ते (तात्त्विक दृष्ट्या) व्यर्थ आहे अथवा जगाप्रमाणे लोकांच्या दृष्टीने देखील तूं लढणारा आहेस असे जर घटकाभर मानले, १२८४. तरी मी लढणार नाही, असा जो तूं मनाने निश्चय करीत आहेस, तो निश्चय तुझा क्षात्रस्वभाव उलट करवीलच. १२८५.

हे कौन्तेया, स्वतःच्या स्वभावसिद्ध कर्माने बद्ध झालेला तूं मोहामुळे जे (कर्म) करू इच्छित नाहीस, ते तूं (पूर्वसंस्काराने) परतंत्र आहेस, म्हणून करशीलच. ६०.

पूर्वेकडील दिशेने (नदीतील) पाणी जोराने वाहत असतांना, जर कोणी पश्चिमेच्या दिशेने पोहत जाईल, तर त्याचा हट्ट उरेल; बाकी त्याला पाणी आपल्या वळणाला आणील. १२८६. अथवा साळीचा दाणा 'मी साळीपणाने उगवणार नाही' असे जर म्हणाला, तर त्याचा तो स्वभाव बदलणे शक्य आहे काय ? १२८७. त्याप्रमाणे हे बुद्धिमंता अर्जुना, क्षात्रसंस्कारांनी सिद्ध झालेल्या प्रकृतीने (स्वभावाने) तूं उत्पन्न झाला आहेस. आता 'मी युद्ध करण्यास उठत नाही' असे तूं म्हणत आहेस; परंतु या युद्धाच्या व्यवहाराकडून (तूं क्षात्र प्रकृतीचा असल्यामुळे) तूं उठविला जाशीलच. १२८८. अर्जुना, शौर्य, तेज, दक्षता वगैरे गुण तुला तुझ्या क्षात्रप्रकृतीने जन्मतः दिले आहेत, १२८९. तर अर्जुना, त्या क्षात्रगुणांच्या समुदायानुरूप (युद्ध) न करतांना तुला मुकाट्याने राहता यावयाचे नाही. १२९०. म्हणून हे अर्जुना, तूं त्या शौर्यादि क्षात्रगुणांनी बांधला गेला आहेस, त्या अर्थी क्षत्रियाला योग्य अशा मार्गाच्या ओघात तूं खरोखर पडशील. १२९१. अथवा आपल्या जन्माच्या मूळ ठिकाणाचा विचार न करिता, 'मी लढणार नाही' असे केवळ अढळ व्रत जर घेशील, १२९२. तर ज्याप्रमाणे हातपाय बांधून, ज्याला रथात घातला आहे, तो चालला नाही, तरी (रथाबरोबर) दूर देशात जाणारच. १२९३. त्याप्रमाणे तूं आपल्याकडून 'मी कांहीच करणार नाही' असे म्हणून राहशील, परंतु खात्रीने तूंच (युद्धादिक सर्व) करशील. १२९४. विराट देशाचा राजा उत्तर, तो युद्धाच्या वेळी पळत असता, तूं लढाईला कां निघालास ? तोच तुझा क्षात्रस्वभाव तुला (आता) लढावयास लावील. १२९५. अकरा अक्षौहिणी मोठे बलाढ्य योद्धे तूं एकट्याने रणांगणावर शस्त्ररहित केलेस; अर्जुना, तो तुझा स्वभाव तुला लढण्यास लावील. १२९६. अर्जुना, रोग्याला रोग आवडतो काय ? दरिद्र्याला

बळिया । अदृष्टें जेणें ।। ९७ ।। तें अदृष्ट अनारिसें । न करील ईश्वरवशें । तो ईश्वरुही असे । हृदयीं तुझां ।। ९८ ।।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ।। ६१ ।।

सर्व भूतांचां अंतरीं । हृदयमहाअंबरीं । चिद्वृत्तीचां सहस्रकरीं । उदयला असे जो ।। ९९ ।। अवस्थात्रय तिन्ही लोक । प्रकाशूनि अशेख । अन्यथादृष्टि पांथिक । चेवविले ।। १३०० ।। वेद्योदकाचां सरोवरीं । फांकतां विषयकल्हारीं । इंद्रियषट्पदा चारी । जीवभंवरातें ।। १ ।। असो रूपक हें तो ईश्वरु । सकल भूतांचा अहंकारु । पांघरोनि निरंतरु । उल्हासत असे ।। २ ।। स्वमायेचें आडवस्त्र । लावूनि एकला खेळवी सूत्र । बाहेरी नटी छाया चित्र । चौऱ्यांशीं लक्ष ।। ३ ।। तया ब्रह्मादिकीटांता । अशेषाही भूतजातां । देहाकार योग्यता । पावोनि दावी ।। ४ ।। तेथ जें देह जयापुढें । अनुरूपपणें मांडे । तें भूत तिये आरूढे । हें मी म्हणौनि ।। ५ ।। सूत सूतें गुंतलें । तृण तृणेंचि बांधलें । का आत्मबिंबा घेतलें । बाळकें जळीं ।। ६ ।। तयापरी देहाकारें । आपणपेंचि दुसरें । देखोनि जीव आविष्करे । आत्मबुद्धी ।। ७ ।। ऐसेनि शरीराकारीं । यंत्रीं भूतें अवधारीं । वाहूनि हालवी दोरी । प्राचीनाची ।। ८ ।। तेथ जया जें कर्मसूत्र । मांडूनि ठेविलें स्वतंत्र । तें तिये गती पात्र । होंचि लागे ।। ९ ।। किंबहुना धनुर्धरा । भूतांतें स्वर्गसंसारा- । माजीं भोवंडी तृणें वारा । आकाशीं जैसीं ।। १३१० ।। भ्रामकाचेनि संगें । जैसे लोहो वेढा रिगे । तैसीं ईश्वरसत्तायोगें । चेष्टती भूतें ।। ११ ।। जैसे चेष्टा आपुलिया । समुद्रादिक धनंजया । चेष्टती चंद्राचिया । सन्निधी येकी ।। १२ ।। तया सिंधू भरितें दाटे । सोमकांता पाझरु फुटे । कुमुदांचकोरांचा फिटे । संकोचु तो ।। १३ ।। तैसीं बीजप्रकृतिवशें । अनेकें भूतें येकें ईशें । चेष्टविजती तो असे । तुझां हृदयीं ।। १४ ।। अर्जुनपण न घेतां । मी ऐसें जें पंडुसुता । उठतसे तें तत्त्वता । तयाचें रूप ।। १५ ।। यालागीं तो प्रकृतीतें । प्रवर्तवील हें निरुतें । आणि ते जुंझवील तूतें । न जुंझसी जऱ्ही ।। १६ ।। म्हणोनि ईश्वरु तो गोसावी । तेणें प्रकृती हे नेमावी । तिया सुखें राबवावीं । इंद्रियें आपुलीं ।। १७ ।। तूं करणें न करणें दोन्ही । लाऊनि प्रकृतीचां मानीं । प्रकृतीही का अधीनी । हृदयस्था जया ।। १८ ।।

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ।। ६२ ।।

दारिद्रच आवडते काय ? परंतु ज्या बलवान् प्रारब्धाने या अनिष्ट गोष्टी भोगविल्या जातात; १२९७. ते अदृष्ट (प्रारब्ध) ईश्वराच्या अधीन असल्यामुळे याहून वेगळे कांही करणार नाही व तो ईश्वरहि तुझ्या हृदयात आहेच. १२९८.

हे अर्जुना, (शरीररूप) यंत्रावर (जणू काय) आरूढ झालेल्या सर्व भूतांना, (आपल्या) मायेच्या योगाने फिरविणारा ईश्वर, सर्व भूतांच्या हृदयात स्थित आहे. ६१.

सर्व प्राण्यांमध्ये हृदयरूपी मोठ्या आकाशात ज्ञानवृत्तीच्या सहस्र किरणांनी युक्त असा जो (ईश्वररूपी सूर्य) उगवलेला आहे; १२९९. जागृति इत्यादि तीन अवस्था हेच कोणी स्वर्गादि तिन्ही लोक, ते संपूर्ण प्रकाशून, 'देह मी' अशा विपरीत ज्ञानाने भुललेले (देह मी व देहसंबंधी माझे, अशा विपरीत ज्ञानाच्या वाटेने जाणारे) वाटसरू (त्या सूर्याने) जागे केले. १३००. दृश्य जगद्रूपी पाण्याच्या सरोवरात विषयरूपी कमळे उमलली असता, पंच ज्ञानेंद्रिये व सहावे मन, हे सहा पाय असलेल्या जीवरूपी भ्रमराकडून त्या कमळाचे सेवन तो ईश्वररूपी सूर्य करवितो. १३०१. हे रूपक राहू दे. सर्व प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी 'मी अमुक आहे' अशा रीतीने स्फुरणारा जो (समष्टि) अहंकार, तो पांघरून तो ईश्वर अखंड प्रकट आहे. १३०२. तो ईश्वर आपल्या मायेचा पडदा पुढे लावून आतून एकटाच दोरी हालवितो व पडद्याच्या बाहेरच्या बाजूला चौऱ्यांशी लक्ष (योनिरूपी) छायाचित्रे नाचवितो, १३०३. ब्रह्मदेवापासून तो किड्यांपर्यंत सर्व प्राणिमात्रांना त्यांची योग्यता पाहून शरीराकार दाखवितो. १३०४. तेव्हां जो देहाकार ज्या प्राण्यांच्या कर्मानुरूप त्यांच्यापुढे मांडला जातो, त्या देहाकारावर तो प्राणी 'देहच मी आहे' अशा अभिमानाने स्वार होतो. १३०५. सुताची गुंडी जशी सुताने गुंडाळलेली असते, अथवा गवताची पेंढी जशी गवताच्या आळ्याने बांधलेली असते अथवा पाण्यातील आपल्या प्रतिबिंबाला, मूल जसे (ते) आपणच आहोत, असे समजते; १३०६. त्याप्रमाणे देहाच्या आकाराने आपल्यालाच दुसरे कल्पून जीव त्या देहाच्या ठिकाणी आत्मबुद्धि ठेवून प्रकट होतो. १३०७. ऐक, याप्रमाणे शरीराकाररूपी यंत्रावर प्राणी बसवून, ईश्वर हा प्रारब्ध कर्माचे सूत्र हालवितो. १३०८. तेव्हां ज्या प्राण्याला जे स्वतंत्र प्रारब्धकर्मरूपी सूत्र मांडून ठेवलेले असते, तो प्राणी त्या गतीला पात्र होऊच लागतो. १३०९. फार काय सांगावे ! अर्जुना, वारा जसा गवताच्या काड्या आकाशात फिरवितो, त्याप्रमाणे ईश्वर हा प्राण्यांना स्वर्गसंसारामध्ये फिरवितो. १३१०. लोहचुंबकाच्या योगाने ज्याप्रमाणे लोखंड फिरू लागते, त्याप्रमाणे ईश्वर-सत्तेच्या योगाने प्राणी कर्मे करतात. १३११. अर्जुना, जसे एका चंद्राच्या सान्निध्याने समुद्रादिक आपापली हालचाल करतात; १३१२. त्या समुद्राला भरती येते, चंद्रकांत दगडाला पाझर फुटतो, चंद्रविकासी कमलांचा व चकोर पक्ष्यांचा संकोच नाहीसा होतो. १३१३. त्याप्रमाणे कारणरूप अज्ञानाच्या ताब्यात असलेले अनेक प्राणी, एका ईश्वराकडून चेष्टविले जातात व तो ईश्वर तुझ्या हृदयात आहे. १३१४. अर्जुना, (देहसंबंधीय) अर्जुनपण न घेता तुझ्या हृदयात 'मी' असे जे स्फुरते, ते खरोखर त्या ईश्वराचे रूप आहे. १३१५. याकरिता तो ईश्वर प्रकृतीला प्रवृत्त करील, हे (निःसंशय) खरे आहे आणि तूं जरी लढणार नाहीस, तरी ती (प्रकृति) तुला लढावयास लावील. १३१६. म्हणून तो ईश्वर हा मालक आहे; तो ह्या प्रकृतीवर हुकमत चालवितो व ती प्रकृति प्राण्यांच्या इंद्रियांकडून ज्यांची त्यांची कामे सहज करून घेते. १३१७. करणे न करणे, या दोन्ही गोष्टी तूं प्रकृतीच्या माथ्यावर ठेवून, ती प्रकृति देखील ज्या हृदयस्थ ईश्वराच्या स्वाधीन आहे. १३१८.

हे भरतकुलोत्पन्ना, त्यालाच सर्व भावाने, (मनाने, वाणीने व शरीराने) तूं शरण जा. त्याच्या प्रसादाने तूं अत्यंत श्रेष्ठ शांतिरूप जे शाश्वत स्थान (निजात्मपद) ते पावशील. ६२.

तया अहं वाचा चित्त आंग । देऊनियां शरण रिग । महोदधी का गांग । रिगाले जैसें ॥ १९ ॥ मग तयाचेनि प्रसादें । सर्वोपशांतिप्रमदे । कांतु होऊनियां स्वानंदें । स्वरूपींच रमसी ॥ १३२० ॥ संभूति जेणें संभवे । विश्रांति जेथें विसंवे । अनुभूतिही अनुभवे । अनुभव जया ॥ २१ ॥ तिये निजात्मपदींचा रावो । होऊनि ठाकसी अव्ययो । म्हणे लक्ष्मीनाहो । पार्था तूं ॥ २२ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

हें गीतानाम विख्यात । सर्व वाङ्मयाचें मथित । आत्मा जेणें हस्तगत । रत्न होय ॥ २३ ॥ ज्ञान ऐसिया रूढी । वेदांतें जयाची प्रौढी । वानितां कीर्ति चोखडी । पातली जगीं ॥ २४ ॥ बुद्ध्यादिकें डोळसे । हें जयाचें का कडवसें । मी सर्वद्रष्टाही दिसें । पाहला जये ॥ २५ ॥ तें हें गा आत्मज्ञान । मज गोप्याचेंही गुप्त धन । परी तूं म्हणूनि आन । केवीं करूं ॥ २६ ॥ याकारणें गा पांडवा । आम्हीं आपला हा गुह्य ठेवा । तुज दिधला कणवा । जाकळिलेपणें ॥ २७ ॥ परी भुलली वोरसें । माय बोले बाळादोषें । प्रीति ही परी तैसें । न करूंचि हो ॥ २८ ॥ येथ आकाश आणि गाळिजे । अमृताही साली फेडिजे । का दिव्याकरवीं करविजे । दिव्य जैसें ॥ २९ ॥ जयाचेनि अंगप्रकाशें । पाताळींचा परमाणु दिसे । तया सूर्याहि का जैसें । अंजन सूदलें ॥ १३३० ॥ तैसें सर्वज्ञेंही मियां । सर्वही निर्धारूनियां । निकें होय तें धनंजया । सांगितलें तुज ॥ ३१ ॥ आतां तूं ययावरी । निकें हें निर्धारीं । निर्धारूनि करीं । आवडे तैसें ॥ ३२ ॥ यया देवाचिया बोला । अर्जुनु उगाचि ठेला । तेथ देवो म्हणती भला । अवंचकु होसी ॥ ३३ ॥ वाढितया पुढें भुकेला । उपरोधें म्हणे मी धाला । तैं तोचि पीडे आपुला । आणि दोषुही तया ॥ ३४ ॥ तैसा सर्वज्ञु श्रीगुरु । भेटलिया आत्मनिर्धारु । न पुसिजे जैं आभारु । धरूनियां ॥ ३५ ॥ तैं आपणपेंचि वंचे । आणि पापही वंचनाचें । आपणयाचि साचें । चुकविलें तेणें ॥ ३६ ॥ पैं उगेपणा तुझिया । हा अभिप्रावो कीं धनंजया । जें एकवेळ आवांकुनियां । सांगावें ज्ञान ॥ ३७ ॥ तेथ पार्थु म्हणे दातारा । भलें जाणसी माझिया अंतरा । हें म्हणों तरी दुसरा । जाणता असे काई ॥ ३८ ॥ येर ज्ञेय हें जी आघवें । तूं ज्ञाता एकचि स्वभावें ।

गंगेचे पाणी जसे महासागराला सर्वांगांनी मिळते, त्याप्रमाणे अहंकार, वाचा, चित्त व शरीर ही त्या ईश्वराला अर्पण करून शरण जा. १३१९. मग त्या ईश्वराच्या प्रसादाने, सर्वांचा लय जिच्या-मध्ये होतो, अशा स्वरूपशांतिरूपी तरुण स्त्रीचा पति होऊन, तूं आत्मानंदाने स्वरूपातच रममाण होशील. १३२०. उत्पत्ति ज्याच्याकडून उत्पन्न होते, विश्रांति जेथे विसावा घेते, अनुभव देखील ज्या अनुभवाला अनुभवितो, १३२१. अर्जुना, त्या आपल्या आत्मस्थितीचा तूं अक्षय राजा होऊन राहशील, असे लक्ष्मीपति (श्रीकृष्ण) म्हणाले. १३२२.

गूढाहून अत्यंत गूढ, असे हे ज्ञान मी तुला सांगितले. त्याचा पूर्णपणे विचार करून (मग) तुझ्या इच्छेस येईल त्याप्रमाणे कर. ६३.

हे 'गीता' नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या सर्व वाङ्मयाचे सार आहे व ज्याच्या योगाने आत्मरूपी रत्न स्वाधीन होते. (अनुभवाला येते.) १३२३. वेदांताने 'ज्ञान' या नांवाने ज्या गीताशास्त्राचा मोठेपणा वर्णन केल्यामुळे त्या वेदांताला जगात शुद्ध कीर्ति प्राप्त झाली. १३२४. बुद्ध्यादिक डोळस (ज्ञानवान्) पदार्थ हे ज्या (गीताशास्त्राच्या ज्ञानाचे) ज्ञानाचे कडवसे आहेत, (म्हणजे ज्या गीताशास्त्राच्या ज्ञानाकडून प्रकाशले गेले आहेत) व मी सर्व द्रष्टा देखील ज्या गीताशास्त्राचा उदय झाला असता अनुभवाला येतो; १३२५. अरे, ते हे (गीतारूपी) आत्मज्ञान, जो मी गूढ, त्या गूढाचाहि गुप्त ठेवा आहे. परंतु तूं (अर्जुन माझा सखा) म्हणून प्रतारणा कशी करू ? १३२६. म्हणून अर्जुना, आम्ही आपला हा गुप्त ठेवा करुणेने व्याप्त झाल्यामुळे तुला दिला आहे १३२७. परंतु प्रेमाने वेडी झालेली आई आपल्या मुलाला उद्देशून (माझा बाबा, माझी आई, असे अयथार्थ) बोलते. आमचेहि तुझ्यावर तसेच अलोट प्रेम आहे. परंतु आम्ही तसे करीत नाही. (अयथार्थ बोलत नाही.) १३२८. येथे आकाश अतिसूक्ष्म असताहि ते जसे गाळून घ्यावे, अमृताची देखील जशी साल काढावी अथवा शपथेकडून जशी शपथ करवावी; १३२९. ज्याच्या अंगच्या प्रकाशाने पाताळातील परमाणु दिसतो, त्या सूर्याला देखील जसे अंजन घालावे. १३३०. अर्जुना, त्याप्रमाणे सर्वज्ञ जो मी, त्या सर्वज्ञाने देखील सर्व गोष्टींचाहि विचार करून, जे चांगले आहे ते तुला सांगितले. १३३१. आता यानंतर आम्ही हे जे तुला सांगितले, याचाच चांगल्या रीतीने विचार कर आणि विचार करून नंतर तुला योग्य दिसेल तसे कर. १३३२. या देवाच्या बोलण्यावर अर्जुन उगाच राहिला. (तेव्हां त्याच्या उगीच राहण्यात देवांना असे वाटले की, अर्जुनाच्या मनात असे आहे की, सांगितलेले ज्ञान पुन्हा थोडक्यात सांगावे. हे मनात येऊन) देव अर्जुनाला म्हणतात, तूं खरोखर आपण आपल्याला न फसविणारा चांगला आहेस. १३३३. वाढणारापुढे भुकेलेला मनुष्य, भूक असून भिडेने, 'मी तृप्त झालो' असे म्हणाला, तर त्याला स्वतःलाच भुकेची पीडा होते व मिथ्या भाषण केल्याचा दोषहि त्याला लागतो. १३३४. त्याप्रमाणे सर्वज्ञ श्रीगुरु भेटला असता, भीड धरून जेव्हां त्याला आत्मविचार विचारला जात नाही, १३३५. तेव्हां तो (न विचारणारा) आपल्यालाच फसवितो व फसविल्याचे पातकहि त्यालाच लागते आणि त्याने आपल्यालाच सत्य-स्वरूपाला मुकविले. १३३६. पण अर्जुना, तुझ्या निवांत राहण्यांत तुझा असा अभिप्राय असल्याचे दिसते की, पुन्हा एक वेळ ज्ञान सारांशरूपाने (थोडक्यात) सांगावे. १३३७. यावर अर्जुन म्हणाला, महाराज आपण माझे मन चांगले जाणत आहात आणि माझ्या मनाला जाणता असे जर म्हणावे तर तुमच्याशिवाय दुसरा कोणी जाणता आहे काय ? १३३८. तुझ्याशिवाय इतर जे हे सर्व आहे, ते ज्ञेय आहे. त्यास जाणणारा स्वभावतः तूंच एक आहे; मग सूर्य म्हणून सूर्याचेच काय वर्णन

मा सूर्यु म्हणौनि वानावें। सूर्यातें काई ॥ ३९ ॥ या बोला श्रीकृष्णें। म्हणितलें काय येणें। हेंचि थोडें गा वानणें। जें बुझतासि तूं ॥ १३४० ॥

सर्वगुह्यतमं भूयः श्रृणु मे परमं वचः। इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम्॥ ६४ ॥

तरी अवधान पघळ। करूनियां आणिक एक वेळ। वाक्य माझें निर्मळ। अवधारीं पां ॥ ४१ ॥ हें वाच्य म्हणौनि बोलिजे। का श्राव्य मग आयिकिजे। तैसें नव्हे परी तुझें। भाग्य बरवें ॥ ४२ ॥ कूर्मीचिया पिलियां। दिठी पान्हा ये धनंजया। आकाश वाहे बापिया। घरीचें पाणी ॥ ४३ ॥ जो व्यवहारु जेथ न घडे। तयाचें फळचि तेथ जोडे। काय दैवें न सांपडे। सानुकूळें ॥ ४४ ॥ एऱ्हवीं द्वैताची वारी। सारूनि ऐक्याचां परिवरीं। भोगिजे तें अवधारीं। रहस्य हें ॥ ४५ ॥ आणि निरुपचारा प्रेमा। विषय होय जें प्रियोत्तमा। तें दुजें नव्हे कीं आत्मा। ऐसेंचि जाणावें ॥ ४६ ॥ आरिसाचिया देखिलया। गोमटें कीजे धनंजया। तें तया नोहे आपणयां- । लागीं जैसें ॥ ४७ ॥ तैसें पार्था तुझेनि मिषें। मी बोलें आपणयाचि दोषें। माझां तुझां ठाईं असे। मीतूंपण गा ॥ ४८ ॥ म्हणौनि जिव्हारींचें गुज। सांगतसें जीवासि तुज। हें अनन्यगतीचें मज। आथी व्यसन ॥ ४९ ॥ पैं जळा आपणपें देतां। लवण भुललें पंडुसुता। कीं आघवें तयाचें होतां। न लजेचि तें ॥ १३५० ॥ तैसा तूं माझां ठाईं। राखो नेणसीचि कांहीं। तरी आतां तुज काई। गोप्य मी करीं ॥ ५१ ॥ म्हणौनि आघवींचि गूढें। जें पाऊनि अति उघडें। तें गोप्य माझें चोखडें। वाक्य आइक ॥ ५२ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु। मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

तरी बाह्य आणि अंतरा। आपुलिया सर्व व्यापारा। मज व्यापकातें वीरा। विषो करी ॥ ५३ ॥ आघवां आंगीं जैसा। वायु मिळोनि आहे आकाशा। तूं सर्व कर्मीं तैसा। मजसीचि अस ॥ ५४ ॥ किंबहुना आपुलें मन। करीं माझें एकायतन। माझेनि श्रवणें कान। भरूनि घालीं ॥ ५५ ॥ आत्मज्ञानें चोखडीं। संत जे माझीं रूपडीं। तेथ दृष्टि पडो आवडी। कामिनी जैसी ॥ ५६ ॥ मी सर्व वस्तीचें वसौटें। माझीं नामें जियें चोखटें। तियें जीवा यावया वाटे। वाचेचिये लावीं ॥ ५७ ॥ हाताचें करणें। का पायांचें चालणें। तें होय मजकारणें। तैसें करीं ॥ ५८ ॥ आपुला अथवा परावा। ठायीं उपकरसी पांडवा। तेणें यज्ञें होई बरवा। याज्ञिकु माझा ॥ ५९ ॥

करावे ? १३३९. या अर्जुनाच्या बोलण्यावर श्रीकृष्ण म्हणाले, हे वर्णन कशाला ? आम्ही सांगितलेले तूं समजतोस, हेच काय आमचे थोडे वर्णन आहे ? १३४०.

सर्वात अत्यंत गुह्य असे माझे उत्कृष्ट भाषण पुन्हा ऐक. तूं मला अत्यंत प्रिय आहेस, म्हणून तुला मी हिताची गोष्ट सांगतो. ६४.

तर आपले लक्ष विस्तृत करून माझा शुद्ध उपदेश आणखी एक वेळ ऐक. १३४१. हे बोलण्यासारखे आहे म्हणून मग ते बोलावे अथवा ऐकण्यासारखे आहे म्हणून ते ऐकावे असे हे नाही. परंतु तुझे भाग्यच चांगले आहे. १३४२. अर्जुना, (दृष्टीला पान्हा फुटणे शक्य नाही, पण) कासवीच्या पिलाकरिता (कासवीच्या) दृष्टीला पान्हा फुटतो व आकाशाच्या पोकळीत कांही साठविले जात नाही, (पण) चातकाला लागणारे पाणी आकाश वाहते (धारण करते.) १३४३. जो व्यवहार जेथे घडत नाही, तेथे त्या व्यवहाराचे फळच मिळते. दैव जर अनुकूल असेल, तर काय मिळणार नाही ? १३४४. ऐक, (याविषयी) सहज विचार करून पाहिले तर, द्वैताची येरझार नाहीशी करून ऐक्याच्या घरात जी गुह्य गोष्ट भोगावयाची (ती ही होय). १३४५. आणि प्रियतमा अर्जुना, जे निर्निमित्त प्रेमाचा विषय असते, ते दुसरे कोणी नाही, तर आत्माच होय, असेच समजावे. १३४६. अर्जुना, आरशात पाहण्याकरिता जे आरशाला चांगले (स्वच्छ) करावयाचे ते त्या आरशाकरिता नाही, तर ते जसे आपल्या (पाहणाऱ्या) करिता असते, १३४७. त्याप्रमाणे अर्जुना, तुझ्या निमित्ताने मी आपल्याकरिताच बोलतो. माझ्या व तुझ्या ठिकाणी मीतूंपणा असा भेद आहे काय ? १३४८. म्हणून जिव्हाळ्याची गुप्त गोष्ट, तूं जो माझा जीव, त्या तुला मी सांगत आहे. हे अनन्य असणाऱ्या भक्ताचे मला वेड आहे. १३४९. अर्जुना, आपल्या स्वतःला पाण्याला देतांना मीठ जसे आपल्या खडेपणाला विसरते व (मीठ) आपण सर्व त्या पाण्याचे होतांना (जलरूप होतांना) ते लाजतच नाही. १३५०. त्या मिठाप्रमाणे तूं माझ्या ठिकाणी कांही चोरून ठेवणे जाणतच नाही, तर आता मी तुझ्यापासून गुप्त ठेवीन काय ? १३५१. म्हणून ज्या माझ्या उपदेशाची तुलना केली असता इतर सर्व गुप्त गोष्टी उघड असल्यासारख्या आहेत, तो माझा गूढ व शुद्ध उपदेश तूं ऐक. १३५२.

माझ्या ठिकाणी मन ठेवणारा हो, माझा भक्त हो, माझे यजन करणारा हो, मला नमस्कार कर; (म्हणजे तूं) माझ्याप्रतच येशील. तूं मला प्रिय असल्यामुळे हे मी तुला प्रतिज्ञेवर सत्य सांगत आहे. ६५.

तरी अर्जुना, तूं आपल्या सर्व बाहेर (इंद्रियांकडून) आणि आतून (मनादिकांकडून) होणाऱ्या कर्मांना, मी जो व्यापक, त्या मला विषय कर. १३५३. ज्याप्रमाणे वायु सर्वांगांनी आकाशाशी मिळून असतो, त्याप्रमाणे सर्व कर्मामध्ये तूं माझ्याशीच मिळून राहा. १३५४. फार काय सांगावे ! तूं आपले मन माझ्या एकट्याचेच राहण्याचे ठिकाण कर व तूं आपले कान माझ्या श्रवणाने भरून ठेव. १३५५. आत्मज्ञानाने शुद्ध असलेले जे संत, ती माझी रूपे आहेत. त्या संतांच्या ठिकाणी, जशी सुंदर स्त्रीवर प्रेमाने (कामुकाची) दृष्टि पडते, तशी तुझी दृष्टि प्रेमाने पडू दे. १३५६. मी सर्व जगाच्या राहण्याचे ठिकाण आहे, त्या माझी जी चांगली नांवे आहेत, ती अंतःकरणी उतरण्याकरिता वाचेच्या वाटेला लाव. १३५७. हाताने करावयाची कामे अथवा पायाचे चालणे, ते माझ्याकरिता होईल तसे कर. १३५८, अर्जुना, आपल्या अथवा दुसऱ्याच्या ठिकाणी जो काही तूं उपयोगी पडशील, त्या यज्ञाच्या योगाने तूं माझा चांगला यज्ञ करणारा हो. १३५९. हे एक एक काय

हें एकैक शिकऊं काई । पैं सेवकै आपुलां ठाई । उरौनि येर सर्वही । मी सेव्यचि करीं ॥ १३६० ॥ तेथ जाऊनिया भूतद्वेषु । सर्वत्र नम वै नम मीचि एकु । ऐसेनि आश्रयो आत्यंतिकु । लाहासी तूं माझा ॥ ६१ ॥ मग भरलेया जगाआंतु । जाऊनिया तिजयाची मातु । होऊनि ठायील एकांतु । आम्हां तुम्हां ॥ ६२ ॥ तेव्हां भलतिये आवस्थे । मी तूंतें तूं मातें । भोगिसीं ऐसें आइतें । वाढेल सुख ॥ ६३ ॥ आणि तिजें आडळ करितें । निमालें अर्जुना जेथें । तैं मीचि म्हणौनि तूं मातें । पावसी शेखीं ॥ ६४ ॥ जैसी जळींची प्रतिभा । जळनाशीं बिंबा । येतां गाभागोभा । कांहीं आहे ॥ ६५ ॥ पैं पवनु अंबरा । कां कल्लोळु सागरा । मिळतां आडवारा । कोणाचा गा ॥ ६६ ॥ म्हणौनि तूं आणि आम्हीं । हें दिसताहे देहधर्मीं । मग याचां विरामीं । मीचि होसी ॥ ६७ ॥ यया बोलामाझारीं । होय न होय झणें करीं । येथ आन आथी तरी । तुझीच आण ॥ ६८ ॥ पैं तुझी आण वाणें । हें आत्मलिंगातें शिवणें । प्रीतीची जाति लाजणें । आठवों नेदी ॥ ६९ ॥ एऱ्हवीं वेदु निष्प्रपंचु । जेणें विश्वाभासु हा साचु । आज्ञेचा नटनाचु । काळातें जिणें ॥ १३७० ॥ तो देवो मी सत्यसंकल्पु । आणि जगाचां हितु बापु । मा आणेचा आक्षेपु । कां करावा ॥ ७१ ॥ परी अर्जुना तुझेनि वेधें । मियां देवपणाचीं बिरुदें । सांडिलीं गा मी हें आधें । सगळेनि तुवां ॥ ७२ ॥ पैं काजा आपुलिया । रावो आपुली आपणया । आण वाहे धनंजया । तैसें हें कीं ॥ ७३ ॥ तेथ अर्जुनु म्हणे देवें । अचाट हें न बोलावें । जी आमचें काज नांवें । तुझेनि एकें ॥ ७४ ॥ यावरी सांगों बैससी । कां सांगतां भाषही देसी । या तुझिया विनोदासी । पारु आहे जी ॥ ७५ ॥ कमळवना विकाशु । करी रवीचा एक अंशु । तेथ आधवाचि प्रकाशु । नित्य दे तो ॥ ७६ ॥ पृथ्वी निवऊनि सागर । भरीजती येवढें थोर । वर्षे तेथ मिषांतर । चातकु कीं ॥ ७७ ॥ म्हणौनि औदार्या तुझेया । मज निमित्त ना म्हणावया । प्राप्ति असे दानीं राया । कृपानिधी ॥ ७८ ॥ तंव देवो म्हणती राहें । या बोलाचा प्रस्तावो नोहे । पैं मातें पावसी उपायें । साचचि येणें ॥ ७९ ॥ सैंधव सिंधु पडलिया । जो क्षणु धनंजया । तेणें विरेचि कीं उरावया । कारण कायी ॥ १३८० ॥ तैसें सर्वत्र मातें भजतां । सर्व मी होतां अहंता । निःशेष जाऊनि तत्त्वता । मीचि होसी ॥ ८१ ॥ एवं माझिये प्राप्तीवरी । कर्मालागोनि अवधारीं । दाविली तुज

शिकवू ? तूं आपल्या ठिकाणी सेवकपणा बाणवून घेऊन, इतर सर्व जग मद्रूप समजून, ते सेवा करण्याला योग्य आहे, असे समज. १३६०. तेव्हां प्राण्यांचा द्वेष नाहीसा होऊन सर्व ठिकाणी वारंवार नमस्कार करण्याला मीच काय तो एकटा शिल्लक राहीन. असे केले म्हणजे माझा परम आश्रय (अतिजवळचे सान्निध्य) तुला प्राप्त होईल. १३६१. असे झाल्यावर मग या सर्व भरलेल्या जगात तिसऱ्याची गोष्ट जाऊन आम्हा तुम्हाला एकांत होऊन राहील. १३६२. त्यावेळी कोणत्याहि अवस्थेत तुला माझा व मला तुझा भोग घेता येईल, असे आयते सुख वाढेल. १३६३. आणि अर्जुना, प्रतिबंध करणारे तिसरे (जगत्कल्पना) जेव्हां नाहीसे होईल, तेव्हां तूं म्हणजे मीच आहेस, असे जाणून शेवटी तूं मला पावशील. १३६४. पाण्यात पडलेले सूर्याचे प्रतिबिंब पाणी आटून गेल्यावर आपल्या बिंबाशी ऐक्याला येतांना कांही प्रतिबंध आहे काय ? १३६५. अरे, वारा आकाशाला मिळत असतांना अथवा लाट समुद्राला मिळतांना त्यास कोणाचा प्रतिबंध आहे ? १३६६. म्हणून एक तूं व एक आम्ही, असे द्वैत देहाच्याउपाधीमुळे दिसत आहे. मग देहाचा निरास झाल्यावर तूं मद्रूपच होशील. १३६७. या माझ्या सांगण्यामध्ये, मी म्हणतो त्याप्रमाणे होते किंवा नाही, अशी कदाचित् शंका घेशील, तर तशी शंका घेऊ नकोस हो ! या माझ्या बोलण्यात अन्यथा असेल तर तुझीच शपथ. १३६८. तुझी शपथ वाहणे म्हणजे आम्ही आपली शपथ वाहण्यासारखे आहे. (मी स्वभावतः सत्यवचनी असल्यामुळे मी शपथ वाहणे ही लज्जेची गोष्ट आहे.) परंतु प्रेमाची जातच अशी आहे की, ती लज्जेची आठवण होऊ देत नाही. १३६९. एऱ्हवी वेदांनी निष्प्रपंच (भेदशून्य) असे ज्याचे वर्णन केले आहे व ज्याच्या आधारामुळे हा विश्वाभास खरा वाटतो व ज्याच्या आज्ञेचा प्रताप काळाला जिंकतो, १३७०. तो मी सत्यसंकल्पी देव असून, जगाचे कल्याण करणाराबाप आहे; असे जर आहे, तर मग शपथेचा आग्रह मी कां करावा ? १३७१. परंतु अर्जुना, तुझ्या वेधाने मी देवपणाच्या बाण्याची चिन्हे टाकली आहेत. तुझ्या वेधाने मी हा अर्धा (जवळ जवळ जीव) झालो आहे व तूं माझ्या वेधाने पूर्णपणे (ईश्वर) झाला आहेस. १३७२. अर्जुना, आपल्या कामाकरिता राजा आपली शपथ आपण वाहतो, त्याप्रमाणे हे आहे. १३७३. यावर अर्जुन म्हणाला, देवाने हे इतके फार बोलू नये. महाराज, तुमच्या एका नांवानेच आमचे सर्व काम होते. १३७४. असे असून तूं सांगावयास लागतोस आणि शिवाय सांगत असतांना शपथहि घेतोस; महाराज या तुमच्या विनोदाला पार आहे काय ? १३७५. सूर्याचे (केवळ) एक किरण कमलवनाचा विकास करण्यास पुरे आहे; असे असता देखील कमलाचे निमित्त करून तो (सूर्य) आपला सर्व प्रकाश (जगाला) नित्य देत असतो. १३७६. मेघ हा पृथ्वीला शांत करून समुद्र भरले जातील, एवढी मोठी पर्जन्यवृष्टि करतो. त्या मेघाच्या वृष्टि करण्याच्या कामात चातक हा निमित्त मात्र असतो. १३७७. म्हणून तुझ्या औदार्याला मी एक म्हणावयास निमित्त झालो नाही काय ? हे राजा कृपानिधे, तुझ्या या (ज्ञान-) दानात (जगाला) लाभ होणार आहे. १३७८. तेव्हां देव म्हणाले, थांब, आमचे हे वर्णन करण्याचे कांहीच कारण नाही. पण या उपायाने तूं खरोखर माझ्या स्वरूपाला पावशील. १३७९. अर्जुना, ज्या क्षणात मिठाचा खडा समुद्रात पडतो, त्या क्षणीच तो विरावयास लागतो. त्याला खडेपणाने उरण्याचे कारण काय ? १३८०. त्याप्रमाणे सर्व पदार्थमात्रांच्या ठायी मला भजले असता व सर्व मद्रूप व्हावयास लागले असता, देहाहंकार निःशेष जाऊन तूं खरोखर मीच होशील. १३८१. याप्रमाणे कर्मापासून तो माझ्या स्वरूपप्राप्तीपर्यंत उपाय स्पष्ट करून मी तुला

उजरी । उपायांची ॥ ८२ ॥ जे आधीं तंव पांडुसुता । सर्व कर्मे मज अर्पितां । सर्वत्र प्रसन्नता । लाहिजे माझी ॥ ८३ ॥ पाठीं माझां तिये प्रसादीं । माझें ज्ञान जाय सिद्धी । तेणें मिसळिजे त्रिशुद्धी । स्वरूपीं माझां ॥ ८४ ॥ मग पार्था तिये ठायीं । साध्य साधन होये नाहीं । किंबहुना तुज कांहीं । उरेचि ना ॥ ८५ ॥ तरी सर्व कर्मे आपुलीं । तुवां सर्वदा मज अर्पिलीं । तेणें प्रसन्नता लाधली । आजि हे माझी ॥ ८६ ॥ म्हणौनि येणें प्रसादबळें । नव्हे झुंजाचेनि आडळे । न ठकेचि येकेवेळे । भाळलों तुज ॥ ८७ ॥ जेणें सप्रपंच अज्ञान जाये । येकु मी गोचरु होये । तें उपपत्तीचेनि उपायें । गीता रूप हें ॥ ८८ ॥ मियां ज्ञान तुज आपुलें । नानापरी उपदेशिलें । येणें अज्ञानजात सांडीं वियालें । धर्माधर्म जें ॥ ८९ ॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

आशा जैसी दुःखातें । व्यालीं निंदा दुरितें । हें असो जैसें दैन्यातें । दुर्भगत्व ॥ १३९० ॥ तैसें स्वर्गनरकसूचक । अज्ञान व्यालें धर्मादिक । तें सांडूनि घालीं अशेख । ज्ञानें येणें ॥ ९१ ॥ हातीं घेऊनि तो दोरु । सांडिजे जैसा सर्पाकारु । कां निद्रात्यागें घराचारु । स्वप्नींचा जैसा ॥ ९२ ॥ नाना सांडिलेनि कवळें । चंद्रीचें धुपे पिवळें । व्याधित्यागें कडुवाळें- । पण मुखाचें ॥ ९३ ॥ अगा दिवसा पाठीं देऊनि । मृगजळ घापे त्यजुनी । कां काष्ठत्यागें वन्ही । त्यजिजे जैसा ॥ ९४ ॥ तैसें धर्माधर्माचें टवाळ । दावी अज्ञान जें कां मूळ । तें त्यजूनि त्यजीं सकळ । धर्मजात ॥ ९५ ॥ मग अज्ञान निमालिया । मीचि येकु असें अपैसया । सनिद्र स्वप्न गेलया । आपणपें जैसें ॥ ९६ ॥ तैसा मी एकवांचूनि कांहीं । मग भिन्नाभिन्न आन नाहीं । सोऽहंबोधें तयाचां ठायीं । अनन्यु होय ॥ ९७ ॥ पैं आपुलेनि भेदेंविण । माझें जाणिजे जें एकपण । तयाचि नांव शरण । मज येणें गा ॥ ९८ ॥ म्हणौनि घटाचेनि नाशें । गगनीं गगन प्रवेशे । मज शरण येणें तैसें । ऐक्य करी ॥ ९९ ॥ सुवर्णमणि सोनया । ये कल्लोळु जैसा पाणिया । तैंसा मज धनंजया । शरण ये तूं ॥ १४०० ॥ वांचूनि सागरांचा पोटीं । वडवानळु शरण आला किरीटी । जाळूं न ठाके तया गोठी । वाळूनि दे पां ॥ १ ॥ मजही शरण रिघिजे । आणि जीवत्वेंचि असिजे । धिग् बोली यिया न लजे । प्रज्ञा केवीं ॥ २ ॥ अगा प्राकृताही राया । आंगीं पडे जें धनंजया । तें दासिरूंही की तया । समान

सांगितले, ऐक. १३८२. कारण की, अर्जुना, अगोदर तर, सर्व कर्मे मला अर्पण केली असता माझी प्रसन्नता तुला सर्वत्र प्राप्त होईल. १३८३. नंतर माझा तो प्रसाद झाला असता माझ्यासंबंधीचे ज्ञान सिद्धीला जाईल व त्या योगाने निश्चयेकरून माझ्या शुद्ध स्वरूपी मिळता येईल. १३८४. अर्जुना, मग त्या ठिकाणी साध्य व साधन ही नाहीशी होतात. फार काय सांगावे ! तुला कांही उरणारच नाही (तूं कृतार्थ झाल्यामुळे तुला कांही करावयाचे राहणार नाही.) १३८५. तर तूं आपली सर्व कर्मे मला सर्वदा अर्पिल्याकारणाने ही माझी प्रसन्नता आज तुला प्राप्त झाली आहे. १३८६. म्हणून (जरी युद्ध हा उपदेश करण्याला प्रतिबंध आहे तरी) या प्रसन्नतेच्या बलाने हा लढाईचा प्रतिबंध, तुला उपदेश करण्याच्या आड येतच नाही, असा मी एकवार तुझ्यावर भुलून गेलो नाही काय ? १३८७. (तर आता) ज्या योगाने प्रपंचासह अज्ञान जाऊन, मी जो एक, तो गोचर होतो, ते आपले गीतारूप ज्ञान अनेक युक्तींच्या उपायांनी, १३८८. मी तुला नाना प्रकारांनी सांगितले. या ज्ञानाच्या योगाने धर्माधर्मांचे मूळ कारण जे अज्ञान, ते सर्व टाकून दे. १३८९.

सर्व धर्मांचा (धर्माधर्मांचा म्हणजे त्यांना कारणीभूत असणारे जे अज्ञान, त्याचा) त्याग करून मला एकट्यालाच (अद्वैतभावाने) शरण ये. (म्हणजे) मी तुला सर्व पापांपासून मुक्त करीन. तूं शोक करू नकोस. ६६.

आशा जशी दुःखाला प्रसवते, निंदा जशी पापाला उत्पन्न करते, हे राहू दे. ज्या प्रमाणे दुर्भाग्य हीन स्थितीला प्रसवते. १३९०. त्याप्रमाणे स्वर्गाला व नरकाला सुचविणारे जे धर्माधर्म, त्या धर्माधर्मास अज्ञान प्रसवते, ते संपूर्ण अज्ञान या ज्ञानाने नाहीसे करून टाक. १३९१. हातात दोरी घेऊन ज्याप्रमाणे (त्या दोरीवर भासणारी) सर्पाची कल्पना टाकून द्यावी, अथवा निद्रेच्या त्यागाने ज्याप्रमाणे स्वप्नातील प्रपंच टाकून द्यावा. १३९२. किंवा काविळ गेल्यावर ज्याप्रमाणे चंद्राचा (भासणारा) पिवळेपणा नाहीसा होतो, अथवा रोग नाहीसा झाला म्हणजे तोंडाचा कडूपणा नाहीसा होतो; १३९३. अरे अर्जुना, दिवस मावळल्यावर मृगजळ नाहीसे होते; अथवा लाकडांच्या त्यागाने जसा अग्नि टाकला जातो; १३९४. त्याप्रमाणे मिथ्या धर्माधर्माला दाखविणारे जे मूळ अज्ञान, त्या अज्ञानाचा त्याग करून धर्ममात्रांचा त्याग कर. १३९५. मग ज्याप्रमाणे निद्रेसह स्वप्न गेले असता आपण एकटे उरतो; त्याप्रमाणे अज्ञान नाहीसे झाल्यावर आपोआप मीच एकटा राहतो. १३९६. त्याप्रमाणे मग मी एकट्यावाचून दुसरे भिन्न भिन्न कांहीच नाही, (असे जे माझे स्वरूप) त्याच्या ठिकाणी 'तोच मी आहे' अशा ज्ञानाने अनन्य हो ! १३९७. अर्जुना, आपल्याला माझ्याहून भिन्न न मानता जे माझे एकपण जाणावयाचे, त्याचेच नांव मला शरण येणे होय. १३९८. म्हणून, (ज्याप्रमाणे) घट फुटल्याने घटाकाश जसे महाकाशात ऐक्याने प्रवेश करते, अशा ऐक्याने मला शरण ये. (म्हणजे माझ्याशी ऐक्याला पाव. असा मला शरण ये.) १३९९. अर्जुना, सोन्याचा मणि जसा सोन्याला शरण येतो. अथवा लाट जशी पाण्याला शरण येते (ऐक्याला पावते,) त्याप्रमाणे तूं मला (अभिन्नत्वाने) शरण ये. १४००. याशिवाय (ऐक्याने शरण न येता) अर्जुना, समुद्राच्या पोटात वडवानळ जसा शरण येतो खरा; पण तो समुद्रास (समुद्रापासून भिन्न राहून त्यास) जाळीत नाही काय ? तसे माझ्याहून भिन्न राहून, शरण येण्याच्या त्या गोष्टी टाकून दे. १४०१. मलाहि शरण यावयाचे आणि जीवपणानेच असावयाचे; धिक्कार असो या बोलण्याला ! या बोलण्याची बुद्धीला लाज कशी वाटत नाही ? १४०२. अरे अर्जुना, एखाद्या सामान्य राजानेहि जिचा अंगीकार

होय ॥ ३ ॥ मा मी विश्वेश्वरु भेटे । आणि जीवग्रंथी न सुटे । हे बोल नको वोखटे । कानीं लाऊं ॥ ४ ॥ म्हणौनि मी होऊनि मातें । सेवणें आहे आयितें । तें करीं हाता येतें । ज्ञानें येणें ॥ ५ ॥ मग ताकौनिया काढिलें । लोणी मागौतें ताकीं घातलें । परी न घेपे कांहीं केलें । तेणें जेवीं ॥ ६ ॥ लोह उभें खाय माती । तें परिसाचिये संगती । सोनें जालया पुढती । न शिविजे मळें ॥ ७ ॥ हें असो काष्ठापासोनी । मथूनि घेतलिया वन्ही । मग काष्ठेही कोंडोनि । न ठके जैसा ॥ ८ ॥ तैसें अद्वयत्वें मज । शरण रिघालिया तुज । धर्माधर्म हे सहज । लागतील ना ॥ ९ ॥ अर्जुना काय दिनकरु । देखत आहे अंधारु । कीं प्रबोधीं होय गोचरु । स्वप्नभ्रमु ॥ १४१० ॥ तैसें मजसीं येकवटलेया । मी सर्वरूप वांचूनियां । आन कांहीं उरावया । कारण असे ॥ ११ ॥ म्हणौनि तयाचें कांहीं । चिंतीं ना आपुलां ठाईं । तुझें पापपुण्य पाहीं । मीचि होईन ॥ १२ ॥ जळीं पडिलीया लवणा । सर्वही जळ होय विचक्षणा । तुज मी अनन्यशरणा । होईन तैसा ॥ १३ ॥ तेथ सर्व बंधलक्षणें । पापें उरावें दुजेपणें । तें माझां बोधीं वायाणें । होऊनि जाईल ॥ १४ ॥ येतुलेनि आपैसया । सुटलाचि आहासी धनंजया । घेईं मज प्रकाशोनियां । सोडवीन तूतें ॥ १५ ॥ याकारणें पुढती । हे आधी न वाहें चित्तीं । मज एकासि ये सुमती । जाणोनि शरण ॥ १६ ॥ ऐसें सर्वरूपरूपसें । सर्वदृष्टिडोळसें । सर्वदेशनिवासें । बोलिलें श्रीकृष्णें ॥ १७ ॥ मग सांवळा सकंकणु । बाहु पसरोनि दक्षिणु । आलिंगिला स्वशरणु । भक्तराजु तो ॥ १८ ॥ न पवतां जयातें । काखे सूनि बुद्धीतें । बोलणें मागौतें । वोसरलें ॥ १९ ॥ ऐसें जें कांहीं एक । बोला बुद्धीसीही अटक । तें द्यावया मिख । खेवाचें केलें ॥ १४२० ॥ हृदया हृदय येक जाले । ये हृदयींचें ते हृदयीं घातलें । द्वैत न मोडितां केलें । आपणाऐसें अर्जुना ॥ २१ ॥ दीपें दीप लाविला । तैसा परिष्वंगु तो जाला । द्वैत न मोडितां केला । आपणपें पार्थु ॥ २२ ॥ तेव्हां सुखाचा मग तया । पूरु आला जो धनंजया । तेथ वाडु तऱ्हीं बुडोनियां । ठेला देवो ॥ २३ ॥ सिंधु सिंधुतें पावों जाये । तें पावणें ठाके दुणा होय । वरी रिगे पुरवणिये । आकाशही ॥ २४ ॥ तैसें तया दोघांचें मिळणें । दोघां नावरे जाणावें कवणें । किंबहुना नारायणें । विश्व कोंदलें ॥ २५ ॥ एवं वेदाचें मूळसूत्र ।

केलेला असतो, ती बटीक जरी असली, तरी त्या राजाच्या बरोबरीला येते. १४०३. मग मी जो विश्वाचा स्वामी, तो भेटतो आणि जीवदशेचे बंधन मात्र सुटत नाही; असल्या अमंगळ गोष्टी तूं कानावरदेखील येऊ देऊ नकोस. १४०४. म्हणून मद्रूप होऊन माझी सेवा (भक्ति) करणे, ही माझी सहज भक्ति आहे. ती माझी सहज भक्ति या ज्ञानाने हस्तगत होईल असे कर. १४०५. मग ताकातून काढलेले लोणी ताकात पुन्हा घातले तरी ते लोणी जसे त्या ताकात कांही एक केल्याने मिसळत नाही. १४०६. लोखंड जरी उभे टांगून ठेवले तरी त्याला गंज चढतो; पण तेच लोखंड परिसाच्या योगाने सोने झाले असता त्यास गंजाचा स्पर्श होत नाही. १४०७. हे राहू दे. काष्ठापासून मंथन करून अग्नि उत्पन्न केल्यावर, मग तो जसा लाकडांनीहि कोंडून राहत नाही; १४०८. त्याप्रमाणे अद्वैत भावाने मला शरण आल्यावर, तुला धर्माधर्म हे सहजच बाधक होणार नाहीत. १४०९. अर्जुना, सूर्याला अंधाराची खबर असते काय ? अथवा जागृत अवस्थेत स्वप्नभ्रम दिसेल काय ? १४१०. त्याप्रमाणे माझ्याशी ऐक्य पावल्यावर, मी जो सर्वरूप त्या माझ्याशिवाय दुसरे कांही उरण्याला कारण आहे काय ? १४११. म्हणून तूं आपल्या ठिकाणी तुझ्या धर्माधर्माविषयी काळजी करू नकोस. तुझे पुण्य व पाप मीच होईन, पहा. १४१२. हे चतुर अर्जुना, मीठ पाण्यात पडले असता, त्याचे सर्व पाणी होते. मला अनन्यभावाने शरण येणारा जो तूं, त्या तुला मी त्याप्रमाणे होईन. (म्हणजे तुझे सर्वच मी होईन.) १४१३. तेव्हां माझ्याहून भिन्नपणाने असणे, हे जे सर्व, बंधरूपी पाप आहे ते (द्वैतभावरूपी) पाप माझ्या बोधात नाहीसे होईल. १४१४. अर्जुना, एवढ्याने तूं आपोआप सुटलाच आहेस. तूं मला चांगल्या प्रकाराने जाणून घे म्हणजे मी तुला मुक्त करीन. १४१५. या कारणास्तव येथून पुढे चित्तात तूं चिंता बाळगू नकोस. हे सुबुद्धि अर्जुना, तूं मला एकाला जाणून शरण ये. १४१६. सर्व रूपांच्या योगाने जो रूपवान् आहे, सर्व दृष्टींच्या योगाने जो डोळस आहे व जो सर्व देशात राहणारा आहे, त्या श्रीकृष्णाने याप्रमाणे अर्जुनाला सांगितले. १४१७. मग शामसुंदर श्रीकृष्णाने आपला कंकणयुक्त उजवा बाहू पसरून, आपल्याला शरण आलेला, भक्तश्रेष्ठ जो अर्जुन, त्याला आलिंगन दिले. १४१८. ज्या ठिकाणी प्राप्त न होता वाचाहि बुद्धीला काखेत मारून माघारी परतली; १४१९. असे जे कांही एक वाचेला व बुद्धीला प्रवेश करण्यास कठीण, ते अर्जुनास देण्याकरिता देवांनी आलिंगनाचे निमित्त केले. १४२०. तेव्हां आलिंगनाच्या वेळी देवाचे व अर्जुनाचे हृदय एक झाले, देवांनी आपल्या हृदयात असलेला बोध अर्जुनाच्या हृदयात घातला आणि देव व भक्त हे द्वैत न मोडता, देवांनी अर्जुनाला आपल्यासारखे केले. १४२१. एका दिव्याने दुसरा दिवा लावला असता, दिसावयास जरी ते दोन दिसतात, तरी प्रकाशाच्या दृष्टीने त्यांचे ऐक्य मोडत नाही, त्याप्रमाणे तो आलिंगनाचा प्रकार झाला म्हणजे द्वैत (देव-भक्तपणा) न मोडता देवाने अर्जुनाला आपल्या स्वरूपी मिळवून घेतले. १४२२. तेव्हां मग त्या अर्जुनाला जो सुखाचा पूर आला त्या पुरात (त्याच बरोबर देवासहि सुखाचा पूर आला तो इतका मोठा होता की) देव जरी सर्व शक्तिमान् होते, तरी त्यात बुडून राहिले. १४२३. समुद्राला समुद्र जेव्हां मिळावयास जातो तेव्हां ते मिळणे एकीकडेच राहते व पाणी दुप्पट होते व शिवाय भरतीला आकाशात वर वाढते; १४२४. त्याप्रमाणे त्या दोघांचे मिळणे त्या दोघांना आवरत नव्हते, ते कोणी जाणावे ? फार काय सांगावे ! नारायणाने विश्व कोंदून भरले. १४२५. त्याप्रमाणे वेदांचे सूत्ररूपाने असलेले मूळ व सर्व अधिकाराचे केवळ एकच एक पवित्र असे ठिकाण जे गीताशास्त्र ते

सर्वाधिकारैकपवित्र । श्रीकृष्णें गीताशास्त्र । प्रकट केलें ।। २६ ।। येथ गीता मूळ वेदां । ऐसें पां केवीं आलें बोधा । हें म्हणाल तरी प्रसिद्धा । उपपत्ती सांगों ।। २७ ।। तरी जयाचां निश्वासीं । जन्म झालें वेदराशी । तो सत्यप्रतिज्ञ पैजेसीं । बोलिला स्वमुखें ।। २८ ।। म्हणौनि वेदां मूळभूत । गीता म्हणों हें होय उचित । आणिकही येकी येथ । उपपत्ति असे ।। २९ ।। जें न नशतु स्वरूपें । जयाचा विस्तारु जेथ लपे । तें तयाचें म्हणिपे । बीज जगीं ।। १४३० ।। तरी कांडत्रयात्मकु । शब्दराशी अशेखु । गीतेमाजीं असे रुखु । बीजीं जैसा ।। ३१ ।। म्हणौनि वेदाचें बीज । श्रीगीता होये हें मज । गमे आणि सहज । दिसतही आहे ।। ३२ ।। जे वेदाचे तिन्ही भाग । गीते उमटले असती चांग । भूषणरत्नीं सर्वांग । शोभलें जैसें ।। ३३ ।। तियेंचि कर्मादिकें तिन्हीं । कांडें कोणकोणे स्थानीं । गीते आहाति तें नयनीं । दाखऊं आईक ।। ३४ ।। तरी पहिला जो अध्यावो । तो शास्त्रप्रवृत्तिप्रस्तावो । द्वितीयीं सांख्यसद्‌भावो । प्रकाशिला ।। ३५ ।। मोक्षदानीं स्वतंत्र । ज्ञानप्रधान हें शास्त्र । येतुलालें दुजीं सूत्र । उभारिलें ।। ३६ ।। मग अज्ञानें बांधलेयां । मोक्षपदीं बैसावया । साधनारंभु तो तृतीया- । ध्यायीं बोलिला ।। ३७ ।। जे देहाभिमानबंधें । सांडूनि काम्यनिषिद्धें । विहित परी अप्रमादें । अनुष्ठावें ।। ३८ ।। ऐसेनि सद्‌भावें कर्म करावें । हा तिजा अध्यावो जो देवें । निर्णय केला ते जाणावें । कर्मकांड येथ ।। ३९ ।। आणि तेंचि नित्यादिक । अज्ञानाचें आवश्यक । आचरतां मोचक । केवीं होय पां ।। १४४० ।। ऐसी अपेक्षा जालिया । बद्ध मुमुक्षुते आलिया । देवें ब्रह्मार्पणत्वें क्रिया । सांगितली ।। ४१ ।। जे देहवाचामानसें । विहित निपजे जें जैसें । तें एक ईश्वरोद्देशें । कीजे म्हणितलें ।। ४२ ।। हेंचि ईश्वरीं कर्मयोगें । भजनकथनाचें खागें । आदरिलें शेषभागें । चतुर्थाचेनी ।। ४३ ।। तें विश्वरूप अकरावा । अध्यावो संपे जंव आघवा । तंव कर्में ईशु भजावा । हें जें बोलिलें ।। ४४ ।। तें अष्टाध्यायीं उघड । जाण येथें देवताकांड । शास्त्र सांगतसे आड । मोडूनि बोलें ।। ४५ ।। आणि तेणेचि ईशप्रसादें । श्रीगुरुसंप्रदायलब्धें । साच ज्ञान उद्‌बोधे । कोंवळें जें ।। ४६ ।। ते अद्वेष्टादिप्रभृतिकीं । अथवा अमानित्वादिकीं । वाढविजे म्हणोनि लेखीं । बारावा गणूं ।। ४७ ।। तो बारावा अध्याय आदि । आणि पंधरावा अवधी ।

श्रीकृष्णाने प्रकट केले. १४२६. येथे वेदांना मूळ गीता आहे, हे कसे वाटले असे जर म्हणाल, तर त्याची प्रसिद्ध उपपत्ति सांगतो १४२७. तर ज्याच्या निःश्वासात वेदराशी उत्पन्न झाले, तो सत्यप्रतिज्ञ श्रीकृष्ण, जे गीताशास्त्र, प्रतिज्ञापूर्वक (जाणून बुजून) आपल्या मुखाने बोलला. १४२८. म्हणून वेदांना मूलभूत गीता आहे, हे म्हणणे योग्य आहे. या म्हणण्यास आणखीहि एक कारण आहे. १४२९. जे स्वरूपाने नाश न पावता ज्याचा विस्तार जेथे लीन होऊन राहतो, ते त्याचे बीज असे जगात म्हणतात. १४३०. तर ज्याप्रमाणे वृक्ष बीजामध्ये सूक्ष्म रूपाने असतो, त्याप्रमाणे कांडत्रयात्मक संपूर्ण वेद गीतेमध्ये सूक्ष्मरूपाने आहे, १४३१. म्हणून वेदांचे मूळ श्रीगीता आहे असे मला वाटते आणि ते सहजदेखील दिसत आहे, १४३२. कारण की, ज्याप्रमाणे अलंकारातील रत्नांनी सर्व अंग शोभते, त्याप्रमाणे वेदाची तिन्ही कांडे गीतेत चांगली उमटलेली आहेत. १४३३. तीच कर्मादिक तीन कांडे कोणत्या कोणत्या ठिकाणी गीतेमध्ये आहेत, ती डोळ्यांना (स्पष्ट दिसतील अशी) दाखवितो, ऐक. १४३४. तर पहिला जो अध्याय आहे तो गीतशास्त्राच्या प्रवृत्तीची प्रस्तावना आहे व दुसऱ्या अध्यायात सांख्यशास्त्राचा अभिप्राय थोडक्यात स्पष्ट सांगितला आहे. १४३५. हे गीताशास्त्र ज्ञानप्रधान असून मोक्ष देण्यास स्वतंत्र आहे इतकेच दुसऱ्या अध्यायात थोडक्यात सांगितले आहे. १४३६. मग अज्ञानाने बांधलेल्या जीवास मोक्षपदाची प्राप्ति होण्याकरिता साधनांचा जो आरंभ (कर्ममार्ग) तो तिसऱ्या अध्यायात सांगितला आहे. १४३७. कारण की देहाहंकाररूपी बंधनाने बद्ध झालेल्या जीवांनी, काम्य व निषिद्ध कर्मांचा त्याग करून विहित कर्मांचे आचरण करावे; परंतु त्या विहित कर्माचरणात चुका करू नयेत. १४३८. अशारीतीने शुद्ध भावाने कर्म करावे; हा जो तिसऱ्या अध्यायात देवांनी निर्णय केला, ते या गीतेत कर्मकांड जाणावे. १४३९. आणि तेच नित्यादिक कर्म आचरले असता अज्ञानापासून खास सोडविणारे (अज्ञानाचा नाश करणारे) कसे होईल ? १४४०. अशी इच्छा झाली असता व बद्ध पुरुष मुमुक्षुतेला आला असता (बद्ध पुरुषाला मोक्षाची इच्छा झाली असता) त्याच्याकरिता देवाने ब्रह्मार्पणबुद्धीने कर्म करावयास सांगितले आहे. १४४१. ते असे की, शरीर, वाचा व मन यांच्याकडून जे जे विहित कर्म जसे उत्पन्न होईल ते ते (विहित) कर्म एका ईश्वराच्या उद्देशाने करावे, असे देवांनी सांगितले. १४४२. कर्मयोगाने ईश्वराच्या ठिकाणी उपासना कशी करावी, या सांगण्याच्या विषयास चौथ्या अध्यायाच्या शेवटच्या भागात आरंभ केला आहे. १४४३. चौथ्या अध्यायाच्या अखेरपासून तो विश्वरूपाचा अकरावा अध्याय सर्व संपेपर्यंत कर्माच्या योगाने ईश्वराची उपासना करावी हे जे सांगितले, १४४४. या गीतेमध्ये त्या आठ अध्यायात स्पष्ट देवताकांड (उपासनाकांड) आहे, असे गीताशास्त्र सांगत आहे हे आडपडदा सारून (मी) स्पष्ट सांगतो. १४४५. आणि (उपासनेने प्रसन्न होऊन मिळविलेल्या) ईश्वराच्या त्या प्रसादाने व गुरूंच्या संप्रदायातून प्राप्त झाल्याने, जे खरे कोवळे (अदृढ) ज्ञान अनुभवाला येते, १४४६. ते कोवळे ज्ञान 'अद्वेष्टा' वगैरे बाराव्या अध्यायाच्या भागामध्ये अथवा तेराव्या अध्यायाच्या 'अमानित्व' वगैरे भागामध्ये, दृढ (कसे) करावे, हे सांगितले आहे. म्हणून आम्ही बाराव्या अध्यायाची गणना ज्ञानकांडात करतो, १४४७. तो बारावा अध्याय पहिला धरून आणि पंधरावा अध्याय शेवटचा धरून अशा या चार अध्यायात निरूपणाला, ज्ञानरूपी फळाच्या परिपक्वतेची पूर्णता, हा विषय

ज्ञानफळपाकसिद्धि । निरूपणासी ॥ ४८ ॥ म्हणौनि चहूंही इहीं । ऊर्ध्वमूळांतीं अध्यायीं । ज्ञानकांड ये ठायीं । निरूपिजे ॥ ४९ ॥ एवं कांडत्रयनिरूपणी । श्रुतीचि हे कोडिसवाणी । गीतापद्यरत्नांची लेणीं । लेयिली आहे ॥ १४५० ॥ हें असो कांडत्रयात्मक । श्रुति मोक्षरूप फळ येक । बोभाये जें आवश्यक । ठाकावें म्हणौनि ॥ ५१ ॥ तयाचेनि साधनज्ञानेसीं । वैर करी जो प्रतिदिवशीं । तो अज्ञानवर्ग षोडशीं । प्रतिपादिजें ॥ ५२ ॥ तोचि शास्त्राचा बोळावा । घेवोनि वैरी जिणावा । हा निरोपु तो सतरावा । अध्याय येथ ॥ ५३ ॥ ऐसा प्रथमालागोनि । सतरावा लाणी करूनी । आत्मनिश्वास विवरूनि । दाविला देवें ॥ ५४ ॥ तया अर्थजाता अशेषा । केला तात्पर्याचा आवांका । तो अठरावा हा देखा । कलशाध्यायो ॥ ५५ ॥ एवं सकळसांख्यसिंधु । श्रीभगवद्गीताप्रबंधु । हा औदार्ये आगळा वेदु । मूर्तु जाण ॥ ५६ ॥ वेदु संपन्नु होय ठाईं । परी कृपणु ऐसा आनु नाहीं । जे कानीं लागला तिहीं । वर्णाचांचि ॥ ५७ ॥ येरां भवव्यथा ठेलियां । स्त्रीशूद्रादिकां प्राणियां । अनवसरु मांडूनियां । राहिला आहे ॥ ५८ ॥ तरी मज पाहतां तें मागील उणें । फेडावया गीतापणें । वेदु वेठला भलतेणें । सेव्य होआवया ॥ ५९ ॥ नव्हे अर्थें रिगोनि मनीं । श्रवणें लागोनि कानीं । जपमिषें वदनीं । वसोनियां ॥ १४६० ॥ गीतेचा पाठु जो जाणे । तयाचेनि सांगातीपणें । गीता लिहोनि वाहाणें । पुस्तकमिषें ॥ ६१ ॥ ऐसैसा मिसकटा । संसाराचां चोहटां । गवादी घालीत चोखटा । मोक्षसुखाची ॥ ६२ ॥ परी आकाशीं वसावया । पृथ्वीवरी बैसावया । रविदीप्ती राहाटावया । आवारू नभ ॥ ६३ ॥ तेवीं उत्तम अधम ऐसें । सेंवितां कवणातेंही न पुसे । कैवल्यदानें सरिसें । निववीत जगा ॥ ६४ ॥ यालागीं मागिली कुटी । भ्याला वेदु गीतेचां पोटीं । रिगाला आतां गोमटी । कीर्ति पातला ॥ ६५ ॥ म्हणौनि वेदाची सुसेव्यता । ते हे मूर्त जाण श्रीगीता । श्रीकृष्णें पांडुसुता । उपदेशिली ॥ ६६ ॥ परी वत्साचेनि वोरसें । दुभतें होय घरोद्देशें । जालें पांडवाचेनि मिषें । जगदुद्धरण ॥ ६७ ॥ चातकाचिये कणवे । मेघु पाणियेंसिं धांवे । तेथ चराचर आघवें । निवालें जेवीं ॥ ६८ ॥ कां अनन्यगतीकमळा- । लागी सूर्य ये वेळोवेळां । कीं सुखिया होईजे डोळां । त्रिभुवनींचां ॥ ६९ ॥ तैसें अर्जुनाचेनि व्याजें । गीता प्रकाशूनि श्रीराजें । संसारायेवढें थोर ओझें । फेडिलें

आहे; १४४८. म्हणून 'ऊर्ध्वमूल' हा श्लोक ज्या अध्यायात आहे तो अध्याय (अध्याय १५) शेवटी धरून, या चार (१२ ते १५) अध्यायात ज्ञानकांड सांगितले आहे, १४४९. याप्रमाणे गीता ही कांडत्रयाचे निरूपण करणारी गोजिरवाणी श्रुतीच आहे व या श्रुतीने गीतेतील श्लोकरूपी रत्नांचे अलंकार घातलेले आहेत. १४५०. हे राहू द्या. हे तीन भाग असलेली गीतारूपी श्रुति, जे एक मोक्षरूपी फळ अवश्य प्राप्त करून घ्यावे म्हणून गर्जना करीत आहे, १४५१. त्या मोक्षाचे साधन जे ज्ञान त्या ज्ञानाशी नेहमी वैर करणारा जो (दंभादि सहा) अज्ञानाच्या दोषांचा समुदाय तो सोळाव्या अध्यायात प्रतिपादन केला आहे. १४५२. (आपल्या स्वरूपरूपी) मुक्कामावर पोचविणारा शास्त्ररूपी रक्षक बरोबर घेऊन, तो अज्ञानगुणांचा समुदायरूपी वैरीच जिंकावा हा देवाने निरोप जेथे सांगितला आहे, तोच या गीतेतील सतरावा अध्याय होय. १४५३. याप्रमाणे पहिल्या अध्यायापासून तो शेवट सतराव्या अध्यायापर्यंत, देवांनी आपला निःश्वास जो वेद, तो स्पष्ट करून दाखविला. १४५४. त्या पहिल्या अध्यायापासून तो सतराव्या अध्यायाच्या अखेरपर्यंत, सतरा अध्यायात सांगितलेल्या संपूर्ण अर्थमात्रांच्या तात्पर्याचे एकीकरण जेथे केले आहे, तो हा अठरावा शेवटचा अध्याय आहे. पहा. १४५५. याप्रमाणे श्रीभगवद्गीतारूपी काव्यग्रंथ, हा सर्व ज्ञानाचा समुद्र आहे व हा औदार्याने अधिक असलेला मूर्तिमंत वेदच आहे, असे समज. १४५६. वेद मूळचाच संपन्न आहे; परंतु त्याच्यासारखा दुसरा कोणीच कृपण नाही. कारण की, तो (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या) तीन वर्णांच्याच कानाला लागला (म्हणजे वेद हा तीन वर्णांनीच ऐकावा अशी त्याची आज्ञा आहे.) १४५७. संसारदुःखात सांपडलेल्या इतर स्त्रीशूद्रादिक प्राण्यांना, आपल्या ज्ञानाचा लाभ घेण्यास अधिकार नाही, असे ठरवून वेद स्वस्थ राहिला आहे. १४५८. तर विचार केला असता मला असे दिसते की, तो आपला मागील कमीपणा नाहीसा करण्यासाठी व वाटेल त्याला सेवन करण्यास योग्य होण्याकरिता, वेद गीतारूपाने प्रकट झाला आहे. १४५९. (अशारीतीने) वेद सर्वांना सेवन करण्यास योग्य झाला नाही काय ? हा गीतारूपी वेद अर्थाने मनात प्रवेश करून, श्रवणाने कानाला लागून व जपाच्या (पारायणाच्या) निमित्ताने मुखात वास्तव्य करून, १४६०. गीतेचा जो पाठ जाणणारा आहे, त्याच्या संगतीला राहून व गीता लिहून ती पुस्तक-रूपाने बाळगणे; १४६१. अशा अशा निमित्ताने संसाराच्या चव्हाट्यावर शुद्ध मोक्षसुखाचे चांगले अन्नसत्र गीतेच्या रूपाने वेद घालीत आहे. १४६२. परंतु अंतरिक्षात विहार करण्यास, पृथ्वीवर बसण्यास व सूर्याच्या प्रकाशाला वावरण्याला आधार जसे आकाश आहे; १४६३. त्याप्रमाणे गीता सेवन करीत असतांना ती कोणीहि सेवन करणारांमध्ये 'उत्तम' 'अधम' अशी निवड करीत नाही व मोक्षाच्या दानाने सर्व जगाला सारखी शांत करते. १४६४. याकरिता मागच्या अपवादाला भिऊन, वेद हा गीतेच्या पोटात शिरला आणि आता तो (वेद) चांगली कीर्ति पावला आहे, १४६५. म्हणून वेदाचे चांगले सेवन करण्यासारखे जे मूर्तिमंत रूप ते हे श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला उपदेशिलेली श्रीगीता आहे; १४६६. परंतु वासराच्या प्रेमाने लाभणारे गायीचे दुभते, जसे घरातील सर्व माणसांच्या उपयोगास येते, त्याप्रमाणे अर्जुनाच्या निमित्ताने जगाचा उद्धार झाला. १४६७. चातकाच्या दयेने मेघ जसा पाणी घेऊन धावत येतो, तेव्हां जसे स्थावरजंगमात्मक जग शांत होते; १४६८. अथवा अनन्य गतीच्या कमळाकरिता सूर्य वेळोवेळी उदयास येतो की त्याबरोबरच त्रिभुवनातील लोकांच्या डोळ्यांना सुख होते; १४६९. त्याप्रमाणे अर्जुनाच्या निमित्ताने लक्ष्मीपति श्रीकृष्णांनी गीता प्रकट करून, जगाचे जन्ममरणाएवढे थोर ओझे दूर

जगाचें ॥ १४७० ॥ सर्वशास्त्ररत्नदीप्ती । उजळिता हा त्रिजगती । सूर्यु नव्हे लक्ष्मीपती-। वक्त्राकाशींचा ॥ ७१ ॥ बाप कुळ तें पवित्र । जेथिंचा पार्थु या ज्ञाना पात्र । जेणे गीता केलें स्वतंत्र । आवारू जगा ॥ ७२ ॥ हें असो मग तेणें । सद्गुरुश्रीकृष्णें । पार्थाचें मिसळणें । आणिलें द्वैता ॥ ७३ ॥ पाठीं म्हणतसे पांडवा । शास्त्र हें मानलें कीं जीवा । तेथ येरू म्हणे देवा । आपुलिया कृपा ॥ ७४ ॥ तरी निधान जोडावया । भाग्य घडे धनंजया । परि जोडिलें भोगावया । विपायें होय ॥ ७५ ॥ पैं क्षीरसागरायेवढें । अविरजी दुधाचें भांडें । सुरां असुरां केवढें । मथितां जालें ॥ ७६ ॥ ते सायासही फळा आले । जें अमृतही डोळां देखिलें । परी वरिली चुकले । जतने ते ॥ ७७ ॥ तेथ अमरत्वा वोगरिलें । तें मरणाचिलागीं जालें । भोगों नेणतां जोडलें । ऐसें आहे ॥ ७८ ॥ नहुषु स्वर्गाधिपती जाहला । परी राहाटीं भांबावला । तो भुजंगत्व पावला । नेणसी कायी ॥ ७९ ॥ म्हणौनि बहुत पुण्य तुवां । केलें तेणें धनंजया । आजि शास्त्रराजा इया । जालासि विषो ॥ १४८० ॥ तरी याचि शास्त्राचेनी । संप्रदायें पांघुरौनि । शास्त्रार्थु हा निकेनी । अनुष्ठीं हो ॥ ८१ ॥ एऱ्हवीं अमृतमंथना-। सारिखें होईल अर्जुना । जरी रिघसी अनुष्ठाना । संप्रदायेंवीण ॥ ८२ ॥ गाय धड जोडे गोमटी । ते तैंचि पिवों यें किरिटी । जैं जाणिजे हातवटी । सांजवणीची ॥ ८३ ॥ तैसा गुरु प्रसन्नु होये । शिष्य विद्याही कीर लाहे । परी ते फळे संप्रदायें । उपासिलिया ॥ ८४ ॥ म्हणौनि शास्त्रीं जो इये । उचितु संप्रदायो आहे । तो ऐक आतां बहुवे । आदरेंसीं ॥ ८५ ॥

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

तरी तुवां हें जें पार्था । गीताशास्त्र लाधलें आस्था । तें तपोहीना सर्वथा । सांगावें ना हो ॥ ८६ ॥ अथवा तापसुही जाला । परी गुरुभक्ती जो ढिला । तो वेदीं अंत्यजु वाळिला । तैसा वाळी ॥ ८७ ॥ नातरी पुरोडाशु जैसा । न घापे वृद्ध तरी वायसा । गीता नेदीं तैसी तापसा । गुरुभक्तिहीना ॥ ८८ ॥ का तपही जोडे देहीं । भजे गुरुदेवांचां ठायीं । परी आकर्णनीं नाहीं । चाड जरी ॥ ८९ ॥ तरी तो मागील दोन्हीं आंगीं । उत्तम होय कीर जगीं । परी या श्रवणालागीं । योग्यु नोहे ॥ १४९० ॥ मुक्ताफळ भलतैसें । हो परी मुख नसे । तंव गुण प्रवेशे । तेथ कायी ॥ ९१ ॥ सागरु गंभीरु होये । हें कोण ना म्हणत आहे । परी वृष्टि वायां जाये । जाली तेथ ॥ ९२ ॥ धालिया दिव्यान्न

केले. १४७०. सर्व शास्त्ररूपी रत्नांचे तेज प्रकट करणारा हा त्रैलोक्यात लक्ष्मीपतीच्या मुखरूपी आकाशातला गीतारूपी सूर्य नाही काय ? १४७१. जो अर्जुन या गीतारूपी ज्ञानाला योग्य झाला व ज्या अर्जुनाने गीताशास्त्ररूपी स्वतंत्र कोट जगाला केला आहे, तो अर्जुन ज्या कुळात उत्पन्न झाला ते कुळ पवित्र व धन्य आहे. १४७२. हे राहू द्या. मग त्या सद्गुरु श्रीकृष्णांनी अर्जुनाचे आपल्याशी झालेले ऐक्य परत द्वैताला आणिले (अर्जुनाला देहबुद्धीवर आणिला.) १४७३. नंतर देव अर्जुनास म्हणाले की अर्जुना, हे गीताशास्त्र तुझ्या अंतःकरणाला पटले ना ? तेव्हां अर्जुन म्हणाला, देवा, आपल्या कृपेने (हे शास्त्र) मला पटले; १४७४. तर अर्जुना, ठेवा प्राप्त होण्याला भाग्य लागतेच, परंतु प्राप्त झालेला ठेवा भोगण्याचे भाग्य हे क्वचितच असते. १४७५. क्षीरसमुद्राएवढे विरजले न जाणारे दुधाचे भांडे मंथन करतांना देवांना व दैत्यांना केवढे सायास पडले ? १४७६. त्या केलेल्या कष्टांना देखील फळ आले, कारण की, त्यांनी (देव व दानवांनी) अमृतदेखील डोळ्यांनी पाहिले ! परंतु नंतर त्या अमृताचे रक्षण करावयास ते (दैत्य) चुकले. १४७७. तेव्हां जे (अमृत) अमरत्व येण्याकरिता वाढले ते (अमृत) दैत्यांच्या मरणाला कारण झाले तेव्हां प्राप्त झालेले कसे भोगावे हे माहित नसले, म्हणजे असे होते. १४७८. नहुष राजा स्वर्गाचा मालक झाला होता परंतु तेथे वर्तन कसे करावे हे माहित नसल्यामुळे त्याची चूक झाली; तेव्हां तो सर्पत्वाला पावला, हे तुला माहीत नाही काय ? १४७९. म्हणून अर्जुना, तूं पुष्कळ पुण्य केलेस; त्यामुळे आज गीतारूपी श्रेष्ठ शास्त्र ऐकण्यास पात्र झाला आहेस. १४८०. तर याच शास्त्राचा संप्रदाय अंगीकारून या शास्त्रार्थाचे चांगल्यारीतीने आचरण कर हो. १४८१. नाही तर अर्जुना, संप्रदायाशिवाय जर तूं या शास्त्रार्थाचे अनुष्ठान करावयास लागशील, तर अमृतमंथनासारखी स्थिति होईल. १४८२. गाय चांगली धड प्राप्त झाली असता तिचे दूध तेव्हांच पिता येते की, जेव्हां धार काढण्याची हातवटी कळते; १४८३. त्याप्रमाणे गुरु प्रसन्न होतील व शिष्याला खरोखर विद्याहि प्राप्त होईल. परंतु त्या विद्येचे संप्रदायाप्रमाणे अनुष्ठान केले, तरच ती फलद्रूप होईल. १४८४. म्हणून या गीताशास्त्रात जो योग्य संप्रदाय आहे, तो आता चांगला आदरपूर्वक ऐक १४८५.

तपोहीन, गुरुदेवांविषयी भक्तीत ढिला ज्याला (हे) ऐकण्याची इच्छा नाही व जो माझी निंदा करतो, त्याला हे (ज्ञान) तूं कधीहि सांगू नकोस. ६७.

तर अर्जुना, हे जे गीताशास्त्र तुला आस्थेने प्राप्त झाले आहे, ते तपोहीन मनुष्याला मुळीच सांगू नको हो. १४८६. अथवा एखादा मनुष्य तपी असेल, परंतु जर गुरुभक्तीमध्ये तो ढिला असेल, तर वेदाने जसा अंत्यजाचा त्याग केला आहे, तसा त्याचा त्याग कर; १४८७. अथवा ज्याप्रमाणे कावळा जरी वृद्ध असला तरी त्याला यज्ञाचा अवशेष प्रसाद घालीत नाहीत, त्याप्रमाणे तो गुरुभक्तीहीन असेल, तो मग किती मोठा तपी असेना, त्या मनुष्याला हे गीताशास्त्र सांगू नकोस. १४८८. अथवा एखाद्याने शरीराने तपहि केले आहे व तो गुरु व देव यांच्या ठिकाणी भजतोहि आहे, पण त्याला ऐकण्याची इच्छा नसेल, १४८९. तर तो मागच्या दोन गुणात या जगात खरोखर उत्तम असेल; परंतु तो या गीताश्रवणाला योग्य नाही. १४९०. मोती वाटेल तसे उत्तम असेल, परंतु त्याला जर वेझ नसेल, तर त्याच्यात सूत (सोन्याची तार) प्रवेश करील काय ? १४९१. समुद्र गंभीर आहे हे कोण नाही म्हणतो ? परंतु त्या सागरावर पाऊस पडला तर तो व्यर्थ जातो. १४९२. तृप्त झालेल्या माणसाला दिव्यान्न वाढून मग ते व्यर्थ घालवावे,

सुवावें । मग जें वायां धाडावें । तें आर्ती कां न करावें । उदारपण ।। ९३ ।। म्हणौनि योग्य भलतैसें । होतु परी चाड नसे । तरी झणें वानिवसें । देसी हें तयां ।। ९४ ।। रूपाचा सुजाणु डोळा । वोडवूं ये कायि परिमळा । जेथ जें माने तें फळा । तेथचि ये गा ।। ९५ ।। म्हणौनि तपी भक्ति । पाहावे ते सुभद्रापति । परी शास्त्रश्रवणीं अनासक्ति । वाळावेचि ते ।। ९६ ।। नातरी तपभक्ति । होऊनि श्रवणी आर्ती । आथी ऐसीही आयती । देखसी जरी ।। ९७ ।। तरी गीताशास्त्रनिर्मिता । जो मी सकळलोकशास्ता । तया मातें सामान्यता । बोलेल जो ।। ९८ ।। माझां सज्जनेसिं मातें । पैशून्याचेनि आव्हाते । येक आहाती तयांतें । योग्य न म्हण ।। ९९ ।। तयांची येर आघवी । सामग्री ऐसी जाणावी । दीपेंवीण ठाणदिवी । रात्रीची जैसी ।। १५०० ।। अंग गोरे आणि तरुणें । वरि लेइलें आहे लेणें । परी येकलेनि प्राणें । सांडिले जेवीं ।। १ ।। सोनयाचें सुंदर । निर्वाळिलें होय घर । परी सर्पांगना द्वार । रूंधलें आहे ।। २ ।। निपजे दिव्यान्न चोखट । परी माजीं असे काळकूट । हें असो मैत्री कपट- । गर्भिणी जैसी ।। ३ ।। तैसी तपभक्तिमेधा । तयाची जाण प्रबुद्धा । जो माझयांची का निंदा । माझीचि करी ।। ४ ।। याकारणें धनंजया । तो भक्तु मेधावी तपिया । तरी नको बापा इया । शास्त्रा आतळों देवों ।। ५ ।। काय बहु बोलों निंदका । योग्य स्रष्ट्याहीसारिखा । गीता हे कवतिका- । लागींही नेदीं ।। ६ ।। म्हणौनि तपाचा धनुर्धरा । तळीं दाटोनि गाडोरा । वरी गुरुभक्तीचा पुरा । प्रासादु जो जाला ।। ७ ।। आणि श्रवणेच्छेचा पुढां । दारवंटा सदा उघडा । वरी कलशु चोखडा । अनिंदारत्नांचा ।। ८ ।।

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति । भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ।। ६८ ।।

ऐशा भक्तालयीं चोखटीं । गीतारत्नेश्वरु हा प्रतिष्ठीं । मग माझिया संवसाटी । तुकसी जगीं ।। ९ ।। का जे एकाक्षरपणेंसीं । त्रिमात्रकेचिये कुशीं । प्रणवु होतां गर्भवासीं । सांकडला ।। १५१० ।। तो गीतेचिया बाहळीं । वेदबीज गेले पाहाळीं । कीं गायत्री फुलीं फळीं । श्लोकांचां आली ।। ११ ।। ते हे मंत्ररहस्य गीता । मेळवी जो माझिया भक्तां । अनन्यजीवना माता । बाळका जैसी ।। १२ ।। तैसी भक्तां गीतेसीं । भेटी करी जो आदरेंसीं । तो देहापाठीं मजसीं । येकचि होय ।। १३ ।।

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः । भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ।। ६९ ।।

(त्याऐवजी) ते (अन्न) भुकेलेल्या मनुष्याला उदारपणाने कां देऊ नये ? १४९३. म्हणून (इतर बाबतीत) वाटेल तसा योग्य असो, परंतु त्याच्या ठिकणी जर गीताश्रवणाची चाड नसेल तर त्याला चुकून सहजदेखील गीता सांगू नकोस हो ! १४९४. रूपविषयाला चांगला जाणणारा डोळा आहे खरा, पण तो सुवास घेण्यासाठी पुढे करून काय उपयोग ? म्हणून जेथे जे योग्य असेल, ते तेथेच फळाला येते १४९५. म्हणून अर्जुना, ज्यांना गीता सांगावयाची, ते तपस्वी व गुरुभक्त आहेत हे तर पाहावेच; परंतु त्यांच्या ठिकाणी जर गीताशास्त्र-श्रवणाविषयी उत्कट इच्छा नसेल, तर त्यांचा त्याग करावाच. १४९६. अथवा तप व गुरुभक्ति असून गीताश्रवणाच्या ठिकाणी उत्कट इच्छा आहे, अशी सामग्री जरी तूं पाहिलीस, १४९७. तरी पण गीताशास्त्र निर्माण करणारा व सर्व लोकांचे नियमन करणारा जो मी त्या मला जो सामान्य समजेल; १४९८. माझ्या भक्तांना व मला दुष्टपणाने बोलणारे असे जे कोणी आहेत, त्यांना तूं गीताशास्त्र देण्यास योग्य असे समजू नकोस. १४९९. (माझ्याविषयी व माझ्या भक्ता-विषयी त्याची पूज्यबुद्धि नसेल तर) त्याची असलेली इतर सर्व सामग्री म्हणजे दिव्या-वाचून रात्रीची जशी ठाणवई असते तशी समजावी. १५००. शरीर गोरे व तरणे असून शिवाय त्या शरीरावर दागिनेहि घातलेले आहेत, परंतु जसे ते शरीर एका प्राणाने रहित असावे. १५०१. सोन्याचे सुंदर घर निर्माण केले आहे. परंतु त्याचे दार नागिणीने अडविलेले (जसे) असावे ! १५०२. सुंदर दिव्यान्न तयार केलेले आहे परंतु त्यामध्ये कालकूट विष मिसळलेले असावे, हे राहू दे, अथवा जशी आतून कपटाने भरलेली मैत्री असावी. १५०३. हे प्रबुद्ध अर्जुना, जो माझ्या भक्ताची अथवा माझी निंदा करतो, त्याचे तप, गुरुभक्ति व धारणाशक्ति त्याप्रमाणे (व्यर्थ) आहेत असे समज. १५०४. अर्जुना, या कारणास्तव तो जरी भक्त बुद्धिमान् व तपी असला तरी या गीताशास्त्राला त्याचा स्पर्श होऊ देऊ नकोस. १५०५. फार काय सांगू ! (हा) निंदक जरी ब्रह्मदेवाच्या योग्यतेचा असला तरी त्याला कौतुकानेसुद्धा हे गीताशास्त्र देऊ नकोस, १५०६. म्हणून अर्जुना, खाली तपरूपी गुंड्यांचा पाया बळकट घालून, त्यावर गुरुभक्तीचे जे पूर्ण मंदिर तयार झाले; १५०७. आणि ज्या मंदिराचा श्रवणेच्छेचा दरवाजा सदा पुढे उघडा आहे व ज्या मंदिरावर अनिंदारूपी रत्नांचा शुद्ध कळस ठेविला गेला आहे. १५०८.

हे परम गुह्य (ज्ञान) माझ्याठिकाणी पराकाष्ठेचे प्रेम ठेवून जो माझ्या भक्तांना सांगेल तो निःसंशय मजप्रतच येईल. ६८.

अशा भक्तरूपी शुद्ध मंदिरात गीता हाच कोणी रत्नांचा ईश्वर, त्याची प्राणप्रतिष्ठा कर. (अशा योग्य अधिकाऱ्यास गीता सांग). मग तूं जगात माझ्या योग्यतेला येशील. १५०९. कारण की ॐकार हा ॐ या एक अक्षराच्या रूपाने, अ उ म त्रिमात्रेच्या पोटात गर्भवासामध्ये अडकला होता. १५१०. तो वेदांचे बीज जो ॐकार, तो गीतेच्या विस्ताराने विस्तारला गेला, अथवा ही गीता म्हणजे जणू काय गायत्रीच श्लोकरूपी फळांनी व फुलांनी प्रफुल्लित झाली. १५११. आईशिवाय ज्या बालकाला दुसरे जीवन नाही त्या बालकाची व आईची जशी गाठ घालून द्यावी त्याप्रमाणे गायत्री मंत्राचे रहस्य सांगणाऱ्या त्या गीतेची माझ्या भक्तांना ओळख करून देतो. १५१२. (आईची व तिच्याशी अनन्य असणाऱ्या बालकाची जशी गाठ घालून द्यावी) त्याप्रमाणे भक्तांची गीतेशी जो प्रेमाने भेट करील, तो देहपातानंतर मद्रूपच होईल. १५१३.

आणि मनुष्यांमध्ये त्यांच्यापेक्षा मला कोणीहि अतिशय प्रिय नाही व पुढेहि जगतात त्यापेक्षा मला कोणीहि अधिक प्रिय होणार नाही. ६९.

आणि देहाचेंही लेणें। लेऊनि वेगळेपणें। असे तंव जीवें प्राणें। तोचि पढिये ॥ १४ ॥ ज्ञानियां कर्मठां तापसां। यया खुणेचिया माणुसां- । माजीं तो एकु गा जैसा। पढिये मज ॥ १५ ॥ तैसा भूतळीं आघवा। आन न देखे पांडवा। जो गीता सांगे मेळावा। भक्तजनांचा ॥ १६ ॥ मज ईश्वराचेनि लोभें। हे गीता पढतां अक्षोभें। जो मंडन होय सभे। संतांचिये ॥ १७ ॥ नवपल्लवीं रोमांचितु। मंदानिळें कापवितु। आमोदजळें वोलवितु। फुलांचे डोळे ॥ १८ ॥ कोकिळाकलरवाचेनि मिषें। सद्गद बोलवीत जैसें। वसंत का प्रवेशे। मद्भक्तआरामीं ॥ १९ ॥ कां जन्माचें फळ चकोरां। होतु चंद्र ये अंबरा। नाना नवघन मयूरां। वो देत पावे ॥ १५२० ॥ तैसा सज्जनांचां मेळापीं। गीतापद्यरत्नीं उमपीं। वर्षे जो माझां रूपीं। हेतु ठेऊनि ॥ २१ ॥ मग तयाचेनि पाडें। पढियंते मज फुडें। नाहींचि गा मागेपुढें। न्याहाळितां ॥ २२ ॥ अर्जुना हा ठायवरी। मी तयातें सूयें जिव्हारीं। जो गीतार्थाचें करी। परगुणें संतां ॥ २३ ॥

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः। ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

पैं माझिया तुझिया मिळणीं। वाढीनली जे हे कहाणी। मोक्षधर्म का जिणीं। आलासे जेथें ॥ २४ ॥ तो हा सकळार्थप्रदु। आम्हां दोघांचा संवादु। न करितां पदभेदु। पाठेचि जो पढे ॥ २५ ॥ तेणें ज्ञानानळीं प्रदीप्तीं। मूळ अविद्येचिया आहुती। तोषविला होय सुमती। परमात्मा मी ॥ २६ ॥ घेऊनि गीतार्थ उगाणा। ज्ञानिये जें विचक्षणा। ठाकिती तें गाणावाणा। गीतेचा तो लाहे ॥ २७ ॥ गीतापाठकासी असे। फळ अर्थज्ञाचि सरिसें। गीतामाउलिये कीं नसे। जाणेंतान्हें ॥ २८ ॥

श्रद्धावाननसूयश्च श्रृणुयादपि यो नरः। सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥

आणि सर्वमार्गीं निंदा। सांडूनिया आस्था पैं शुद्धा। गीताश्रवणीं श्रद्धा। उभारी जो ॥ २९ ॥ तयाचां श्रवणपुटीं। गीतेचीं अक्षरें जंव पैठीं। होतीना तंव उठाउठीं। पळेचि पाप ॥ १५३० ॥ अटवियेमाजीं जैसा। वन्हि रिघतां सहसा। लंघिती का दिशा। वनौकें तियें ॥ ३१ ॥ का उदयाचळकुळीं। झळकतां अंशुमाळी। तिमिरें अंतराळीं। हारपती ॥ ३२ ॥ तैसा कानाचां महाद्वारीं। गीता गजर जेथ करी। तेथ सृष्टिचिये आदीवरी। जायचि पाप ॥ ३३ ॥ ऐसी जन्मवेली धुवट। होय पुण्यरूप चोखट। याहीवरी

आणि शरीररूपी अलंकार घालून तो (गीता सांगणारा) माझ्याहून (शरीरदृष्ट्या) वेगळेपणाने जेव्हां असतो, तेव्हांहि जीवप्राणाने मला तोच आवडतो. १५१४. ज्ञानी, कर्मठ व तापसी ही जी माझी अंतरंग माणसे आहेत, त्यामध्ये तो (गीता सांगणारा) एकच मला जसा आवडतो, १५१५. अर्जुना, जो भक्तजनांच्या समुदायांमध्ये गीता सांगतो तसा या सर्व पृथ्वीतलावर मला दुसरा कोणी (आवडता) दिसत नाही. १५१६. मी गीता सांगणारा आहे, असा अभिमान न ठेवता केवळ मी जो ईश्वर, त्या माझ्या, लोभाने जो ही गीता सांगत असतांना संतांच्या सभेला भूषण होतो; १५१७. झाडांना फुटणाऱ्या कोवळ्या पानांप्रमाणे अंगावर रोमांच उभे करीत व हळूहळू वाहणाऱ्या वाऱ्याने हालणाऱ्या झाडाप्रमाणे आनंदाने (शरीर) डोलवीत आणि मकरंदाच्या रसाने फुले जशी डवडवतात, त्याप्रमाणे डोळे आनंदाश्रूंनी भरून आणि, १५१८. कोकिळ पक्ष्याच्या पंचमस्वराप्रमाणे कंठ दाटून धन्यतेचे उद्गार बोलावयास लावीत, जणू काय माझ्या भक्तरूपी बगीच्यात हा गीताव्याख्यातारूपी वसंतच प्रवेश करतो. १५१९. अथवा आपल्या जन्माचे फळ मिळाले असे चकोराला वाटवीत चंद्र जसा आकाशात उगवतो. अथवा नवा मेघ मोरांना ओ देत जसा प्राप्त होतो; १५२०. त्याप्रमाणे सज्जनांच्या समुदायामध्ये जो माझ्या स्वरूपाची प्राप्ति व्हावी, या हेतूने गीताश्लोकरूपी पुष्कळ रत्नांचा वर्षाव करतो; म्हणजे गीतेच्या श्लोकांचे जो व्याख्यान करतो, १५२१. अर्जुना, मग मागे होऊन गेलेले अथवा पुढे होणारे भक्त, यांचा विचार करता, त्यामध्ये तो गीता सांगणारा जितका मला आवडतो, तितका निश्चयाने दुसरा कोणी आवडत नाही. १५२२. अर्जुना, जो संतांना गीतेच्या अर्थाची मेजवानी करतो, तो मला इतका आवडतो की, मी त्याला माझ्या अंतःकरणात ठेवितो, १५२३.

या (मोक्ष-) धर्मासंबंधींच्या आपल्या संवादाचे (गीतेचे) जो अध्ययन करील, त्याने माझे ज्ञानरूपी यज्ञाने यजन केले, असे मी समजतो. ७०.

माझ्या व तुझ्या भेटीत जी ही गीतारूपी कथा वाढली व ज्या गीतेत मोक्ष प्राप्त करून देणारे उपाय जगण्याकरिता आले, १५२४. तो हा सकळार्थ देणारा आम्हा दोघांचा संवाद, पदांचा अर्थ न करता, जो नुसते आवर्तनच करतो, १५२५. हे सुमति अर्जुना, त्याने प्रदिप्त ज्ञानाग्नीमध्ये मूळ अविद्येची आहुति देऊन, मी जो परमात्मा, त्या मला संतुष्ट केले आहे. १५२६. हे चतुरा अर्जुना, गीतेच्या अर्थाचा आढावा घेऊन, ज्ञानी पुरुष जेथे प्राप्त होतात, ते ठिकाण (ब्रह्मस्वरूप), त्याला (केवळ पाठ करणाराला) गीतेच्या गाण्याने (पाठाने) व वर्णनाने प्राप्त होते. १५२७. याप्रमाणे गीतापाठ करणाराला गीतेचा अर्थ समजण्यासारखेच फळ मिळते. गीता ही आई आहे म्हणून तिला जाणते मूल व लहान मूल असा भेद नाही. १५२८.

श्रद्धायुक्त व (मजविषयी) मत्सररहित, असा जो मनुष्य हे श्रवण करील, तो देखील (सर्व पापातून) मुक्त होईल व (मला मिळण्यापूर्वी पहिला मुक्काम म्हणून) पुण्यकर्म करणारांना प्राप्त होणारे शुभलोक (स्वर्गादि) पावेल. ७१.

आणि (परमार्थाच्या) सर्व मार्गांची निंदा करणे टाकून गीतेच्या श्रवणाच्या ठिकाणी शुद्ध आस्थेने जो श्रद्धा ठेवून राहतो, १५२९. त्याच्या कानात गीतेची अक्षरे प्रविष्ट होतात न होतात तोच पाप तत्काळ पळून जाते. १५३०. जसा अरण्यामध्ये अग्नि एकदम शिरला असता, त्या अरण्यात राहणारे प्राणी जिकडे वाट सांपडेल तिकडे पळतात; १५३१. अथवा उदयपर्वताच्या रांगांवर सूर्य झळकण्याबरोबर अंधार आकाशाच्या पोकळीत नाहीसा होतो; १५३२. त्याप्रमाणे जेथे गीतेचा गजर कानरूपी महाद्वारात होतो, तेथे सृष्टीच्या आरंभापासूनचे (ऐकणाराचे) पाप जाते. १५३३. याप्रमाणे पुढील जन्मपरंपरा

अचाट । लाहे फळ ।। ३४ ।। जे इये गीतेचीं अक्षरें । जेतुलीं का कर्णद्वारें । रिघती तेतुले होती पुरे । अश्वमेध कीं ।। ३५ ।। म्हणौनि श्रवणे पापें जाती । आणि धर्म धरी उन्नती । तेणें स्वर्गराज्यसंपत्ति । लाहेचि शेखीं ।। ३६ ।। तो पैं मज यावयालागीं । पहिले पेणें करी स्वर्गी । मग आवडे तंव भोगी । पाठीं मजचि मिळे ।। ३७ ।। ऐसी गीता धनंजया । ऐकतया आणि पढतया । फळे महानंदें मियां । बहु काय बोलों ।। ३८ ।। या कारणें हें असो । परी जयालागीं शास्त्रातिसो । केला ते तंव तुज पुसों । काज तुझें ।। ३९ ।।

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा । कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ।। ७२ ।।

तरी सांग पां पांडवा । हा शास्त्रसिद्धांतु आघवा । तुज एकचित्तें फावा । गेला आहे ।। १५४० ।। आम्हीं जैसें जया रीती । उगाणिलें कानाचां हातीं । येरीं तैसेचि तुझां चित्तीं । पैठें केलें कीं ।। ४१ ।। अथवा माझारीं । गेलें सांडिविखुरी । किंवा उपेक्षेवरी । वाळूनि सांडिले ।। ४२ ।। जैसें आम्हीं सांगितलें । तैसेंचि हृदयीं पावलें । तरी सांग पां वहिलें । पुसेन तें मी ।। ४३ ।। हां गा स्वाज्ञानजनितें । मागीलें मोहें तूतें । भूलविलें तो येथें । असें कीं नाहीं ।। ४४ ।। हें बहु पुसों काई । सांगे तूं आपुलां ठाईं । कर्माकर्म कांहीं । देखतासी ।। ४५ ।। पार्थु स्वानंदैकरसें । विरेल ऐसा भेददशे । आणिला येणें मिषें । प्रश्नाचेनि ।। ४६ ।। पूर्णब्रह्म जाला पार्थु । तरी पुढील साधावया कार्यार्थु । मर्यादा श्रीकृष्णनाथु । उल्लंघों नेदी ।। ४७ ।। एऱ्हवीं आपुलें करणें । सर्वज्ञ काय तो नेणे । परी केलें पुसणें । याचिलागीं ।। ४८ ।। एवं करोनियां प्रश्न । नसतेंचि अर्जुनपण । आणूनियां जालें पूर्णपण । तें बोलवी स्वयें ।। ४९ ।। मग क्षीराब्धीतें सांडितु । गगनी पुंजुमंडितु । निवडे जैसा न निवडितु । पूर्णचंद्र ।। १५५० ।। तैसा ब्रह्म मी हें विसरे । तेथ जगचि ब्रह्मत्वें भरे । हेंही सांडी तरी विरे । ब्रह्मपणही ।। ५१ ।। ऐसा मोडतु मांडतु ब्रह्में । तो दुःखें देहाचिये सीमे । मी अर्जुन येणें नामें । उभा ठेला ।। ५२ ।। मग कापतां करतळीं । दडपूनि रोमावळी । पुलिका स्वेदजळीं । जिरऊनियां ।। ५३ ।। प्राणक्षोभें डोलतया । आंगा आंगचि टेंकया । सूनि स्तंभु चाळया । भुलौनियां ।। ५४ ।। नेत्रयुगुळाचेनि वोतें । आनंदामृताचें भरितें । वोसंडत तें मागुतें । काढूनियां ।। ५५ ।। विविधा औत्सुक्यांची दाटी । चीप आतती होती कंठी । ते करूनियां पैठी ।

स्वच्छ, शुद्ध व पुण्यरूप होते, याहिपेक्षा आणखी अलोट फळ प्राप्त होते. १५३४. कारण की, या गीतेची जितकी अक्षरे कानाच्या वाटेने (अंतः-करणात) आत शिरतील, तितके पूर्ण अश्वमेध होतात. १५३५. म्हणून गीताश्रवणाने पापे जातात आणि धर्माचा उत्कर्ष होतो. त्या योगाने शेवटी स्वर्गाच्या राज्याचे ऐश्वर्य प्राप्त होतेच. १५३६. तो मजकडे येण्याकरिता पहिला मुक्काम स्वर्गात करतो. मग जेथपर्यंत त्याला वाटेल तेथपर्यंत (स्वर्गभोग) भोगतो आणि नंतर मलाच येऊन मिळतो. १५३७. अर्जुना, ऐकणाराला व वाचणाराला, याप्रमाणे गीता ही, मी जो ब्रह्मानंद, त्या रूपाने फलद्रूप होते. (यावर) फार काय सांगू ! १५३८. एवढ्याकरिता हे राहू दे. परतु ज्या कारणाकरिता गीताशास्त्र तुला सांगण्याची खटपट केली, त्या तुझ्या कामाविषयी विचारू. १५३९.

हे पार्था, तूं एकाग्र चित्ताने हे (सर्व) श्रवण केलेस ना ? हे धनंजया, तुझा अज्ञानापासून उत्पन्न झालेला मोह पुरा नष्ट झाला ना ? ७२.

तर अर्जुना, हा सर्व शास्त्रसिध्दांत तूं एकाग्र चित्ताने श्रवण केल्यावर, तो तुझ्या मनात ठसला किंवा नाही, सांग बरे ? १५४०. आम्ही जसा ज्या रीतीने या गीताशास्त्राचा कानांना हिशेब दिला, तसाच तो तुझ्या कानांनी तुझ्या चित्तात आणून दिला की नाही ? १५४१. अथवा मध्येच त्याची सांडलवंड झाली, किंवा अनादराने ते टाकून दिले ? १५४२. जसे आम्ही तुला सांगितले, तसेच जर तुझ्या अंतःकरणापर्यंत पोचले असेल, तर मी जे विचारीन ते लवकर सांग. १५४३. अरे अर्जुना, स्वस्वरूपाच्या अज्ञानापासूनच उत्पन्न झालेल्या मोहाने तुला मागे भ्रमात पाडले होते (कर्तव्यपराङ्मुख केले होते.) तो मोह अजून आहे की नाही ? १५४४. हे फार काय विचारू ! सांग, अमुक एक कर्म मी करीन अथवा अमुक एक कर्म मी करणार नाही, हे केवळ आपल्या हाती (तुझ्या हाती) आहे, असे तुला अद्याप वाटते काय ? १५४५. अर्जुन हा पूर्ण आत्मानंदरूपी रसाने विरघळून जाईल म्हणून या प्रश्नाच्या निमित्ताने अर्जुनाला भेदाच्या स्थितीत आणला. १५४६. अर्जुन पूर्ण ब्रह्म झाला, तरी पण पुढील कार्यार्थ साधण्याकरिता (देहस्मृतीची) मर्यादा श्रीकृष्णनाथ उल्लंघू देईना. १५४७. एऱ्हवी तो सर्वज्ञ श्रीकृष्णनाथ आपल्या उपदेशाचा परिणाम जाणत नव्हता काय ? परंतु वर सांगितलेल्या कारणांकरिताच देवाने प्रश्न विचारला. १५४८. याप्रमाणे प्रश्न करून नसतेच अर्जुनपण (नाहीसा झालेला अर्जुनाचा देहाहंकार) आणून, देवाने, आपण अर्जुनाला प्राप्त झालेली पूर्ण स्थिति स्वतः अर्जुनाला बोलावयास लाविली. १५४९. मग क्षीरसागरातून बाहेर निघून आपल्या किरणांच्या समुदायाने अलंकृत असा पूर्ण चंद्र, क्षीरसागरापासून स्वरूपाने वेगळा न होता, जसा आकाशात निराळा झालेला दिसतो; १५५०. त्याप्रमाणे, (प्रथम) 'मी ब्रह्म आहे' अशा समजुतीवर असतो, त्या वेळी जगाचे भान नाहीसे होते; मग जगच ब्रह्मत्वाने भरून गेलेले आहे असे वाटते. नंतर ही समजूतदेखील तो सोडून देतो. तरी ब्रह्मपणसुद्धा आपोआप जिरून जाते (म्हणजे कधी मी ब्रह्म अशा स्फुरणावर राहून तर कधी त्याहि स्फुरणाला टाकून सहज स्थितीवर असा असतो.) १५५१. याप्रमाणे केव्हां मी ब्रह्म हे स्फुरण टाकीत व केव्हां मी ब्रह्म हे स्फुरण घेत तो देहाच्या हद्दीवर 'मी अर्जुन' या नांवाने मोठ्या कष्टाने उभा राहिला. १५५२. मग थरथर कापणाऱ्या तळहातांनी रोमांच उभे राहिलेले दाबून, सर्व अंगावर आलेल्या घामाचे बिंदू जिरवून, १५५३, प्राणक्षोभाने (श्वासोच्छ्वास अव्यवस्थित होत होत) डोलणाऱ्या अंगाला अंगाचाच आधार देऊन (आपणच आपल्या ठिकाणी जरा तकवा धरून,) हालचालीला विसरून स्तब्ध राहिला. १५५४. दोन्ही डोळ्यांच्या कडातून आनंदाश्रुरूप अमृताचे लोट वाहत होते, त्यांना आवरून, १५५५. नानाप्रकारच्या उत्कंठेच्या गर्दीने गळ्यात बांध

हृदयामाजीं ।। ५६ ।। वाचेचें वितुळणें । सांवरूनि प्राणें । अक्रमाचें श्वसणें । ठेऊनि ठायीं ।। ५७ ।।

अर्जुन उवाच :

नष्टो मोहःस्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत । स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ।। ७३ ।।

मग अर्जुन म्हणे काय देवो । पुसताति आवडे मोहो । तरी तो सकुटुंब गेला जी ठावो । घेऊनि आपला ।। ५८ ।। पासीं येऊनि दिनकरें । डोळ्यांतें आंधारें । पुसिजे हें कायि सरे । कोणे गांवीं ।। ५९ ।। तैसा तूं श्रीकृष्णराया । आमुचिया डोळया । गोचर हेंचि कायिसया । न पुरे तंव ।। १५६० ।। परी लोभें मायेपासूनि । तें सांगसी तोंड भरूनी । जें कायिसेनिही करूनी । जाणूं नये ।। ६१ ।। आतां मोह असे कीं नाहीं । हें ऐसें जी पुससी काई । कृतकृत्य जाहलों पाहीं । तुझेपणें ।। ६२ ।। गुंतलों होतों अर्जुनगुणें । तो मुक्त जालों तुझेपणें । आतां पुसणें सांगणें । दोन्ही नाहीं ।। ६३ ।। मी तुझेनि प्रसादें । लाधलेनि आत्मबोधें । मोहाचे तया कांदे । नेदीच उरों ।। ६४ ।। आतां करणें का न करणें । हें जेणें उठी दुजेपणें । तें तूं वांचूनि नेणें । सर्वत्र गा ।। ६५ ।। येविषयीं माझां ठायीं । संदेहाचें नुरेचि काहीं । त्रिशुद्धी कर्म जेथ नाहीं । तें मी जालों ।। ६६ ।। तुझेनि मज मी पावोनि । कर्तव्य गेलें निपटूनी । परी आज्ञा तुझी वांचोनी । आन नाहीं प्रभो ।। ६७ ।। कां जे दृश्य दृश्यातें नाशी । जें दुजें द्वैतातें ग्रासी । जें एक परी सर्वदेशीं । वसवी सदा ।। ६८ ।। जयाचेनि संबंधे बंधु फिटे । जयाचिया आशा आस तुटे । जें भेटलया सर्व भेटे । आपणपांचि ।। ६९ ।। तें तूं गुरुलिंग जी माझें । जें येकलेपणीचें विरजें । जयालागीं वोलांडिजे । अद्वैतबोधु ।। १५७० ।। आपणचि होऊनि ब्रह्म । सारिजे कृत्याकृत्यांचें काम । मग कीजें का निःसीम । सेवा जयाची ।। ७१ ।। गंगा सिंधु सेवूं गेली । पावतांचि समुद्र जाली । तेवीं भक्तां सेल दिधली । निजपदाची ।। ७२ ।। तो तूं माझा जी निरुपचारु । श्रीकृष्णा सेव्य सद्गुरु । मा ब्रह्मतेचा उपकारु । हाचि कां मानी ।। ७३ ।। जें मज तुम्हां आड । होतें भेदाचें कवाड । तें फेडोनि केलें गोड । सेवासुख ।। ७४ ।। तरी आतां तुझी आज्ञा । सकळदेवाधिदेवराज्ञा । करीन देईं अनुज्ञा । भलतियेविषीं ।। ७५ ।। यया अर्जुनाचिया बोला । देवो नाचे सुखें भुलला । म्हणे विश्वफळा जाला ।

बसला होता. (कंठ दाटला होता). त्या उत्कंठांची गर्दी हृदयात दाबून. १५५६. वाचा विस्कळीत झाली होती, ती प्राणाने सावरून, क्रमरहित श्वासोच्छ्वास जागच्या जागी व्यवस्थित करून, १५५७.

अर्जुन म्हणाला, हे अच्युता, तुझ्या कृपेमुळे (माझा) मोह नष्ट झाला, (मला माझ्या खऱ्या स्वरूपाचे) स्मरण झाले, मी संशयरहित झालो आहे. आता तुझी जी आज्ञा असेल ती मी पाळीन. ७३.

मग अर्जुन म्हणाला, तुझ्या ठिकाणी मोह आहे, असे तुला वाटते काय ? असे देवा तुम्ही मला विचारता काय ? (तर महाराज,) तो मोह आपले ठिकाण (अज्ञान) घेऊन परिवारासह गेला. १५५८. सूर्याने डोळ्यांच्या जवळ येऊन अंधार भासतो काय, असे डोळ्याला विचारावे; हे त्याचे वेड्यासारखे विचारणे कोणत्या तरी गांवात सरते होईल काय ? १५५९. त्याप्रमाणे श्रीकृष्ण राजा, तुम्ही आमच्या डोळ्यांना प्रत्यक्ष दिसत आहात. ही एकच गोष्ट, कोणची गोष्ट करण्याला पुरणार नाही ? म्हणजे केवळ तुमचे दर्शनच, वाटेल ती गोष्ट करण्यास समर्थ आहे.) १५६०. शिवाय जे कोणत्याहि उपायांनी जाणता येणार नाही, ते, आईपेक्षा, अधिक प्रेमाने तूं तोंड भरून सांगतोस, १५६१. आता महाराज, माझ्या ठिकाणी मोह आहे की नाही, असे आपण काय विचारता ? मी तुझ्या स्वरूपाच्या प्राप्तीने कृतकृत्य झालो पाहा. १५६२. मी अर्जुन आहे अशा देहतादात्म्याने अडकलो होतो, तो तुझ्याशी ऐक्य पावून मुक्त झालो. आता तूं पुसणे व मी सांगणे या दोन्ही गोष्टी उरल्या नाहीत. १५६३. तुमच्या प्रसादाने प्राप्त झालेल्या आत्मबोधाने, त्या मोहाचे मूळ (अज्ञान), मी आपल्या ठिकाणी शिल्लक राहू देणार नाही. १५६४. आता हे देवा, अमुक एक करावयाचे, अथवा अमुक एक करावयाचे नाही, हे ज्या द्वैतापासून उत्पन्न होते, त्या द्वैतात सर्व ठिकाणी तुझ्याशिवाय मला कांही दिसत नाही. १५६५. याविषयी माझ्या ठिकाणी संशयाचे कांहीच उरले नाही; तर निश्चयेकरून जेथे कर्मांचा संबंध नाही, ते (ब्रह्मस्वरूप) मी झालो आहे. १५६६. तुझ्या कृपेने माझे आत्मस्वरूप मला प्राप्त होऊन, माझे कर्तव्य निःशेष गेलेच; परंतु आता प्रभो, तुमच्या आज्ञेवाचून मला दुसरे कांही कर्तव्य राहिले नाही. १५६७. कारण की, जे दृश्य (कृष्णस्वरूप) असे आहे की, ते इतर दृश्यांचा नाश करते; जे (कृष्णस्वरूप) दुसरे असून द्वैताचा नाश करते; जे (कृष्णस्वरूप) एकच आहे. पण सर्व देशात सर्वकाळ वास्तव्य करते; १५६८. ज्याच्या संबंधाने संसारबंध नाहीसा होतो. ज्याची आशा केली असता इतर सर्व आशा नाहीशा होतात व जे भेटले असता आपल्या ठिकाणी सर्व भेटते; १५६९. ज्याच्या प्रेमाकरिता अद्वैत बोधाचे उल्लंघन करावे लागते व जी एकाकी-पणाला मदत करते, अशी माझी गुरुमूर्ति तूं आहेस. १५७०. आपणच स्वतः ब्रह्म होऊन कृत्य व अकृत्य यांचे प्रयोजन नाहीसे करून आणि मग ज्याची अमर्याद सेवा करावी; १५७१. गंगा समुद्राचा उपभोग घेण्यास गेली आणि समुद्राजवळ जाताच समुद्र झाली (समुद्राने जसे तिला आपले पद दिले) त्याप्रमाणे ज्याने आपल्या भक्तांना आपल्या पदाचा उत्तम वाटा दिला. १५७२. तो तूं माझा निर्निमित्त (कोणाच्याहि अपेक्षेने गुरुपद पावलेला नव्हे असा) व सेवा करण्यास योग्य असा गुरु आहेस. (व आपल्या शिष्याला ब्रह्म-रूपता देणे हा तुमचा स्वभावच आहे, त्याप्रमाणे तुम्ही मला ब्रह्मरूपता दिली,) तर मग हाच तुमचा मला ब्रह्मता देण्याचा उपकार, मी का मानतो म्हणून म्हणाल तर, १५७३. माझ्या व तुमच्यामध्ये जो भेदाचा प्रतिबंध (पडदा) होता, तो दूर करून तुम्ही सेवासुख गोड केलेत. १५७४. हे सर्व देवातील श्रेष्ठ देवराया, तर आता तूं वाटेल त्याविषयी मला आज्ञा दे; मी तुझ्या आज्ञेप्रमाणे करीन. १५७५. अर्जुनाच्या या बोलण्याने देव सुखाने भुलून नाचू लागले व म्हणाले की, सदा सफळ असणारा, विश्वाचे फळ व साध्य जो मी,

सफळा फळ हा मज ॥ ७६ ॥ उणेनि उमचला सुधाकरु । देखुनी आपला कुमरु । मर्यादा क्षीरसागरु । विसरेचिना ॥ ७७ ॥ ऐसें संवादाचां बहुलां । लग्न दोघांचिया आंतुला । लागलें देखोनि जाला । निर्भरु संजयो ॥ ७८ ॥ तेणें उचंबळलेपणें । संजय धृतराष्ट्रातें म्हणें । जी कैसें बादरायणें । रक्षिलों दोघे ॥ ७९ ॥ आजि तुमतें अवधारा । नाहीं चर्मचक्षूही संसारा । कीं ज्ञान दृष्टिव्यवहारा । आणिलेती ॥ १५८० ॥ आणि रथींचिये राहाटी । घेईजो घोडेयासाठीं । तया आम्हां या गोष्टी । गोचरा होती ॥ ८१ ॥ वरी जुंझाचें निर्वाण । मांडले असे दारूण । दोहीं हारीं आपण । हारपिजे जैसें ॥ ८२ ॥ येवढा जिये सांकडां । कैसा अनुग्रहो पैं गाढा । जें ब्रह्मानंदु उघडा । भोगवीतसे ॥ ८३ ॥ ऐसें संजय बोलिला । परी न द्रवे येरु उगला । चंद्रकिरणीं शिवतला । पाषाणु जैसा ॥ ८४ ॥ हे देखोनि तयाची दशा । मग करीचि ना सरिसा । परी सुखें जाला पिसा । बोलतसे ॥ ८५ ॥ भुलविला हर्षवेगें । म्हणौनि धृतराष्ट्रा सांगें । एऱ्हवीं नव्हे तयाजोगें । हें कीर जाणें ॥ ८६ ॥

संजय उवाच :
इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः । संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

मग म्हणे पैं कुरुराजा । ऐसा भ्रातृपुत्र तो तुझा । बोलिला तें अधोक्षजा । गोड जालें ॥ ८७ ॥ अगा पूर्वापर सागर । या नामासीचि सिनार । येर आघवें तें नीर । एक जैसें ॥ ८८ ॥ तैसा श्रीकृष्ण पार्थ ऐसें । हें आंगाचिपासीं दिसे । मग संवादीं जी नसे । कांहींचि भेदु ॥ ८९ ॥ पैं दर्पणाहूनि चोखें । दोन्ही होती सन्मुखें । तेथ येरीं येर देखे । आपणपें जैसें ॥ १५९० ॥ तैसा देवेंसीं पंडुसुतु । आपणपें देवीं देखतु । पांडवेंसीं देखे अनंतु । आपणपें पार्थीं ॥ ९१ ॥ देवो देवभक्तालागीं । जिये विवरु देखे आंगीं । येरुही तियेची भागीं । दोन्ही देखे ॥ ९२ ॥ आणिक कांहींच नाहीं । म्हणौनि करिती काई । दोघे येकपणें पाहीं । नांदताती ॥ ९३ ॥ आतां भेदु जरी मोडे । तरी प्रश्नोत्तर का घडे । ना भेदुचि तरी जोडे । संवादसुख कां ॥ ९४ ॥ ऐसें बोलतां दुजेपणें । संवादीं द्वैत गिळणें । तें ऐकिलें बोलणें । दोघांचें मियां ॥ ९५ ॥ उटूनि दोन्ही आरसे । वोडविलीया सरिसे । कोण कोणा पाहातसे । कल्पावें पां ॥ ९६ ॥ का दीपासन्मुखु । ठेविलया दीपकु । कोण कोणा अर्थिकु । कोण जाणे ॥ ९७ ॥

त्या मला हा अर्जुन फळ झाला. १५७६. आपला मुलगा जो चंद्र, त्याने उणेपणा टाकून तो पूर्ण झाला आहे असे पाहून क्षीरसमुद्र आपली मर्यादा विसरतच नाही काय ? १५७७. याप्रमाणे संवादाच्या बहुल्यावर कृष्ण व अर्जुन या दोघांमध्ये ऐक्यतेचे लग्न लागलेले (ते दोघे स्वरूपैक्यतेला पावलेले) पाहून संजय आनंदाने उचंबळला. १५७८. त्या आनंदाच्या भरतीने मग संजय धृतराष्ट्राला म्हणाला, महाराज आपण दोघे व्यासांकडून कसे रक्षिले गेलो ? १५७९. ऐका, आज जगातील पदार्थ पाहण्याची जी चर्मदृष्टि तीहि ज्या तुम्हास नाही, त्या तुम्हाला अतींद्रिय पदार्थ दाखविणाऱ्या ज्ञानदृष्टीच्या व्यवहारात आणिले. १५८०. आणि रथ चालविण्यास जे घोडे लागतात, ते घोडे घेण्यासाठी, तुम्ही ज्या आम्हाला ठेविले त्या आम्हाला या गोष्टी (श्रीकृष्णार्जुनाचा संवाद व्यासकृपेने) ऐकण्यास मिळत आहेत. १५८१. शिवाय आणखी युद्धाचा अनर्थ असा भयंकर आरंभिला आहे की, या युद्धामध्ये उभय पक्षांपैकी कोणीहि पराभूत झाले, तरी त्यात आपलाच पराभव होईल (कारण दोन्ही सैन्ये एकाच कुळातील आहेत.) १५८२. व्यासांचा कसा बलवत्तर अनुग्रह की, युद्धासारखे केवढे संकट; पण निरावरण ब्रह्मानंद (आपल्याकडून) भोगवीत आहेत ! १५८३. असे संजय बोलला; परंतु धृतराष्ट्रावर त्याचा काहीच परिणाम झाला नाही. तो चंद्रकिरणाने स्पर्श केलेल्या सामान्य दगडा-प्रमाणे, (पाझर न फुटता) निर्विकारपणाने स्वस्थच राहिला. १५८४. ही त्या धृतराष्ट्राची अवस्था पाहून, मग कृष्णार्जुनांच्या संवादा-संबंधाने तो पुढे बोलणे करीचना. परंतु सुखाने वेडा झाला असल्याकारणाने, तो तसाच बोलत राहिला. १५८५. आनंदाच्या वेगाने बेहोष झाल्यामुळे तो धृतराष्ट्राला सांगत होता. एऱ्हवी हे धृतराष्ट्राजोगे नाही, हे तो निश्चयाने जाणतच होता. १५८६.

संजय म्हणाला, याप्रमाणे वासुदेव व महात्मा अर्जुन यांचा हा अद्‌भूत रोमांचकारी संवाद मी ऐकला. ७४.

मग संजय धृतराष्ट्राला म्हणाला की, याप्रमाणे तुझ्या भावाचा मुलगा (अर्जुन) बोलला, ते श्रीकृष्णाला गोड वाटले. १५८७. अहो महाराज, पूर्व समुद्र व पश्चिम समुद्र या नांवांनीच काय तो वेगळेपणा आहे; बाकी सर्व पाणी जसे एकच आहे. १५८८. त्याप्रमाणे श्रीकृष्ण आणि अर्जुन, असा भेद त्यांच्या देहासंबंधाने दिसतो. मग महाराज, संवादाच्याठिकाणी त्यांच्यात कांहीच भेद राहत नाही. १५८९. आरशापेक्षा स्वच्छ असे दोन पदार्थ जर एकमेकांसमोर झाले, तर तेथे एकमेक जसे एकमेकास आपण आपल्याला पाहतात; १५९०. त्याप्रमाणे देवांसह अर्जुन आपल्याला देवांच्या ठिकाणी पाहत होता आणि श्रीकृष्ण आपल्याला अर्जुनासह अर्जुनाच्या ठिकाणी पाहत होता. १५९१. श्रीकृष्ण ज्या (ब्रह्म) स्वरूपात देव व भक्ताकरिता अवकाश पाहत होते, अर्जुनहि त्याच (ब्रह्म-) स्वरूपात आपल्याला व देवाला अशा दोघांना अवकाश पाहत होता. १५९२. आणखी (त्या दोघांशिवाय) कांहीच नाही म्हणून काय करतील ? दोघे एकपणाने नांदत आहेत. पहा. १५९३. आता भेद नाहीसा झाला, तर प्रश्नोत्तर कसे घडेल; अथवा भेदच जर राहिला, तर संवादसुख कसे प्राप्त होईल ? १५९४. असे द्वैतपणाने बोलत असता संवादाने द्वैताचा ग्रास करणारे असे जे दोघांचे बोलणे ते मी ऐकले. १५९५. दोन आरसे स्वच्छ करून एकमेकांपुढे ठेविले असता, कोणता आरसा कोणत्या आरशाला पाहतो म्हणून कल्पना करावी ? १५९६. अथवा एका दिव्यासमोर दुसरा दिवा ठेवला असता कोणाला कोणाचा उपयोग आहे, हे कोणी जाणावे ? १५९७. अथवा एका

नाना अर्कापुढें अर्कु । उदयलिया आणिकु । कोण म्हणे प्रकाशकु । प्रकाश्य कवण ।। ९८ ।। हें निर्धारूं जातां फुडें । निर्धारासि ठक पडे । ते दोघे जाले येवढे । संवादें सरिसे ।। ९९ ।। जी मिळतां दोन्ही उदकें । माजीं लवण वारूं ठाके । कीं तयासींही निमिखें । तेंचि होय ।। १६०० ।। तैसे श्रीकृष्ण अर्जुन दोन्ही । संवादले तें मनीं । धरितां मजही वानी । तेचि होतसे ।। १ ।। ऐसें म्हणे ना मोटकें । तंव हिरोनि सात्त्विकें । आठव नेला नेणों कें । संजयपणाचा ।। २ ।। रोमांच जंव फरके । तंव तंव आंग सुरके । स्तंभ स्वेदांतें जिंके । एकला कंपु ।। ३ ।। अद्वयानंदपरिसें । दिठी रसमय जाली असे । ते अश्रु नव्हती जैसें । द्रवत्वचि ।। ४ ।। नेणों काय न माय पोटीं । काय नेणों गुंफे कंठीं । वागर्था पडत मिठी । उससांचिया ।। ५ ।। किंबहुना सात्त्विकां आठां । चाचरु मांडतां उमेठा । संजयो जालासे चोहटा । संवादसुखाचा ।। ६ ।। तया सुखाची ऐसी जाती । जे आपणचि धरी शांती । मग पुढती देहस्मृती । लाधली तेणें ।। ७ ।।

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् । योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ।। ७५ ।।

तेव्हां बैसतेनि आनंदें । म्हणे जी जें उपनिषदें । नेणती तें व्यासप्रसादें । ऐकिलें मियां ।। ८ ।। ऐकतांचि ते गोठी । ब्रह्मत्वाची पडिली मिठी । मीतूंपणेंसीं दिठी । विरोनि गेली ।। ९ ।। हे आघवेचि का योग । जया ठाया येती मार्ग । तयाचें वाक्य सवंग । केलें मज व्यासें ।। १६१० ।। अहो अर्जुनाचेनि मिषें । आपणपेंचि दुजें ऐसें । नटोनि आपणया उद्देशें । बोलिले जें देव ।। ११ ।। तेथ कीं माझे श्रोत्र । पाटाचे जाले जी पात्र । काय वानूं स्वतंत्र । सामर्थ्य गुरूचें ।। १२ ।।

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् । केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ।। ७६ ।।

हें बोलतां विस्मित होये । तेणेंचि मोडावला ठाये । रत्नीं कीं रत्नकिळा ये । झांकोळित जैसी ।। १३ ।। हिमवंतीचीं सरोवरें । चंद्रोदयीं होती काश्मीरें । मग सूर्यागमीं माघारें । द्रवत्व ये ।। १४ ।। तैसा शरीराचिया स्मृती । तो संवादु संजय चित्तीं । धरी आणि पुढती । तेंचि होय ।। १५ ।।

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः । विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ।। ७७ ।।

मग उठोनि म्हणे नृपा । श्रीहरीचिया विश्वरूपा । देखिलया उगा कां पां । असों लाहासी ।। १६ ।। न देखणेनि जें दिसे । नाहीपणेंचि जें असे ।

सूर्यापुढे दुसरा सूर्य उगवला, तर प्रकाशक कोण व प्रकाश्य कोण, हे काय सांगावे; १५९८. याचा पक्का निश्चय करावयास गेले तर, निश्चय कुंठित होतो, ते दोघे (कृष्णार्जुन) संवादाने इतके सारखे झाले. १५९९. महाराज, पाण्याचे दोन ओघ मिळत असतांना, त्या दोन ओघांना मिळण्याचे थांबविण्याकरिता, जर मध्ये मीठ उभे राहिले तर मधल्या मिठाचे एका निमिषात पाणीच होईल. १६००. त्याप्रमाणे श्रीकृष्ण व अर्जुन, हे दोघे जे बोलले त्यांच्या त्या बोलण्याचा मी मनात विचार करीत असता माझाहि प्रकार तोच झाला आहे. १६०१. असे संजय थोडेसे म्हणतो न म्हणतो तोच अष्टसात्त्विक भावांनी त्याची मी संजय अशी, देहस्मृति हरण करून कोठे गेली ते कळेना. १६०२. जसे जसे अंगावर रोमांच उभे राहत होते, तसे तसे शरीर संकुचित होत होते व एकटा कंप, स्तंभ व स्वेद यांना जिंकीत होता. १६०३. अद्वयानंदाच्या स्पर्शाने डोळे डबडबून पाण्याने भरले, ते अश्रू नव्हेत तर जसे डोळ्यांना (प्रेम-) पाझरच फुटले होते ! १६०४. पोटात काय मावत नव्हते कोणास माहीत ? गळ्यात काय अडकत होते हे माहीत नाही; (पण) हुंदक्यांमुळे वाचा उमटण्याचे बंद पडले होते. १६०५. फार काय सांगावे ! अष्टसात्त्विक भावांच्या योगाने अतिशय बोबडी वळली असता संजय हा कृष्णार्जुनांच्या संवादसुखाचा चव्हाटा झाला. १६०६. त्या सुखाची जात अशी आहे की, ते आपण होऊन शांति धरते (म्हणजे त्याचा वेग आपोआप कमी होतो) मग पुन्हा त्या योगाने त्या संजयाला देहस्मृति मिळाली. १६०७.

योगेश्वर श्रीकृष्ण स्वतः प्रत्यक्ष सांगत असतांना, व्यासांच्या कृपेने हे योगरूप अत्यंत गुह्य मी श्रवण केले. ७५.

तेव्हां स्थिरावत असलेल्या आनंदाने संजय म्हणतो, महाराज, जे उपनिषदांना माहित नाही, ते व्यासांच्या कृपेने मी ऐकले. १६०८. ती कथा ऐकताच माझे ब्रह्मभावाशी ऐक्य झाले व मी तूं पणासह अज्ञानदृष्टि नाहीशी झाली. १६०९. हे सर्वच योग ज्या ठिकाणाला येणारे मार्ग आहेत, त्या श्रीकृष्णाचे वाक्य व्यासांनी मला सुलभ केले आहे. १६१०. अहो महाराज, अर्जुनाच्या निमित्ताने आपणच दुसरे (अर्जुन) असे बनून आपल्याचकरिता जे देव बोलले, १६११. महाराज, येथे माझे कान अधिकाराला पात्र झाले. गुरूंच्या स्वतंत्र सामर्थ्याचे मी काय वर्णन करू ? १६१२.

हे राजा (धृतराष्ट्रा), श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या अद्भुत व पुण्यकारक संवादाचे वारंवार स्मरण होऊन, मला पुनः पुनः हर्ष होत आहे. ७६.

हे बोलत असता संजय आश्चर्यचकित झाला व त्या योगाने त्याची देहस्मृति गेली. ते कसे तर ज्याप्रमाणे रत्नाच्या ठिकाणी जसे रत्नाचे तेज रत्नांच्या मूळ स्वरूपाला झाकीत येते; १६१३. हिमालय पर्वतावरील सरोवरे चंद्रोदय झाला असता स्फटिकासारखी घट्ट होतात; नंतर मग सूर्योदय झाल्यावर त्यास पुन्हा पाझर फुटतात; १६१४. त्याप्रमाणे देहस्मृतीवर आल्यावर संजय तो संवाद चित्तात आणी. पुन्हा त्याची तीच (देहविस्मृतीची) अवस्था होत होती. १६१५.

हे राजा, आणि हरीच्या त्या अतिशय अद्भुत रूपाचे पुनः पुनः स्मरण होऊन, मला अत्यंत आश्चर्य वाटत आहे व पुनः पुनः मी हर्ष पावत आहे. ७७.

मग (हर्षाच्या वेगात) उभा राहून संजय म्हणाला, राजा, श्रीहरीच्या विश्वरूपाला पाहिले असतांना तूं उगा कसा राहू शकतोस ? १६१६. न पाहताहि जे दिसते, नाहीपणाने जे आहे,

विसरें आठवे तें कैसें । चुकवूं आतां ॥ १७ ॥ देखोनि चमत्कारु । कीजे तो नाहीं पैसारु । मजहीसकट महापुरु । नेत आहे ॥ १८ ॥ ऐसा श्रीकृष्णार्जुन-। संवादसंगमीं स्नान । करूनि देतसे तिळदान । अहंतेचें ॥ १९ ॥ तेथ असंवरें आनंदें । अलौकिकही कांहीं स्फुंदे । श्रीकृष्ण म्हणे सद्गदें । वेळोवेळां ॥ १६२० ॥ या अवस्थांची कांहीं । कौरवातें परी नाहीं । म्हणौनि रायें तें कांहीं । कल्पावें जंव ॥ २१ ॥ तंव जाला सुखलाभु । आपणपां करूनि स्वयंभु । बुझविला अवष्टंभु । संजयें तेणें ॥ २२ ॥ तेथ कोणी येकी अवसरी । होआवी ते करूनि दुरी । रावो म्हणे संजया परी । कैशी तुझी गा ॥ २३ ॥ तेणें तूंतें येथें व्यासें । बैसविलें कासया उद्देशें । अप्रसंगामाजीं ऐसें । बोलसी काई ॥ २४ ॥ रानींचें राऊळा नेलिया । दाही दिशा मानी सुनिया । कां रात्री होय पाहलया । निशाचरां ॥ २५ ॥ जो जेथिंचें गौरव नेणें । तयासि तें भिंगुळवाणें । म्हणौनि अप्रसंगु तेणें । म्हणावा कीं तो ॥ २६ ॥ म्हणे सांगें प्रस्तुत । उदयलेंसे जें उत्कळित । तें कोणासि बा रे जैत । देईल शेखीं ॥ २७ ॥ एऱ्हवीं विशेषें बहुतेक । आमुचें ऐसें मानसिक । जे दुर्योधनाचे अधिक । प्रताप सदा ॥ २८ ॥ आणि येरांचेनि पाडें । दळही यांचे देव्हडें । म्हणौनि जैत फुडें । आणील ना तें ॥ २९ ॥ आम्हां तंव गमे ऐसें । मा तुझें जोतीष कैसें । तें नेणों संजया असे । तैसें सांग पां ॥ १६३० ॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

यया बोला संजयो म्हणे । जी येरयेरांचें मी नेणें । परी आयुष्य तेथें जिणें । हें फुडें कीं गा ॥ ३१ ॥ चंद्र तेथें चंद्रिका । शंभु तेथें अंबिका । संत तेथें विवेका । असणें कीं जी ॥ ३२ ॥ रावो तेथें कटक । सौजन्य तेथें सोइरीक । वन्हि तेथें दाहक । सामर्थ्य कीं ॥ ३३ ॥ दया तेथें धर्मु । धर्मु तेथें सुखागमु । सुखीं पुरुषोत्तमु । असे जैसा ॥ ३४ ॥ वसंत तेथें वनें । वन तेथ सुमनें । सुमनीं पालिंगनें । सारंगाचीं ॥ ३५ ॥ गुरु तेथ ज्ञान । ज्ञानीं आत्मदर्शन । दर्शनीं समाधान । आथी जैसें ॥ ३६ ॥ भाग्य तेथ विलासु । सुख तेथें उल्लासु । हें असो तेथ प्रकाशु । सूर्य जेथें ॥ ३७ ॥ तैसें सकळ पुरुषार्थ । जेणें स्वामी का सनाथ । तो श्रीकृष्ण रावो जेथ । तेथ लक्ष्मी ॥ ३८ ॥ आणि आपलेनि कांतेंसी । ते जगदंबा जयापासीं ।

विसरू म्हटले तरीहि जे आठवते ते आता कसे चुकवू ? १६१७. श्रीहरीचे विश्वरूप पाहून, त्यांचा तो नुसता चमत्कार मानण्याससुद्धा त्या ठिकाणी अवकाश नाही. हा विश्वरूपरूपी महापूर माझ्याहि सकट वाहून नेत आहे. १६१८. याप्रमाणे श्रीकृष्णार्जुनसंवादरूपी संगमात स्नान करून, संजय अहंकाराला तिळांजळी देत आहे. १६१९. तेव्हा न सावरणाऱ्या आनंदाने त्याला कांही अलौकिक गहिवर येऊन, सद्‌गदित कंठाने 'श्रीकृष्ण' 'श्रीकृष्ण' असे वेळोवेळा म्हणत होता. १६२०. या अष्टसात्त्विक भावांचा प्रकार धृतराष्ट्राला केव्हांच (माहित) नव्हता; म्हणून (संजयाची अशी अवस्था कां झाली ?) त्याची जी कांही कल्पना धृतराष्ट्राने करावी, १६२१. इतक्यात त्या संजयाने आपणास झालेला सुख-लाभ आपल्याच ठिकाणी स्थिर करून, अष्टसात्त्विक भावांचा फुंज जिरवला. १६२२. तेव्हां धृतराष्ट्र म्हणाला, संजया, लढाईत कोणत्या वेळला कसा प्रसंग येईल, ते सांगून माझा वेळ घालविण्याकरिता व्यासांनी तुला माझ्याजवळ ठेविले; ते बाजूला सारून, तूं हा काय प्रकार मांडला आहेस ? १६२३. त्या व्यासांनी तुला येथे कशाकरिता बसविले ? प्रसंग नसता, मध्येच असे काय बोलतोस ? १६२४. रानात राहणारा मनुष्य राजमंदिरात नेला असता त्याला दाही दिशा उदास वाटतात; अथवा उजाडले असता, पिशाच्चांना रात्र होते; १६२५. ज्याला जेथचे महत्त्व माहीत नाही ते त्याला विपरीतच वाटते. म्हणून (त्या महत्त्व माहीत नसलेल्या गोष्टीच्या वर्णनास) तो (धृतराष्ट्र) अप्रसंग आहे असे म्हणणारच, (यात काय नवल ?) १६२६. (मग) धृतराष्ट्र म्हणाला, अरे बापा संजया, सांप्रत जे युद्ध सुरू झाले आहे, ते शेवटी कोणाला जय देईल ? १६२७. एऱ्हवी विशेषेकरून बहुतेक आमची अशी कल्पना आहे की, दुर्योधनाचा पराक्रम नेहमी अधिक असतो. १६२८. आणि प्रतिपक्षी पांडवांच्या मानाने या दुर्योधनाचे सैन्यहि दीडपट आहे. म्हणून ते सैन्य निश्चयेकरून जय मिळवील ना ? १६२९. आम्हाला तर असे वाटते. मग तुझे भविष्य कसे आहे, ते कळत नाही. तर संजया, तुझे भविष्य जसे असेल तसे सांग. १६३०.

जेथे योगेश्वर कृष्ण व जेथे धनुर्धर पार्थ असतील, तेथे श्री, विजय, ऐश्वर्य आणि अढळ नीति ही आहेतच, असे माझे (निश्चित) मत आहे. ७८.

या धृतराष्ट्राच्या बोलण्यावर संजय म्हणाला, महाराज, एकमेकांचे काय होईल, हे मी जाणत नाही; परंतु जेथे आयुष्य आहे, तेथे जगणे निश्चित आहे. १६३१. महाराज, चंद्र तेथे चांदणे असावयाचे, शिव तेथे शक्ति असावयाचीच व संत तेथे सुविचार असायचाच, १६३२. राजा तेंथे सैन्य, प्रेम तेथे संबंध व जेथे अग्नि तेथे जाळण्याची शक्ति असावयाचीच. १६३३. दया तेथे धर्म, धर्म तेथे सुखप्राप्ति आणि सुखाच्या ठिकाणी जसा पुरुषोत्तम असतो. १६३४. जेथे वसंत तेथे (झाडांना) नवी पालवी असावयाची व नवी पालवी तेथे फुले व फळे तेथे भ्रमरांचे समुदाय असावयाचेच. १६३५. जेथे गुरु तेथे ज्ञान, जेथे ज्ञान तेथे आत्मदर्शन, जेथे आत्मदर्शन तेथे जसे समाधान असते. १६३६. जेथे भाग्य तेथे सुखभोग व जेथे सुखभोग तेथे प्रसन्नता; असो हे राहू दे. जेथे सूर्य तेथे प्रकाश असावयाचाच; १६३७. त्याप्रमाणे ज्या स्वामीच्या योगाने चारी पुरुषार्थ सनाथ झाले आहेत, तो श्रीकृष्ण राजा जेथे आहे तेथे लक्ष्मी असावयाचीच. १६३८. आणि ज्याच्याजवळ आपल्या पतीसह ती जगन्माता लक्ष्मी आहे, अणिमादिक सिद्धिदेखील त्याच्या

अणिमादिकी काय दासी । नव्हती तयातें ॥ ३९ ॥ कृष्ण विजयस्वरूप निजांगें । तो राहिला असे जेणें भागें । तैं जयो लागेंवेगें । तेथेंचि आहे ॥ १६४० ॥ विजयी नामें अर्जुन विख्यातु । विजयस्वरूप श्रीकृष्णनाथु । श्रियेसीं विजय निश्चितु । तेथेंचि असे ॥ ४१ ॥ तयाचिये देशींचां झाडीं । कल्पतरूतें होडी । न जिणावें कां येवढी । मायबापु असतां ॥ ४२ ॥ ते पाषाणही आघवे । चिंतारत्नें कां नोहावे । तिये भूमिके कां न यावें । चैतन्यत्व ॥ ४३ ॥ तयाचिया गांवींचिया । नदी अमृतें वाहाविया । नवल कायि राया । विचारीं पां ॥ ४४ ॥ तयाचे बिसाट शब्द । सुखें म्हणों येती वेद । सदेह सच्चिदानंद । कां नोहावा तो ॥ ४५ ॥ पैं स्वर्गापवर्ग दोन्ही । इयें पदें तया अधीनीं । जे श्रीकृष्ण बाप जननी । कमळा जया ॥ ४६ ॥ म्हणौनि जिया बाहीं उभा । तो लक्ष्मियेचा वल्लभा । तेथ सर्वसिद्धी स्वयंभा । येर नेणों ॥ ४७ ॥ आणि समुद्राचा मेघु । उपेगें तयाहूनि चांगु । तैसा पार्थीं आजि लागु । आहे तये ॥ ४८ ॥ कनकत्वदीक्षागुरु । लोहा परिसु होय किरु । परी जगा पोसिता व्यवहारु । तेंचि जाणे ॥ ४९ ॥ येथ गुरुत्वा होतसे उणें । ऐसें झणें कोण्ही म्हणे । वन्हि प्रकाश दीपपणें । प्रकाशी आपला ॥ १६५० ॥ तैसा देवाचिया शक्ती । पार्थु देवासीचि बहुती । परी माने इये स्तुती । गौरव असे ॥ ५१ ॥ आणि पुत्रें मी सर्व गुणीं । जिणावा हे बापा शिराणी । तरी ते शार्ङ्गपाणी । फळा आली ॥ ५२ ॥ किंबहुना ऐसा नृपा । पार्थु जालासे कृष्णकृपा । तो जयाकडे साक्षेपा । रीति आहे ॥ ५३ ॥ तोचि गा विजयासि ठावो । येथ तुज कोण संदेहो । तेथ न ये तरी वावो । विजयोचि होय ॥ ५४ ॥ म्हणोनि जेथ श्री श्रीमंतु । जेथ तो पांडुचा सुतु । तेथ विजय समस्तु । अभ्युदयो तेथ ॥ ५५ ॥ जरी व्यासाचेनि साचें । धिरे मन तुमचें । तरी या बोलाचें । ध्रुवचि माना ॥ ५६ ॥ जेथ तो श्रीवल्लभु । जेथ भक्तकदंबु । तेथ सुख आणि लाभु । मंगळाचा ॥ ५७ ॥ या बोला आन होये । तरी व्यासाचा अंकु न वाहें । ऐसें गाजोनि बाहे । उभिली तेणें ॥ ५८ ॥ एवं भारताचा आवांका । आणूनि श्लोका येकां । संजयें कुरुनायका । दिधला हातीं ॥ ५९ ॥ जैसा नेणों केवढा वन्ही । परी गुणाग्रीं ठेऊनि । आणिजे सूर्याची हानी । निस्तरावया ॥ १६६० ॥

दासी होत नाहीत काय ? १६३९. कृष्ण आपल्या अंगाने विजयाचे स्वरूप आहे; तो ज्या पक्षाला राहिलेला आहे, अर्थात जय त्या बाजूला त्वरेने मिळावयाचाच. १६४०. 'विजय' नांवाने अर्जुन प्रसिद्ध आहे व श्रीकृष्णनाथ तर विजयाचीच मूर्ति आहे. लक्ष्मीसुद्धा व सर्व विजय निश्चितपणाने तेथेच आहे असे समज. १६४१. त्याला (अर्जुनाला) एवढे (श्रीकृष्ण व लक्ष्मी यांच्या-सारखे) मायबाप असता त्याच्या देशाच्या झाडांनी कल्पतरूला पैजेने कां जिंकू नये ? १६४२. त्या देशाचे सर्वहि दगड चिंतामणि कां होऊ नयेत ? आणि त्या देशाच्या भूमीला चैतन्यत्व कां येऊ नये ? १६४३. त्याच्या गांवच्या नद्या अमृताने (भरून) कां वाहू नयेत ? राजा, विचार कर, यात कांही आश्चर्य आहे काय ? १६४४. त्याच्या स्वैर उच्चारिलेल्या शब्दांना खुशाल वेद म्हणता येईल ! (मग) तो देहासह सच्चिदानंदरूप कां होऊ नये ? १६४५. ज्याचा बाप श्रीकृष्ण आहे व लक्ष्मी आई आहे, त्याच्या अधीन स्वर्ग व मोक्ष ही दोन्ही पदे आहेत. १६४६. म्हणून ज्या पक्षाला तो लक्ष्मीचा पति उभा आहे, तेथे सर्व सिद्धि मूर्तिमंत आहेत; याशिवाय मी दुसरे कांही जाणत नाही. १६४७. आणि मेघ हा समुद्राच्या पाण्याचा बनलेला असला तरी, उपयोगाने त्याच्यापेक्षा अधिक चांगला आहे; तसाच संबंध आज त्या अर्जुनाच्या ठिकाणी आहे (देवापेक्षा अर्जुनाचा जास्त उपयोग आहे.) १६४८. लोखंडाला सोनेपणाची दीक्षा (रूप) देणारा परिस हा लोखंडाचा गुरु आहे खरा, परंतु जगाला पोसणारा व्यवहार तेच (सोनेच) जाणते. १६४९. या उदाहरणात गुरुपणाला कमीपणा होतो, असे कोणी कदाचित् म्हणेल. अग्नि हा दिव्याच्या रूपाने आपलाच प्रकाश प्रकाशित करतो; १६५०. त्याप्रमाणे देवाच्या सामर्थ्यानेच अर्जुन बलवान् झाला आहे. परंतु अर्जुन देवापेक्षाहि सामर्थ्यवान् आहे, अशी वर केलेली अर्जुनाची स्तुतीच देवाला पुष्कळ प्रकारे आवडते, असे या स्तुतीचे गौरव आहे. १६५१. आणि ज्या आपल्या मुलाकडून मी सर्वगुणात जिंकला जावा अशी बापाला इच्छा असते, ती श्रीकृष्णाच्या ठिकाणी फळाला आली (आपल्यापेक्षा आपला शिष्य अर्जुन अधिक वाढावा ही जी देवाची इच्छा होती, ती सफळ झाली). १६५२. फार काय सांगावे ? धृतराष्ट्र राजा, अर्जुन हा कृष्णकृपेने असा (कृतकृत्य) झाला. तो (अर्जुन) ज्यापक्षाकडे जाणूनबुजून आहे, १६५३. हे राजा, तोच पक्ष विजयाची जागा आहे, यात तुला काय संशय (वाटत) आहे ? त्या पक्षाकडे जर जय न येईल, तर तो जयच खोटा होईल. १६५४. म्हणून जेथे लक्ष्मी व श्रीकृष्ण व जेथे तो पंडूचा मुलगा (अर्जुन) हे तीन आहेत. तेथे विजय आहे व सर्व गोष्टींची भरभराट तेथेच आहे. १६५५. व्यासांच्या बोलण्यावर जर तुमचा खराखरा विश्वास असेल तर हे माझे भविष्य अटळ माना. १६५६. जेथे तो लक्ष्मीसहित श्रीकृष्ण आहे व जेथे भक्तांचा समुदाय आहे, तेथे सुखाची, कल्याणाची प्राप्ति (ठेवलेली) आहे. १६५७. या बोलण्यात जर अन्यथा होईल, तर व्यासांचा शिष्य म्हणून मी म्हणविणार नाही, अशी गर्जना करून त्याने हात वर केला. १६५८. याप्रमाणे भारताचे तात्पर्य एका श्लोकात आणून संजयाने धृतराष्ट्राच्या हातात दिले. १६५९. जसा अग्नि केवढा तरी मोठा आहे, (त्याची कल्पना करता येत नाही) परंतु वातीच्या टोकावर ठेवून सूर्याची गैरहजेरी भरून काढण्यासाठी तो आणावा; १६६०. त्याप्रमाणे

तैसें शब्दब्रह्म अनंत । जालें सवालक्ष भारत । भारताचें शतें सात । सर्वस्व गीता ।। ६१ ।। तयाही सातां शतांचा । इत्यर्थु हा श्लोक शेषींचा । व्यासशिष्य संजयाचा । पूर्णोद्‌गारु जो ।। ६२ ।। येणें येकेंचि श्लोकें । राहे तेणें असकें । विद्याजाताचें निकें । जिंतिलें होय ।। ६३ ।। ऐसेयां श्लोका शतें सात । गीतेचीं पदे आंगें वाहत । पदें म्हणों कीं परमामृत । गीताकाशींचें ।। ६४ ।। कीं आत्मराजाचिये सभे । गीते वोडवले खांबे । मज श्लोक प्रतिभे । ऐसे येत ।। ६५ ।। कीं गीता हे सप्तशती । मंत्रप्रतिपाद्य भगवती । मोहमहिषा मुक्ती । आनंदलीसे ।। ६६ ।। म्हणौनि मनें कायें वाचा । जो सेवक होईल इयेचा । तो स्वानंदसाम्राज्याचा । चक्रवर्ती करी ।। ६७ ।। कीं अविद्यातिमिररोखें । श्लोक सूर्यातें पैजा जिंकें । ऐसे प्रकाशिले गीतामिखें । रायें श्रीकृष्णें ।। ६८ ।। कीं श्लोकाक्षरद्राक्षलता । मांडव जाली आहे गीता । संसारपथश्रांता । विसंवावया ।। ६९ ।। कीं सभाग्यसंतीं भ्रमरीं । केले ते श्लोककल्हारीं । श्रीकृष्णाख्यसरोवरीं । सासन्नली हे ।। १६७० ।। कीं श्लोक नव्हती आन । गमे गीतेचें महिमान । वाखाणिते बंदिजन । उदंड जैसे ।। ७१ ।। कीं श्लोकाचिया आवारा । सात शतें करूनि सुंदरा । सर्वागम गीतापुरा । वसों आले ।। ७२ ।। कीं निजकांता आत्मया । आवडी गीता मिळावया । श्लोक नव्हती बाह्या-। पसरु का जो ।। ७३ ।। कीं गीताकमळींचे भृंग । हे गीतासागरतरंग । कीं हरीचे तुरंग । गीतारथींचे ।। ७४ ।। कीं श्लोक सर्वतीर्थसंघातु । आला श्रीगीतेगंगेआंतु । जे अर्जुन सिंहस्थु । जाला म्हणौनि ।। ७५ ।। कीं नोहे हे श्लोकश्रेणी । अचिंत्यचित्तचिंतामणी । कीं निर्विकल्पां लावणी । कल्पतरूंची ।। ७६ ।। ऐसिया शतें सात श्लोकां । परी आगळा येकयेका । आतां कोण वेगळिका । वानावा पां ।। ७७ ।। दीपा आगिलु मागिलु । सूर्यू धाकटा वडिलु । अमृतसिंधु खोलु । उथळु कायसा ।। ७८ ।। तान्ही आणि पारठी । इया कामधेनूतें दिठी । सूनि जैसिया गोठी । कीजतीना ।। ७९ ।। तैसे पहिले सरते । श्लोक न म्हणावे गीते । जुनीं नवीं पारिजातें । आहाती काई ।। १६८० ।। आणि श्लोका पाडु नाहीं । हें कीर समर्थु काई । येथ वाच्य वाचकही । भागु न धरी ।। ८१ ।। जे इये शास्त्रीं येकु । श्रीकृष्णचि वाच्य वाचकु । हें प्रसिद्ध जाणे लोकु । भलताही ।। ८२ ।। येथें जें अर्थें तेंचि पाठें । जोडे येवढेनि धटें । वाच्यवाचकें येकवटें । साधित शास्त्र ।। ८३ ।। म्हणौनि मज कांहीं । समर्थनीं आतां विषो नाहीं । गीता जाणा हे वाङ्मयी ।

अनंत वेद सव्वा लक्ष भारत झाले व भारताचे सार सातशेश्लोकात गीता झाली. १६६१. व्यासांचा शिष्य जो संजय, त्याचा जो पूर्णोद्गार तो या गीतेचा शेवटचा श्लोक, या सातशे श्लोकांचेहि तात्पर्य आहे. १६६२. या एकाच श्लोकावर जो विश्वास ठेवून राहील त्याने संपूर्ण विद्यामात्राचे खरे स्वरूप हस्तगत केले, असे होईल १६६३. याप्रमाणे या सातशे श्लोकांना गीतेची पदे आपल्या अंगी धारण करतात या श्लोकांना श्लोक म्हणावे का गीतारूपी आकाशातील परमामृत म्हणावे ? १६६४. अथवा आत्मराजाची सभा जी गीता, त्या गीतारूपी सभेला हे सातशे श्लोकरूपी खांबच लाविले आहेत. हे श्लोक माझ्या अनुभवाला याप्रमाणे येतात. १६६५. अथवा गीता ही सप्तशतीच्या मंत्रांनी प्रतिपादन करण्यास योग्य अशी देवी आहे व ती मोहरूपी महिषासुराच्या नाशाने आनंद पावली आहे. १६६६. म्हणून जो मनाने, शरीराने व वाचेने गीतारूपी देवीचा सेवक होईल, त्याला ही गीता स्वानंदरूपी साम्राज्याचा सार्वभौम राजा करील; १६६७. अथवा अविद्यारूपी अंधारावर चाल करून गीतेचा एकेक श्लोकच सूर्याला पैजेने जिंकतो; असे सातशे श्लोक श्रीकृष्णराजाने प्रकट केले आहेत; १६६८. अथवा संसाररूपी रस्त्यावर चालतांना श्रमलेल्यांना विश्रांति घेण्याकरिता श्लोकांच्या अक्षररूपी द्राक्षांच्या वेलीला, गीता ही मांडव झाली आहे; १६६९. अथवा भाग्यवान् संतरूपी भ्रमरांनी सेवन करून ज्या श्लोकांना कमळरूपता आणिली, अशा श्लोककमळांनी युक्त असे जे श्रीकृष्ण नांवाचे सरोवर, त्यामध्ये ही गीतारूप वेली भरास आली आहे; १६७०. किंवा हे श्लोक नव्हेत, मला तर यासंबंधाने दुसरीच कल्पना येते. हे श्लोक म्हणजे जणू काय गीतेचा महिमा वर्णन करणारे पुष्कळसे भाटच आहेत; १६७१. अथवा सातशे श्लोकांचा सुंदर कोट करून सर्व शास्त्रे गीतारूपी शहरात राहावयास आली आहेत; १६७२. अथवा हे श्लोक म्हणजे, गीता ही आपला पति जो आत्मा त्यास आवडीने भेटण्याकरिता आली असता तिने पसरलेले बाहूच नव्हेत काय ? १६७३. अथवा हे श्लोक गीतारूपी कमळावरील भुंगे आहेत, अथवा गीतारूपी समुद्रावरील लाटा आहेत, अथवा श्रीहरीच्या गीतारूपी रथाचे घोडेच आहेत; १६७४. अथवा अर्जुन हा सिंहस्थ झाला, म्हणून हा श्लोकरूपी सर्व तीर्थांचा समुदाय श्रीगीतारूपी गंगेत आला, १६७५. अथवा ही श्लोकांची पंक्ति नव्हे, तर अचिंत्य जे ब्रह्म ते चित्ताला देणारा चिंतामणि आहे; अथवा निर्विकल्प ब्रह्माला प्राप्त करून देणारी श्लोक ही कल्पतरूची झाडे लाविलेली आहेत. १६७६. असे सातशे श्लोक आहेत; परंतु ते एकापेक्षा एक वरचढ आहेत आता कोणाची निवड करून वेगळे वर्णन करावे ? १६७७. दिव्यास आधीचा व मागचा भेद कसला ? सूर्यात धाकटा व वडिल असा भेद कसला ? अमृताच्या समुद्राला खोल व उथळ हा भेद कसला ? १६७८. ती तान्ही आहे अथवा पारठी आहे, या गोष्टी कामधेनूच्या दृष्टीने पाहिले तर जशा करता येत नाहीत; १६७९. त्याप्रमाणे गीतेच्या श्लोकात हे पहिले हे शेवटचे असे प्रकार आहेत असे म्हणू नये. पारिजातकाच्या फुलात जुनी नवी (हे भेद) आहेत काय ? १६८०. आणि श्लोकांमध्ये कमी योग्यतेचा व अधिक योग्यतेचा असा भेद नाही, असे खरोखर काय समर्थन करू ? या गीतेत वाच्य व वाचक हीहि निवड होत नाही. १६८१. कारण की, या गीता-शास्त्रात एक श्रीकृष्ण वाच्य व वाचक आहेत, ही (गोष्ट) प्रसिद्ध व वाटेल त्या मनुष्यालाहि माहित आहे. १६८२. गीतेच्या अर्थापासून जे फळ प्राप्त होते तेच गीतेच्या पाठानेहि मिळते. जसे गीतेचे अर्थज्ञान व पठण ही फलदृष्टीने ताजव्यात सारखीच आहेत; तसेच गीताशास्त्र हे वाच्य व वाचक यांचे ऐक्य साधणारे आहे. १६८३. म्हणून मला आता समर्थन करण्यास कांही विषय नाही.

श्रीमूर्ति प्रभूची ॥ ८४ ॥ शास्त्र वाच्यें अर्थें फळे । मग आपण मावळे । तैसें नव्हे हें सगळें । परब्रह्मचि ॥ ८५ ॥ कैसा विश्वाचिया कृपा । करूनि महानंद सोपा । अर्जुनव्याजें रूपा । आणिला देवें ॥ ८६ ॥ चकोराचेनि निमित्तें । तिन्ही भुवनें संतप्तें । निवविलीं कळावंतें । चंद्रें जेवीं ॥ ८७ ॥ कां गौतमाचेनि मिषें । कलिकाळज्वरितादोषें । पाणिढाळु गिरीशें । गंगेचा केला ॥ ८८ ॥ तैसें गीतेचें हें दुभतें । वत्स करूनि पार्थातें । दुभीनली जगापुरतें । श्रीकृष्णगाय ॥ ८९ ॥ येथें जीवें जरी नाहाल । तरी हेंचि कीर होआल । नातरी पाठमिषें तिंबाल । जीभचि जरी ॥ १६९० ॥ तरी लोह एके अंशें । झगटलिया परिसें । येरीकडे आपैसें । सुवर्ण होय ॥ ९१ ॥ तैसी पाठाची ते वाटी । श्लोकपाद लावा ना जंव वोठीं । तंव ब्रह्मतेची पुष्टी । येईल आंगा ॥ ९२ ॥ ना येणेसीं तोंड वांकडें । करूनि ठाकाल कानवडें । तरी कानींही घेतां पडे । तेचि लेख ॥ ९३ ॥ जे हे श्रवणें पाठें अर्थें । गीता नेदी मोक्षाआरौतें । जैसा समर्थ दाता कोणातें । नास्ति न म्हणे ॥ ९४ ॥ म्हणौनि जाणतया सवा । गीताचि येकी सेवा । काय कराल आघवां । शास्त्रीं येरीं ॥ ९५ ॥ आणि कृष्णार्जुनीं मोकळी । गोठी चावळिली जे निराळीं । ते श्रीव्यासें केली करतळीं । घेवों ये ऐसी ॥ ९६ ॥ बाळकातें वोरसें । माय जैं जेवऊं बैसे । तैं तया ठाकती तैसे । घांस करी ॥ ९७ ॥ कां अफाटा समीरणा । आपैतेपण शाहाणा । केलें जैसें विंजणा । निर्मूनियां ॥ ९८ ॥ तैसें शब्दें जें न लभे । तें घडूनियां अनुष्टुभें । स्त्रीशूद्रादि प्रतिभे । सामाविलें ॥ ९९ ॥ स्वातीचेनि पाणियें । न होती जरी मोतियें । तरी अंगीं सुंदराचिये । का शोभते तें ॥ १७०० ॥ नादु वाद्या न येतां । तरी कां गोचरु होता । फुलें न होतां घेपता । आमोदु केवीं ॥ १ ॥ गोडी न होतीं पक्वान्नें । तरी कां फावती रसने । दर्पणावीण नयनें । नयनु का दिसे ॥ २ ॥ द्रष्टा श्रीगुरुमूर्ती । न रिगता दृश्यपंथीं । तरी काह्या उपास्ती । आकळता तो ॥ ३ ॥ तैसें वस्तु जें असंख्यात । तया संख्या शतें सात । न होती तरी कोणा येथ । फावों शकतें ॥ ४ ॥ मेघ सिंधूचें पाणी वाहे । तरी जग तयातेंचि पाहे । कां उमप तें नोहे । ठाकतें कोण्हा ॥ ५ ॥ आणि वाचा जें न पवे । तें हे श्लोक न होते बरवे । तरी कानें मुखें फावे । ऐसें कां होतें ॥ ६ ॥ म्हणौनि व्यासाचा हा थोरु । विश्वासि जाला उपकारु । श्रीकृष्णउक्ती आकारु । ग्रंथाचा केला ॥ ७ ॥ आणि तोचि हा मी आतां । व्यासाचीं पदें पाहतां पाहतां ।

गीता ही प्रभूंची शब्दमय सुशोभित मूर्ति आहे असे समजा. १६८४. इतर शास्त्र, आपल्या विषयांचे अर्थज्ञानरूपी फल देऊन आपण नाहीसे होते; तसे हे गीताशास्त्र नाही, तर हे सगळे परब्रह्मच आहे. १६८५. देवांनी विश्वाच्या करुणेने, ब्रह्मानंद सोपा करून अर्जुनाच्या निमित्ताने कसा प्रकट केला आहे ? १६८६. ज्याप्रमाणे चकोराच्या निमित्ताने, कलांनी युक्त असलेल्या चंद्राने तापलेले तिन्ही लोक शांत केले; १६८७. अथवा कळिकाळरूपी तापाने तप्त झालेल्यांची पीडा नाहीशी करण्याच्या हेतूने शंकरांनी गौतमाच्या निमित्ताने गंगेचा ओघ खाली सोडून दिला; १६८८. त्याप्रमाणे अर्जुनाला वासरू बनवून श्रीकृष्णरूपी गायीने हे गीतेचे दुभते जगाला पुरेल एवढे दिले आहे. १६८९. या गीतारूपी गंगेत जर तुम्ही अंतःकरणपूर्वक स्नान कराल तर, हेच (गीतारूपी ब्रह्मच) तुम्ही व्हाल अथवा पाठाच्या रूपाने जर नुसती जीभच ओली कराल; (नुसते जीभेने आवर्तन कराल.) १६९०. तरी परिसाने लोखंडाच्या एका भागाला स्पर्श केला असता त्या लोखंडाच्या इतर सर्व भागांचे जसे आपोआप सोने होते; १६९१. त्याप्रमाणे पाठरूपी वाटीने गीतेचे श्लोक मुखाला लावता न लावता तोच, ब्रह्मतेची पुष्टि अंगाला येईल. १६९२. अथवा गीतेकडे तोंड वाकडे करून जरी पडल्या पडल्या कानाने गीता ऐकली (तरी तीच फलप्राप्ति होते) १६९३. कारण की ज्याप्रमाणे समर्थ दाता कोणाला नाही असे म्हणत नाही; त्याप्रमाणे गीता ही आपल्या ऐकण्याने, पठणाने अथवा अर्थज्ञानाने मोक्षापेक्षा कमी कांही देत नाही. १६९४. म्हणून शहाण्या मनुष्याच्या समागमाने एका गीतेचेच सेवन करावे, इतर सर्व शास्त्रे घेऊन काय करावयाचे आहे ? १६९५. आणि श्रीकृष्णार्जुन हे धागा न लागेल (इतकी कठीण) अशी जी मोकळी कथा बोलले, ती व्यासांनी वाटेल त्याला तळहातावर घेता येईल इतकी सोपी केली. १६९६. जेव्हां आई मुलाला प्रेमाने जेवू घालावयास बसते, तेव्हां त्या मुलाला घेता येतील असे घास करते; १६९७. अथवा ज्याप्रमाणे शहाण्या माणसांनी पंखा बनवून अफाट वाऱ्याला (वाटेल तेव्हां घेता यावा असा) आपल्या स्वाधीन केला; १६९८. तसे शब्दांनी जे प्राप्त होत नाही, ते अनुष्टुप छंदात बसवून स्त्रीशूद्रादिकांच्या समजूतीला उतरेल असे (श्रीव्यासांनी) केले. १६९९. स्वाति नक्षत्राच्या पाण्याचे थेंब जर मोती झाले नसते, तर ती सुंदर स्त्रियांच्या शरीरावर कोठून शोभली असती ? १७००. नाद जर वाद्याच्या रूपाला न येता, तर तो कानाला गोचर कसा झाला असता ? व सुवास जर फुले झाला नसता तर तो सुगंध (नाकाने) कसा घेतला जाता ? १७०१. गोडी जर पक्वान्न झाली नसती तर ती जीभेला कशी घेता आली असती ? आरशाशिवाय डोळ्याला डोळा दिसेल काय ? १७०२. द्रष्टा जो श्रीगुरुमूर्ति, तो जर दृश्याच्या मार्गात पडला नसता (निर्गुण जो श्रीगुरु, तो जर सगुण झाला नसता) तर तो उपासनेने कसा स्वाधीन झाला असता ? १७०३. त्याप्रमाणे जे अपार ब्रह्म, ते जर सातशे श्लोकांच्या मर्यादेत आले नसते, तर ते ब्रह्म या जगात कोणाला प्राप्त होऊ शकले असते ? १७०४. मेघ हा जरी समुद्राचे पाणी धारण करतो, तरी जग समुद्राकडे न पाहता मेघाकडेच पाहते; कारण जे अमर्याद आहे ते कोणाला प्राप्त करून घेता येत नाही. १७०५. आणि वाचेला प्राप्त होत नाही; असे जे (ब्रह्म) ते जर हे सातशे सुंदर श्लोक होते ना, तर ते कानाने, मुखाने भोगता येईल असे का झाले असते ? १७०६. म्हणून जगावर व्यासांचा हा मोठा उपकार झाला की, त्यांनी श्रीकृष्णाच्या बोलण्याला ग्रंथाचा आकार दिला. १७०७. आणि तोच हा ग्रंथ व्यासांची पदे पाहता पाहता, मी आता

आणिला श्रवणपथा । मऱ्हाठिया ॥ ८ ॥ व्यासादिकांचे उन्मेख । राहाटती जेथ साशंक । तेथ मीही रंक येक । वाचाळी करीं ॥ ९ ॥ परी गीता ईश्वरु भोळा । ले व्यासोक्तिकुसुममाळा । तरी माझिया दूर्वादळा । ना न म्हणे कीं ॥ १७१० ॥ आणि क्षीरसिंधूचिया तटा । पाणिया येती गजघटा । तेथ काय मुरकुटा । वारिजतसे ॥ ११ ॥ पांख फुटे पाखिरूं । नुडे तरी नभींच थिरू । गगन क्रमी सत्वरु । तो गरुडही तेथ ॥ १२ ॥ राजहंसाचें चालणें । भूतळीं जालिया शाहाणें । आणिकें काय कोणें । चालावेंचिना ॥ १३ ॥ जी आपुलेनि अवकाशें । अगाध जळ घेपे कलशें । चुळीं चूळपणा ऐसें । भरूनि न निघे ॥ १४ ॥ दिवियेचां आंगीं थोरी । तरी ते बहु तेज धरी । वाती आपुलिया परी । आणीच कीं ना ॥ १५ ॥ जी समुद्राचेनि पैसें । समुद्रीं आकाश आभासे । थिल्लरीं थिल्लराऐसें । बिंबेचि पैं ॥ १६ ॥ तेवीं व्यासादिक महामती । वावरों येती इये ग्रंथीं । मा आम्ही ठाकों हे युक्ती । न मिळे कीर ॥ १७ ॥ जिये सागरीं जळचरें । संचरती मंदराकारें । तेथ देखों शफरें येरें । पोहों लाहती ॥ १८ ॥ अरुण आंगाजवळिके । म्हणौनि सूर्यातें देखे । मा भूतळींची न देखे । मुंगी काई ॥ १९ ॥ यालागीं आम्हां प्राकृतां । देशिकारें बंधें गीता । म्हणणें हें अनुचिता । कारण नोहे ॥ १७२० ॥ आणि बापु पुढां जाये । ते घेत पाउलाची सोये । बाळ ये तरी न लाहे । पावों कायी ॥ २१ ॥ तैसा व्यासाचा मागोवा घेतु । भाष्यकारांतें वाट पुसतु । अयोग्यही मी न पवतु । कें जाईन ॥ २२ ॥ आणि पृथ्वी जयाचिया क्षमा । नुबगे स्थावरजंगमा । जयाचेनि अमृतें चंद्रमा । निववी जग ॥ २३ ॥ जयाचें आंगिक अंशिकें । तेज लाहोनि अर्कें । आंधाराचें सावाइकें । लोटिजत आहे ॥ २४ ॥ समुद्रा जयाचें तोय । तोया जयाचें माधुर्य । माधुर्या सौंदर्य । जयाचेनि ॥ २५ ॥ पवना जयाचें बळ । आकाश जेणें पघळ । ज्ञान जेणें उजाळ । चक्रवर्तीं ॥ २६ ॥ वेद जेणें सुभाष । सुख जेणें सोल्लास । हें असो रूपस । विश्व जेणें ॥ २७ ॥ तो सर्वोपकारी समर्थु । सद्गुरु श्रीनिवृत्तिनाथु । राहाटत असे मजही आंतु । रिघोनियां ॥ २८ ॥ आतां आयती गीता जगीं । मी सांगें मऱ्हाठिया भंगीं । येथ कें विस्मयालागीं । ठावो आहे ॥ २९ ॥ श्रीगुरूचेनि नांवें माती । डोंगरीं जयापासीं होती । तेणें कोळियें त्रिजगतीं । येकवद केली ॥ १७३० ॥ चंदनें वेधलीं झाडें । जालीं चंदनाचेनि पाडें ।

मराठी भाषेच्या रूपाने ऐकण्याच्या मार्गाला आणला. १७०८. व्यासादिकांची ज्ञाने ज्या गीतेत संशययुक्तच वावरतात, त्या गीतेच्या बाबतीत मी देखील एक गरीब मनुष्य बडबड करीत आहे; १७०९. परंतु गीता हा भोळा शंकर आहे. तो व्यासवचनरूपी फुलांची माळ जरी धारण करतो तरी माझ्या मराठी ओव्यारूपी दूर्वादळांना खास 'नाही' म्हणणार नाही. १७१०. आणि क्षीरसमुद्राच्या किनाऱ्याला पाणी प्यावयास हत्तींचे समुदाय येतात, तेथे चिलटांना क्षीरसमुद्र येऊ नकोस असे म्हणतो काय ? १७११. नुकतेच पंख फुटलेले पांखरू जरी फार उडाले नाही तरी आकाशात उडते व त्वरेने उंच उडत आकाशाचे आक्रमण करणारा गरुडहि (तेथेच) उडत असतो. १७१२. राजहंसाचे चालणे जगात उत्तम ठरले, म्हणून आणखी कोणी पृथ्वीवर चालूच नये की काय ? १७१३. महाराज, आपल्या पोकळीप्रमाणे घागरीला पुष्कळ पाणी घेता येते; म्हणून चुळीत चुळीच्या लहान पोकळी-इतके पाणी भरून राहत नाही काय ? १७१४. मशालीचा आकार मोठा असतो, म्हणून ती पुष्कळ उजेड धारण करते आणि वात (लहान असली तरी) आपल्या मानाने प्रकाश धारण करतेच की नाही ? १७१५. महाराज, समुद्रात समुद्राच्या विस्ताराच्या मानाने आकाशाचे प्रतिबिंब पडते व डबक्यात डबक्याएवढे आकाशाचे प्रतिबिंब पडतेच; १७१६. त्याप्रमाणे व्यासादिकांसारखे विशाल बुद्धि, या ग्रंथाचे विवरण करण्यास येतात; मग आम्ही (आपल्या अल्प बुद्धीने) या गीता ग्रंथाचे विवरण करावे, हे खरोखर युक्तीला जुळणार नाही काय ? १७१७. ज्या समुद्रामध्ये मंदर पर्वताच्या आकाराचे जलचर संचार करतात, त्या समुद्रात शफर नांवाच्या लहान माशांना पोहता येते असे दिसते. १७१८. अरुण हा सूर्याच्या शरीराजवळ असतो म्हणून तो सूर्यास पाहतो; मग त्या सूर्याला पृथ्वीवरची मुंगी पाहत नाही काय ? १७१९. म्हणून आम्हांसारख्या सामान्य लोकांना मराठी भाषेत गीता आणिता येते. हे म्हणणे अयोग्य आहे, असे म्हणण्याला कारण नाही. १७२०. आणि बाप पुढे जात असता त्याच्या पावलाच्या मागोमाग जर मूल आले; तर त्या मुलाला (बाप ज्या ठिकाणी गेला त्या ठिकाणी) पोचता येणार नाही काय ? १७२१. त्याप्रमाणे व्यासांचा माग घेत घेत व भाष्यकारांना वाट पुसत पुसत, मी अयोग्य असलो तरी, तेथे (गीतार्थाच्या ठिकाणी) प्राप्त न होता कोठे जाईन ? १७२२. आणि ज्याच्या क्षमेने पृथ्वी स्थावरजंगम प्राण्यांना कंटाळत नाही व ज्याच्या अमृताने चंद्र जगाला शांत करतो; १७२३. ज्याच्या अंगचे अंशभर तेज घेऊन सूर्य अंधाराचे संकट दूर करतो; १७२४. समुद्राला ज्याच्याकडून पाणी मिळाले आहे, पाण्याला ज्याचे माधुर्य आहे व माधुर्याला सुंदरपणा ज्याच्या योगाने आहे; १७२५. वाऱ्यातील सामर्थ्य ज्यांचे आहे, ज्याच्या योगाने आकाश ऐसपैस आहे व ज्याच्या योगाने ज्ञान हे प्रकाशमान सार्वभौम राजा बनलेले आहे. १७२६. ज्याच्या योगाने वेद चांगले बोलतो, ज्याच्या योगाने सुख भरभराटीत आहे; हे राहू द्या, ज्याच्या योगाने विश्व रूपवान् झाले आहे; १७२७. तो सर्वांवर उपकार करणारा समर्थ श्रीगुरु निवृत्तिनाथ माझ्यामध्येहि प्रवेश करून वागत आहे. १७२८. ज्या गीतेचे ज्ञान मला सद्गुरुपासून आयते (मी श्रम न करता) मिळाले आहे, ती गीता मी जगात आता मराठी भाषेच्या व्दारा सांगतो, यात आश्चर्याला जागा कोठे आहे ? १७२९. डोंगरावर मातीचा पुतळा करून त्यास श्रीगुरु (द्रोणाचार्य) असे नांव ठेवून ज्यांच्यापासून जो धनुर्वेद शिकला, त्या (एकलव्य) कोळ्याने आपल्या धनुर्विद्येच्या सामर्थ्याविषयी त्रैलोक्याची एक-वाक्यता केली. १७३०. चंदनाच्या परिमळाने व्यापिलेली झाडे चंदनाच्या जोडीची झाली;

वशिष्ठें मांडली कीं भांडे । भानूसीं काठी ।। ३१ ।। मा मी तव चित्ताथिला । आणि श्रीगुरु ऐसा दादुला । जो दिठीवेनि आपुलां । बैसवी पदीं ।। ३२ ।। आर्धींचि देखणी दिठी । वरीं सूर्य पुरवी पाठी । तें न दिसे ऐसी गोठी । केंही आहे ।। ३३ ।। म्हणोनि माझे नीच नवे । श्वासोच्छ्वासही प्रबंध होआवे । गुरुकृपा काय नोहे । ज्ञानदेवो म्हणे ।। ३४ ।। याकारणें मियां । गीतार्थ मऱ्हाठिया । केला लोकां यया । दिठीचा विषो ।। ३५ ।। परी मऱ्हाठें बोल रंगें । कवळितां पैं गीतांगें । तैं गातयाचेनि पांगें । येकाढता नोहे ।। ३६ ।। म्हणौनि गीता गावों म्हणे । तैं गाणिवें होती लेणें । ना मोकळे तरी उणे । गीताही आणित ।। ३७ ।। सुंदर आंगीं लेणें न सूये । तैं तो मोकळा शृंगारु होये । ना लेइलें तरी आहे । तैसें कें उचित ।। ३८ ।। कां मोतियांची जैसी जाती । सोनयाही मान देतीं । नातरी मानवती । अंगेंचि सडी ।। ३९ ।। नाना गुंफिलीं कां मोकळीं । उणीं न होती परिमळीं । वसंतागमींचीं वाटोळीं । मोगरीं जैसीं ।। १७४० ।। तैसा गाणिवेनें मिरवी । गीतेवीणही रंगु दावी । तो लाभाचा बंधु ओवीं । केला मियां ।। ४१ ।। तेणें आबालसुबोधें । वोवीयेचेनि बंधें । ब्रह्मरससुस्वादें । अक्षरें गुंथिलीं ।। ४२ ।। आतां चंदनाचां तरुवरीं । परिमळालागीं फूलवरी । पारुखणें जियापरी । लागेना कीं ।। ४३ ।। तैसा प्रबंधु हा श्रवणीं । लागतखेंवो समाधि आणी । ऐकिलियाही वाखाणी । काय व्यसन न लवी ।। ४४ ।। पाठ करितां व्याजें । पांडित्यें येती वेषजे । तैं अमृतातें नेणिजे । फावलिया ।। ४५ ।। तैसेनि आइतेपणें । कवित्व जालें हें उपेणें । मनन निदिध्यास श्रवणें । जिंतिलें आतां ।। ४६ ।। हे स्वानंदभोगाची सेल । भलतयासीचि देईल । सर्वेंद्रियां पोषवील । श्रवणाकरवीं ।। ४७ ।। चंद्रातें आंगवणें । भोगूनि चकोर शाहाणे । परी फावे जैसे चांदिणें । भलतेया ।। ४८ ।। तैसें अध्यात्मशास्त्रीं इये । अंतरंगचि अधिकारिये । परी लोकु वाक्चातुर्यें । होईल सुखिया ।। ४९ ।। तैसें श्रीनिवृत्तिनाथाचें । गौरव आहे जी साचें । ग्रंथु नोहे हें कृपेचें । वैभव तये ।। १७५० ।। क्षीरसिंधुपरिसरीं ।

वसिष्ठाने सूर्याच्या ऐवजी, त्याच्या जागी ठेविलेली काठी, सूर्याशी स्पर्धा करावयास लागली (तिने सूर्यासारखा प्रकाश पाडला.) १७३१. (थोरांनी निर्जीवाचाहि अंगीकार केला असता अशी एवढी योग्यता येते.) मग मी तर चित्ताने संपन्न आहे. आणि जो आपल्या कृपादृष्टीने आपल्या पदावर बसवितो, त्या श्रीगुरूंसारखा समर्थ माझ्या शिरावर आहे. १७३२. मूळची दृष्टि स्वच्छ असून शिवाय तिला जर सूर्याचे साहाय्य मिळाले तर त्या दृष्टीला दिसणार नाही, अशी गोष्ट कोठे झाली आहे काय ? १७३३. म्हणून माझे नित्य नवे श्वासोच्छ्वासहि काव्यग्रंथ होतात. गुरुकृपेने काय एक होणार नाही ? असे ज्ञानदेव म्हणतात. १७३४. या कारणास्तव, मी गीतेचा अर्थ ह्या लोकांना डोळ्यांनी दिसेल, असा स्पष्ट मराठी भाषेत सांगितला. १७३५. परंतु माझ्या मराठी शब्दांच्या रंगाने जेव्हां कोणी गीतेची पदे समजून घेईल, तेव्हां संस्कृत गीता सांगणारा नसला, तरी माझ्या मराठी शब्दात एकदेशित्व येणार नाही, १७३६. म्हणून संस्कृत गीतेचा अर्थ सांगून माझी मराठी टीका जर सांगितली, तर संस्कृत गीतेवरून अर्थ सांगण्याला माझी मराठी टीका दागिना होईल. (संस्कृतातील अर्थ खुलवील;) अथवा माझी नुसती मराठी टीका जर सांगितली, तर ती संस्कृत गीतेवरून अर्थ सांगण्यालाहि मागे सारील. १७३७. सुंदर अंगावर दागिना घातला नाही, तर तो (दागिना) मोकळा (एकटा) शोभतो; अथवा तो अलंकार, सुंदर अंगावर घातला तर तशी योग्य गोष्ट आणिक कोठे आहे ? १७३८. अथवा मोत्यांचा असा स्वाभाविक गुण जसा आहे की, ती सोन्यालाहि शोभा देतात, अथवा ती मोती मोकळी असली तरी आपल्या स्वरूपाने शोभिवंत असतात. १७३९. अथवा वसंत ऋतूच्या आरंभीची मोगरीची वाटोळी फुले गुंफलेली असोत किंवा मोकळी असोत, वासाच्या दृष्टीने त्यात कमीजास्तपणा नसतो. १७४०. त्याप्रमाणे संस्कृत गीतेसह माझी मराठी टीका सांगितली तरी शोभा आणील. (अथवा) संस्कृत गीता न सांगता केवळ माझी 'मराठी' टीका सांगितली तरी शोभा दाखविणारच; असा दोन्ही प्रकारांनी लाभ देणारा ओवीबध्द काव्यग्रंथ मी केला आहे. १७४१. मुळापासून तो जाणत्या मनुष्यापर्यंत सहज कळणाऱ्या त्या ओवीच्या छंदात ब्रह्मरसाने रुचकर झालेली अक्षरे मी गुंफली आहेत. १७४२. आता ज्याप्रमाणे चंदनाच्या झाडांना सुवासाकरिता फुले येईतोपर्यंत थांबावे लागत नाही; १७४३. त्याप्रमाणे ही माझी ओवीबद्ध टीका कानांवर पडताक्षणीच श्रोत्याला समाधि आणते व माझ्या ओवीबद्ध टीकेचे व्याख्यान ऐकले असता ते व्याख्यान ऐकण्याचे व्यसन लावणार नाही काय ? १७४४. माझी टीका वाचण्यास लागले की त्या निमित्ताने पांडित्याचा प्रकाश पडतो आणि त्या व्याख्यानातील गोडीचा अनुभव आला म्हणजे अमृताची देखील आठवण होत नाही. १७४५. त्याप्रमाणे सहज प्राप्त झालेले हे कवित्व (सर्वांना) विश्रांतिस्थान झाले आहे, त्यामुळे आता त्याच्या श्रवणाने, मनन व निदिध्यास यास जिंकले आहे. १७४६. ही माझी टीका वाटेल त्याला आत्मानंदभोगाचा शेलका भाग देईल व श्रवणेंद्रियाकडून सर्व इंद्रियांचे पोषण करील. १७४७. आपल्या स्वाभाविक सामर्थ्याने चंद्राला (चंद्राच्या अमृताला) भोगून चकोरपक्षी चतूर ठरला आहेच. परंतु चंद्राचे चांदणे मात्र वाटेल त्याला जसे भोगावयास सांपडते, १७४८. त्याप्रमाणे या अध्यात्मशास्त्रात अंतर्मुखवृत्ति झालेलेच अधिकारी आहेत. परंतु शब्दचातुर्याने, (सामान्य) लोक सुखी होतील. १७४९. महाराज, श्री निवृत्तिनाथांचा असा खरोखर मोठेपणा आहे. हा ग्रंथ नव्हे, तर हे त्या (निवृत्तिनाथांच्या) कृपेचे वैभवच आहे. १७५०. क्षीरसमुद्राच्या जवळ

शक्तीचां कर्णकुहरीं । नेणों कैं श्रीत्रिपुरारीं । सांगितलें जें ।। ५१ ।। तें क्षीरकल्लोळाआंतु । मकरोदरीं गुप्तु । होता तयाचा हातु । पैठें जालें ।। ५२ ।। तो मत्स्येंद्र सप्तश्रृंगीं । भग्नावयवा चौरंगीं । भेटला कीं तो सर्वांगीं । संपूर्ण जाला ।। ५३ ।। मग समाधि अव्यत्यया । भोगावी वासना यया । ते मुद्रा श्रीगोरक्षराया । दिधली मीनीं ।। ५४ ।। तेणें योगाब्जिनीसरोवरु । विषयविध्वंसैकवीरु । तिये पदीं का सर्वेश्वरु । अभिषेकिले ।। ५५ ।। मग तिहीं तें शांभव । अद्वयानंदवैभव । संपादिलें सप्रभव । श्रीगहिनीनाथा ।। ५६ ।। तेणें कळि कळितु भूतां । आला देखोनि निरुता । ते आज्ञा श्रीनिवृत्तिनाथा । दिधली ऐसी ।। ५७ ।। ना आदिगुरु शंकरा- । लागोनि शिष्यपरंपरा । बोधाचा हा संसारा । जाला जो आमुतें ।। ५८ ।। तो हा तूं घेऊनि आघवा । कळीं गिळितयां जीवां । सर्व प्रकारीं धांवा । करीं पां वेगीं ।। ५९ ।। आधींच तंव तो कृपाळु । वरी गुरुआज्ञेचा बोलु । जाला जैसा वर्षाकाळु । खवळणें मेघां ।। १७६० ।। मग आर्ताचेनि वोरसें । गीतार्थग्रंथनमिसें । वर्षला शांतरसें । तो हा ग्रंथु ।। ६१ ।। तेथ पुढां मी बापिया । मांडला आर्ती आपुलिया । कीं यासाठीं येवढिया । आणिलों यशा ।। ६२ ।। एवं गुरुक्रमें लाधलें । समाधिधन जें आपुलें । तें ग्रंथें बांधौनि दिधलें । गोसावी मज ।। ६३ ।। वांचूनि पढे ना वाची । ना सेवाही जाणे स्वामीची । ऐसिया मज ग्रंथाची । योग्यता कें असे ।। ६४ ।। परी साचचि गुरुनाथें । निमित्त करूनि मातें । प्रबंधव्याजें जगातें । रक्षिलें जाणा ।। ६५ ।। तऱ्ही पुरोहितगुणें । मी बोलिलों पुरें उणें । तें तुम्हीं माउलीपणें । उपसाहिजो ।। ६६ ।। शब्द कैसा घडिजे । प्रमेयीं कैसें पां चढिजे । अळंकारु म्हणिजे । काय तें नेणें ।। ६७ ।। सायिखडेयाचें बाहुलें । चालवित्या सूत्राचेनि चाले । तैसा मातें दावीत बोले । स्वामी तो माझा ।। ६८ ।। यालागीं मी गुणदोष- । विषीं क्षमाविना विशेष । जे मी संजात ग्रंथलों देख । आचार्यें कीं ।। ६९ ।। आणि तुम्हा संतांचिये सभे । जें उणिवेसीं ठाके उभें । ते पूर्ण नोहे तैं लाभें । तुम्हांसीचि कोपों ।। १७७० ।। सिवतलियाही परिसें । लोहत्वाचिये अवदसे । न मूकिजे आयसें । तैं कोणा बोलु ।। ७१ ।। वोहळें हेंचि करावें । जे गंगेचें आंग ठाकावें । मगही गंगाचि नव्हे । तैं तो काइ करी ।। ७२ ।। म्हणौनि भाग्ययोगें बहुवें । तुम्हां संतांचे मी पाये । पातलो आतां कें लाहें । उणें जगीं ।। ७३ ।। अहो जी माझेनि स्वामी ।

पार्वतीच्या कर्णरूपी गुहेत जे शंकरांनी केव्हां सांगितले ते माहीत नाही, १७५१. ते क्षीरसागराच्या लाटांमध्ये माशाच्या पोटात जो (भगवान विष्णु) गुप्त होता, त्याच्या हातात सांपडले. १७५२. तो मत्स्येंद्र सप्तशृंगी पर्वतावर हातपाय तुटलेल्या चौरंगी-नाथाला भेटला व तो चौरंगीनाथ सर्वांगांनी संपूर्ण झाला. १७५३. मग समाधि अखंड (एकसारखी) भोगावी या इच्छेने ते वर्म मत्स्येंद्रनाथांनी गोरक्षरायाला दिले. १७५४. त्या सर्वेश्वर मत्स्येंद्र-नाथांनी योगरूपी कमळाचे सरोवर व विषयाचा नाश करण्यास शूर. असे जे गोरक्षनाथ त्यास त्या समाधिपदाच्या ठिकाणी अभिषेक केला- १७५५. मग त्या गोरक्षनाथांनी ते शंकरापासून परंपरेने प्राप्त झालेले अद्वैत आनंदाचे ऐश्वर्य, सामर्थ्यासह, श्री गहिनीनाथास, दिले. १७५६. कली हा प्राण्यांना खरोखर ग्रासीत आला आहे असे पाहून त्या गहिनीनाथांनी श्री निवृत्तिनाथांना आज्ञा दिली, ती अशी, १७५७. की, आद्यगुरु जो शंकर, त्यापासून शिष्यपरंपरेने हा जो बोधाचा लाभ आमच्यापर्यंत आला, १७५८. तो हा सर्व घेऊन, तूं कलीकडून गिळिल्या जाणाऱ्या जीवांना सर्वप्रकारे (संकटातून सोडविण्यासाठी) सत्वर मदत कर. १७५९. मेघांना वर्षाकाळाची जोड मिळाली म्हणजे ते जशी जोराची वृष्टि करितात, त्याप्रमाणे (स्वभावतः) कृपाळू असलेल्या श्री निवृत्तिनाथांना त्यावर गुरूच्या आज्ञेचा निरोप मिळाला. १७६०. मग पीडित प्राण्यांच्या दयेने गीतेचा अर्थ जुळून सांगण्याच्या निमित्ताने निवृत्ति-नाथांकडून जी ही शांतरसाची वृष्टि झाली तोच हा माझा गीतेवरील टीकारूप ग्रंथ होय. १७६१. तेव्हां मी चातकपक्षी आपल्या उत्कट इच्छेनेच पुढे येऊन उभा राहिलो; त्यामुळे मी एवढ्या यशाला आणला गेलो. १७६२. याप्रमाणे गुरुपरंपरेने प्राप्त झालेले आपले समाधिरूप धन, ते ग्रंथाच्या रूपाने रचून माझ्या स्वामीने मला दिले. १७६३. एऱ्हवी मी शिकलो नाही, अथवा वाचले नाही व मी गुरूंची सेवाहि जाणत नाही. असा जो मी त्या मला ग्रंथ रचण्याची योग्यता कोठून असणार ? १७६४. परंतु खरोखरच गुरुनाथांनी मला निमित्त करून, ग्रंथरचनेच्या निमित्ताने जगाचे रक्षण केले असे समजा. १७६५. तरी गुरूंचा पुरोहित म्हणून, मी कांही कमीजास्त बोललो असेन, ते तुम्ही (श्रोत्यांनी) माउलीप्रमाणे सहन करावे. १७६६. शब्द कसा बनवावा, चढत्या प्रमेयाने व्याख्यान कसे करावे व (साहित्यशास्त्रातील) अलंकार म्हणजे काय, ते मला ठाऊक नाहीत. १७६७. कळसूत्राचे बाहुले चालविणाऱ्याच्या सूत्राने चालते, त्याप्रमाणे मला दाखवीत (पुढे करून) ते माझे गुरु बोलत आहेत. १७६८. या कारणास्तव गुणदोषांविषयी मी विशेष क्षमा मागत नाही. कारण माझ्या गुरूंनी (च) उत्पन्न केलेल्या ग्रंथाची मी रचना केली. १७६९. आणि तुम्हां संतांच्या सभेत जर उणीव शिल्लक राहील आणि ती जर पुरी होणार नाही, तर तुमच्यावरच प्रेमाने रागावता येईल. १७७०. परिसाचा स्पर्श झाला असताहि लोखंडपणाच्या हीन दशेला जर लोखंड मुकले नाही तर तो दोष कोणाला ? १७७१. ओहोळाने हे करावे की गंगेच्या प्रवाहाला (जाऊन) मिळावे; मग तो देखील गंगाच झाला नाही तर त्याने काय करावे ? १७७२. म्हणून मोठ्या भाग्याने मी तुम्हां संतांच्या पायाजवळ प्राप्त झालो असता मला जगामध्ये उणे कोठे आहे ? १७७३. अहो महाराज, माझ्या स्वामींनी मला तुम्हा संतांची

मज संत जोडूनि तुम्हीं । दिधलेति ते सर्वकामी । परिपूर्ण जालों ।। ७४ ।। पाहा पां मातें तुम्हांसांगडें । माहेर तेणें सुरवाडें । ग्रंथाचें हें आळियाडें । सिद्धी गेलें ।। ७५ ।। जी कनकाचें निखळ । वोतूं येईल भूमंडळ । चिंतारत्नी कुळाचळ । निर्मूं येती ।। ७६ ।। सातांही हो सागरातें । सोपें भरिता अमृतें । दुवाड नोहे तारांतें । चंद्र करितां ।। ७७ ।। कल्पतरूचे आराम । लावितां नाहीं विषम । परी गीतार्थाचें वर्म । निवडूं न ये ।। ७८ ।। तो मी येकु सर्वमुका । बोलोनि मऱ्हाठिया भाखा । करीं डोळेवरी लोकां । घेवों ये ऐसें जें ।। ७९ ।। हा ग्रंथसागरु येव्हढा । उतरोनि पैलीकडा । कीर्तिविजयाचा धेंडा । नाचे जो का ।। १७८० ।। गीतार्थाचा आवारु । कलशेंसीं महामेरु । रचुनि माजीं श्रीगुरु- । लिंग जें पूजीं ।। ८१ ।। गीता निष्कपट माय । चुकोनि तान्हें हिंडे जें वाय । ते मायपूता भेटी होय । हा धर्म तुमचा ।। ८२ ।। तुम्हां सज्जनांचें केलें । आकळुनी जी मी बोलें । ज्ञानदेव म्हणे थेंकुलें । तैसें तें नव्हे ।। ८३ ।। काय बहु बोलों सकळां । मेळविलों जन्मफळा । ग्रंथसिद्धीचा सोहळा । दाविला जो हा ।। ८४ ।। मियां जैसजैसिया आशा । केला तुमचा भरंवसा । ते पुरवूनि जी बहुवसा । आणिलों सुखा ।। ८५ ।। मजलागीं ग्रंथाची स्वामी । दुजी सृष्टी जे हे केली तुम्हीं । तें पाहोनि हांसों आम्ही । विश्वामित्रातेंही ।। ८६ ।। जे असोनि त्रिशंकुदोषें । धातयाही आणावें वोसें । तें नासतें कीजे कीं ऐसें । निर्मावें नाहीं ।। ८७ ।। शंभू उपमन्यूचेनि मोहे । क्षीरसागरुही केला आहे । येथ तोही उपमे नोहे । जे विषगर्भ कीं ।। ८८ ।। अंधकारु निशाचरां । गिळितां सूर्यें चराचरां । धावा केला तरी खरा । ताउनी कीं तो ।। ८९ ।। तातलिया जगाकारणें । चंद्रें वेंचिलें चांदणें । तया सदोखा केवीं म्हणे । सारखें हें ।। १७९० ।। म्हणौनि तुम्हीं मज संतीं । ग्रंथरूप जो हा त्रिजगतीं । उपयोग केला तो पुढती । निरुपम जी ।। ९१ ।। किंबहुना तुमचें केलें । धर्मकीर्तन हें सिद्धी गेलें । येथ माझें जी उरलें । पाईकपण ।। ९२ ।। आतां विश्वात्मकें देवें । येणें वाग्यज्ञें तोषावें । तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें ।। ९३ ।। जे खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मीं रती वाढो । भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवाचें ।। ९४ ।। दुरिताचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्यें पाहो । जो जें वांछील तो तें लाहो । प्राणिजात ।। ९५ ।। वर्षत सकळमंगळीं । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी । अनवरत भूमंडळी । भेटतु भूतां ।। ९६ ।।

प्राप्ति करून दिली. त्या योगाने मी सर्व बाबतीत परिपूर्ण झालो. १७७४. पहा की, मला तुम्हांसारखे माहेर आहे; त्या योगाने हा माझा ग्रंथाचा हट्ट सुखाने सिद्धीस गेला. १७७५. महाराज, सर्व पृथ्वी शुद्ध सोन्याची करिता येईल; अथवा (सात) मोठमोठ्या महेंद्रादि पर्वताप्रमाणे चिंतामणिरत्नांचे डोंगर निर्माण करता येतील; १७७६. साताहि समुद्रांना अमृताने भरणे सोपे आहे; ताऱ्यांचे चंद्र करणे कठीण नाही; १७७७. कल्पतरूचे बगीचे लाविणे कठीण नाही, परंतु गीतेच्या अर्थाचे मर्म स्पष्ट सांगता येणार नाही. १७७८. तो गीतार्थ, मी एक सर्व प्रकाराने मुका, मराठी भाषेत सांगून लोकांना डोळ्यांनी घेता येईल असा जो करतो, १७७९. हा एवढा अफाट ग्रंथरूपी सागर उतरून पलीकडे गेल्याचा कीर्तिविजयाचा धेंडा जो नाचतो, १७८०. गीतार्थाच्या आवारात अठरावा अध्यायरूपी कळसासह महामेरू पर्वत तयार करून त्या ठिकाणी श्रीगुरुमूर्तीची (शिवपिंडीची) मी पूजा करीत आहे. १७८१. गीतारूपी निष्कपट आईला चुकून जे मी लेकरू संसाररूपी रानात व्यर्थ हिंडत होते, त्या मायलेकरांची भेट होते, ही तुमची पुण्याई आहे. १७८२. महाराज, तुम्ही सज्जनांनी हे केलेले आहे असे समजून मी बोलत आहे, हे कांही लहानसहान आहे असे म्हणता येत नाही, असे ज्ञानदेव म्हणतात. १७८३. फार काय सांगू ! जो हा तुम्ही ग्रंथ समाप्तीचा आनंददायक सोहळा दाखविला, त्या योगाने माझ्या संपूर्ण जन्माचे फळ मला प्राप्त करून दिलेत. १७८४. महाराज, मी जी जी आशा धरून तुमच्याविषयी खात्री बाळगली, ती सर्व पुरी करून आपण मला सुखी केलेत. १७८५. महाराज, माझ्याकरिता तुम्ही जी ग्रंथाची दुसरी सृष्टि केलीत तिच्याकडे पाहून आम्ही विश्वामित्रालादेखील हसू. १७८६. कारण की मूळची सृष्टि असून ब्रह्मदेवाला, कमीपणा आणण्याकरिता त्रिशंकु राजाच्या हेतुने केलेली ती सृष्टि नाश पावणारी होती; ही ग्रंथरूपी सृष्टि अशी नाश पावणारी तुम्ही केली नाही ! १७८७. शंकरांनी उपमन्यूच्या लोभाने क्षीरसागर देखील केला, पण तोहि येथे उपमा देण्यास योग्य होत नाही. कारण की त्याच्या पोटात विष आहे. १७८८. अंधकाररूपी निशाचर (चराचराला) गिळीत असता, सूर्याने चराचराला त्या संकटातून सुटण्याला मदत केली खरी परंतु ती जगाला ताप देऊन ! १७८९. संतप्त झालेल्या जगाकरिता चंद्राने आपल्या चांदण्याचा देखील उपयोग करून दिला, (हे खरे, पण) त्या कलंकयुक्त चंद्रासारखे हे आहे, असे कसे म्हणता येईल ? १७९०. महाराज म्हणून तुम्ही संतांनी माझ्यावर जो हा ग्रंथरूपी उपकार केला, तो पुनः पुनः विचार केला असता, त्रैलोक्यात निरूपम आहे असे दिसते ! १७९१. महाराज, फार काय सांगावे ! तुमच्या कृपेने केलेले हे धर्माचे व्याख्यान शेवटाला गेले. या ठिकाणी माझा काय तो फक्त सेवकपणाच उरला. १७९२. आता विश्वरूपी देवाने या वाग्यज्ञाने संतुष्ट व्हावे व संतुष्ट होऊन मला असे पसायदान द्यावे. १७९३. खळांचा कुटीलपणा नाहीसा व्हावा आणि त्यांची सत्कर्माच्या ठिकाणी आवड वाढावी व प्राण्यांची एकमेकांशी जीवाभावापासून मैत्री व्हावी. १७९४. पापाचा अंधार जावा व विश्वात स्वधर्मरूपी सूर्याचा उदय व्हावा. प्राणिमात्रात जो जे इच्छिल, ते त्याला प्राप्त होवो. १७९५. संपूर्ण कल्याणाचा वर्षाव करणाऱ्या ईश्वरनिष्ठांचे समुदाय या भूतलावर निरंतर सर्व प्राण्यांना भेटोत. १७९६.

चलां कल्पतरूंचे आरव । चेतनाचिंतामणीचे गांव । बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ॥ ९७ ॥ चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन । ते सर्वांही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥ ९८ ॥ किंबहुना सर्वसुखीं । पूर्ण होऊनि तिहीं लोकीं । भजिजो आदिपुरुखीं । अखंडित ॥ ९९ ॥ आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं इयें । दृष्टादृष्टविजयें । होआवें जी ॥ १८०० ॥ येथ म्हणे विश्वेशरावो । हा होईल दानपसावो । येणें वरें ज्ञानदेवो । सुखिया झाला ॥ १ ॥ ऐसें युगीं परी कळीं । आणि महाराष्ट्रमंडळीं । श्रीगोदावरीचां कूलीं । दक्षिणिलीं ॥ २ ॥ त्रिभुवनैकपवित्र । अनादि पंचक्रोशक्षेत्र । जेथ जगाचें जीवसूत्र । श्रीमहालया असे ॥ ३ ॥ तेथ यदुवंशविलासु । जो सकळकळानिवासु । न्यायातें पोषी क्षितीशु । श्रीरामचंद्र ॥ ४ ॥ तेथ महेशान्वयसंभूतें । श्रीनिवृत्तिनाथसुतें । केलें ज्ञानदेवें गीते । देशीकार लेणें ॥ ५ ॥ एवं श्रीभारताचां गांवीं । भीष्मनाम प्रसिद्ध पर्वीं । श्रीकृष्णार्जुनीं बरवी । गोठी जे केली ॥ ६ ॥ जे उपनिषदांचें सार । सर्व शास्त्रांचें माहेर । परमहंसीं सरोवर । सेविजे जें ॥ ७ ॥ तये गीतेचा कलशु । संपूर्ण हा अष्टादशु । म्हणे निवृत्तिदासु । ज्ञानदेवो ॥ ८ ॥ पुढती पुढती पुढती । इया ग्रंथपुण्यसंपत्ती । सर्वसुखीं सर्वभूतीं । संपूर्ण होईजो ॥ ९ ॥ शके बाराशतें बारोत्तरें । तैं टीका केली ज्ञानेश्वरें । सच्चिदानंदबाबा आदरें । लेखकु जाहला ॥ १८१० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सर्वगीतार्थ संग्रहो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ (श्लोक ७८, ओव्या १८१०)

श्री एकनाथ महाराजांनी ज्ञानेश्वरी ग्रंथ संशोधन केल्यानंतर ज्ञानेश्वरी संबंधाने केलेल्या ओव्या

श्रीशके पंधराशें साहोत्तरीं । तारणनामसंवत्सरीं ।
एकाजनार्दनें अत्यादरीं । गीताज्ञानेश्वरीप्रति शुद्ध केली ॥ १ ॥
ग्रंथ पूर्वीच अतिशुद्ध । परी पाठांतरीं शुद्ध अबद्ध । तो शोधूनियां एवंविध । प्रतिशुद्ध सिद्ध ज्ञानेश्वरी ॥ २ ॥
नमो ज्ञानेश्वरा निष्कलंका । जयाची गीतेची वाचितां टीका । ज्ञान होय लोकां । अतिभाविका ग्रंथार्थियां ॥ ३ ॥
बहुकाळपर्वणी गोमटी । भाद्रपदमास कपिलाषष्ठी । प्रतिष्ठानी गोदातटीं । लेखनकामाठी संपूर्ण जाहली ॥ ४ ॥
॥ श्री सच्चिदानंदार्पणमस्तु ॥

चालणाऱ्या कल्पतरूंचे बगीचे, सजीव चिंतामणीचे गांव व अमृताचे जे बोलणारे सागर आहेत; १७९७. जे कलंकरहित चंद्र आहेत व जे उष्णतारहित सूर्य आहेत ते सज्जन सर्वांना नेहमी आवडते व्हावेत. १७९८. फार काय सांगावे ? त्रैलोक्य सर्व सुखाने पूर्ण होऊन त्याने आदि-पुरूषाच्या ठिकाणी अखंडित भजावे. १७९९. आणि महाराज, या मृत्युलोकात विशेषेकरून हा ग्रंथच ज्याचे जीवन अत्यंत प्रिय होऊन राहिला असेल, त्यांनी इहलोकीच्या व परलोकीच्या भोगांवर विजयी व्हावे. १८००. तेव्हां विश्वाचे प्रभूराय श्री निवृत्तिनाथ म्हणाले की, हा दानप्रसाद होईल. या वराने ज्ञानदेव अंतःकरणांत सुखी झाले. १८०१. याप्रमाणे युगांपैकी कलियुगात आणि महाराष्ट्र देशात श्रीगोदावरीच्या दक्षिण तीरावर- १८०२. त्रैलोक्यामध्ये जे एक पवित्र अनादि पंचक्रोश क्षेत्र आहे व जेथे (ज्या नेवाशात) जगातील सर्व जीवांची चालक श्री महालया (श्री मोहिनीराज) आहे, १८०३. तेथे यदुवंशाची शोभा व सर्व कलांचे राहण्याचे ठिकाण जो पृथ्वीपति श्रीरामचंद्र, तो न्यायाने राज्य करीत होता. १८०४. तेथे आदिनाथ शंकर यांच्या परंपरेत उत्पन्न झालेला श्री निवृत्तिनाथसुत (शिष्य) जो ज्ञानदेव, त्याने गीतेवर देशी भाषेचा (मराठी टीकेचा) अलंकार चढविला. १८०५. याप्रमाणे श्रीभारतरूपी गांवात, भीष्म नांवाच्या प्रसिद्ध पर्वात श्रीकृष्णर्जुनांनी जो चांगला संवाद केला, १८०६. जो (कृष्णर्जुनांचा संवाद) उपनिषदांचे सार आहे व सर्व शास्त्रांचे माहेर आहे व परमहंसरूपी राजहंसांनी सेवन करण्याचे मानस सरोवर आहे. १८०७. त्या गीतेचा अठरावा अध्याय कळस आहे व तो येथे संपूर्ण झाला आहे, असे श्री निवृत्तिनाथांचे दास ज्ञानदेव म्हणतात. १८०८. या ग्रंथाच्या पुण्यरूपी संपत्तीने सर्व भूतांनी सर्व सुखांनी उत्तरोत्तर संपूर्ण व्हावे. १८०९. शके १२१२ चालू होते तेव्हां ज्ञानदेवांनी टीका केली व सच्चिदानंदबाबा या टीकेचा पूज्यबुद्धीने लेखक झाला. १८१०.

श्री ज्ञानेश्वरी संशोधन केल्यावर श्री एकनाथ महाराजांनी श्री ज्ञानेश्वरीसंबंधाने लिहिलेल्या

ओव्यांचा अर्थ

शके १५०६ मध्ये तारणनाम संवत्सरात एकाजनार्दनाने (जनार्दनस्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराजांनी) गीतेवरील टीका जी ज्ञानेश्वरी तिची प्रत अत्यंत पूज्यबुद्धीने शुद्ध केली. १. हा ज्ञानेश्वरी ग्रंथ मूळचाच अतिशुद्ध आहे. परंतु लोकांच्या (पोथ्यातील) पाठभेदांमुळे हा शुद्ध ग्रंथ कोठे कोठे अशुद्ध झाला होता. त्याचे संशोधन करून याप्रमाणे ज्ञानेश्वरीची शुद्ध प्रत तयार केली. २. ज्यांची गीतेची टीका वाचली असता अतिभाविक व गीतेचा अर्थ जाणण्याची इच्छा करणाऱ्यांना गीतार्थाचे ज्ञान होते, त्या निष्कलंक ज्ञानेश्वरांना माझा नमस्कार असो. ३. भाद्रपद महिन्यात बहुत कालाने येणारी कपिलाषष्ठीची चांगली पर्वणी होती. त्या दिवशी गोदेच्या किनाऱ्यावर पैठण गावी हे शुद्ध प्रत लिहिण्याचे काम संपूर्ण झाले. ४.

अठरावा अध्याय समाप्त

॥ पुंडलिक वरदा हरि विठ्ठल ॥ श्री ज्ञानदेव तुकाराम ॥

॥ श्री संत ज्ञानेश्वर महाराज - स्तुति - सुमनें ॥

ज्ञानराज माझी योग्यांची माउली । जेणें निगमवल्ली प्रगट केली ॥ १ ॥
गीता अलंकार नाम ज्ञानेश्वरी । ब्रह्मानंदलहरी प्रगट केली ॥ २ ॥
अध्यात्मविद्येचें दाविलेसें रूप । चैतन्याचा दीप उजळिला ॥ ३ ॥
छप्पन्न भाषेचा केलासे गौरव । भवार्णवीं नाव उभारीली ॥ ४ ॥
श्रवणाचे मिषें बैसावें येउनी । सामराज्य भुवनीं सुखी नांदे ॥ ५ ॥
नामा म्हणे ग्रंथ श्रेष्ठ ज्ञानदेवी । एक तरी ओंवी अनुभवावी ॥ ६ ॥

कैवल्याचा पुतळा । प्रगटला भूतळा । चैतन्याचा जिव्हाळा । ज्ञानोबा माझा ॥ १ ॥
साधकाचा मायबाप । दरुशनें हरी ताप । सर्वाभूतीं सुखरुप । ज्ञानोबा माझा ॥ धृ. ॥
ज्ञानियांचा शिरोमणी । वंद्य जो का पूज्यस्थानी । चिंतकाचा चिंतामणी । ज्ञानोबा माझा ॥ २ ॥
चालविली जड भिंती । हरली चांगयाची भ्रांति । मोक्षमार्गीचा सांगाती । ज्ञानोबा माझा ॥ ३ ॥
रेड्यामुखी वेद बोलविला । गर्व द्विजांचा हरविला । शांतिरूप प्रगटला । ज्ञानोबा माझा ॥ ४ ॥
ब्रह्मसाम्राज्यदीपिका । वर्णियेली गीतेची टीका । विठाबाचा प्राणसखा । ज्ञानोबा माझा ॥ ५ ॥
गुरुसेवेलांगी जाण । शरण एका जनार्दन । त्रैलोक्याचें जीवन । ज्ञानोबा माझा ॥ ६ ॥

ज्ञानदेव चतुराक्षरी जप हा करी तूं सर्वज्ञा । ज्ञाना ज्ञानविरहित ब्रह्म प्राप्तीची संज्ञा ।
ज्ञाता ज्ञेय जागे होय ऐसी प्रतिज्ञा । ज्ञानाग्नीने पापे जळती हे ज्याची आज्ञा ॥ १ ॥
ज्ञानदेव ज्ञानदेव म्हणातां ज्ञान देव देतो । वासुदेव होतो अखंड वदनी वदे तो ॥ धृ. ॥
नररूपें विष्णु अवतरला हा भगवान । नदीनद वापीकूप पहातां उदक नव्हे भिन्न ।
नवल हेचि पशु हैसा करितो वेदाध्ययन । नमन करूनि सद्भावें जपतां होय विज्ञान ॥ २ ॥
देवाधीश देव भक्तांप्रति वर दे । देतां वर ब्रह्मांडी ब्रह्मआनंद कोंदे ।
देशिकराज दयानिधी अलंकापुरी जो नांदे । देशभाषा ज्ञानदेवी गीतार्थ वदे ॥ ३ ॥
वक्ता श्रोता श्रवणें पठणें पावती समभाव । वर्णू जातां अघटित महिमा होतो जिव शिव ।
वंदुनी अनन्य एका जनार्दनीं धरीं दुढभाव । वर्षती निर्जर ज्ञानदेवनामें पुष्पांचा वर्षाव ॥ ४ ॥

श्री संत ज्ञानेश्वर महाराजांची आरती

आरती ज्ञानराजा । महाकैवल्य तेजा । सेविती साधु संत । मनु वेधला माझा ॥ धृ. ॥

लोपले ज्ञान जगी । हित नेणती कोणी । अवतार पांडुरंग । नांव ठेविले ज्ञानी ॥ १ ॥
प्रगट गुह्य बोले । विश्व ब्रह्मचि केले । रामयाजनार्दनी । पायी टकचि ठेले ॥ २ ॥

जनमेजयाचे अवलीळा दोष हरले । ज्ञा. १-३७

जनमेजय राजाने, आपला पिता परीक्षिति हा सर्पदंशाने मरण पावला म्हणून त्यांचा सूड उगविण्याकरिता सर्पसत्र आरंभिले व त्या यज्ञात सर्पांच्या आहुत्या पडू लागल्या; पण मुख्य तक्षकाची आहुति पडेना. कारण त्याला इंद्राचे सहाय्य मिळाले होते. इंद्राने ब्राह्मणवेष धारण करून जनमेजयाकडे याचना केली व तक्षकाला जीवदान मिळाले.

इंद्राने अशा रीतीने आपणास फसविले म्हणून त्याच्या मनात सर्व ब्राह्मणवर्गाविषयी तिरस्कार उत्पन्न होऊन त्याने त्यांना आपल्या राज्यांतून हाकलून दिले. ही हकीगत व्यासांना कळताच त्यांना अत्यंत वाईट वाटले. जनमेजयाच्या घराण्याचा व्यासांना फार अभिमान होता व त्या घराण्याचा उत्कर्ष व जयजयकार व्हावा अशी त्यांना फार इच्छा होती; म्हणून त्यांनी आपल्या दोन शिष्यांना जनमेजयाच्या पूर्वजांचा इतिहास ज्याच्यात आहे असे भारत त्यास वाचून दाखविण्यासाठी पाठविले, परंतु जनमेजयाने उन्मत्तपणे त्या शिष्यांचा अपमान करून आपल्या पूर्वजांचीच निंदा केली. शिष्यांना त्याचा राग येऊन, त्यांनी 'या तुझ्या निंदेमुळे तूं कुष्ट रोगाने ग्रस्त होशील' असा त्याला शाप दिला. पुढे खुद्द व्यासांनी त्यास 'तूं एका विशिष्ट दिशेला जाऊ नकोस, तेथे स्त्री भेटेल तिच्याशी लग्न करू नकोस, तिच्या सल्ल्याप्रमाणे वागू नकोस' वगैरे उपदेश केला. परंतु त्या उपदेशाविरुद्ध वागून जनमेजयाने विवाह केला व त्या राणीच्या सल्ल्यानुसार वागू लागला. राणीने सांगितल्यावरून पिपीलिका पर्वतावर त्याने नरयाग आरंभिला व त्या यज्ञात खुद्द इंद्राचीहि आहुति पडण्याची पाळी आली, तेव्हा इंद्र भगवंताला शरण गेला.

भगवंतांनी यज्ञ करणाऱ्या अठरा ब्राह्मणांवर मोहिनी घातली व त्यामुळे यज्ञकार्य बंद पडून यज्ञकुंडे विझून गेली. हा प्रकार राजाराणीस समजताच ती दोघे यज्ञमंडपांत आली व पाहतात तो ब्राह्मण निद्रिस्त आहेत असे त्यास दिसले. राणीच्या सल्ल्यानुसार त्याने ब्राह्मणांच्या अंगावर थंड पाण्याने सिंचन केले, परंतु त्या जलकणांची भयंकर शस्त्रे होऊन त्या शस्त्रांनी ते अठरा ब्राह्मण शतखंड झाले व तो कुष्ट रोगाने व्यापला गेला. तो प्रकार पाहून जनमेजय भयभीत होऊन दुःख करू लागला व त्याने व्यासांचा धांवा केला. 'तूं आपल्या पूर्वजांची निंदा केलीस आणि भारत ऐकले नाहीस म्हणून ही आपत्ति तुझ्यावर आली आहे; तर तूं आतां भगवंताला प्रसन्न करून घे' असे व्यासांनी त्यास सांगितल्यावरून त्याने भगवंताचे ध्यान करून त्यांना प्रसन्न करून घेतले.

भगवंतांनी 'तूं जनमेजयास भारत वाचून दाखव म्हणजे तो ब्रह्महत्येच्या व कुष्टरोगाच्या आपत्तीतून मुक्त होईल' असे व्यासांना सांगितले. व्यासांनी ती अठरा प्रेते मंडपांत आणून अठरा हात कृष्णवर्णाचे वस्त्र मध्ये धरून पलीकडे जनमेजयाला बसविले व वैशंपायन ऋषींकडून त्यास भारत ऐकविले. प्रत्येक पर्वाबरोबर एकेक ब्राह्मण जिवंत होऊन एकेक हात कृष्ण वस्त्र पांढरे होत गेले. अशा रीतीने संपूर्ण अठरा पर्व भारत ऐकल्यावर ते अठराहि ब्राह्मण जिवंत झाले. ते सर्व वस्त्र पांढरे झाले व राजाचा कुष्टरोग संपूर्ण नाहीसा झाला.

कीं टिटिभू चांचुवरी । माप सूये सागरीं । अ. १-६८

एकदा एका टिटवीने आपली अंडी समुद्राच्या कडेला कपारीत नीट ठेवली होती. ती एका बेडकीने गिळली आणि ती समुद्रात जाऊन बसली. तेव्हा टिटवा व टिटवी दुःखित होऊन समुद्राला आपली अंडी परत मागू लागली, परंतु तो ती देईना; तेव्हा त्या दोघांनी समुद्र कोरडा करून आपली अंडी मिळविण्याचा चंग बांधला. आपल्या चोचींनी समुद्राचे पाणी ते उपसू लागली. असे कित्येक दिवस त्यांचे हे काम चालू होते. ज्ञानेश्वर महाराजांनी आपला गीतार्थाचा प्रयत्न, या टिटव्यांनी समुद्र उपसण्यासारखा आहे असे विनयाने म्हटले आहे.

ध्वजस्तंभावरी वानरु । ज्ञा. १-१४१.

कुरुक्षेत्रावरील लढाईच्या काही दिवस आधी श्रीकृष्ण व अर्जुन हे यमुनेच्या काठी फिरावयास गेले असता अर्जुनाने आपल्या धनुर्विद्येच्या गर्वाने फुगून जाऊन श्रीकृष्णांला म्हटले, 'कृष्णा, रामाला पूर्वी लंकेत जाण्यासाठी सेतू बांधण्याची एवढी का जरुरी पडली ? त्याला बाणांचा पूल उभारता का आला नाही ? यावरून राम धनुर्विद्येत इतका निष्णात नसावा.' अर्जुनाचा गर्व हरण करण्याची बरी संधि चालून आली आहे, हे पाहून भगवान म्हणाले, 'अरे अर्जुना, रामाचे सैन्य शरीराने फार धिप्पाड होते. बाणांचा पूल त्यांच्या वजनापुढे टिकला नसता.'

यावर अर्जुनाने म्हटले, 'मी कसल्याहि परिस्थितीत टिकणारा पूल बाणांनी तयार करतो. रामाचे सामर्थ्य नसेल पण माझे आहे.' श्रीकृष्ण म्हणाले, 'फार कशाला ! रामाच्या सैन्यापैकी एक हनुमान अद्यापि आहे. तूं बाणांचा पूल तयार कर व हनुमानाला पलीकडे घेऊन जा.' असे म्हणून श्रीकृष्णाने हनुमंताला बोलावून

आणले. अर्जुनाने यमुनेवर बाणांचा पूल तयार केला. हनुमान त्यावरून जाण्यास धजेना, तेव्हा भगवान मुद्दाम म्हणतात, 'अर्जुना, तुझा पूल भरभक्कम आहे ना ! हनुमान जाण्यास धजत नाही.' मग श्रीकृष्णाच्या आज्ञेवरून हनुमान पुलावरून जाण्यासाठी त्यावर एक पाय ठेवतात न ठेवतात तोच तो पूल एकदम खाली आला. अर्जुनाने लज्जित होऊन धनुष्य-बाण टाकले व भगवंताला शरण आला.

मारुतीरायाला आपल्या सामर्थ्याचा गर्व होऊ नये म्हणून भगवंतांनी अर्जुनाला पुन्हा बाणांचा पूल तयार करावयास सांगून त्याखाली आपले सुदर्शन चक्र घातले. या वेळी हनुमान कितीहि उड्या मारीत गेले तरी पुलाला काहीहि झाले नाही, मारुतिराय हरले व त्यांनी अर्जुन जेव्हा बोलावील तेव्हा त्याच्या मदतीला येणाचे आश्वासन दिले. तेव्हा भारतीय युद्धाचे वेळी ' माझे रथावर आपण येऊन बसा असे अर्जुनाने सांगितल्यावरून मारुतिराय ध्वजस्तंभावर येऊन बसले.

जेणें संग्रामी हरू जिंतिला । ज्ञा. १-२००

वनवासात असतांना अर्जुनाने पाशुपत अस्त्राच्या प्राप्तीसाठी तप आरंभिले व शंकरांची आराधना केली. शंकरांनी त्याची परीक्षा पाहण्यासाठी आपल्या गणातील एकाला वराह करून आपण किरात (भिल्ल) झाले व त्या वराहाच्या शिकारीमागे लागले. वराहाने मुद्दाम अर्जुनाला मुसंडी मारून त्यालाहि शिकारीस उद्युक्त केले. अर्जुनाच्या व शंकरांच्या बाणांनी वराह मृत होऊन पडल्यावर किरात आणि अर्जुन यांच्यामध्ये वराह कोणाचा या बद्दल भांडण जुंपले व प्रकरण हातघाईवर आले. या लढाईत अर्जुनाचा पराक्रम चांगला दिसून आला. तेव्हा शंकर प्रसन्न होऊन त्यांनी अर्जुनाला पाशुपतास्त्र दिले.

निवातकवचांचा ठावो फेडिला ॥ ज्ञा. १-२००

प्रऱ्हादाचा भाऊ सऱ्हाद याला निवात आणि कवच असे दोन महापराक्रमी मुलगे होते. हे समुद्रतीरी राहत असून इंद्रालाहि अजिंक्य झाले होते. तेव्हा इंद्राने यांना मारण्यासाठी अर्जुनाची मदत मागितली व त्याला सर्व युद्धसाहित्य पुरविले, हे राक्षस मायावी होते तरी अर्जुनाने मोठ्या हुशारीने त्यांना ठार केले व इंद्राकडून वाहवा मिळविली.

पवाडा तुवां केला । गंधर्वांसी ॥ ज्ञा. २-१०

अर्जुनाने अनेक गंधर्वांचा पराभव केला आहे. एकदा अंगारपर्ण नांवाचा गंधर्व आपल्या स्त्रियांसह रात्री विलास करीत असता त्या बाजूने पांडव द्रौपदीस्वयंवरासाठी गुप्तपणे चालले होते. तेव्हा अंगारपर्णाने 'रात्री कोठे चालला ?' म्हणून यांना दटावले व आडवून धरले. पांडवांनी त्याची समजूत काढण्याचा प्रयत्न केला. पण तो त्या गंधर्वाला पटला नाही; तेव्हा अर्जुनाने त्याला युद्धास पाचारले व त्यात त्याचा पराभव केला. तेव्हा त्या गंधर्वाने अर्जुनाला सूक्ष्मपदार्थदर्शक चाक्षुषीविद्या देऊन त्याच्याशी स्नेह केला.

उत्तरदिशा जिंकण्याच्या मोहिमेत अर्जुनाने गंधर्वांनी रक्षित असा देश जिंकल्याचे वर्णन सभापर्वात आहे. चित्रसेन गंधर्वापासून अर्जुनाने गीतनृत्यकला संपादन केल्या. त्या विराटगृही असतांना उपयोगी पडल्या.

तरी काय मी भस्मासुरु । अर्जुन म्हणे ॥ ज्ञा. २-३८

शंकराच्या भस्मापासून एक राक्षस उत्पन्न झाला, म्हणून त्याचे नांव भस्मासुर असे पडले. त्याने शंकराची आराधना करून असा वर मिळविला की, मी ज्याच्या डोक्यावर हात ठेवीन तो भस्म व्हावा. या वरामुळे उन्मत्त होऊन भस्मासुर सर्व प्राणिमात्रास फार त्रास देऊ लागला. तो एकदा नारदांच्यावरच हा प्रयोग करण्यास प्रवृत्त झाला असता नारदांनी त्याचा नाश करण्याची युक्ति योजिली व त्यास सुचविले की, 'आम्हा गरिबांना मारून काय मिळवतोस ? शंकरांच्या डोक्यावर हात ठेवून त्यांना भस्म कर व सौंदर्यशाली पार्वतीचा लाभ करून घे.'

हे ऐकताच भस्मासुर लोभाने ग्रस्त होऊन शंकराचे मागे लागला. पुढे विष्णूने मोहिनीचे रूप धरून त्याचा नाश केला.

या कथेस अनुसरून अर्जुन म्हणतो की, 'देवा, ज्या गुरुजनांनी माझ्यावर उपकार केले आहेत, त्यांच्यावरच उलटून मी भस्मासुरासारखे पाप करू काय ?'

देख पां जनकादिक । कर्मजात अशेख ।
न सांडितां मोक्षसुख । पावते जाहले ॥ ज्ञा. ३-१५२

जनकराजा मिथिला नगरीत राहून राज्य करीत असे. त्याचे सर्व व्यवहार लौकिकाप्रमाणे चालून देखील आत्मज्ञानसंपन्न असल्यामुळे तो लौकिक व्यवहारात आसक्त नव्हता, त्यामुळे कर्म करूनहि तो मुक्त अवस्था भोगीत होता.

मृतगुरुपुत्र आणिला । तो तुवां पवाडा देखिला ।
ज्ञा. ३-१६३

कृष्ण आणि बलराम अवंती नगरीत राहत असलेल्या सांदीपनी नामक आचार्यांजवळ धनुर्वेद शिकण्यासाठी राहिले. त्यांच्यापासून त्यांनी सर्व वेदवेदांगांचेहि पूर्ण अध्ययन केले. परत घरी जातांना, 'आपणास कोणती गुरुदक्षिणा द्यावी ?' असे सांदीपनींना

कृष्णाने विचारले. गुरूंचा दत्त नांवाचा एकुलता एक मुलगा समुद्रात बुडून मेला होता, तो परत मिळविण्याविषयी त्यांनी इच्छा व्यक्त करताच कृष्ण - बलराम गुरुपुत्राच्या शोधार्थ यमलोकी गेले तेथे त्यांनी यमधर्माचा पराभव केला व गुरूंचा पुत्र तेथून परत आणून गुरूंच्याकडे पोहोचता केला. हा कृष्णाचा पराक्रम अद्भुत व अलौकिक होता.

पाहे पां श्रीशंभूची प्रसन्नता । तया उपमन्युचिया आर्ता । काय क्षीराब्धि दूधभाता । देईजेचिना । ज्ञा. ५-११.

उपमन्यु हा वसिष्ठकुलातील व्याघ्रपाद ऋषींचा वडील मुलगा, धाकट्याचे नांव धौम्य. घरची अत्यंत गरिबी. तेव्हा साहजिकच आई या दोघांना पाण्यात पीठ कालवून देत असे. एकदा ते दोघे जण दुसऱ्याच्या घरी खेळावयास गेले असता, तेथील मुलांबरोबर यांनाहि ताजे काढलेले दूध देण्यात आले. ह्या वेळपावेतो उपमन्यूने खऱ्या दुधाची चव घेतलीच नव्हती. तेव्हा घरी आल्यावर हा दुधासाठी हट्ट धरून बसला. नेहमीचे पीठपाणी तो घेईना. आईने वैतागून म्हटले की, ' खरे दूध मिळण्याजोगे तुमचे पूर्वजन्मीचे ईश्वराराधन नाही; तेव्हा ते तुम्हाला कोठून मिळणार ? ' हे ऐकून उपमन्यूने कडक तपाचरण सुरु केले व शंकराला प्रसन्न करून घेतले. शंकरांनी याला सदैव दुधाची प्राप्ति व्हावी म्हणून क्षीरसमुद्र (दुधाचा सागरच) त्याला बहाल केला.

गरुडासारिखीं वाहनें । ज्ञा. ९-३९२.

विष्णूचे वाहन, अत्यंत गतिमान् असा गरुड होय. हा गरुड काश्यप ऋषींना विनतेच्या पोटी झालेला दुसरा मुलगा. याने स्वर्गलोकीहून अमृत आणून दिले व आपल्या आईला सवतीच्या दास्यांतून मुक्त केले. अमृत वाहून नेत असता याने त्यातील एक बिंदूहि चाखला नाही, हे पाहून विष्णु प्रसन्न झाले आणि त्यांनी याला अमृताखेरीज अमरत्व दिले. त्याने विष्णूंची सेवा करण्याची तीव्र मनीषा दाखविली असता, ' तूं माझे वाहन व्हावेस ? असे विष्णूंनी त्याला सांगितले.

मी सुदामयाचिया सोडीं गांठी । पव्हयां लागीं ॥ ज्ञा. ९-३९४

सुदाम नांवाचा एक अत्यंत दरिद्री ब्राह्मण कृष्णाचा बालपणाचा मित्र होता. कृष्ण द्वारकेत वैभवाच्या शिखरी पोचले तरी हा दारिद्रचात दिवस काढत होता. पण कृष्णाजवळ काही याचना करावी असे त्याच्या मनात सुद्धा येईना. बायकोने अनेकवार आग्रह केल्यावर हा कृष्णाकडे जाण्यास तयार झाला. बरोबर काही भेट घेणे अवश्य पण जवळ तर काही नाही; तेव्हा काय न्यावे हा विचार पडला. तेव्हा बायकोने थोडे पोहे उसने आणून त्याच्या फाटक्या धोतरात बांधले. द्वारकेला पोहोचल्यावर कृष्णाने याचे चांगले आतिथ्य केले व वहिनीने मला काय दिले आहे ते दाखव पाहू, म्हणून सुदाम्याच्या धोतराची गाठ सोडून त्यातील पोहे आवडीने खाल्ले. नंतर सुदामा काही न मागता परतला व घराजवळ येतो तो त्याला सोन्याची सुदामनगरी दिसली. कृष्णाने पोह्याच्या मोबदल्यात ती त्याला नकळत दिली होती.

पाहें पां सावजें हातिरूं धरिलें । ज्ञा. ९-४४२.

एकदा इंद्रद्युम्न राजाला, 'तूं गजयोनि पावशील' असा अगस्ति ऋषीने शाप दिला होता. तसाच शाप देवऋषीने हूहू गंधर्वास दिल्याकारणाने तो नक्र झाला होता. या दोघा पशूंची पुष्कर तीर्थावर अचानक गाठ पडली. तेव्हा नक्राने गजाला धरले. आता आपण वाचत नाही हे पाहून गजेंद्राने विष्णूचा धावा मांडला व त्याला अर्पण करण्याकरिता अखेरचे म्हणून एक कमलपुष्प सोंडेने तोडून वाहिले. तेव्हा विष्णु प्रसन्न होऊन त्याला सोडविण्यासाठी गरुडावर बसून आले व नक्राला मारून भगवंताने गजेंद्राला मुक्त केले व त्याबरोबरच नक्रहि विष्णुस्पर्शाने शापमुक्त झाला.

माझें नृसिंहत्व लेणें । जयाचिये महिमे ॥ ज्ञा. ९-४५०.

महान् पराक्रमी हिरण्यकशिपू दैत्याला कयाधू राणीपासून प्रल्हाद मुलगा झाला. हा गर्भामध्ये असल्यापासून भगवन्निष्ठ होता. हा जन्मल्यानंतर त्याला हरिनामाखेरीज काहीच प्रिय नव्हते. त्याने विष्णुभक्ति सोडावी म्हणून बापाने त्याला छळले, विष दिले, कड्यावरून खाली लोटले, अशा नानाप्रकारांनी त्याला त्रास दिला, परंतु प्रल्हाद भक्ति करण्याचे सोडीना. त्याच्या बापाने त्याला विष दिले पण ते त्यास बाधा करू शकले नाही; कारण भगवानच विष होऊन राहिले. शेवटी, 'तुझा देव कोठे आहे तो दाखव म्हणजे त्याला ठार करतो' असे बापाने विचारताच, 'देव जगात सर्वत्र भरला आहे' असे प्रल्हादाने उत्तर केले. तर 'या खांबात आहे का ?' असे म्हणून खांबावर लाथ मारताच त्यातून विष्णूचा नरसिंहावतार प्रगट झाला.

या हिरण्यकशिपूने ब्रह्मदेवापासून असा वर मिळविला होता की, घराच्या आत-बाहेर, दिवसा रात्री, नर आणि पशु, शस्त्र आणि अस्त्र, सजीव आणि निर्जीव पदार्थ इत्यादिकांपासून मला मृत्यु नसावा. या वरामुळे आपण मृत्युपासून निर्भय आहोत असे तो समजत होता. संध्याकाळी उंबऱ्यावर बसून, नखांनी नरसिंहरूपी विष्णूने त्याला ठार मारले व प्रल्हादाचे रक्षण केले. प्रल्हादचरित्र

इतके पावन आहे की, ते वर्णिल्याने ईश्वरभक्तीपासून मिळणारे फल मिळते.

नातरी भयाचेनि मिसें।
मातें न पविजेचि काय कंसें। ज्ञा. ९-४६६

'कोणत्याहि बुद्धीने माझी भक्ति केली असता मी पावतो' असे सांगतांना भगवान अनेक भक्तांची उदाहरणे देत आहेत. यदुकुलातील उग्रसेन राजाचा पुत्र कंस याला देववाणीने बजावले की, तुझी (चुलत) बहीण देवकी हिचा आठवा मुलगा तुला मारील.' तेव्हा कंसाने देवकीला बंदीत ठेवून तिची सात मुले मारली, पण आठव्याच्या वेळी देवकीचा पति वसुदेव याने मुलगा जन्मतःच तो गोकुळात पोहोचविला. पुढे कंसाला हे कळून त्याने गोकुळात वाढणाऱ्या कृष्णाला मारण्यासाठी अनेक राक्षस पाठविले. शेवटी अक्रुराला पाठवून कृष्णाला मथुरेत आणले व त्याच्या अंगावर बलवान् मल्ल सोडले. कृष्णाने त्यांना मारून कंसाचाहि शिरच्छेद केला. या कंसाला जळी स्थळी काष्ठी पाषाणी आपला वैरी कृष्ण दिसत असे. ही त्याची विरोधी भक्ति होती व तो कृष्णभक्तीनेच शेवटी मुक्त झाला.

कीं अखंड वैरवशें। चैद्यादिकीं॥ ज्ञा. ९-४६६.

चेदि देशाचा राजा दमघोष याचा मुलगा शिशुपाल (चैद्य) हा कृष्णाचा आतेभाऊ. शिशुपाल जन्माला आला तेव्हा त्याला तीन डोळे व चार हात होते. हे विचित्र मूल टाकून देण्यास आईबाप सिद्ध झाले असता, आकाशवाणी झाली की, हा फार पराक्रमी होईल. याला याच्या शत्रूच्या मांडीवर ठेवले असता याचे दोन हात व तिसरा डोळा नाहीसे होतील. पुढे कृष्ण आत्याबाईकडे मुलगा पाहण्यास आला असता, त्याने शिशुपालाला मांडीवर घेतल्याबरोबर शिशुपालाचे दोन हात व एक डोळा गळून पडला. तेव्हा उघडच कृष्ण हा मृत्युवैरी ठरला. हे पाहून आत्याबाईने कृष्णापासून वचन घेतले की शंभर अपराध भरेपर्यंत याला मारू नये. पुढे याने कृष्णाचे अपराध केले. रुक्मिणीशी विवाह करण्यास हा उद्युक्त झाला होता. धर्माच्या राजसूय यज्ञात कृष्णास अग्रपूजेचा मान मिळाल्याचे पाहून याचे पित्त खवळले व हा त्याला भलभलत्या शिव्या देऊ लागला. तेव्हा कृष्णाने याचे शंभर अपराध भरले असे बजावून सुदर्शनाने याचा शिरच्छेद केला व मुक्ति दिली.

अक्रूर : ज्ञा. ९-४६८.

अक्रूर हा सात्वतवंशातील श्वफल्क राजाचा मुलगा. कृष्ण आणि बलराम यांना गोकुळातून मथुरेस आणण्यास कंसाने यालाच पाठविले होते. हा मोठा भगवद्भक्त होता.

जयांचेनि गा बोलें। अग्नीसि आयुष्य जाहालें। ज्ञा. ९-४७९

एकदा श्वेतकी राजाने एका यज्ञात बारा वर्षे अग्नीमध्ये अखंड घृतधारा धरल्या. त्यामुळे अग्नीला जाड्य झाले असता 'अनेक औषधांनी युक्त अशा खांडववनाचे भक्षण केल्यास ते जाईल' असे ब्रह्मदेवाने त्यास सांगितल्यावरून हा कृष्णार्जुनाकडे खांडववन मागण्यास गेला. तो मुद्दाम ब्राह्मणवेषाने गेल्यामुळे त्यांनी ते देण्याचे आश्वासन देऊन त्यासाठी इंद्राशीहि युद्ध केले. हे वन भक्षण करून अग्नि जाड्यमुक्त झाला.

म्हणोनि समुद्रें पाणी आपुलें।
दिधलें याचिया प्रीति। ज्ञा. ९-४७९.

समुद्राच्या पोटातील वडवाग्नि हा समुद्रात राहून त्याचे जल शोषण करीत असतो व समुद्र त्याला नवीन जल देत असतो.

अझुनि पाउलाची मुद्रा।
मी हृदयीं वाहे गा सुभद्रा। ज्ञा. ९-४८०.

भृगुऋषि हे ब्रह्मदेवाच्या मानसपुत्रांपैकीं एक असून भृगुकुल फार उच्च आहे. ब्रह्मा-विष्णु-महेश यांमध्ये श्रेष्ठ कोण हे ठरविण्यासाठी त्यांनी सर्वांची प्रचीति पाहिली. ब्रह्मा आणि शंकर या दोघांना त्यांच्या उद्धटपणाचा फार राग आला. पण विष्णूला लाथ मारली असतांनाहि ते मुळीच रागावले नाहीत; तर उलट भृगुऋषीच्या पायाला लागले असेल म्हणून पाय चुरीत राहिले व आपल्या छातीवर झालेली लाथेची खूण भूषण म्हणून विष्णु अद्यापि मिरवीत असतात.

जेथ निववील ऐशिया आशा।
हरें चंद्रमा आधा ऐसा। ज्ञा. ९-४८६.

समुद्र मंथनातून चौदा रत्ने निघाली. त्यातच हालाहल असे हे अत्यंत दाहक विष निघाले. ते जग जाळीत सुटले असता, शंकरावाचून ते कोणी स्वीकारणार नाही; असे जाणून देव शंकराकडे गेले. शंकराने जगाच्या कल्याणासाठी ते प्राशन केले, पण त्याचा परिणाम झाल्यावाचून राहिला नाही. अंगाची सारखी आग होऊ लागली, कंठ निळा पडला तेव्हा शीतलतेचा एक उपाय म्हणून मस्तकावर चंद्राची कोर शंकराने धारण केली.

जिये लोकींचा चंद्रु क्षयरोगी। ज्ञा. ९-५०२.

सोम (चंद्र) हा अत्रिऋषीचा पुत्र. याने रोहिणीसह प्राचेतस दक्षाच्या साठ कन्यांशी लग्न केले होते. पण त्याला रोहिणीच सर्वात अधिक आवडे. तिला बुध नांवाचा पुत्रहि झाला. तेव्हा इतर पत्न्यांनी आपला पिता जो दक्ष त्याच्याकडे चंद्राच्या सापत्नभावाविषयी तक्रार नेली. तेव्हा दक्षाने जावयाला शाप दिला की, तूं क्षयी

होशील. तेव्हांपासून चंद्राच्या कला कमी अधिक होत असतात.

गुरुपत्नी तारा हिचे हरण केल्यामुळे बृहस्पतीने याला क्षयाचा शाप दिला अशीहि एक कथा आहे.

उत्तानचरणाचिया बाळा। काय ध्रुवपदीं चाड ॥

ज्ञा. १०-१८.

उत्तानपाद राजाला सुनीति व सुरुचि अशा दोन स्त्रिया होत्या. सुरुचि, राजाची धाकटी पण आवडती राणी होती. वडील राणीचा पुत्र ध्रुव व धाकट्या राणीचा पुत्र उत्तम हा होता. एकदा राजा उत्तमाला मांडीवर घेऊन सिंहासनावर बसला असता ध्रुव बाळ तेथे आला व तो बापाच्या दुसऱ्या मांडीवर बसला. ते पाहून सुरुचीला राग आला. तेव्हा तिचा राग घालविण्यासाठी ध्रुवाला राजाने मांडीवरून खाली ढकलून दिले. तो रडत रडत आपल्या आईकडे (सुनीतीकडे) गेला. तेव्हा तिच्या सांगण्यावरून वडिलांच्या मांडीवर बसावयास मिळावे म्हणून ध्रुवबाळ वनात जाऊन परमेश्वराची प्रार्थना करू लागला. काही काळाने नारदमुनींनी तेथे येऊन त्याच्यावर अनुग्रह केला व द्वादशाक्षरी मंत्राचा उपदेश केला. त्याप्रमाणे अनुष्ठान केल्यावर त्यास भगवंतांनी बापाची मांडीच काय पण कायमचे अढळपद दिले. ते पद अद्यापि नक्षत्ररूपाने आकाशात अढळ आहे.

अहो एकाची शाठी तपिन्नली। ज्ञा. १०-३६.

वसिष्ठ आणि विश्वामित्र यांच्यातील स्पर्धा सुप्रसिद्ध आहे. विश्वामित्र ब्रह्मर्षि आहे की नाही हे ठरविण्यासाठी सूर्य, समुद्र आणि मेरूपर्वत यांना साक्षीस घेऊन येण्याविषयी ब्रह्मदेवाने विश्वामित्रास सांगितले पण तो त्यांना आणू शकला नाही. तेव्हा वसिष्ठानेच या तिघांची प्रतीके निर्माण केली. आपली छाटी त्यांनी आंथरली असता सूर्यप्रकाश तिच्यातून येऊ लागला; कमंडलूतून समुद्राप्रमाणे पाणी वाहू लागले व दंड हा पृथ्वीचा भार वाहण्यास मेरूसारखा समर्थ झाला. असे हे वसिष्ठांचे अचाट सामर्थ्य होते.

एकीं सृष्टीवरी सृष्टी केली। ज्ञा. १०-३६.

त्रिशंकु राजास सदेह स्वर्गास जावयाचे होते; पण त्याला वसिष्ठांचा 'चांडाळ होशील' म्हणून काही कारणाने शाप होता; तेव्हा विश्वामित्राने त्याच्यासाठी विशिष्ट यज्ञ केला असताहि त्याला स्वर्गात घेण्यास इंद्र कबूल होईना व खालून विश्वामित्राने वर चढविले होते. अशा रीतीने त्रिशंकु अधांतरी लोंबकळत राहिला. त्याची ही दुःस्थिति पाहून विश्वामित्राने दुसरीच सृष्टी निर्माण करण्यास सुरुवात केली. शेवटी इंद्राने विश्वामित्राची समजूत घालून ती सृष्टी बंद करविली.

एकीं पाषाण वाऊनि उतरलीं। समुद्रीं कटकें ॥

ज्ञा. १०-३६

रावणाशी युद्ध करण्यासाठी लंकेस जाण्याचे रामाने योजून नलास समुद्रावर सेतु बांधण्यास आज्ञा केली. समुद्रात दगड बुडू लागले व सेतु तयार होईना; पण रामाचे नांव घेऊन जेव्हा दगड समुद्रात टाकावा तेव्हा तो तरंगू लागावा, असे पाहून वानरांनी लाखो दगड रामनामाने समुद्रात टाकले व पूल तयार केला. या तरंगणाऱ्या पुलावरून ससैन्य राम-लक्ष्मण लंकेत सुवेळाचली गेले.

एकीं आकाशीं सूर्यातें धरिलें। ज्ञा. १०-३७.

अंजनीच्या पोटी मारुतीचा जन्म झाला. तेव्हा आकाशात लाल सूर्यबिंब तळपत होते. ते फळ आहे अशा समजुतीने बालमारुति तीनशे योजने आकाशात उडाला व सूर्यमंडलाकडे चालला. हा सूर्याला ग्रासणार हे पाहून इंद्राने त्याच्यावर वज्रप्रहार केला; तेव्हा मारुति मूर्च्छित होऊन खाली पडला. पण मारुतीचा पिता मरुत (वायु) याच्या कोपाला भिऊन इंद्रादि देवांनी मारुतीची स्तुति करून त्यास सावध केले व वज्रापासून काही पीडा होणार नाही असा वर दिला. इंद्राचे वज्र हनुवटीला लागून ती तुटली म्हणून याला हनुमान नांव पडले.

एकी समुद्र चुळी भरिले। ज्ञा. १०-३७.

इंद्राने वृत्रासुराला मारल्यानंतर त्याचे अनुयायी राक्षस समुद्रात लपले. ते रात्री बाहेर निघून ऋषींना खाऊन टाकीत. त्यांच्या भीतीने ऋषिजन घरात लपून बसू लागले. त्यांची यज्ञादिक कर्में होईनातशी झाली. तेव्हा ब्रह्मदेवाने त्यांना अगस्त्य ऋषीकडे जाण्यास सांगितले. अगस्त्याने त्यांच्यावरील मोठे संकट लक्षात घेऊन तपोबलाने संपूर्ण समुद्र एका आचमनात खलास केला. त्यामुळे आतले राक्षस नाश पावले. पुढे अगस्त्याने प्राशन केलेले पाणी समुद्रात सोडून दिले.

त्रिभुवनींचिया सेनापती। आत स्कंदु तो मी महामती।
जो हरवीर्ये अग्निसंगती। कृत्तिकाआंतु जाहला ॥

ज्ञा. १०-२२९.

हिमालयावरील शिवपार्वतीचे क्रीडावन शरवण नांवाचे आहे. या वनात शिवाचे रेत एकदा स्खलन (पतन) पावले असता ते पुढे काही काळापर्यंत गंगेने, नंतर अग्नीने व शेवटी सहा कृत्तिकांनी धारण केले व शिवपुत्राला जन्म दिला. यामुळे त्याला अनुक्रमे स्कंद, गांगेय, अग्निभू व कार्तिकेय अशी नांवे पडली. प्रत्येक कृत्तिकेपासून याला एक मुख व दोन हात लाभल्यामुळे हा षण्मुख व द्वादशहस्त झाला. हा शिवपुत्र कार्तिकेय, देवांचा सेनानी होता.

पै समस्तांही वोधां- ।
मध्यें जे भगीरथें आणितां गंगा ।
जन्हूनें गिळिली मग जंघा ।
फाडूनि दिधली ।। ज्ञा. १०-२५६.

इक्ष्वाकू वंशातील महापराक्रमी सगर राजाने अनेक अश्वमेध यज्ञ केले होते. एका यज्ञांत त्याचा श्यामकर्ण घोडा इंद्राने हरण करून कपिलाश्रमात नेऊन ठेवला. सगराचे साठ सहस्र पुत्र त्याच्या शोधार्थ निघाले असता त्यांना कपिलमुनीसन्निध हा वारू दिसला. तेव्हा याच गोसावड्याने हा चोरून आणला असे समजून त्यांनी कपिलमुनीस बरेच मारले. तेव्हा समाधीचा भंग होताच मुनीने नेत्र उघडून त्यांची रक्षा केली. पुढे सगराचा नातू अंशुमान याने मुनीची स्तुति करून घोडा परत आणिला. परंतु गंगोदकाच्या स्पर्शाशिवाय साठ सहस्र सगरपुत्रांचा उद्धार होणे नाही. असे समजल्यावर अंशुमान व त्याचा पुत्र दिलीप यांनी गंगेस खाली आणण्यासाठी मोठे तपाचरण केले, पण त्यात त्यांना यश आले नाही.

नंतर दिलीपाचा पुत्र भगीरथ याने हिमालयावर गोकर्णक्षेत्री सहस्र वर्षे तप केले. तेव्हा गंगा प्रसन्न होऊन स्वर्गातून खाली येण्याचे तिने मान्य केले. तिला खाली झेलण्यास भगीरथाच्या प्रार्थनेवरून शंकर तयार झाले, पुढे भगीरथ व मागे गंगा अशारीतीने ते येत असता मध्येच महापराक्रमी जन्हूचा यज्ञमंडप लागला. तो गंगेच्या प्रवाहाने बुडाल्यामुळे जन्हूने रागावून तिला प्राशन करून टाकले. पुढे गंगेला कन्या या नात्याने स्वीकारण्याविषयी प्रार्थना केल्यावर जन्हूने मांडीतून तिला सोडून दिले. या कारणाने गंगेला जान्हवी असे नांव पडले. नंतर भगीरथाने तिला पाताळात नेऊन आपल्या साठसहस्र पूर्वजांचा उद्धार केला.

जो देवकी-वसुदेवास्तव जाहला ।
कुमारीसाठीं गोकुळीं गेला । ज्ञा. १०-२८८.

कंस आपल्या मुलांना जन्मल्याबरोबर ठार मारतो, तेव्हा आठवा पुत्र जन्मल्याबरोबर त्याला बाहेर नेऊन ठेवावा; या विचाराने देवकी बंदीशाळेत प्रसूत झाल्याबरोबर वसुदेवाने रातोरात यमुना ओलांडून त्यास गोकुळात नेले. दैवीसामर्थ्याने अडचणीतून तो पार पडला. गोकुळात त्याच वेळी नंदपत्नी यशोदा ही प्रसूत होऊन तिला कन्या झाली होती. ती वसुदेवाने उचलून तिच्या जागी आपल्या मुलाला-कृष्णाला ठेवले व त्या मुलीला बंदीशाळेत नेले.

तो मी प्राणासकट पियाला । पूतनेंतें ।। ज्ञा. १०-२२८.

गोकुळात नंदयशोदेचा पुत्र म्हणून कृष्ण वाढत असता कंसाने त्याला मारण्यासाठी अनेक उपाय केले. पूतना नांवाची एक राक्षसी गोकुळातील सर्व सुंदर मुलांना मारण्यासाठी कंसाने पाठविली होती. ती लहान तरुणीचे रूप घेऊन यशोदेकडे आली व लडिवाळपणा दाखवून कृष्णाला पाजण्यास घेतले. तिने आपल्या स्तनात मुद्दाम विष भरले होते. कृष्णाने हे जाणून त्याने तिचे इतके जोराने स्तनपान केले की तिची आतडी बाहेर येऊन ती मृत होऊन पडली.

करीं गिरी धरूनि उमाणिली । महेंद्र महिमा ।।
ज्ञा. १०-२८९

लहान वयातच कृष्णाने दैत्य मारले, इतकेच नव्हे तर इंद्राचाहि गर्व हरण केला. प्रतिवर्षी गोकुळातील गोपजन नवे धान्य आले असता इंद्राच्या प्रित्यर्थ अन्नकोट करीत असत. ही रीत कृष्णाने बंद पाडून गोकुळाचा संरक्षक गिरीगोवर्धन याचा याग आरंभिला. हे पाहून इंद्राने रागाने गोकुळावर जोराची पर्जन्यवृष्टि करून जलप्रलयाची वेळ आणली; पण कृष्णाने आपल्या हातावर गोवर्धन उचलून त्याच्या छत्राखाली लोकांना आश्रय दिला व काही नाश होऊ दिला नाही.

कालिंदीचे हृदयशल्य फेडिलें । ज्ञा. १०-२९०.

काद्रवेयकुलोत्पन्न कालिया नांवाचा एक नाग गरुडाच्या भयाने यमुनेच्या डोहात येऊन राहिला होता. त्याच्या विषाने पाणीच नव्हे तर सर्व आसमंत भाग विषमय झाला होता. एकदा कृष्णाचे मित्र गोपाळ, गायीसह तेथे चुकून गेले असता एकदम मरण पावले. हे ऐकून कृष्णाने डोहात उडी मारून कालियाला जर्जर केले व तो त्याला मारणार होता, पण त्याच्या स्त्रियांच्या प्रार्थनेवरून त्याला जीवदान दिले. पण तेथून हाकलून त्याला त्याच्या मूळच्या जागी (रमणकद्वीपास) पाठविले व गायी-गोपाळ जिवंत केले.

वासरूवासाठीं लाविलें । विरंचीस पिसे ।।
ज्ञा. १०-२९०.

ब्रह्मदेवाने एकदा कृष्णाच्या सामर्थ्याची परीक्षा पाहण्यासाठी गायी-गोपाळ यांना अदृश्य केले असता कृष्णाने त्यांची नवीन उत्पत्ति केली व वर्षभर काही समजू दिले नाही. तेव्हा ब्रह्मदेवालाच लाज वाटून त्याने गायी-गोपाळ परत केले.

संन्यासी तुवां होऊनि जनीं ।
चोरूनि नेली माझी भगिनी । ज्ञा. १०-२९४.

कृष्ण-बलरामाची बहीण सुभद्रा ही उपवर झाली असता, बलरामाने तिला आपला शिष्य दुर्योधन याला

देण्याचे योजले. कृष्णाच्या मनात तिचे अर्जुनाशी लग्न व्हावे असे होते. अर्जुन तीर्थयात्रेहून द्वारकेस आला; तेव्हा कृष्णाने त्याला संन्यासी होऊन बलरामाची मर्जी संपादण्यास सांगितले. हा संन्यासी फार तपोनिष्ठ व विरक्त आहे असे पाहून बलरामाने त्यास घरी आणून ठेवले व सुभद्रेस त्याची सेवा करण्यास सांगितले. एकदा रैवतक पर्वतावर सर्वांनी जावयाचे असे ठरवून संन्यासी अर्जुन व सुभद्रा याना एका रथात बसविण्यात आले. कृष्णाने सुचविताच अर्जुनाने रथ इंद्रप्रस्थाकडे चालविला व पाठलाग करणाऱ्यांना पराभूत केले. पुढे संन्यासी हा अर्जुन आहे हे कळल्यावर सर्वांना आनंद झाला.

एकाचे गर्भवासही साहिले । ज्ञा. ११-३५.

अंबरीष राजा दानशूर, पराक्रमी व भगवद्‌भक्त होता. एकदा द्वादशीस उपवास सोडण्याच्या वेळी दुर्वासऋषि अतिथि म्हणून त्याच्या घरी आले. आपण नदीवर जाऊन आन्हिक उरकून भोजनास या असे राजाने त्यांचा प्राथमिक सत्कार करून सांगितले. दुर्वास त्याप्रमाणे नदीवर गेले; पण लवकर परत येईनात. इकडे द्वादशी अतिक्रांत होत चालली. तेव्हा व्रतभंग होऊ नये म्हणून राजाने देवास नैवेद्य समर्पण करून आपण फक्त तीर्थ प्राशन करून पारणे सोडले. दुर्वासांना हे कळल्यावर त्यांना मोठा राग येऊन त्यांनी आपल्या जटेतून एक कृत्या निर्माण करून राजावर सोडली व शापहि दिला की, 'तूं अनेक योनीत जन्म घेशील' राजाचा नाश होणार हे जाणून भगवंतांनी सुदर्शनचक्र कृत्येवर टाकले. कृत्येचा नाश केल्यावर चक्र दुर्वासांच्या मागे लागले. त्यांचे कोणी देव संरक्षण करीना. भगवंतांनीहि सांगितले की, तुम्ही राजाकडे जाऊन त्याची क्षमा मागा, तो तुमच्यासाठी उपवासी राहिला आहे. तेव्हा एक वर्षाने दुर्वास परत राजाकडे गेले. तो उपाशी राहून अतिथीची वाट पाहातच होता. राजाने सांगताच दुर्वासांच्या पाठीचे सुदर्शन चक्र सुटले व राजाने दुर्वासांना पंक्तीला घेऊन आनंदाने भोजन केले. अनेक योनीत जन्म हा दुर्वासांचा शाप अंबरीषाला बाधू नये म्हणून त्याच्यासाठी भगवंतांनी आपणच मत्स्यादि दहा अवतार घेतले.

मागां जळत काढिलें जोहरीं । ज्ञा. ११-६०.

धृतराष्ट्रपुत्र आणि पंडुपुत्र हे मोठे झाले तेव्हा त्यांचे एकमेकांशी पटेना. युधिष्ठिराला युवराजपद दिलेले दुर्योधनाला सहन झाले नाही. तेव्हा धृतराष्ट्राने दूरवर विचार करून पांडवांना आपल्या मुलांपासून दूर ठेवण्याचे योजून वारणावत नगरास जाऊन राहण्याची आज्ञा केली. वारणावतास पांडव ज्या घरी राहात होते, ते घर दुर्योधनाने मोठ्या कपटविद्येने एकदम जळेल असे लाखेचे करविले होते. ही गोष्ट विदुरास कळली असल्याने त्यांनी बर्बर भाषेत युधिष्ठिरास तेथे जाण्याच्या वेळी ती कळविली व बाहेर सुखरूप पडण्याचा विवरमार्ग, जो विदुराने घर बांधत असतांनाच गुप्तपणे तयार करवून घेतला होता, तोहि धर्मराजाला कळावा अशी व्यवस्था केली होती.

पांडव लाक्षागृहात असतांना मोठा दानधर्म चाले. जो येईल त्याला भोजन मिळे. एकदा सायंकाळी भिल्लीण आपल्या पाच मुलांसह तेथे येऊन राहिली. त्याच रात्री विवरद्वारे लाक्षागृह सोडून बाहेर येण्याची युधिष्ठिरास विदुराची सूचना आल्यावरून आपणच लाक्षागृहास आग लावून पांडव बाहेर पडले. आगीत भिल्लीण तिच्या मुलांसह दग्ध झाल्याने पुढे लोकांना आणि कौरवांनाहि वाटले की, कुंतीसह पांडवच जळून मेले. याप्रमाणे परमेश्वरानेच पांडवांचे लाक्षागृहात जळून मरण्याच्या संकटापासून रक्षण केले.

दुराग्रहें हिरण्याक्षें । ज्ञा. ११ - ६१.

एकदा सनत्कुमार वैकुंठास गेले असता तेथील जय व विजय या द्वारपाळांनी त्यांना राजमंदिरात जाण्यास अडथळा केला. तेव्हा ते रागावले व त्यांनी त्या दोघास शाप दिला की, तुम्हाला मृत्युलोकात जन्म घ्यावे लागतील. तेव्हा त्यांनी सनत्कुमारांची प्रार्थना करून उःशाप मागून घेतला की ' विरोधी भक्तीने तरी आम्हाला देवाचे स्मरण घडावे.' त्याप्रमाणे त्यांना हिरण्याक्ष-हिरण्यकशिपु, रावण-कुंभकर्ण व शिशुपाळ-दंतवक्र असे तीन जन्म प्राप्त झाले.

पुत्रा आळविता अजामिळा । आपणपें देसी ॥
ज्ञा. ११-१०४.

कान्यकुब्ज देशांत अजामिळ नांवाचा एक ब्राह्मण राहात असे; त्याने मातापितरे व स्त्री यांचा त्याग केला व तो एका गणिकेला घेऊन राहू लागला. तिच्यापासून त्याला मुलेहि झाली. सर्वात धाकट्या मुलाचे नांव नारायण होते. त्याचा त्याला फार लळा होता, मरणसमयीहि त्याला तो हाका मारीत होता; म्हणून विष्णुदूतांनी यमदूतांना याच्यावर मृत्युपाश टाकू दिला नाही. अजामिळाने त्यांचा संवाद ऐकून व परमेश्वरस्मरणाचे पुण्य जाणून तो पुढे विरक्त व भगवद्‌भक्त बनला. मरणोत्तर त्याला उत्तम गति मिळाली.

अझुनी वैरियांचिया कलेवरा । विसंबसीना ॥ ज्ञा. ११ - १०५.

कृष्णाने सांदीपनी गुरूंचा मृतपुत्र परत आणून देतांना (ज्ञा. ३-१६३-मृत गुरुपुत्र आणिला ।)

शंखरूप धारण केलेल्या पंचजन दैत्याला मारले व त्याच्या अस्थींचा शंख करून तो जवळ हातात नेहमी बाळगला. पंचजनाच्या अस्थींचा केलेला म्हणून या शंखाला पांचजन्य असे नांव पडले आहे.

दे दान म्हणोनि दारवंटेकरू।
जाहलासी बळीचा ॥ ज्ञा. ११-१०६.

प्रल्हादाचा नातु बळी हा महाबलिष्ठ, तसाच उदार आणि धार्मिक होता. त्याचे देवांशी वारंवार युद्ध होई व तो संजीवनीमुळे जिवंत राही. त्याने इंद्र होण्यासाठी शंभर यज्ञाचा संकल्प करून नव्याण्णव यज्ञ पूर्ण केले. शेवटचा यज्ञ करीत असता देवांना धाक पडून त्यांनी विष्णूस वामनावतार घेण्यास विनविले. वामनाने यज्ञात बळीजवळ त्रिपादभूमि मागितली व बळीने शुक्राचार्य नको म्हणत असता, 'ती दिली', म्हणून उदक सोडिले. वामनाने विश्वरूप धारण करून एका पावलात पृथ्वी व दुसऱ्या पावलात आकाश आक्रमिले. 'तिसरे पाऊल कोठे ठेवू', म्हणून विचारले असता बलिराजाने आपले मस्तक पुढे केले. तेव्हा वामनाने आपल्या तिसऱ्या पावलाने त्याला पाताळात दडपले; पण प्रसन्न होऊन वर दिला की, 'तूं वैवस्वत मन्वंतर असेपर्यंत उपेंद्र व नंतर इंद्र होशील. तूं पाताळात सुतलात सुखाने राज्य कर. मी अक्षयी द्वारपाळ होऊन सुदर्शनचक्राने तुझे संरक्षण करीन.'

कृतयुगापूर्वी कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेस बळीने वामनास दान दिले; तो दिवस अद्यापि बलिप्रतिपदा म्हणून ओळखला जाऊन या दिवशी बळीचे पूजन होते. याप्रमाणे बळीकडे दान मागावयास जाऊन भगवान् उलट त्याचा द्वारपाळ होऊन राहिला.

मागां बाळपणीं येणें श्रीपती।
जैं एकवेळ खादली होती माती।
तैं कोपोनियां हातीं। यशोदां धरिला ॥
मग भेणें भेणें जैसें।
मुखीं झाडा द्यावयाचेनि मिसें।
चवदाही भुवनें सावकाशें।
दाविलीं तिये ॥ ज्ञा. ११-१८२-८३

कृष्णाने माती खाल्ली हे पाहून यशोदा त्याला फार रागे भरली; तेव्हा 'मी माती खाल्ली नाही', असे कृष्णाने अट्टाहासाने सांगताच यशोदेने त्याला तोंड उघडण्यास सांगितले. त्याने तोंड उघडून त्यात तिला चतुर्दश भुवने दाखविली.

नातरी मधुवनीं ध्रुवासि केलें।
जैसे कपोल शंखें शिवतलें।
आणि वेदाचियेही मतीं ठेलें।
तें लागला बोलों ॥ ज्ञा. ११-१८४.

ध्रुवाची परमेश्वराराधनाची थोर प्रतिज्ञा ऐकून नारदाने त्याला यमुनेच्या तीरी जाऊन 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' हा मंत्र जपण्यास सांगितले. ध्रुवाची अत्यंत कडक तपश्चर्या पाहून भगवंतांनी त्याला मधुवनात येऊन दर्शन दिले. तेव्हा परमेश्वराचे गुणवर्णन करावे अशी ध्रुवास इच्छा झाली; पण अज्ञानामुळे त्याला ते प्रत्यक्ष करता येईना. तेव्हा भगवंतानी त्याच्या गालास शंखाचा स्पर्श केला. त्याबरोबर वेदांप्रमाणे तो खडाखड स्तोत्रे गाऊ लागला.

जैसा आब्रह्म पूर्णोदकीं।
पव्हे मार्कंडेय एकाकी। ज्ञा. ११-१८७.

मार्कंडेय हे महान् ब्रह्मर्षि असून, त्यांनी परमेश्वराजवळ त्याची माया पाहण्याची इच्छा दर्शविली. भगवंताने तथास्तु म्हटले. पुढे एकदा हे आश्रमात बसले असता, जोराचा वारा सुटून पृथ्वी जलमय झाल्याचे त्यांना दिसले. हे त्या जलप्रलयात एकाकी पोहत असता त्यांना एका वटपत्रावर एक सुंदर बालक निजलेले दिसले. या बालकाच्या श्वासाने ते पोटात ओढले गेले व तेथे बाहेरच्या सृष्टीप्रमाणेच सर्व सृष्टि पुनः त्यांना दिसली. बालकाच्या श्वासाबरोबर ते बाहेर पडले तेव्हा आपण आपल्या आश्रमातच आहोत असे त्यांना दिसले. पाहिले ते सर्व खोटे, मायारूप असे त्यांनी ओळखले. त्यांच्या आश्चर्ययुक्त मनःस्थितीत भगवंतांनी त्यांना पुनःदर्शन दिले व इच्छा पुरी केली असे पटवून दिले.

तुवां गोग्रहणाचेनि अवसरें।
घातलें मोहनास्त्र एकसरें।
मग विराटाचेनि महाभेडें उत्तरें।
आसडूनि नागविले ॥ ज्ञा. ११-४६९.

कीचकवधावरून पांडव बहुतेक विराटनगरीतच असावेत असा दुर्योधनाला संशय येऊन त्याने, अज्ञातवासांत असतांनाच पांडवांना ओळखून काढावे व पुनःवनवास करवावा, या हेतूने विराटाची गोधने हरण्यासाठी मोठी मोहीम काढली. गोधने हरण करून नेत असता गोपांनी विराटाचा पुत्र उत्तर यास त्यांच्या संरक्षणार्थ पाचारले. (कारण विराट बाहेर होता). यावेळी राजपुत्र उत्तर हा आपली बहीण उत्तरा हिच्या महालात होता. उत्तरेला नृत्यकला शिकविणारी बृहन्नडा (स्त्री वेषधारी अर्जुन) तेथेच होती. मला सारथी असता तर मी यावेळी शत्रूला नामोहरम केले असते; अशी बढाई त्याने जेव्हा मारली तेव्हा बृहन्नडा सारथ्य करण्यास तयार झाली असता नाइलाजाने उत्तराला लढाईला जावे लागले. पण प्रत्यक्ष शत्रूचे मोठे सैन्यबल पाहून तो घाबरला व मागे पळू

लागला. तेंव्हा अर्जुनाने त्याला परतवून आपणच शत्रूशी सामना दिला व शत्रुसैन्यावर मोहनास्त्र टाकून वस्त्रहरण करविले व उत्तराला फुकटचा विजय आणि कर्तृत्व मिळवून दिले.

ऐसिया पैजा महेशा। पांधुरणें दाही दिशा।
लांचकरु म्हणोनि कोळसा। कामु केला॥ ज्ञा.१३-२५

कैलासाचे राज्य सोडून शंकरांनी स्मशानात वास केला, तेंव्हा तपश्चर्येत विघ्न उत्पन्न करणारा व योग्यांचे मन विचलित करणारा जो मदन (काम) त्याचे आपल्या तृतीय नेत्रातील अग्नीने भस्म केले. ब्रह्मदेवाच्या हृदयापासून कामाची उत्पत्ति असून त्याच्या स्त्रीचे नांव रति आहे.

जया मार्गाते जगीं। सांख्य म्हणती योगी।
जयाचिये भाटिवेलागीं। मी कपिल जाहलों॥
ज्ञा. १३-९५८.

कर्दमऋषि हा एक प्रजापति होता. हा ऋषी आणि याची बायको, मनु राजाची कन्या, देवहूति-यांच्या पोटी विष्णूने जो अवतार घेतला-तो म्हणजे कपिल महामुनीचा. या कपिलांचा जन्म सिद्धपुरात झाला. तेथे बिंदुसरोवरावर त्यांचा आश्रम अद्यापि दाखविला जातो. कपिलांनी मातेस ब्रह्मज्ञान शिकवून आपण पाताळात जाऊन राहिले.

वायसा एकें बुबुळें दोहींकडे।
डोळे चाळितां अपाडें। ज्ञा. १५-१३५.

एकदा राम, सीता आणि लक्ष्मण वनवासात एका आश्रमात राहात असतांना, सीता अंगणात वाळत घातलेल्या खाद्य पदार्थांना राखण करीत बसली होती. तेंव्हा एक कावळा तेथे येऊन सीतेला फार त्रास देऊ लागला. हाकलला असताहि जाईना. तेंव्हा रामाला राग येऊन त्याने एका काडीला ऐषिकास्त्राने अभिमंत्रण करून ती कावळ्यावर सोडून दिली. दुर्वासाच्या मागे सुदर्शन चक्र जसे लागले होते तसे हे अस्त्र त्या कावळ्याच्या मागे लागले. शेवटी हताश होऊन कावळा प्राणदानाची रामाजवळ याचना करू लागला. रामाला दया आली पण अस्त्र फुकट जाणार नाही; म्हणून कावळ्याचा एक डोळा फोडण्यास अस्त्राला रामाने आज्ञा दिली. तेंव्हांपासून कावळा एकाक्ष झाला. पण त्याच्या एका बुबुळाची दोन्ही डोळ्यांत हालचाल होत असते.

तें अज्ञान ज्ञानीं बुडालिया।
ज्ञानें कीर्तिमुखत्व केलिया। ज्ञा. १५-५२६.

शिवालयात गाभाऱ्याच्या उंबरठ्यावर एक सिंहासारखे अक्राळ विक्राळ तोंड काढलेले असते त्याला कीर्तिमुख म्हणतात. याविषयी स्कंद पुराणात (शिवकाण्ड १७ वा अध्याय) अशी कथा आहे कीं:

शंकरांनी जालंदराला मारण्यासाठी क्रोधावस्थेत सिंहाच्या मुखाची आकृती असलेला एक पुरुष निर्माण केला होता. जालंदरादिकांना मारूनहि त्याची भूक शमेना. तेंव्हा शंकरांनी त्याला त्याचेच शरीर खाण्यास सांगितले व उरलेल्या तोंडाच्या आकृतीला 'कीर्तिमुख' असे नांव दिले. आणि प्रत्येक शिवालयात ते काढण्याविषयीं आज्ञा केली. (कीर्तिमुखाचें दर्शन घेऊन मग शिवाचें दर्शन घेण्याची पद्धत आहे.)

कीर्तिमुखाने ज्याप्रमाणे इतर राक्षसांना खाऊन शेवटी आपले शरीरहि खाल्ले, त्याप्रमाणे ज्ञान अज्ञानाला नाहीसे करून स्वतःहि नाहीसे होते, असे या ओवीत दाखविले आहे.

मज चैतन्यशंभूचा माथा। जो निक्षेपु होता पार्था।
तया गौतमु जालासि आस्था-। निधी तूं गा॥
ज्ञा. १५-५७८

नाशिक प्रांतात ब्रह्मगिरीजवळ गौतम ऋषींचा आश्रम होता. अनेक ऋषिगण तेथे येऊन राहात. त्यात गौतमाचे अनेक शिष्यहि होते. त्यामध्ये एकदा गणपति शिरला. कारण, पार्वतीला गंगेबद्दल सवतीमत्सर वाटू लागल्याने तिला काही करून बाहेर काढण्यास तिने गणपतीला सांगितले. गणपतीने जया, या स्वर्गीय स्त्रीस गायीचे रूप देऊन आश्रमाच्या शेतात चरावयास पाठविले. कोणी गाय ऋषींचे अन्न जे भात ते खात आहे असे पाहून गौतमांनी एक दर्भ तिच्याकडे फेकला. तो दर्भ लागून गाय मृत होऊन पडली. फट् म्हणता ब्रह्महत्या झाली ! तिचे क्षालन कसे होईल या विचारात गौतम असता. गणपतीने त्यास सल्ला दिला की, शंकरापासून गंगा मागून घ्या. ती खाली येऊन वाहू लागली म्हणजे गंगेत स्नान करा म्हणजे ही गोहत्या जाईल.

गौतमांनी शंकाराची त्याप्रमाणे दीर्घकालपर्यंत ब्रह्मगिरीवर आराधना केली. तेंव्हा शंकर प्रसन्न होऊन जटेतील गंगा त्यांनी खाली टाकली. ती गंगाद्वारातून वाहात येऊन कुशावर्तात पडत असलेली आजहि दिसते.

नाना रंभेचेनि रूपें। शुकी नुठिजेचि कंदर्पे। ज्ञा. १६-१२७.

घृताची अप्सरेपासून झालेले शुक (व्यासपुत्र) हे जन्मतःच परम ज्ञानी होते. व्यासांनी त्यास भागवत पढविले व तेच पुढे त्यांनी परीक्षित राजास सांगितले. त्यांच्या तपाचरणात व्यत्यय आणण्यासाठी इंद्राने रंभेला त्यांच्याकडे पाठविले; पण ते मुळीच मोहित झाले नाहीत.

त्रिगुण त्रिपुरीं वेढिला । जीवत्वदुर्गी आडिला ।
तो आत्माशंभूने सोडविला । तुझिया स्मृती ।। ज्ञा. १७-२

मयासुराने ब्रह्मदेवाकडून तीन अभेद्य पुरे मागून घेतली व लोखंड, रूपे आणि सोने यांची एकावर एक अशी तीन नगरे रचिली. मयासुरानंतर त्यांच्या अनुयायांनी देवादिकांना फार त्रास देण्यास सुरुवात केली; तेव्हा ते सर्व महादेवाकडे जाऊन त्यांनी असुरनिर्दालनार्थ महादेवांची प्रार्थना केली. सर्व देवांनी या युद्धात शंकराला साहाय्य केले होते. पण गणपतीची प्रारंभी आराधना केली नसल्याने देवांना यश लाभेना. ती केल्यावरच शंकरांना त्रिपुरांचा नाश करता आला.

पहिलिया वैराग्यगरळा । धैर्यशंभु वोडवी गळा । ज्ञा. १८-७८९

समुद्रमंथनाच्या वेळी प्रथम जग जाळणारे हलाहल विष बाहेर पडले. तेव्हा ते कोणी उचलावे याची देवांना विवंचना पडली. शंकर जगत्कल्याणासाठी पुढे झाले व त्यांनी विष प्राशन केले. म्हणून तर पुढे अमृताची प्राप्ति झाली.

सटवीचिये रातीं । न विसंबिजे जेवीं वाती । ज्ञा. १८-८३७.

प्रसूतीनंतर सहाव्या दिवशी सटवीची पूजा करतात. **'विघ्नेशस्य जन्मदानां जीवन्त्यपरनाम्न्याः षष्ठीदेव्याः शस्त्रगर्भाभगवत्याश्चपूजनं करिष्ये ।'** असा पूजेचा संकल्प असतो. पाटावर तांदुळ व त्यावर चार सुपाऱ्या ठेवून जीवन्ती, षष्ठी आणि शस्त्रगर्भा भगवती या तीन देवींचे आवाहन करतात. एक कोयता सोवळ्याच्या फडक्यात गुंडाळून सुपलीत ठेवतात. **'गौरीपुत्रौ यथा स्कंदः शिशुत्वे रक्षितः पुरा। तथा ममाप्ययं बालः षष्ठिके रक्ष्यतां नमः ।।'**

अशी शेवटी प्रार्थना करतात. म्हणजे स्कंद (कार्तिकेय) याचे रक्षण सटवीनेच केले अशी कथा दिसते. रात्री काळोखात येऊन सटवीने मुलाला अपाय करू नये म्हणून त्या रात्री समई सारखी तेवत ठेवतात

तेथ अमरत्वा वोगरिलें ।
ते मरणाचिलागीं जालें । ज्ञा. १८-१४७८.

समुद्रमंथनातून जेव्हा अमृत निघाले तेव्हा ते देव आणि दानव या दोघांच्या हक्काचे झाले, पण दानवांना अमृत देऊन अमर करणे हे हानिकर म्हणून विष्णूने मोहिनीचे रूप घेऊन अमृतकलश पळविला. नंतर देव व दानव यांच्या पंक्ति समोरासमोर बसवून देवांच्या पंक्तीत मात्र विष्णु मोहिनीरूपाने अमृत वाढू लागले; त्यावेळी राहू देवांच्या पंक्तीत नकळत येऊन बसला व त्याने इतरांबरोबर अमृतपान केले. अमृत त्याच्या गळ्याखाली उतरण्यापूर्वीच चंद्रसूर्यांनी त्याला दैत्य म्हणून ओळखले. तेव्हा विष्णुने त्याचा शिरच्छेद केला.

नहुषु स्वर्गाधिपति जाहला । परी राहटी भांबावला ।
तो भुजंगत्व पावला । नेणसी कायी । ज्ञा. १८-१४७९.

पुरूरव्याचा नातू नहुष राजा हा फार पराक्रमी व सद्गुणी होता, इंद्राला ब्रह्महत्येमुळे इंद्रपदाला मुकावे लागले असतांना देवऋषींनी मिळून नहुषाला इंद्र केले व त्या स्थानी तो ऐषारामात राहू लागला. तो विषयलंपट होऊन इंद्रपदाप्रमाणेच इंद्राणीची प्राप्ति व्हावी अशी इच्छा धरून त्याने इंद्राणीला उपभोगार्थ पाचारले. संकट टळावे म्हणून तिने एक अट घातली. ती म्हणजे 'नहुषाने अपूर्व वाहनातून तिच्याकडे यावे' तेव्हा नहुषाने सप्तर्षींना रथाला जोडले व त्या रथातून तो तिच्याकडे जाऊ लागला. त्याला घाई झाली असल्याने त्याने ऋषींना लाथेने 'लवकर चला !' 'चला !' (सर्प, सर्प) असा हुकूम केला. त्याचा अगस्तीला राग येऊन त्याने, 'तूं सर्पयोनीत पतन पावशील' असा शाप दिला. तेव्हा नहुष इंद्रपदावरून च्युत होऊन सर्प झाला.

कीं गीता हे सप्तशती । मंत्र प्रतिपाद्य भगवती ।।
मोहमहिषा मुक्ति । आनंदली असे ।। ज्ञा. १८-१६६६.

रंभासुरास महिषीपासून झालेला महिषासुर. याने घोर पुरश्चरण करून ब्रह्मदेवापासून, 'पुरुषव्यक्तीपासून मला मरण नसावे", असा वर मिळविला. नंतर याने देवादिकांना अत्यंत त्रास दिला. तो सर्व प्राणिमात्रांस पीडा देऊ लागला. तेव्हा आदिशक्ति, अष्टभुजा स्त्रीरूप धारण करून, त्याच्याशीं युद्धाला प्रवृत्त झाली. त्याने तिच्या रूपावर मोहित होऊन तिला वश करण्याचा प्रयत्न केला, पण अष्टभुजेने त्याचा वध केला.

श्रीगुरुचेनि नांवें माती । डोंगरी जयापासीं होती ।
तेणें कोळिये त्रिजगतीं । येकवद केली ।।
ज्ञा. १८-१७३०.

हिरण्यधेनुक नांवाच्या निषादपतीला एकलव्य नांवाचा फार हुशार मुलगा होता. त्याने पांडवांप्रमाणे द्रोणाचार्यापासून अस्त्रविद्या प्राप्त व्हावी म्हणून आचार्यांना विनविले; पण त्यांनी हा निषाद जातीचा म्हणून त्याला शिष्य करून घेण्याचे नाकारले. पण त्याने द्रोणाचार्यांच्या पादुका मागून घेतल्या; त्यांची मातीची मूर्ति केली व पुढे पादुका ठेवून आपणच धनुर्विद्या शिकू लागला. या विद्येत तो पांडवांपेक्षाहि जास्त तरबेज झाला. हे पाहून त्याने अर्जुनापेक्षा भारी होऊ नये म्हणून आचार्यांनी त्याच्याजवळ गुरुदक्षिणा मागितली. ती कोणती तर त्याने अंगठा तोडून द्यावा. एकलव्याने हे मान्य केले. त्या वेळेपासून कोळी-किरात हे बाणाला अंगठ्याचा स्पर्श न करता बाण मारतात.